પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથ શ્રીયુત્ પંડિત વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે. બી. એ. એલ. એલ. બી. એમણે મરાઠી ભાષામાં લખેલા હિંદુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિ નામના ગ્રંથને આધારે લખવામાં આવ્યોછે. શ્રીયુત્ પંડિતે સંગીત વિષયમાં ઘણો એક પરિશ્રમ કરી દેશના નિરનિરાળા ભાગોમાં પ્રવાસ કરી સંગીતપર ઉપયુક્ત માહિતી મેળવી પોતાનો ગ્રંથ લખ્યોછે, એ હવે સર્વ કોઈ સંગીતાભિલાષી મહારાષ્ટ્રીય વાંચકોની જાણ બહાર નથીજ. કેટલાક માર્મિક લોકોએ તો એવો પણ અભિપ્રાય આપ્યો છે કે, આપણા પ્રચલિત હિંદુસ્તાની સંગીતપર એના જેવો સુબોધ અને પદ્ધતસર ગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષામાં હજી સુધી કોઇપણ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયોજ નથી. તેમ હોય અથવા કદાચિત્ ન પણ હોય, પરંતુ એટલું તો ખરૂંજ છે કે, તે ગ્રંથમાં આપેલી માહિતી સર્વ સંગીત જીજ્ઞાસુઓને અતિશય ઉપયોગી થવા જેવીછે એમાં તો કાંઇ પણ સંશય નથી. આ ગ્રંથના યોગે હવે સંગીત વિષયપર કેવા કેવા ગ્રંથો થવા જોઇએ તે તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ જઈ, તેઓ તેવા પ્રકારના ગ્રંથો લખવા તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવશે તો તેથી પણ એક મોટો લાભજ થવાનો સંભવછે. શ્રીયુત્ પંડિત વિષ્ણુશર્મા પોતાનાં ગ્રંથમાંજ કહેછે કે, હું મોટી નવિન શોધ કિંવા અપ્રસિદ્ધ બાબતો લખુંછું એવું જરાએ નથી, પરંતુ મારો પ્રયત્ન એટલોજ છે કે, જે જે વાતો આપણી તરફ હમેશાં પ્રચારમાં હોવા છતાં, તે સુવ્યવસ્થિત રીતિએ ગ્રંથોમાં સામીલ ન કરી રાખ્યા કારણે શિખવા શિખવવા વિનાકારણે મુશ્કેલ થઈ પડીછે, તે યથાશક્તિ વ્યવસ્થિત કરી રાખવી. પ્રચલિત સંગીત પ્રાચીન ગ્રંથોને છોડી બહુ અંશે દૂર ગયુંછે એ તો હવે સર્વ કોઇને માન્યછે. તથાપિ જે કાંઈ હાલમાં રહ્યુંછે તે કેટલાક ગ્રંથોને આધારે તેમજ લોકમતને અનુસરી કાંઇક પ્રમાણમાં શાસ્ત્રીય પાયાપર લખી શકાય એવો પંડિતજીનો મત છે. તેમનો મરાઠી ગ્રંથ પણ તેમણે તેજ દિશાએ લખ્યોછે. તેમનો ગ્રંથ ઘણોજ મનોરંજક અને અતિશય ઉપયોગી થયોછે એવા આશયના અનેક અભિપ્રાયો માર્મિક સંગીતજ્ઞ વિદ્વાનોએ ઉચ્ચાર્યાં છે. તેમનો તે ગ્રંથ મે પોતે વાંચી જોતાંજ પ્રથમ મનમાં તુરતજ એજ વિચાર આવ્યો કે, તેનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર થવાથી તેનો ઉપયોગ ગુર્જર ભાષા જાણનારાઓને પણ બહુ સારો થશે. વિશેષમાં મને એવો પણ વિચાર આવ્યો કે, આજ કાલ ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓમાં સંગીતની રૂચી ઠીક પ્રમાણમાં વધતી ચાલીછે, અને આવા

ગ્રંથના યોગે તે લોકરૂચીને પણ ઉત્તમ વલણ આપવા જેવું થશે. આવા હેતુથીજ આ લોકપ્રિય મરાઠી ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરવાનો મોહ ન સમાવી શકાવાથી મેં તેમ કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યોછે. મ્હારી માતૃભાષા મરાઠી ન હોવા કારણે ક્યાંક ક્યાંક મૂળ વાક્યાર્થ ગુજરાતી ભાષામાં આણવાનું કાર્ય મારાથી ઉત્તમ સાધી શકાયું ન હોય એ શક્ય છે, પરંતુ મારા તેવા દોષો તરફ લક્ષ ન કરતાં કેવળ ગ્રંથાર્થ તરફ લક્ષ દઈ વાંચકો મારા પ્રયત્ન તરફ ઉદાર વૃત્તિ રાખશે એવી આશાછે. આ પ્રયત્ન ફક્ત સંગીત પ્રીત્યર્થેજ છે એ નિરાળું કહેવાની જરૂર નથીજ.

" ઉમેદ ભવન "
ન્યુ ગામદેવીરોડ, મુબાઈ.
તા૦ ૧ લી આગસ્ટ, ૧૯૧૧.

રતનસી લીલાધર ઠક્કર.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ રાગ રાગિણી વિષે...	૧–૧૫
૨ મેલો	૧૬–૨૨
૩ વાદી સંવાદી	૨૩–૨૯–૯૦–૯૭
૪ રાગ સંખ્યા	૩૦
૫ માર્ગ અને દેશી સંગીત	૩૩–૩૪
૬ રત્નાકર કાળ	૩૪
૭ ગ્રંથોના સ્વર થાટ...	૩૭–૩૯
૮ રાગોનાં સંયુક્ત નામો	૪૧–૪૨
૯ રાગ રાગિણીના પુરૂષ સ્ત્રી ભેદો	૪૩–૪૪
૧૦ ગ્રહ ન્યાસ	૪૫
૧૧ આલાપ...	૪૬–૪૮, ૫૩, ૫૮, ૮૪–૮૫
૧૨ અસ્તાઇ અંતરા	૪૮
૧૩ પૂર્વાંગ ઉત્તરાંગ	૪૯
૧૪ રાગતરંગિણીનો કાળ	૫૨
૧૫ ગાયકના ગુણદોષો...	૫૪
૧૬ રાગોના સમય	૫૮, ૮૬–૮૯
૧૭ પ્રચલિત ગીતો	૬૧–૭૭
૧૮ ગમકો...	૭૫–૭૬
૧૯ મુસલમાની સમયમાં સંગીતની સ્થિતિ....	૭૬, ૨૦૫–૨૦૬
૨૦ પ્રચલિત સંગીત ગ્રંથો	૭૭
૨૧ સંધિપ્રકાશના રાગો	૮૪
૨૨ શ્રુતિ	૯૦–૯૩
૨૩ અલંકાર...	૯૮–૯૯

૨૪ ભાવભટ્ટ પંડિત ૧૨૫
૨૫ રાગોનાં ધ્યાનો ૧૪૧-૧૪૨
૨૬ સંગીત શાસ્ત્ર ગ્રંથો ૧૬૮
૨૭ રાગાંગ ભાષાંગ વિષે ૧૭૫
૨૮ ગ્રામ મૂર્ચ્છના વિષે મિ૰ ઐનરજીનો મત ... ૧૮૧-૧૮૫
૨૯ સામ ગાયન વિષે... ... ... ૨૦૭-૨૧૦
૩૦ પ્રાચીન ગ્રંથોનાં રાગલક્ષણો ૨૪૬
૩૧ કેપ્ટન ડેના ગ્રંથ વિષે ૨૬૬
૩૨ Temperate Scale ૨૮૭
૩૩ લક્ષ્ય સંગીત મત... ... ... ૩૦૩
૩૪ પ્રચલિત સંગીત વિષે ઉત્તમ ગાયકોના ઉદ્દગાર ... ૩૦૪

ત્રણ થાટો અને તેમના રાગો.

૧ થાટ કલ્યાણ.

રાગ.	પૃષ્ઠ.	રાગ	પૃષ્ઠ.
૧ કામોદ	૧૪૩-૧૫૦	૮ યમન	૩૬-૭૯, ૧૦૯
૨ કેદાર	૧૩૫-૧૪૩	૯ યમની	૧૯૮-૨૦૧
૩ ગૌડસારંગ	૧૬૩-૧૭૨	૧૦ શુદ્ધકલ્યાણ	૮૨-૧૦૧, ૧૧૦
૪ ચંદ્રકાંત	૧૦૮-૧૧૧	૧૧ શ્યામ	૧૧૦-૧૧૩
૫ છાયાનટ	૧૫૦-૧૫૭	૧૨ હમીર	૧૨૮-૧૩૪
૬ ભોપાલી	૧૦૧-૧૦૮, ૧૧૦	૧૩ હિંદોલ	૧૨૧-૧૨૮
૭ માલશ્રી	૧૧૬-૧૨૧		

૨ થાટ બિલાવલ.

રાગ	પૃષ્ઠ	રાગ	પૃષ્ઠ
૧ કકુભ	૨૨૧-૨૨૫	૧૦ બિહાગ	૨૧૧-૨૧૬
૨ ગુણકલી	૨૫૨-૨૫૪	૧૧ મલુહા	૨૪૨-૨૪૪
૩ દુર્ગા	૨૪૯-૨૫૧	૧૨ માંડ	૨૫૮-૨૬૦
૪ દેશકાર	૨૦૧-૨૦૬	૧૩ લચ્છાસાખ	૨૩૭-૨૪૧
૫ દેવગિરી	૧૯૦-૧૯૮	૧૪ શુકલ બિલાવલ	૨૩૪-૨૩૭
૬ નટબિલાવલ	૨૩૩-૨૩૪	૧૫ શંકરા	૨૧૬-૨૨૧
૭ નટ	૨૨૮-૨૩૩	૧૬ સરપરદા	૨૨૫-૨૨૮
૮ પહાડી	૨૫૪-૨૫૮	૧૭ હેમ કલ્યાણ	૨૪૪-૨૪૮
૯ બિલાવલ	૧૭૨-૧૯૦	૧૮ હંસધ્વનિ	૨૫૧-૨૫૨

૩ થાટ ખંમાજ.

રાગ	પૃષ્ઠ	રાગ	પૃષ્ઠ
૧ ખંમાજ	૨૬૮-૨૭૫	૯ દેશ	૩૦૧
૨ ખંબાવતી	૨૮૦-૨૮૬	૧૦ દુર્ગા	૨૭૫-૨૭૭
૩ ગારા	૩૨૦-૩૨૧	૧૧ નારાયણી	૨૮૮-૨૯૦
૪ ગૌંડમલ્લાર	૩૧૪-૩૨૦	૧૨ નાગસ્વરાવલી	૨૯૧
૫ જયાવંતી	૩૧૧-૩૧૪	૧૩ પ્રતાપવરાળી	૨૯૨
૬ ઝીંઝોટી	૨૬૩-૨૬૫	૧૪ બડહંસ	૩૨૨-૩૨૯
૭ તિલકકામોદ	૩૦૨-૩૧૦	૧૫ રાગેશ્વરી	૨૭૭-૨૮૦
૮ તિલંગ	૨૬૮-૨૭૫	૧૬ સોરટી	૨૯૪-૩૦૧

હિંદુસ્થાનિ સંગીત પદ્ધતિ.

પ્રિય મિત્રો, મેં ઘણા સમયથી વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે, એકવાર તમને યોગ્ય સ્વરજ્ઞાન થાય કે, આપણી આધુનિક સંગીત પદ્ધતિ, જેને પ્રચારમાં કદિ કદિ હિંદુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિ પણ કહેછે, તે તમને સ્પષ્ટ અને સવિસ્તર રીતિએ સમજાવી દેવી. મને હવે જણાયછે કે, સ્વરબોધ, સ્વરમાલિકા, વિગેરે પુસ્તકો તમે ઉત્તમ તૈયાર કર્યાં છે, અને તમને સ્વરજ્ઞાન પણ ઠીક થયુંછે, માટે તે પદ્ધતિ બની શકે તેટલી સુલભ રીતે, તમને સમજાવી દેવા હવે યોજુંછું. તથાપિ મને લાગેછે કે, તેમ કરવાનો પ્રારંભ કરવા પહેલાં એક બે વાતોનો ખુલાસો કરી રાખવો તે ઠીક. હું જે પદ્ધતિ હમણાં કહેનારછું, તેને જોકે હિંદુસ્થાનિ એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યુંછે, તોપણ તે આપણા આખા દેશમાં હાલ એક રૂપે પ્રચલિત છે, એમ માત્ર સમજવું નહીં. સંગીત દષ્ટિએ આપણા દેશના સગવડ ભર્યા ભાગ કરી શકાયછે. પહેલો ઉત્તર અને બીજો દક્ષિણ. દક્ષિણ ભાગ એટલે આપણે મદ્રાસ ઇલાકો માનશું. બાકી રહેલો સઘળો દેશ તે ઉત્તરભાગ કહિશું. દક્ષિણ તરફ કર્ણાટકી પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. તે હું તમને આ પ્રસંગે શિખવતો નથી. વચ્ચે વચ્ચે તે પદ્ધતિના આધારગ્રંથો વિષે અથવા તેમાની રાગ–રચના–તત્વ–વિષે મારે બોલવું પડશે એ હું જાણુંછું, પરંતુ તે આપણો આજનો વિષય નથી. ઉત્તરભાગમાં સર્વત્ર હિંદુસ્થાની પદ્ધતિ ચાલેછે, એમ માની ચાલશો તોપણ હરકત નથી. ઠેક ઠેકાણે વિશિષ્ટ કારણોથી રાગ–રૂપ સંબંધે મતભેદ હશે, અને તે છે એમ પણ કહેશું, પરંતુ સંગીત પદ્ધતિ સર્વત્ર એકજ છે, એવી સમજુતી છે. હવે તમને સારૂં સ્વરજ્ઞાન થયેલું હોવાથી, હું જે કાંઇ કહિશ તે ઉત્તમ સમજાશે. સંગીતનો ઔપપત્તિક અથવા શાસ્ત્રીય ભાગ યોગ્ય સ્વરજ્ઞાન થયા શિવાય સમજાતો નથી. ઉત્તમ સ્વરજ્ઞાનની પરિક્ષા એવી છે કે, કોઇએ આપણને અમુક સ્વર કાઢવા કહેતાં તત્કાળ તે ઉચ્ચારવો, તેમજ અમુક ધ્વનિ એટલે કયો સ્વર એવો પ્રશ્ન થતાંજ તેજ સ્વરનું નામ દેતાં આવડે. એકવાર આવું સ્વરજ્ઞાન થયું કે, પછી આગળનો સર્વ માર્ગ સહેલો છે. દક્ષિણ તરફ આ સ્વરજ્ઞાન તરફ ઘણુંજ લક્ષ દેવાયછે. આપણી તરફ તે વિષય પર હજી યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી, એ દલગીરીની વાત છે. તમને

સાભળી નવાઈ લાગશે કે, આપણી તરફ ખુ સગીતપજ પોષણ કરનારા એના અનેક લોક મળી આવશે કે, જેમને સ્વરજ્ઞાન અથવા રાગ નિયમોની યથાયોગ્ય માહિતી ન હશે અહિં તેમનીપર ટીકા કરવાની મારો હેતુ નથી, પરતુ વસ્તુ સ્થિતિ કેવી છે તે કહી. સ્વરજ્ઞાન શિવાય પદ્ધતિનુ ખરૂં રહસ્ય સમજી શકાતુ નથી તેમજ ખરો આનદ પણ થતો નથી એવુ મારૂ મત છે બીજી પણ એક વાત તમને કહી રાખુછુ કે, હુ જે પદ્ધતિ હમણા તમને શિખવનારછુ તે કાઇક નવીજ તરાહથી શિખવીશ તે તરાહ એવી કે, તમારામાથી કોઇએ દરવેળાએ મને પ્રશ્નો પૂછતા જવા અને મારે તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો દઈ તમારૂ સમાધાન કરવુ જેને જે પ્રશ્નો સુજે તે તેણે પુછવા હુ ધારૂછુ કે, આ તરાહથી તમારી સમજુત સારી તથા વહેલી થવી જોઇએ તમે સુશિક્ષિત છો, માટે આ તરાહ તમને પણ પસદ પડશે હુ જાણુછુ કે, આ સાભળી પ્રથમદર્શને તમે કાઇક ગુચવાશો ખરા તમને લાગશે કે આવા અજ્ઞાન વિષયમા પ્રશ્નો કેમ પૂછી શકાશે? પરતુ તેવી કાળજી કરવાનુ કઇ કારણ નથી. એકવાર પ્રશ્નો પૂછવાની તમે શરૂઆત કરશો કે, તે આપોઆપ તમને જોઇએ તેટલા સુજવા માડશે પહેલા પહેલા તે પુ કળ પુછવા પડશે, એ પણ હુ સમજુછુ, પરતુ જેમ જેમ તમારૂં જ્ઞાન વધતુ જશે, તેમ તેમ તે આપોઆપ ઓછા થતા જશે કોઇ પ્રશ્નો કદાચિત અજ્ઞાન ભરેલા હોય તોપણ તે પુછવા સકોચ રાખતા નહીં. તમારા પ્રશ્નો ગમે તેવા હશે, તોપણ તેનો મને કટાળો કદિ આવનાર નથી આ હિંદુસ્થાની પદ્ધતિ જેમ હુ સમજ્યોછુ તેમ તમને સમજાવી દેવા મારી મન પૂર્વક ઇચ્છા છે આ પ્રશ્નોત્તરની તરાહ મે નવીન કાઢીછે એવુ નથી, પરતુ સગીત પદ્ધતિને લગાડેલી તે મે ક્યાએ જોઈ નથી આપણી હિંદુસ્થાની પ્રચલિત પદ્ધતિ ગ્રથોથી ઘણી જુદી પડીછે, માટે તે અહિં ગ્રથોની સહાયતાથી શિખવી શકાશે નહીં, તેથી ગ્રથોની ખટપટમા આ પ્રસ ગે તમને નાખતો નથી તે તમારે શિખવી પડશે ખરી, પણ તે સર્વ પછી થઈ રહેશે વચમા હુ ગ્રથોના વાક્યોનો ઉપયોગ કરીશ ખરો, તો પણ દરેક સિદ્ધાંત વેળાએ ગ્રથોનો આધાર આપવાનુ વચન આપતો નથી. આપણી પ્રચલિત પદ્ધતિને મદદ કરનારા ગ્રથો છે, પરતુ તે મદદ કેવી તથા કેટલી થશે એ તમને આગળ ચાલતા જણાશે ઠીક છે ત્યારે હવે આપણે આપણા હિંદુસ્થાની સગીત તરફ વળશુ પ્રથમ સગીત શબ્દનો અર્થ તમારે સમજવો જોઇએ

પ્ર૦—"સગીત" શબ્દમાં કાંઇ વિશેષ અર્થ માનવામા આવેછે કે શુ?

ઉ૦—હા. સગીત એ એક સમુદાયવાચક નામ મનાયછે આ નામથી ત્રણ ક્રિયાઓનો બોધ થાયછે તે ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય છે આ ત્રણે ક્રિયામા ગીતને પ્રાધાન્ય હોવાથી "સગીત" એવુજ નામ પસદ કર્યું

પ્ર૦—આ ત્રણ કલાઓમાંથી અમને તમે કઈ શિખવશો?

ઉ૦—હમણાં તમને ગાયનકલા શિખવનારછું.

પ્ર૦—ગાયનકલા એટલે અમારે શું શિખવું?

ઉ૦—ગાયન એ હમેશાં તેની રાગરચનાપર અવલંબિ રહેશે. માટે ગાયન શિખવું તે તેના રાગ શિખવા બરાબર ઠરશે. સર્વ રાગ સ્વરોપર અવલંબી રહેશેજ એ ખુલ્લું છે. તમે જે પુસ્તકો શિખ્યા, તેમાં સ્વરનામો તથા રાગનામો તમારી નજરે પડયાંજ છે. હવે તમારે રાગરચનાના તત્વો પદ્ધતવાર શિખવાછે. આપણે ત્યાં ઉતમ ગાયકો છે પણ તેઓ સર્વેજ પદ્ધતિ જાણનારા હોયછે એવું નથી. પદ્ધતિનું મહત્વ મારે તમને કહેવું જોઇએ એમ પણ નથી.

પ્ર૦—અમે જે સ્વરો શિખ્યા છિયે, તેજ આ હિંદુસ્થાની પદ્ધતીમાં આવનારછે કે કોઈ બીજા, તે સર્વે પ્રથમથીજ સમજાવી રાખશો તો ઠીક.

ઉ૦—તમે જે સ્વરો શિખ્યા, તેમનેજ હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં આવનારા સ્વરો જાણવા. તેમનીજ સહાયતાથી આપણી પદ્ધતિ શિખવીછે. જોકે સ્વરો વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી, તોપણ જતાં જતાં તે સંબંધી કેટલીક વાતો કહી આગળ ચાલશું તો ઠીક. હવે આપણે આપણા શાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરીએ છિયે માટે સ્વરો વિષે પણ થોડોક વિચાર કરશું.

પ્ર૦—તેમ જરૂર કરવું, તે ઘણું ઉપયોગી થશે.

ઉ૦—મુખ્ય સ્વરો તો સાતજ છે. જેમકે. સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, ની. ગાયકો "રી" ને બદલે "રે" એવો ઉચ્ચાર કરે છે, માટે અહિંઆં પણ "રે" કહ્યો છે. આ સાત સ્વરોના નામો ગ્રંથમાં આવાં છેઃ—પડજ, રિષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ ધૈવત, નિષાદ. આ સ્વરો તમને સારી રીતે જાણીતાછે. સ્વરોના "શુદ્ધ" તથા "વિકૃત" એમ બે ભેદ મનાયછે. હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં "તીવ્ર અને કોમલ" એવા નામો છે. ગાયકો શુદ્ધ સ્વરોને "તીવ્ર" કહેછે. મધ્યમસ્વરને માત્ર આ સંજ્ઞા નથી તે આગળ ચાલતાં કહીશ. હાર્મોનિયમ વાદ્યપર શુદ્ધસ્વરો ધોળી ચાવીથી દેખાડવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં નવીન શિખનારાઓ ઘણું કરીને સાત શુદ્ધ સ્વરોજ શિખેછે. હવે વિકૃતસ્વર કયાં હોયછે તે જુઓ. હાર્મોનિયમનું ઉદાહરણ ફક્ત સવળતા માટેજ લીધુંછે. તેના સ્વરોથી આપણા સ્વરો ઘણા પ્રમાણમાં મળશે જાણી તે વાદ્યનું ઉદાહરણ લીધું. તે સ્વરો તથા આપણા પ્રચલિત બાર સ્વરોમાં ક્યાંક ક્યાંક ફરક છે એમ કહેવાયછે. સ્વરોને વિકૃત કરવા એટલે તેમને તેમની નિયમિત જગ્યાપરથી ચલવવા, એવી વ્યાખ્યા પંડિતો કરેછે. આપણે પણ તેજ

સાભળી નવાઈ લાગશે કે, આપણી તરફ ખુ' સગીનપરજ પોષણ કરનારા એવા અનેક લોક મળી આવશે કે, જેમને સ્વરજ્ઞાન અથવા રાગ નિયમોની યથાયોગ્ય માહિતી ન હશે અહિં તેમનીપર ટીકા કરવાની મારો હેતુ નથી, પરતુ વસ્તુ સ્થિતિ કેવી છે તે કહી. સ્વરજ્ઞાન શિવાય પદ્ધતિનુ ખરૂ રહસ્ય સમજી શકાતુ નથી તેમજ ખરો આનદ પણ થતો નથી, એવુ મારૂ મત છે બીજી પણ એક વાત તમને કહી રાખુછુ કે, હુ જે પદ્ધતિ હમણા તમને શિખવનારછુ તે કાઇક નવીજ તરાહથી શિખવીશ. તે તરાહ એવી કે, તમારામાથી કોઇએ દરવેળાએ મને પ્રશ્નો પૂછ્યા જવા અને મારે તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો દઈ તમારૂ સમાધાન કરવુ જેને જે પ્રશ્નો સુજે તે તેણે પુછ્યા હુ ધારૂછુ કે, આ તરાહથી તમારી સમજુત સારી તથા વહેલી થવી જોઇએ તમે સુશિક્ષિત છો માટે આ તરાહ તમને પણ પસદ પડશે હુ જાણુછુ કે, આ સાભળી પ્રથમદર્શને તમે કાઇક ગુચવાશો ખરા તમને લાગશે કે આવા અજ્ઞાન વિષયમા પ્રશ્નો કેમ પૂછી શકાશે ? પરતુ તેવી કાળજી કરવાનુ કઇ કારણુ નથી. એકવાર પ્રશ્નો પૂછ્યાની તમે શરૂઆત કરશો કે, તે આપોઆપ તમને જોઇએ તેટલા સુજવા માડશે પહેલા પહેલા તે પુષ્કળ પુછવા પડશે, એ પણ હુ સમજુછુ, પરતુ જેમ જેમ તમારૂ જ્ઞાન વધતુ જશે, તેમ તેમ તે આપોઆપ ઓછા થતા જશે કોઇ પ્રશ્નો કદાચિત અજ્ઞાન ભરેલા હોય તોપણ તે પુછવા સકોચ રાખતા નહીં તમારા પ્રશ્નો ગમે તેવા હશે, તોપણ તેનો મને કટાળો કદિ આવનાર નથી. આ હિંદુસ્થાની પદ્ધતિ જેમ હુ સમજ્યોછુ તેમ તમને સમજાવી દેવા મારી મન પૂર્વક ઇચ્છા છે આ પ્રશ્નોત્તરની તરાહ મે નવીન કહાડીછે એવુ નથી પરતુ સગીત પદ્ધતિને લગાડેલી તે મે ક્યાએ જોઈ નથી. આપણી હિંદુસ્થાની પ્રચનિત પદ્ધતિ ગ્રથોથી ઘણી જુદી પડીછે, માટે તે અહિં ગ્રથોની સહાયતાથી શિખવી શકાશે નહીં, તેથી ગ્રથોની ખટપટમાં આ પ્રસગે તમને નાખતો નથી તે તમારે શિખવી પડશે ખરી, પણ તે સર્વ પછી થઈ રહેશે વચમા હુ ગ્રથોના વાક્યોનો ઉપયોગ કરીશ ખરો તો પણ દરેક સિદ્ધાત વેળાએ ગ્રથોનો આધાર આપવાનુ વચન આપતો નથી. આપણી પ્રચનિત પદ્ધતિને મદદ કરનારા ગ્રથો છે, પરતુ તે મદદ કેવી તથા કેટલી થશે એ તમને આગળ ચાલતા જણાશે ઠીક છે ત્યારે હવે આપણે આપણા હિંદુસ્થાની સગીત તરફ વળીશુ પ્રથમ સગીત શબ્દનો અર્થ તમારે સમજવો જોઇએ

પ્ર૦—"સગીત" શબ્દમા કાઇ વિશેષ અર્થ માનવામા આવેછે કે શુ ?

ઉ૦—હા. સગીત એ એક સમુદાયવાચક નામ મનાયછે આ નામથી ત્રણ કલાઓનો બોધ થાયછે તે ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય છે આ ત્રણે કલામા ગીતને પ્રાધાન્ય હોવાથી ' સગીત" એવુજ નામ પસદ કર્યુ

પ્ર૦—ત્યારે તો આ થાટ વિષે અમારી સ્પષ્ટ સમજુતી કરી આપશો તો ઠીક.

ઉ૦—મેં આગળ તમને કહ્યું હતું કે, આપણી સંગીત રચના એટલે એકાર્થે રાગરચનાજ સમજવીછે. રાગરચનાનો સંબંધ થાટ સાથે હોયછે. થાટ એ રાગનું ઉત્પત્તિસ્થાન મનાય છે. પ્રત્યેક રાગ કોઇપણ નિયમિત સ્વર-સપ્તકમાંથી નિકળેછે. આ વિધાનમાં ન સમજાય એવું રહસ્ય કાંઇ નથી. પ્રત્યેક રાગ ગાતાં, તમે કોઇપણ સ્વરોનો ઉપયોગ (સઘળા શુદ્ધ અથવા કેટલાક શુદ્ધ અને વિકૃત એવા) તો કરશોજ, અને તેમ કર્યું કે, આપોઆપ એકાદ થાટ ઉત્પન્ન થશે. આવી જે પ્રત્યેક રાગને અવશ્ય સ્વરરચના તેનું નામ થાટ.

પ્ર૦—તે અમારા લક્ષમાં આવ્યું. જેટલા રાગ તેટલાજ થાટ છે કે શું? કારણ પ્રત્યેક રાગને એક થાટ જોઇયે એમ તમારા બોલવા પરથી લાગ્યું.

ઉ૦—નહિ! નહિ! તેમ કાંઇ નથી. આગળ ચાલતાં જણાશે કે, એક થાટ માંથી અનેક રાગો ઉત્પન્ન થઇ શકેછે. તે વિષય ક્રમેથી આગળ આવશેજ.

પ્ર૦—આવી સ્વરરચના અથવા રાગોત્પાદક થાટો, અમારે કેટલા શિખવા પડશે?

ઉ૦—હાલ પ્રચારમાં ગાયકો જેટલા રાગો ગાયછે તે સર્વે નિરનિરાળા પ્રકારોથી આપણા મુખ્ય દસ થાટોમાંથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, માટે તે દસ થાટ તમારે શિખવા પડશે. તમે "સ્વરમાલિકા" પુસ્તક શિખ્યા તેમાં આ થાટના નામો તમારી દૃષ્ટિએ પડયાંજ હશે. એ થાટોની રચના વિગેરે કેમ કરવી તે માહિતી હવે તમને કહેવીછે. તમે આ વિષય હવે પદ્ધતવાર શિખોછો.

પ્ર૦—તમે મુખ્ય થાટ દસ કહ્યા, તે પરથી થાટોની એકંદર સંખ્યા દસથી વધારે હોય એમ લાગેછે.

ઉ૦—હા. એકંદર થાટ પુષ્કળ છે. તે સહેજ તમારા લક્ષમાં આવશેજ. આમ જુઓ કે, "સા રિ ગ મ પ ધ નિ" એ શુદ્ધસ્વરો આપણે ક્રમેથી બોલતા જઇએ કે લાગલોજ એક થાટ થયો. સ્વરમાલિકા પુસ્તકનો બિલાવલ થાટ તે આજ નહિ કે? આમાંથીજ એકાદ સ્વર વિકૃત કર્યો કે, થાટ બદલાયો. બે વિકૃત થયા કે બીજો એક થાટ થયો. આ તરાહથી દસ કરતાં અધિક થાટ થશે નહિ કે?

પ્ર૦—તે સમજ્યા. પરંતુ એક શંકા આવીછે. આપણી પદ્ધતિમાં જે સાત શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત સ્વરો, થાટોની રચનાં કરતાં વાપરવાછે, અને પ્રત્યેક થાટમાં સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, નિ એ સ્વરો ક્રમેથી લેવાછે, તો અમને લાગેછે કે, આ બાર સ્વરોમાંથી દર વેળાએ સાત લઇ જે થાટ થશે, તેમની સંખ્યા ગણિત

સ્વીકારશું આપણી પદ્ધતિમા ષડજ તથા પચમ એ બે સ્વરો કદિ વિકૃત થતા નથી. તેમને અચલ સ્વરો કહેછે ગ્રથમા તે વિષે આમ કહ્યુછે

' हिंदुस्थानीयपद्धत्यां तौ स्वरौत्वचलौ मतौ "

વિકૃત સ્વરોવિષે હેઠળ આપેલુ ગ્રથવર્ણન ઠીક છે તે ધ્યાનમા રાખશો

"स्वरस्तु प्रच्युत. श्रुत्या नियतायाः यदा भवेत् ।
तदा तस्य विकृतत्वमंगीकुर्वंति पंडिता ॥
रिगमधनयो लक्ष्ये विकृता संभवंति यत् ।
अथ तेषां विकारांस्तान्वर्णयामि सविस्तरम् ॥
षड्जर्षभयोश्च मध्ये कोमलो रिषभ स्थित ।
कोमलो धैवतश्चापि पधयोरंतरे पुन ॥
गांधारो रिगयोर्मध्य समत कोमलाभिध ।
निषादोपि धसोर्मध्ये मृदुसंज्ञ सुसंस्थित ॥
तीव्रमध्यमस्तु प्रोक्तो ह्यंतरे मपयोरपि । "

ભાવાર્થ—સ્વર જ્યારે પોતાની નિયમ કરેલી શ્રુતિ પરથી ખસેછે, ત્યારે તે વિકૃતિ પામ્યો એમ પડિતો માનેછે પ્રચલિત સગિતમા રિ, ગ, મ, ધ, નિ, એ સ્વરોનેજ વિકૃતિ સભવેછે હવે તેમની તે વિકૃતિઓ સવિસ્તર કહુછુ ષડ્જ અને રિષભ વચ્ચે કોમળ રિષભ આવેછે તેજ પ્રમાણે પ અને ધ સ્વરો વચ્ચે કોમળ ધૈવત છે રિ અને ગ વચ્ચે કોમલ નામનો ગાધાર માન્યોછે ધ અને નિ વચ્ચે કોમળ નિષાદ રહેલછે મ અને પ સ્વરો વચ્ચે તીવ્ર મધ્યમ કહ્યોછે

હરેક સપ્તકમા રિ, ગ મ, ધ ની એ પાચ સ્વરો વિકૃત થઇ શકેછે, તેમા રિ ગ ધ ની કોમળ તથા મધ્યમ તીવ્ર સજ્ઞા પામેછે

પ્ર૦—સપ્તક શબ્દથી શાનો બોધ થાયછે ?

ઉ૦—સપ્તક એટલ સાતનો સમુદાય. સાત સ્વરો ક્રમેથી ઉચ્ચાર્યા એટલે સપ્તક થયુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રિ ગ મ, ધ, નિ એ પાચ સ્વરોની વિકૃતિ સપ્તકમાજ માનવાથી, એકદર બાર સ્વરોની પ્રાપ્તિ થશે આ સાભળી તમને કિંચિત વિસગત લાગ્યુ હશે કે,' સપ્તકમા વળી બાર સ્વરો કેમ થયા ! પરતુ તેમ માનવાથી કશુ નુકસાન નથી આમ સ્વરો જો કે બાર ઠરશે તો પણ તેમને પ્રચારમા આપણે નામ તો સાતજ દઇશુ સપ્તકને ગ્રથમા મેલ, સંસ્થિતિ, વિગેરે નામો છે પ્રચારમા તેને ગાયકો થાટ કહેછે. આ છેવટનુ નામ સારી રીતે ધ્યાનમા રાખવુ તે હમેશા તમારા સાભળવામા આવશે

પ્ર૦—ત્યારે તો આ થાટ વિષે અમારી સ્પષ્ટ સમજુતી કરી આપશો તો ઠીક.

ઉ૦—મેં આગળ તમને કહ્યું હતું કે, આપણી સંગીત રચના એટલે એકાર્થે રાગરચનાજ સમજવીછે. રાગરચનાનો સંબંધ થાટ સાથે હોયછે. થાટ એ રાગનું ઉત્પત્તિસ્થાન મનાય છે. પ્રત્યેક રાગ કોઇપણ નિયમિત સ્વર-સપ્તકમાંથી નિકળેછે. આ વિધાનમાં ન સમજાય એવું રહસ્ય કાંઇ નથી. પ્રત્યેક રાગ ગાતાં, તમે કોઇપણ સ્વરોનો ઉપયોગ (સઘળા શુદ્ધ અથવા કેટલાક શુદ્ધ અને વિકૃત એવા) તો કરશોજ, અને તેમ કર્યું કે, આપોઆપ એકાદ થાટ ઉત્પન્ન થશે. આવી જે પ્રત્યેક રાગને અવશ્ય સ્વરરચના તેનું નામ થાટ.

પ્ર૦—તે અમારા લક્ષમાં આવ્યું. જેટલા રાગ તેટલાજ થાટ છે કે શું ? કારણ પ્રત્યેક રાગને એક થાટ જોઇયે એમ તમારા બોલવા પરથી લાગ્યું.

ઉ૦—નહિ ! નહિ ! તેમ કાંઇ નથી. આગળ ચાલતાં જણાશે કે, એક થાટ માંથી અનેક રાગો ઉત્પન્ન થઇ શકેછે. તે વિષય ક્રમેથી આગળ આવશેજ.

પ્ર૦—આવી સ્વરરચના અથવા રાગોત્પાદક થાટો, અમારે કેટલા શિખવા પડશે ?

ઉ૦—હાલ પ્રચારમાં ગાયકો જેટલા રાગો ગાયછે તે સર્વે નિરનિરાળા પ્રકારોથી આપણા મુખ્ય દસ થાટોમાંથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, માટે તે દસ થાટ તમારે શિખવા પડશે. તમે "સ્વરમાલિકા" પુસ્તક શિખ્યા તેમાં આ થાટના નામો તમારી દૃષ્ટિએ પડયાંજ હશે. એ થાટોની રચના વિગેરે કેમ કરવી તે માહિતી હવે તમને કહેવીછે. તમે આ વિષય હવે પદ્ધતવાર શિખોછો.

પ્ર૦—તમે મુખ્ય થાટ દસ કહ્યા, તે પરથી થાટોની એકંદર સંખ્યા દસથી વધારે હોય એમ લાગેછે.

ઉ૦—હા. એકંદર થાટ પુષ્કળ છે. તે સહેજ તમારા લક્ષમાં આવશેજ. આમ જુઓ કે, "સા રિ ગ મ પ ધ નિ" એ શુદ્ધસ્વરો આપણે ક્રમેથી બોલતા જઇએ કે લાગલોજ એક થાટ થયો. સ્વરમાલિકા પુસ્તકનો બિલાવલ થાટ તે આજ નહિ કે ? આમાંથીજ એકાદ સ્વર વિકૃત કર્યો કે, થાટ બદલાયો. બે વિકૃત થયા કે બીજો એક થાટ થયો. આ તરાહથી દસ કરતાં અધિક થાટ થશે નહિ કે ?

પ્ર૦—તે સમજ્યા. પરંતુ એક શંકા આવીછે. આપણી પદ્ધતિમાં જો સાત શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત સ્વરો, થાટોની રચનાં કરતાં વાપરવાછે, અને પ્રત્યેક થાટમાં સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, નિ એ સ્વરો ક્રમેથી લેવાછે, તો અમને લાગેછે કે, આ બાર સ્વરોમાંથી દર વેળાએ સાત લઇ જે થાટ થશે, તેમની સંખ્યા ગણિત શાસ્ત્રથી નિયમિત થવી જોઇએ.

ઉ૦—તમારી કલ્પના યથાર્થ છે તે સખ્યા જરૂર નિયમિત થશે આ પ્રસગે આપણે દક્ષિણ પદ્ધતિનો વિચાર કરતા ન હોવાથી, અધિક બોલતો નથી, પરતુ ત્યાના પડિતોએ તમે કહ્યુ તેજ તરાહથી, મુખ્ય બાર સ્વરોમાથી બોતેર રાગ જનક થાટ કાયમ કર્યાછે

પ્ર૦—તે કેમ અને કોણે કર્યા, એ ટુકમા કહી શકાશે કે ?

ઉ૦—આશરે ત્રણસો વર્ષપર દક્ષિણ તરફ વ્યકટમખી નામના એક પ્રસિદ્ધ પડિતે, આ બોતેર જનકમેલની વ્યવસ્થા કરી, એમ કહેછે તેના ગ્રથનુ નામ ચતુર્દડિપ્રકાશિકા છે તેણે પ્રથમ શુદ્ધ સપ્તકના, "સા રે ગ મ"—"પ ધ નિ સા" એમ બે ભાગ કર્યા. પછી પહેલા ભાગમા રિ, ગ એ કોમલસ્વરો દાખલ કરી, તે ભાગ ૭ સ્વરોનો કર્યો. જેમકે "સા, રિ (કોમલ), રિ, (શુદ્ધ), ગ (કોમલ) ગ (શુદ્ધ) મ" તેજ પ્રમાણે બીજા ભાગમા ધ, નિ સ્વરોની કોમલ વિકૃતી દાખલ કરી, તે પણ ૭ સ્વરનો કર્યો. હવે પહેલા ભાગના ૭ સ્વરોમાથી પ્રત્યેક વેળાએ ચાર સ્વરો (સા રી ગ મ) લેવાથી ફક્ત છજ મેલ પરસ્પર ભિન્ન શક્યછે, અને તેજ પ્રમાણે ઉત્તર ભાગમાથી પણ છજ ઉત્પન્ન થઇ શકશે, એ તમે ગણિતશાસ્ત્ર જાણનારા હોવાથી સમજી શકશોજ ત્યાર પછી પહેલા ભાગના પ્રત્યેક મેલ અથવા પ્રકાર સાથે બીજા ભાગના છ, છ જોડી દીધાથી છત્રીસ થાટ ઉત્પન્ન થશે, એ સમજી શકાય તેવુ છે

પ્ર૦—તે અમે સમજ્યા પરતુ તમે તો બોતેર મેલ થાયછે એમ બોલી ગયા હતા !

ઉ૦—તે મે બરોબરજ કહ્યુ હતુ છત્રીસ મેલ કેમ થાયછે તે તો તમે સમજ્યાજ છો. આ જે છત્રીસ તમે જોયા તેમા મધ્યમ સ્વર શુદ્ધજ હતો. હજી તમે તીવ્ર મધ્યમને અડ્યાજ નથી. હવે બાકીના મેલસ્વર કાયમ કરી ફક્ત શુદ્ધ મ ને ઠેકાણે તીવ્ર મ કરો કે, તમને બીજા છત્રીસ મળશે ત્યારે એકદર ૭૨ થયા ખરાને? તે વ્યકટમખી પડિતે આવીજ રીતિએ પોતાના બોતેર જનકમેલ સ્થાપ્યા તે સઘળા બોતેર મેલની ખટપટમા તમારે પડવાની જરૂર નથી. તે દક્ષિણ પદ્ધતિ છે તમારે ફક્ત દસ થાટજ શિખવાછે તે સઘળા આ બોતેરમા અતરભૂત હોવા જોઇએ એ સમજાય તેવુ છે દક્ષિણ તરફ આ સઘળા બોતેર મેલ પ્રચારમાં છે, એમ માત્ર સમજતા નહીં. પ્રત્યક્ષ સગીતમા મેલ સખ્યા હમેશા ઓછીજ હોય છે. લક્ષ્ય સગીતમા આમ કહ્યુછે જુઓ—

एतावती यदिसख्या रागाणां शास्त्रनिश्चिता ।
लक्ष्यमार्गे न ते सर्वे प्रतीता इति प्रस्फुटम् ॥

मेलसंख्या ग्रंथकृद्भिर्महत्योऽपि प्रपंचिताः ।
लक्ष्यं प्रसिद्धिवैधूर्याद्बहवस्ता ह्युपेक्षिताः ॥

ભાવાર્થ.—શાસ્ત્ર રીતિએ જોતાં, જો કે રાગોની આટલી મોટી સંખ્યા સિદ્ધ થાયછે, તો પણ પ્રચારમાં તે સર્વેજ રાગોનો ઉપયોગ નથી એ ખુલ્લું છે. ગ્રંથકારોએ મેલોની મોટી સંખ્યા વર્ણવેલીછે, પરંતુ પ્રચારમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેમાંનો મોટો ભાગ છોડી દેવામાં આવ્યોછે.

પ્ર૦—તે અમારા લક્ષમાં આવ્યું. ત્યારે તો અમને અમારી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિના દસ મેલજ સમજાવો, એટલે થયું.

ઉ૦—હવે હું તેમજ કરનારછું. એકવાર આપણી પદ્ધતિના આ દસ થાટ તમને ઉત્તમ સમજાયા કે પછી એક એક થાટમાંથી જન્યરાગો કેમ કેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય-છે, તે સમજાવવું ઠીક પડશે. એકવાર રચનાના તત્વો સમજાયાં કે તમારા જેવા સુશિક્ષિત લોકોને સેહેજમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં આવડશે. રાગરચનાના નિયમો પ્રત્યેક થાટને લગાડી શકાય તેવા હોયછે, કારણ પ્રત્યેક થાટમાંથી જન્યરાગ ઉત્પન્ન થઈ શકેછે, એ મેં કહુંજ છે.

પ્ર૦—જો એમજ છે તો, થાટોમાંથી પ્રચારમાં જન્યરાગ કેમ ઉત્પન્ન કરવામાં આવેછે, તે હમણાંજ અમને કહી રાખવામાં શું હરકત છે? "સારિગમપધનિ" એ શુદ્ધ સ્વરોનો આપણો એકજ થાટ છે ના? તેમાંથી જન્યરાગ કઇ યુક્તિએ કરવામાં આવેછે, તે અમને સ્પષ્ટ સમજાયું, કે પછી તેજ યુક્તિ બાકીના થાટોને પણ લગાડતાં અમને સેહેજમાં આવડશે. કહેવામાં બીજી કાંઇ હરકત ન હોય તો તેવી માહિતી અમને હમણાંજ આપવી.

ઉ૦—તેમ કરવામાં મને કાંઈ હરકત નથી. ધ્યાન દઇ સાંભળો, સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ એ શુદ્ધ સ્વરો ક્રમેથી લીધા કે, તમારો પહેલો થાટ થયો એમ માની આગળ ચાલવું. હવે મને કહો કે, આ સાત સ્વરોમાંથી પ્રત્યેક વેળાએ એક અથવા બે સ્વરો ઓછા કરતા જઇએ તો; પ્રથમ જે સાત સ્વરોનો થાટ હતો તે નિરાળા પ્રકારનો થશે એમ ખરૂં ના? હું ધારૂંછું કે, આ, એકાદ ઉદાહરણ લઈ સમજાવ્યાથી સહેલ થશે.

પ્ર૦—હા, તેમ કરવાની વિનંતિ અમે કરનારજ હતા.

ઉ૦—ઠીક ત્યારે જુઓ, "સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, ની" એ શુદ્ધ સ્વરોનો તમારો પ્રકાર છે. ગાતી વેળાએ સદા એ પ્રકાર આપોઆપજ ઉત્પન્ન

શિક્ષકોએ શિખવ્યાજ હશે, "સા" પરથી ઊંચે "ની' સુધી ગાતાં જવુ તેને આરોહ, તેમજ "ની" પરથી હેઠળ "સા" તરફ ઉતરતા જવુ તેને અવરોહ કહેછે થાટમાથી રાગ કેમ ઉત્પન્ન થાયછે એ કહેતા આ બે શબ્દોનો આપણે વારવાર ઉપયોગ કરવો પડશે, માટે એ શબ્દો પુન તેના અર્થો સહિત અહિં સમજાવ્યાછે પ્રત્યેક રાગને આરોહ તથા અવરોહ એ બંનેની અપેક્ષા હોયછે તે કદિ વિસરવુ નહીં. હવે આપણે જરા આગળ વધશુ મુખ્ય સ્વરો સાતજ છે, માટે "સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, ની' એ બધા સ્વરો જેમા હોય તેના સમુદાયને "સપૂર્ણ" નામ આપેછે જે સમુદાયમા સ્વરો ૭ હોય તેને "ષાડવ" તથા જેમા પાચ હોય તેને "ઓડવ" પ્રકાર કહેછે આ નામો તમારે ધ્યાનમા રાખવા, કારણ તે વારવાર દૃષ્ટિએ પડશે મે તમને કહ્યુ હતુ તે યાદજ હશે કે, સાત સ્વરોના પ્રકારમાથી એક અથવા બે સ્વરો ઓછા કર્યાં જવાથી નિરનિરાળા પ્રમાર થશે તેવા પ્રકારનેજ "ષાડવ" તથા "ઓડવ" એ નવા નામો દેનાર છિયે. હવે આ શબ્દોનો સબધ "આરોહ તથા અવરોહ" શબ્દો સાથે જોડી દેવોછે તેમ કર્યું કે પછી તમારા શુદ્ધસ્વરના એક થાટના ઘણાએક પ્રકાર થશે

પ્ર૦—હ ! હ ! હવે તે અમારા ધ્યાનમા આવ્યુ. એકવેળા સપૂર્ણ આરોહ તથા સપૂર્ણ-અવરોહ, પછી સપૂર્ણ આરોહ તથા ષાડવ અવરોહ, પુન સપૂર્ણ-આરોહ તથા ઓડવ અવરોહ, એ રીતે પ્રકારો કર્યાં જવુ, એમજના ?

ઉ૦—બરોબર સમજ્યા આ પ્રમાણે નવ તરાહ થઈ શકશે જેમકે ૧ સપૂર્ણ—સપૂર્ણ, ૨ સપૂર્ણ-ષાડવ, ૩ સપૂર્ણ-ઓડવ, ૪ ષાડવ-સપૂર્ણ, ૫ ઓડવ સપૂર્ણ, ૬ ષાડવ ષાડવ, ૭ ષાડવ ઓડવ, ૮ ઓડવ ષાડવ, ૯ ઓડવ-ઓડવ આ ઉપરાત અધિક થવી શક્ય નથી એ ધ્યાનમા રાખવુ

પ્ર૦—તે અમે સમજ્યા આ પ્રમાણે જો શુદ્ધ થાટોના પ્રકાર કાઢવા માડીએ તો તે નવજ થશે એમ સમજશુ, પછી ?

ઉ૦—આ નવ પ્રકારોનો ઉપયોગ હજી સારીપેઠે તમારા ધ્યાનમા આવ્યો નથી, માટે તેવુ ઉદાહરણ લઇનેજ કહુછુ પહેલો પ્રકાર એટલે સંપૂર્ણ—સપૂર્ણછે, માટે તેમા આરોહ તથા અવરોહ સાત સાત સ્વરોનુજ રહેશે, જેથી તેમા, સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, નિ—નિ, ધ, પ, મ, ગ, રે, સા એવો એકજ પ્રકાર થશે. સપૂર્ણ અવરોહ તથા ષાડવ અવરોહના પ્રકાર ૭ થશે કારણ પ્રત્યેક અવરોહમાં પ્રથમ સ્વર સા સિવાય બાકીના ૭ સ્વરોમાથી પ્રત્યેક વેળા એક એક સ્વર મુકી શકાશે—

સંપુર્ણ-આરોહ.	પાડવ-અવરોહ.
૧ સા રી ગ મ પ ધ ની	× ધ પ મ ગ રી સા
૨ ,,	નિ × પ મ ગ રી સા
૩ ,,	નિ ધ × મ ગ રી સા
૪ ,,	નિ ધ પ × ગ રી સા
૫ ,,	નિ ધ પ મ × રી સા
૬ ,,	નિ ધ પ મ ગ × સા

સાતમો પ્રકાર શક્યજ નથી, કારણ "સા" સ્વર કદિ પણ છોડી શકાતો નથી. આવીજ રીતે પાડવ-સંપૂર્ણ પ્રકાર પણ ૭ થશે; કારણ તેમાં તેજ ૭ સ્વરો આરોહમાં ક્રમેથી છુટશે.

પ્ર૦—આ એક મોટી મોજજ છે. આજ રીતે પાડવ-પાડવ પ્રકાર ૬×૬=૩૬ થશે, કારણ પ્રત્યેક પાડવ-આરોહ સાથે, ૭ પાડવ-અવરોહ જોડી શકાશે.

ઉ૦—હા તે તેમજ છે. પાડવ-પાડવ પ્રકાર છત્રીસજ થશે. સંપૂર્ણ ઓડવ પ્રકાર કદાચિત્ એકાએક તમારા ધ્યાનમાં આવશે નહી, માટે તે નીચે પ્રમાણે કહું છું.

આરોહ.	અવરોહ.
૧ સા રી ગ મ પ ધ ની	× × પ મ ગ રી સા
૨ ,,	× ધ × મ ગ રી સા
૩ ,,	× ધ પ × ગ રી સા
૪ ,,	× ધ પ મ × રી સા
૫ ,,	× ધ પ મ ગ × સા
૬ ,,	નિ × × મ ગ રી સા
૭ ,,	નિ × પ × ગ રી સા
૮ ,,	નિ × પ મ × રી સા
૯ ,,	નિ × પ મ ગ × સા
૧૦ ,,	નિ ધ × × ગ રી સા
૧૧ ,,	નિ ધ × મ × રી સા
૧૨ ,,	નિ ધ × મ ગ × સા
૧૩ ,,	નિ ધ પ × × રી સા
૧૪ ,,	નિ ધ પ × ગ × સા
૧૫ ,,	નિ ધ પ મ × × સા

આ મુજબ આવા પ્રકાર પંદર થશે. પુનઃ ઓડવ-સંપૂર્ણ પકાર પણ પંદરજ થશે. એ સમજી શકાય તેમ છે.

પ્ર૦—આ ઉપરથી અમને લાગેછે કે બાકીના પ્રકાર આ મુજબ થવા જોઇએ ષાડવ–ઔડવ=૯૦, ઔડવ–ષાડવ=૯૦, ઔડવ–ઔડવ=૨૨૫, આ ન્યાયાનુસાર તમે કહેલા નવ પ્રકારમાથી આટલા પ્રકાર નીકળી શકશે

સંપૂર્ણ–સંપૂર્ણ = १
સંપૂર્ણ–ષાડવ = ६
સંપૂર્ણ–ઔડવ =१५
ષાડવ–સંપૂર્ણ = १
ષાડવ–ષાડવ =3६
ષાડવ–ઔડવ =૯૦
ઔડવ–સંપૂર્ણ=१५
ઔડવ–ષાડવ =૯૦
ઔડવ–ઔડવ=૨૨૫
એકંદર ૪૮૪

ઉ૦—હવે તમે બરાબર સમજ્યા આટલા પ્રકાર તમારા સાત શુદ્ધ સ્વરના થાટના થયા હવે આજ રીતે બાર સ્વરોમાથી ઉત્પન્ન થનારા બોંતેર થાટોની પ્રકારસંખ્યા કાઢવા માડશુ તો ૭૨ × ૪૮૪=૩૪૮૪૮ થશે આ સર્વે કહેવાનુ તાત્પર્ય એટલુજ છે કે, આ જે ઔડવ, ષાડવ, અને સંપૂર્ણ પ્રકારો તે સઘળા એકાર્થે રાગજ માનવામા આવેછે

પ્ર૦—શુ આ બધા રાગો અમારે શિખવા પડશે? એ કેમ બનશે?

ઉ૦—નહિ! નહિ! તેવુ કાંઈ નથી આટલા પ્રકાર જો કે ગણિતથી સિદ્ધ થયા, તો પણ તે સઘળા રાગત્વ પામતા નથી. 'રાગ શબ્દની વ્યાખ્યા ગ્રથમા આવીછે

" योऽय ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषित ।
रंजको जनचित्तानां स राग कथितो बुधै ॥"

ભાવાર્થ—જે એક વિશિષ્ટ "સ્વરસમુદાય," સ્વર તથા વર્ણથી સુશોભિત હોઈ જનોના મનનુ રજન કરેછે, તેને પડિતો રાગ કહેછે

આ વ્યાખ્યા મોટી રાગસખ્યાને લગાડીએ તો ખરી રાગસંખ્યા મર્યાદિત થશે

પ્ર૦—ઉપલી સખ્યામા વર્ણ" શબ્દ આવ્યોછે તેનો અર્થ શુ?

ઉ૦—' गानक्रियोच्यतेवर्ण એવી વ્યાખ્યા ગ્રથમા છે આપણે કાંઈ પણ ગાના માડીએ તો તેમા આરોહ અવરોહ વિગેરે પ્રકારો આપોઆપ થાયછે તેમનેજ વર્ણ સજ્ઞા છે એમ કહીશુ તો પણ ચાલશે વર્ણો ચાર છે, १ સ્થાઇ

૨ આરોહી, ૩ અવરોહી, ૪ સંચારી. જ્યારે એક એક સ્વર વિલંબિત રીતે ઉચ્ચારવામાં આવે ત્યારે સ્થાઈ વર્ણ થાયછે. આરોહ તથા અવરોહ તો તમે જાણોજછો. વચમાં થોડોક આરોહ તથા પુનઃ અવરોહ વિગેરે કર્યાથી સંચારી વર્ણ કહેવાયછે. હવે પુનઃ તમારા શુદ્ધ શંકરાભરણ થાટ તરફ વળીએ.

પ્ર૦—આ નામ અમને નવીનજ છે. શુદ્ધ સ્વરોના થાટને તો અમે બિલાવલ થાટ સમજ્યા હતા.

ઉ૦—તમારૂં કહેવું વાજબી છે. શંકરાભરણ થાટનેજ આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં બિલાવલ થાટ માનવો છે. એ નામ અતિ પ્રાચીન છે.

પ્ર૦—થાટોને નામ દેવાનો ઉદ્દેશ શું હશે?

ઉ૦—તેમ કરવામાં ઘણી સવલતા થાયછે. અમુક થાટ કહ્યો કે પછી અમુક તીવ્ર સ્વરો અથવા અમુક કોમલ સ્વરો વિગેરે વિગતોની આપેક્ષા રહેતી નથી. અમુક રાગ અમુક થાટનો છે એટલું જણાયું કે, તેમાં સ્વરો કયા લેવાશે તે તુરતજ નક્કી થાય છે. આપણા ગ્રંથોમાં રાગમાં આવનારા સ્વરો આવીજ રીતે કહ્યાછે. બીજી પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખો અને તે એકે, આ થાટોના નામો તે ઘણાખરા રાગોનાજ નામોછે. શંકરાભરણ થાટનો અર્થ શંકરાભરણ રાગ જે થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે તે, એમ સમજશો તો પણ ચાલશે. આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતીને આ રાગ-તત્વ લાગુ પડેછે એટલું તો ખરૂંજ છે. આપણા દસ થાટને જે દસ રાગોનાં નામો આપ્યાંછે તે રાગો આપણી તરફ સાધારણ છે. આ નામો ગ્રંથમાં પણ તે તે થાટોનાં છે એવું માત્ર સમજશો નહીં.

પ્ર૦—ત્યારે તો પ્રાચીન નામો તથા હિંદુસ્થાની નામો એ બન્નેમાં ભેદ હોવાનો સંભવ હોય એમ જણાયછે.

ઉ૦—હા તેવો ભેદ જણાશે ખરો, તો પણ તેમાં મોટી અડચણ જેવું નથી. એક થાટને બબ્બે નામો હોય તેથી શું થયું? આપણને તો તેમના સ્વરોનીજ જરૂર છે. "લક્ષ્ય સંગીતમાં" આવા બબ્બે નામો સ્પષ્ટ કહ્યાં છે. જુઓ, તે શ્લોક જોઈએ તો તમે ગોખીજ રાખો.

" कल्याणीमेलको लक्ष्ये ग्रंथेष्वपि तथैवच ।
भवेद्विलावलीमेलः शंकराभरणाभिधः ॥
खंमाजीमेलकोऽस्माकं ग्रंथे कांभोजिनामकः ।
लक्ष्यज्ञानां भरैवो यस्तत्र मालवगौडकः ॥
भैरव्यासावरीमेलौ तोडीभैरविनामकौ ।
तोडिच्यपदिष्टमेलो वराळीनामकः पुनः ॥

लक्ष्येऽथ पूर्विसंज्ञो यस्तत्र स्यात्कामवर्द्धन ।
मारवाख्यो लक्ष्यगतो ग्रंथेषु गमनश्रम ॥
काफिनामाऽऽधुनिकोऽपितत्र श्रीरागसंज्ञित ।
एव जनकमेलानां संज्ञा स्युर्ग्रंथसमता ॥"

ભાવાર્થ—પ્રચારમા જે કલ્યાણી મેલ (થાટ) કહેવાય છે, તેને ગ્રથો પણ તેજ નામ આપે છે બિલાવલ થાટને શકરાભરણ નામ છે આપણા પ્રચારના ખમાજ થાટને ગ્રથોમા કામ્બોજી થાટ માન્યો છે લક્ષ્યનો ભૈરવ થાટ તે ગ્રથોનો માલવગૌડ છે ભૈરવી અને આસાવરી નામના આપણા થાટ, તે ગ્રથોના તોડી અને ભૈરવી થશે આપણા તોડી નામના થાટને ગ્રંથોમા વરાળી કહેલો છે લક્ષ્ય ગત જે પૂર્વીથાટ, તે ત્યા કામવર્ધન નામથીછે, અને મારવા નામના આપણા થાટને ગ્રથોમા ગમનશ્રમ કહેલોછે કાફી નામનો જે આધુનિક થાટ તે ગ્રંથોનો શ્રીરાગમેલ છે આ પ્રમાણે ગ્રથસમત જનકથાટોના નામો છે

આ શ્લોક તમારા ધ્યાનમા હશે તો સારૂ થાટ વિશે કહેતા તે સર્વ નામો ફરીથી કહીશજ, પણ તે નામો શ્લોકની સહાયથી સારી રીતે ધ્યાનમા રહેશે ગ્રથોમા રાગના નામો વિષે અનેક મતભેદ દષ્ટિએ પડશે! હાલ તરત આ નામો વિષેની અધિક માહિતીની જરૂર નથી 'રાગ' શબ્દની વ્યાખ્યા તો તમે જાણોજ છે રાગની સઘળી ખુબી તેના રજકત્વપર હોય છે નિરનિરાળા ગ્રંથોએ જુદા જુદા શબ્દોમા પોતપોતાની વ્યાખ્યા સમજાવી છે, પરતુ તે સર્વેને ઉપર કહેલી કસોટી મજુર છે હવે કયો સ્વરસમુદાય રજક છે તથા કયો નથી એ ઠરા વવુ સમાજપર અવલબિછે, એ તો તમે પણ સમજી શકશો તથાપિ ઘણા અનુભવથી આપણા પડિતોએ કેટલાક નિયમો વિશેષ ખુબીદાર કરી રાખ્યા છે

પ્ર૦—તેમાના થોડાક અમને પણ કહી રાખશો તો ઠીક

ઉ૦—જુવો તેના એક બે કહુ છુ કોઈપણ રાગમા પાચથી ઓછા સ્વરો હોવા ન જોઈએ એ પહેલો નિયમ સમજવો પાછળ મે રાગોના પાડવ, ઓડવ તથા સપૂર્ણ એવા જે ત્રણ પ્રકાર કર્યા તે આજ નિયમને અનુસરી હતા ત્રણ અથવા ચાર સ્વરોના સમુદાયને આપણી પદ્ધતિમા રાગ માનતા નથી બીજો નિયમ એવો એક ધ્યાનમા રાખવો કે, કોઈપણ રાગમા મધ્યમ તથા પચમ એ બને સ્વરો સાથે વર્જ્ય થતા નથી

પ્ર૦—અને એક ભલતોજ પ્રશ્ન વચમા પુછુછુ કે અમે હમેશા ૭ રાગો તથા તેમની ત્રીસ બત્રીસ રાગિણીઓ તથા તેમના પુત્રો વિગેરે રાગ વિષેની વાતો સાભળીએ છીએ, તે રચના વિષે બે શબ્દો કહેશોકે ?

૭૦—આ વિષયપર આગળ ચાલતા અધિક કહેવું પડશે. તથાપિ હાલ કેપ્ટન વિલાર્ડે લખેલા Treatise on the music of Hindusthan એ ગ્રંથના પૃષ્ઠ એકાવનપર કાંઈક લખ્યું છે તે તમને વાંચી સંભળાવું છું:—

"A Thât comes nearest to what with us is implied by a mode, and consists in determining the exact relative distances of the several sounds which constitute an octave, with respect to each other, while the Raginee disposes of these sounds in a given succession, and determines the principal sounds. The same Thât may be adapted to several Raginees by a different order of succession; whereas no Raginee can be played but in its own proper Thât. It is likewise not a song, for able performers can adapt the words of a song to any Raginee: nor does a change of time destroy its inherent quality, although it may so far disguise the Raginee before an experienced ear as to appear a different one.

After the ancients had made pretty good observations on the firmament of fixed stars, and had as nearly as they could ascertain their respective situations, they thought of reducing them into constellations under the representations of certain familiar objects, in order to assist the memory to retain them better and easier. To connect a variety of heterogeneous subjects that have no relation with each other under one common head, in order to preserve a concatenation, has been a practice common amongst the oriental nations, and subsists to this very day. The Arabian Nights, the Tooteenamah, the Bahardanish, and a variety of works in all languages of the East are proofs known to every person who has trod the paths of oriental literature.

It seems probable, therefore, that the author of the Ragas and Raginees, having composed a certain number of tunes, resolved to form some sort of fable in which he might introduce them all in a regular series. To this purpose, he pretended that there were six Rags, or a species of divinity, who presided over as many peculiar tunes or melodies, and that each of them had, agreeably to Hunaman five or as Kallinath says, six wives, who also presided each one over her tune, Thus having arbitrarily, and according to his fancy distributed his compositions among them, he gave the names

It is also probable that the Pootras and Bharyas are not the compositions of the same but some subsequent genius, who apprehending that their number would be greatly increased by this additional acquisition, or dreading an innovation in the number established by long usage might not be well received, or that some time or other it might cause a rejection of the supernumerary tunes as not genuine contrived the story that the Rags and Raginees had begotten children This opinion is strengthened by its being asserted that forty eight new modes were added by Bhurut '

આ ઉદ્ગાર વિલાર્ડ સાહેબના છે તે યોગ્ય છે કે કેમ એનો વિચાર હાલ આપણે કરતા નથી. રાગરાગિણીની રચના તમે બરોબર સમજશો એટલે ઉપના મત વિષેનો વિચાર તમે પણ કરી શકશો. હુ ધારૂ છુ કે હવે આપણે આપણાં થાટો તરફ વળીએ તો ઠીક

પ્ર૦—હા ભલે તેમ કરો. પહેલો થાટ તો અમે સમજ્યા છિયે તેમા બધા શુદ્ધ સ્વરો છે

ઉ૦—તે ખરૂ છે તમે "સ્વરમાલિકા' શિખ્યા તે પણ આપણા દસ થાટોના અનુરોધેજ લખાએલ છે તેમા સુદ્ધા થાટોના નામ આપ્યા છે અહિઆ આપણે હવે તે વિષે અધિક ખુલાસો કરીએ છિયે આ તમારા શુદ્ધ થાટને પ્રથમ શકરાભરણ કહે છે એ હુ કહી ગયો છુ

પ્ર૦—આ થાટ અમે સમજ્યા હવે આગળ ચાલશો?

ઉ૦—પહેલા થાટમા જે સાતસ્વરો હતા તે શુદ્ધ હતા એ તમે જાણોછોજ બીજો થાટ ઘણો ખરો તેવોજ છે, પણ એમા માત્ર એક મધ્યમ સ્વરજ બદલવો છે પહેલા થાટમા તે શુદ્ધ હતો અને અહીઆ તે "તીવ્ર" છે મે તમને પાછળ કહ્યું જ છે કે, સ્વરોના શુદ્ધ અને વિકૃત એવા બે ભેદ છે હવે આ થાટમા "મધ્યમ' જેને આપણે બદલવો છે તે વિકૃત કરવો પડશે. આ મધ્યમની વિકૃતિ સબધી થોડુ સ્પષ્ટિકરણ કરવુ ઉચિત છે. સ્વરને પોતાની મૂળ જગ્યાએથી ચલાવ્યો એટલે તે વિકૃત થાય છે આ તમે જાણો છો સ્વરોનુ આવું ચાલન બે તરહથી થશે, એટલે સ્વરને જરા ઊંચો અથવા સ્હેજ નીચો પણ કરી શકાય છે સ્વરને પોતાના શુદ્ધ સ્થાનપરથી ઉંચો કરતા તેને "તીવ્ર" કર્યો એમ માને છે, અને તેજ નીચો ઉતારવાથી 'કોમળ" કહેવાય છે "ષડજ" તથા "પચમ"એ બે સ્વરો કદિ વિકૃત થતા નથી એ મે તમને કહ્યુ છે હવે બીજી મહત્વની વાત એક એવી ધ્યાનમા રાખોકે, આપણી હિંદુસ્થાની સગીત પદ્ધતિમા રિ, ગ,

ધ, ની સ્વરોને તીવ્ર વિકૃતિ માનતા નથી. આ સ્વરો માત્ર "કોમલ" જ થાયછે એ સાંભળી તમને થોડી નવાઇ લાગશે ખરી.

પ્ર૦—ખરેખર. અમને તેમજ લાગ્યું; કારણ હમણાંજ તમે કહ્યું કે સ્વરોને પોતાના શુદ્ધ સ્થાનપરથી ચલાવ્યા એટલે તેઓ વિકૃત થાયછે. અને તેવું કૃત્ય (તેમને સ્હેજ ઊંચા અથવા નીચા કરીને) બે તરાહથી થશે. તેમ છતાં પુનઃ તમેજ કહોછો કે રિ, ગ, ધ, ની સ્વરો તીવ્ર થશે નહિ પણ માત્ર કોમલજ થશે, એ કાંઇ સમજાતું નથી. તીવ્ર "રિ," તીવ્ર "ગ," તીવ્ર "ધ," તીવ્ર "ની," એવા પ્રયોગો કાં થશે નહીં?

ઉ૦—એમાં કાંઇ જૂદોજ ભેદછે; આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતીમાં તીવ્ર ગ વિગેરે પ્રયોગો તમને જરૂર જણાશે ખરા, પણ સાથે તમે એવું પણ જોશોકે આ તીવ્ર સ્વર, એટલે હજી સુધી જેને તમે શુદ્ધ માનતા આવ્યાછો તેજ છે.

પ્ર૦—આ સાંભળી માત્ર અમે ગોટાળામાં પડનાર છિયે. શુદ્ધસ્વરોને ઊંચે ચડાવ્યાથી તે તીવ્ર થાયછે એમ એક વેળાએ સ્પષ્ટ કહેવું, અને વળી પુનઃ જણાવવું કે, શુદ્ધ સ્વરોનેજ તીવ્ર સ્વર તરીકે પણ માનવા એ સુસંગત કેમ થશે?

ઉ૦—તમારી શંકા યથાર્થ છે. તેનું સમાધાન કાંઇક પ્રમાણમાં આમ થશે કે, આપણે હાલ જેને શુદ્ધસ્વરો માનતા આવ્યા છીએ તે પ્રાચીન ગ્રંથોના શુદ્ધસ્વરો નથીજ. તમે દક્ષિણ તરફ જશો, અને ત્યાંના એકાદ તંતકારને ફક્ત સાત શુદ્ધસ્વરોજ વગાડવા જણાવશો તો તે સાંભળી તમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગશે.

પ્ર૦—એમ! શું તે શુદ્ધસ્વરો બિલાવલ થાટનાજ વગાડશે નહિ કે? અને જો તેમ નહિ તો કયા સ્વરો તે શુદ્ધ સમજી વગાડશે?

ઉ૦—સા, મ, પ, તો તે તમારાજ વગાડશે, પણ "રિ, ગ, ધ, ની" સ્વરો જરૂર તમને ગોટાળામાં નાખશે. જે સ્વરોને તમે હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં કોમલ, "રિ, ધ" માનશો, તેનેજ દક્ષિણ તરફ "શુદ્ધ રિ, ધ" માનવામાં આવશે; એટલુંજ નહીં, પણ જે સ્વરોને તમે તમારી પદ્ધતીમાં "શુદ્ધ રિ, ધ" માનો છો, તેજ સ્વરો ત્યાં ક્રમેથી "શુદ્ધ ગ, ની," હશે.

પ્ર૦—અરર! સંગીત સંબંધી ત્યાં આ કેવું અંધેર!

ઉ૦—સબુર, તમે આકળા થઇ, આવું મત બાંધશો નહીં. દક્ષિણ તરફના આ-
સર્વ નામો કેવળ નિરાધાર છે એમ ધારતા નહીં. [illegible]

છે તે લોકો ઉલટા આપણાજ નામોને દૂષણ દે છે, અને કાઇક અંશે તેમનું કહેવું ખરું પણ છે

પ્ર૦—ત્યારે તો આપણા આ શુદ્ધસ્વરોને, શાસ્ત્રાધાર નથી એવું તમને પણ લાગે છે કે શું ? આપણી પદ્ધતિ જે મુખ્ય સાતસ્વરો ઉપર અવલંબી રહેનાર તેજ જો નિરાધાર હોય તો પછી અમારા સગીતને સશાસ્ત્રતા તે કેવી ? અમારી પદ્ધતિને સમર્થન કરનારા કોઇજ ગ્રથ નથી કે શું ?

ઉ૦—તમને આમ નિરાશ થવાનું કઇ કારણ નથી. જે ગ્રંથોને પ્રાચીન તરીકે માન્યા છે તેમના સ્વરો, એટલે શુદ્ધસ્વરો મિલાવવા યોગ્ય નથી એ વાત ખરી પરતુ આપણી પદ્ધતિને મુદ્દલજ આધાર નથી એવુ પણ કાઇ નથી. ચતુર પડિતે રચેલો "લક્ષ્ય સગીત નામનો જે ગ્રથ છે, તે તમારી પદ્ધતિનુ સમર્થન કરનારો છે ગ્રંથોમા સુધ્ધા એક મત ક્યા છે ? સગીત પારિજાત" અને 'સગીત રાગતરગિણી ગ્રંથોના સ્વરો, દક્ષિણ પદ્ધતિના સ્વરો કરતા નિરાળાજ છે મને લાગે છે કે દેશના જુદા જુદા ભાગની પદ્ધતિ નિરનિરાળી હોવી સાહજીક છે ભાષાઓ ક્યા જુદી જુદી નથી ! અને તેમ હોવાથી આપણે શુ દલગીર થઇએ છીએ ! સારાશ કે એક સપ્તકમા બાર સ્વરો માન્યા છે તે સર્વત્ર જો સરખાજ હોય તો માત્ર તેમના નામ ગામના ભેદોથી આપણે ગભરાવામાં પડવુ નહીં. હશે આપણો મૂળ મુદ્દો એવો હતો કે, શુદ્ધ સ્વરોને "તીવ્ર નામ" કેમ શોભશે ! હવે તમેજ જુઓ કે, શુદ્ધ રિ, ગ, ધ, ની, સ્વરોના સ્થાનો જો દક્ષિણમત પ્રમાણે હશે તો, તે સ્વરોના તમારા હાલના સ્થાનો તીવ્ર નથી શુ ? આ વાતનો બરાબર વિચાર ફરી જુઓ લક્ષ્યસગીત ગ્રથ અતિ પ્રાચીન નથી એ વિસરવુ નહીં. તે પારિજાત પછીનુ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે

પ્ર૦—ખરેખર, આ આપનુ, કહેવુ સયુક્તિક જણાય છે તે ઉપરાંત જોતા અમારા સ્વરો તીવ્ર થયે ખરા અને જે સ્વરો મૂળથીજ તીવ્રના પામેલા છે, તેમને નિરાળુ તીવ્રત્વ માન્યુ ન હશે એમજ ના ?

ઉ૦—હવે સમજ્યા. 'મધ્યમ' સ્વર જુનો તથા નવો એમજ છે, પણ તેને નામો બે છે એમ સમજી આવો પહેલો "શુદ્ધ મ" તથા બીજો "કોમલ મ." હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં "કોમલ મ ' એ નામ પણ કોઈ કોઈ વાપરે છે " તીવ્રમ અને કોમલ મ" કરતા ઊંચો છે માટે તેને ' તીવ્ર " નામ મળ્યુ હશે છે ' શુદ્ધ મ તથા કોમલ મ " એ જુદા સ્વરો નથી એમ માની આગળ ચાલો અરજ થયુ

પ્ર૦—ઠીક છે. હવે આપણા થાટોનું વર્ણન ચલાવશો ?

ઉ૦—હા, હવે બીજો થાટ કહુંછું. આ બીજા થાટમાં "મધ્યમ" માત્ર તીવ્ર લેવો છે તથા બાકીના છ સ્વરો "બિલાવલ" થાટનાજ રાખવા છે.

પ્ર૦—આ થાટને ક્યા ણે નામો આપશો ?

ઉ૦—આને "કલ્યાણ થાટ" કહિશું. આ થાટને બે જુદા નામો નથી. હુ- જે બે નામો કહું છું તેનું કારણ કદાચિત્ તમારા લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે, તોપણ પુનઃ કહુંછું તે સાંભળો. ભવિષ્યમાં તમારે ગ્રંથો વાંચવા પડશે, તેમાં આવી થાટ. રચના તથા તેમના નામો પણ આવશે. આપણે જે દસ થાટો સ્વીકારનાર છિયે તે પણ ગ્રંથમાં મળશેજ, પરંતુ તે ત્યાં આપણીજ પદ્ધતિના નામોથી હશે એવું નથી. માટે ગ્રંથમાં આવનારા થાટોનાં નામો હમણા અનાયાસે નવા નામો સાથેજ કહી રાખ્યાથી, ઘણું સવલ થશે.

પ્ર૦—હા, તેમ કરવું ઠીક થશે. તેવા નામો કહો. અમે તે સર્વે ધ્યાનમાં રા- ખશું. આ બીજા થાટનું નામ ગ્રંથોમાં પણ કલ્યાણજ છે એ અમે સમજ્યા. હવે ત્રીજો થાટ કહો.

ઉ૦—તમારા મૂળના જે સાત શુદ્ધસ્વરો છે તે લઈ નિષાદ સ્વરને કોમલ કરવો પડશે. આ થાટને આપણે હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં "ખમાજ" થાટ કહે નાર છિયે. ગ્રથમાં આ થાટ "કાંભોજી" નામે મળી આવશે.

પ્ર૦—આ નામો અમે ધ્યાનમાં રાખશું. હવે આગળ ચાલો. આ થાટો આ- પણી પદ્ધતીના આધારસ્થંભજ કહેવાશે. કારણ આમાંથી આગળ જતાં આપણા અનેક રાગો નિકળશે, એમ તમે પહેલાંથીજ કહી રાખ્યુંછે.

ઉ૦—હાજતો, ગ્રંથમાં આ થાટોનું મહત્વ ઘણુંજ માનતા. તેમને રાગ- જનક મેલ કહેતાં. મને લાગેછે કે આવી વ્યવસ્થા કેવળ સંગીતનીજ છે એવું નથી. બીજા શાસ્ત્રો પણ જુવોને! વનસ્પતિશાસ્ત્ર અથવા પ્રાણિશાસ્ત્ર લ્યો ! તેમાં પણ મુખ્ય Orders અથવા વર્ગો માનેલા નથી શું? ઉત્તમ પદ્ધતિ એટલે તે આવીજ સુવ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. દક્ષિણ તરફ આ મેલોનું મહત્વ હજી સુધી પણ તેવુંજ છે. ત્યાં ગ્રંથ વાંચેલા જોકે ઘણાકો મળી આવતા નથી તથાપિ આ પ્રાચીન ક્રમ હજી સુધી પણ અવ્યાહત ચાલૂછે. આપણી ઉત્તર તરફ માત્ર ગોટાળોજ ઉડયો. દુર્દૈવે આપણી તરફ ગમે તેવું મનઃપૂત ગાયન આગળ પડયું, તથા ઉત્તમ પદ્ધતિનો લોપ થતો ચાલ્યો. [illegible]

સ્થિતિનું કારણ એવું જણાવે છે કે, આપણું સંગીત મુસલમાન ગાયકોને હાથમાં જવાથી આવો પ્રકાર થવા પામ્યો. આમ કહેનારાઓની વાતમ કાંઇ અર્થ નથી એમ નથી. મુસલમાની અમલમાં મુસલમાન ગાયકોને, ઉત્તેજ તથા મહત્વ અધિક મળ્યું હશે એમાં નવાઈ નથી. તેમને સંસ્કૃત ગ્રંથો તથ તેની સુસંગત પદ્ધતિ કોણ શિખવે? તે લોકો કાંઈક પ્રમાણમાં સ્વધર્માભિમાન હોવા કારણે, હિંદુ સંસ્કૃત પંડિતો પાસેથી આ શાસ્ત્ર શાંતપણે શિખી લેવાને સંભવ નહોતો. તે વેળાનો કાળજ આ વિષય માટે ઘણો અનુકૂલ ન હોતો એમ કહીશું તો પણ ચાલશે. હાલનાં આપણા રાજકર્તા, આપણી પ્રાચીન વિદ્યા શિખવાની આસ્થા દેખાડેછે તેવા મુસલમાની રાજા ન હોતા. હાલ આપણા ધર્મપુસ્તકો ઉત્તમ શિખેલા વિદ્વાનો વિલાયતમાં કેટલાએક નિકળશે. તેવા ઉદાહરણો બાદશાહીના વખતના સંભળાતા નથી. ઇતિહાસમાં, સંસ્કૃત ગ્રંથ લખનારો કોઇપણ મુસલમાન પંડિત, મારી દૃષ્ટિએ પડયો નથી. એટલુંજ નહિ, પણ સંસ્કૃત સંગીત ગ્રંથ જેણે ઉત્તમ રીતે સમજી લીધો હોય, તેવો પણ કોઇ જણાયો નથી. મુસલમાની ગાયકોને સંગીત રૂચિ હતી, તેમને અલૌકિક બુદ્ધિ હતી એમ પણ કહીશું. પરંતુ તેમને પ્રાચીન ગ્રંથ શિખવાની તેટલી ઉત્કંઠા હશે નહિ. ખુદ મોટા મોટા તાનસેનાદિક લોકોનો પણ દાખલો લઇએતો, તેમણે સુદ્ધાં પોતાની પાછળ ક્યા સ્મારક ગ્રંથો રાખ્યાછે? તેઓ ગ્રંથ ઉત્તમ રીતે સમજ્યા હતા, એ સિદ્ધ કરવાનો પુરવો મેળવવો હવે મુશ્કીલજ થશે, એ 'સ્પષ્ટ કબુલ કરવું જોઇએ. આ પરથી વળી કોઇ કહેશેકે, આપણા જુના ગીતોમાં. **"सातसूर, तीनग्राम, एकईस मूरछान, बाईस श्रुति, बारा बिकरत, उनंचास कोटतान"** વિગેરે હિંદી ભાષામાં દૃષ્ટિએ પડતાં નથી શું? તે ખરૂં છે, પણ આ કાંઇ ગ્રંથ સમજ્યા સંબંધી પુરતો પુરાવો નથી, એમ તમને ગ્રંથ વાંચ્યાથી તુરતજ જણાશે તેમ ભલે હોય, તો પણ તે ગાયકો અપ્રતિમ હતા તથા તેઓએ રૂપાંતર કરેલું સંગીત હાલ પ્રચારમાં આપણને અધિક જણાશે, એ પ્રમાણિકપણે કબૂલ કરવું જોઇએ હાલ તમને વિષયાંતરમાં લઇ જવાની મારી ઇચ્છા નથી. આવા વિષય ઘણું કરી વાદગ્રસ્ત થનારા હોય છે. "જનકથાટ" તથા તેમાંથી "જન્ય રાગ" એ પદ્ધતિ શિખવી શિખવવી ઉત્તમ છે, એ મુદ્દાપર આપણે બોલતા હતા. આ પદ્ધતિ અતિ પ્રાચીન છે, તથા આપણે પણ તેજ સ્વીકારીએ છિએ એટલુજ મારૂં કહેવું હતું.

પ્ર૦—તે અમે સમજ્યા. આ થાટરચના અતિ કુશલતાની છે એ સારીપેઠે અમારા લક્ષમાં આવ્યું. આપણા સર્વ ગાયકો, આ થાટની પદ્ધતિ ઉત્તમ રીતિ સમજી ગાતા હતા કે? તેમ હોય તો તેમની ઘણી પ્રશંસાજ કરવી પડશે.

ઉ૦—જેઓ તંતુવાદ્યો વગાડનારાછે, તેમને "થાટ" શબ્દ વારંવાર ઉપયોગમાં લેવો પડેછે. કારણ જૂદા જૂદા રાગો વગાડવા માટે, નિરનિરાળી સ્વરરચનાઓ કરવાની જરૂર હોયછે. પરંતુ જેઓ ફક્ત ગાયકોજછે તેઓ ઘણું કરી આ થાટની ખટપટમાં પડતા જણાતા નથી: ગાયકો જે રાગો ગાયછે તે આપો આપ યોગ્ય થાટમાં તો જાયછેજ, પરંતુ તેવા ગાયકોને આ થાટ પદ્ધતિ વિષે પુછતાં, તેઓ પાસેથી સમાધાનકારક ઉત્તરો ઘણું કરી મળતા નથી. આનું કારણ એટલુંજછે કે તેઓ પદ્ધતવાર શિખેલા હોતા નથી. હશે, હવે તમને ચોથો થાટ કહુંછું. આ થાટનું પ્રાચીન નામ "માલવગૌડ" છે. આપણી પદ્ધતિમાં આને આપણે "ભૈરવ" થાટ કહેનાર છિયે. તમને થાટોના આ બન્ને નામો ધ્યાનમાં રાખવાનું કહુંછું તે થકી બીજો પણ એક ફાયદો થશે. આપણું પ્રાચીન સંગીત ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું છે એતો પ્રસિદ્ધજ છે. "હિંદુસ્થાની સંગીત" એ નવું છે, માટે તેમાં ગયા બસેં અઢીસેં વર્ષમાં સુજ્ઞ તથા અજ્ઞ ગાયકોએ ઘણા ફેરફાર કરી નાખ્યા છે, એ બીના હવે ઘણાખરાને કબુલછે. આ પરથી ખુલ્લું દેખાય છે કે, આપણા નવા સંગીતનું, પ્રાચીન સંગીત સાથે મેલ મળવાનો સંભવ સાધારણ પણે ઓછોજ રહેશે. તથાપિ આ નવા સંગીતની તુલના, જુના સંગીત સાથે કરવા કોઇ સંકેત કરે તો, આ થાટોના નવા તેમજ જુના નામો જાણવા ઉપયોગી થશે.

પ્ર૦—તે બરોબર છે. તેમ પહેલાંથીજ અમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હતું. આવા નામો જરૂર ઉપયોગી થશે. આ માહિતી મેળવ્યાથી આપણી પ્રચલિત પદ્ધતિના ગમે તેવા રાગસ્વરૂપો, પ્રાચીનગ્રંથમાં કેમ શોધવા એ તુરતજ સમજાશે એમ ખરૂં ની?

ઉ૦—ઠીક સમજ્યા. આ "ભૈરવ" થાટમાં "રિ" અને "ધ" એ બે સ્વરો માત્ર કોમલછે, બાકી સર્વે શુદ્ધ છે. આ થાટ વિષે અધિક કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી. પાંચમાં થાટનું સ્વરૂપ થોડું ઘણું આવુંજ હોવાથી તે પણ હમણાંજ કહુંછું. "ભૈરવ" થાટમાં જેવા "રિ, ધ" કોમલ સ્વર લીધા, તેવાજ સ્વરો (કોમલ) આ પાંચમાં થાટમાં પણછે. માત્ર એક મધ્યમ સ્વરજ ભૈરવ થાટમાં કોમલ અથવા શુદ્ધ હતો, જે આ થાટમાં તીવ્ર છે. આ થાટ ઉત્પન્ન કરવા માટે પહેલો "ભૈરવ" થાટજ માંડવો જોઇએ એવું કાંઇ નથી. શુદ્ધ સ્વરોનો થાટ લઇ તેમાં "રિ, ધ" કોમલ તથા "મ" તીવ્ર રાખ્યાથી, આ પાંચમો થાટ બનશે, એવું વર્ણન પણ યોગ્યજ થશે. આ થાટના પ્રાચીન નામો રામક્રિયા, કામવર્ધની છે. આપણી અર્વાચીન પદ્ધત્તિમાં આ "પૂર્વી થાટ" કહેવાયછે. ભૈરવ તથા પૂર્વી એ બંને થાટો આપણી પદ્ધતીમાં અતિ મહત્વના મનાયછે. આ થાટને કોઇ દીપક થાટ પણ

કહેશે. દક્ષિણ તરફ આ થાટને "કામવર્ધની" ને નામે ઓળખેછે. આ કારણે મેં મે કરતાં અધિક નામો કહ્યાં છે માટે ગુંચવાશો નહીં.

પ્ર૦—નહીં, નહીં, અમને તો આવી સર્વેની ઉલટી મહત્વની જણાયછે. હવે આગળનો થાટ કહો.

ઉ૦—પાંચમા થાટમાં તમે "રિ, ધ" કોમલ તથા મધ્યમ તીવ્ર દીઠા હવે છઠ્ઠા થાટમાં રિ કોમલ તથા મ તીવ્ર લઈ ધૈવતને શુદ્ધ રાખવોછે. આ થાટના પ્રાચીન નામો "ગમનશ્રમ" અથવા "ગમકપ્રિય" છે. હિંદુસ્થાની પદ્ધતીમાં આનું નામ "મારવા" છે. હું જે ૭ થાટો કહી ગયો છું, તેમાંના પહેલા ત્રણ એટલે બિલાવલ, કલ્યાણ, અને ખમાજમાં રિ, ધ, સ્વરો તથા મ પણ તીવ્ર હતાં. ત્યારપછીના ત્રણ થાટમાં રિ, કોમલ છે. આ સર્વ વાતો તમારે ધ્યાનમાં રાખવી. આગળ જતાં ધીમે ધીમે તેનો ઉપયોગ તમને જણાશે. તમે "સ્વરમાલિકા" શીખ્યા તેના થાટોનો ક્રમ સ્હેજ નિરાળો છે એ ખરૂં, પરંતુ અહિંઆં તો આજ ક્રમે આપણે આગળ ચાલનાર છીએ.

પ્ર૦—ઠીક છે. આ ઉપરના ત્રણ થાટોમાં ગ, ની, સ્વરો તીવ્ર હતા એ પણ અમે ધ્યાનમાં રાખ્યું છે. હવે સાતમો થાટ કહો.

ઉ૦—આપણો સાતમો થાટ "ભૈરવી" છે. આમાં સર્વે સ્વરો કોમલ છે. સઘળા કોમલ કહ્યા માટે સા, અને પ, સ્વર પણ કોમલ છે એવું સમજશો નહીં. તેમને તો અચલ માનેલાછે. મધ્યમ કોમલ એટલે "શુદ્ધ"થી નિરાળો નહીં, એ તમે જાણોજ છો. સારાંશ, આ થાટમાં રિ, ગ, ધ, ની સ્વરોજ કોમલ છે. ગ્રંથમાં શોધ કરતાં આનું નામ "તોડી" નીકળશે. અહિં તમને એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી પડશે કે, આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં જે દસ થાટો આપણે કાયમ કરીએ છીએ, તેમાં પણ "તોડી" નામનો એક થાટ છે, પણ તે "ભૈરવી" થાટથી નિરાળો છે. ગ્રંથમાં "તોડી" થાટના "રિ, ગ, ધ, ની" સ્વરો કોમલ છે, તેવા પ્રચારના "તોડી" થાટમાં નથી. સારાંશ ગ્રંથનો "તોડી" થાટ તથા પ્રચારનો થાટ એ બન્નેમાં ભેદ છે એ ભૂલા વિસરવી નહીં. દક્ષિણ પદ્ધતિમાં ગ્રંથનો "તોડી" રાગ હજી પણ પ્રચારમાં છે, એ અહિં કહી રાખું છું.

પ્ર૦—ત્યારે તો તમારું સંગીત જરૂર આપણા ગ્રંથોને અનુસરીને એમ સમજવું કે શું? ત્યાં ગ્રંથના સ્વરો યથાયોગ્ય રીતિએ પ્રચારમાં છે એમ પણ તમે કહ્યું હતું, તેમ હોય તો ત્યાંના લોકોના સત્યસ્થાનો હર્ષ અથવા અભિમાન. નિર્ધાર કહી શકશે નહીં એમ ખરૂંને!

ઉ૦—તેમનો તે દાવો કેટલેક અંશે વાજબી કહીશું, તથાપિ આપણું સંગીત છેકજ ઓછી કિંમતનું છે એમ પણ સમજવું નહીં. આપણા સંગીતને સમર્થક ગ્રંથો બિલકુલ છેજ નહીં એમ નથી. "રાગતરંગિણી" "પારિજાત" "લક્ષ્યસંગીત" વિગેરે ગ્રંથો આપણને ઉપયોગી થશે. તેજ પ્રમાણે ભાવભટ્ટ પંડિત કૃત ગ્રંથ પણ તમારી પાસે છે. દક્ષિણ તરફની ભાષા, તેમના આચાર, વિચાર, વિગેરે સર્વ વાતો જો નિરાળીજ છે, તો પછી તેમનું સંગીત નિરાળું હોવામાં નવાઈ શાની! તેમના સંગીતની કેટલીક વાતો આપણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તો, આપણામાંથી પણ તેઓને લેવાયોગ્ય ઘણું છે.

પ્ર૦—ઠીક છે, હવે અમને આઠમો થાટ કહો.

ઉ૦—આઠમો થાટ આપણે "આસાવરી" માનશું. આ નામ કેવળ બહુમતે પસંદ કર્યું છે. "આસાવરી રાગ" ભૈરવી થાટનો છે એવું કહેનારા લોકો પણ છે; તેમજ ભૈરવી તથા આસાવરીના સ્વરોમાં ભેદ માનનારાઓ પણ છે. આ બે થાટમાં ભેદ માત્ર "રિષભ" સ્વરનો છે. "આસાવરી" નો "રિષભ" તીવ્ર અને ભૈરવીમાં તે કોમલ હોય છે. ગ્રંથોમાં આ થાટ વિષે તપાસ કરવા માંડશો, તો તેમાં આપણા આસાવરી થાટનું નામ ભૈરવી અથવા નટભૈરવી નીકળશે. અહિયાં તમારે એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવું કે, આપણા પ્રચલિત "આસાવરી" થાટમાં રિ, તીવ્ર તથા ગ, ની, ધ, કોમલ માનવા છે. આ "આસાવરી થાટ" અતિ મહત્વનો છે, તથા તેટલોજ તે લોકપ્રિય પણ છે.

પ્ર૦—તે અમે સમજ્યા. હવે આગળનો લ્યો. "આસાવરી થાટ"ની "સ્વર-માલિકા" અમને ખરેખર પસંદ પડી.

ઉ૦—નવમાં થાટમાં નિષાદ તથા ગાંધારસ્વરો કોમલછે. આસાવરીમાંથી આ થાટ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો, તેનો ધૈવત સ્વર જે કોમલ છે, તેને શુદ્ધ અથવા તીવ્ર રાખ્યાથી થશે. અને તેમ કર્યું કે, આ થાટમાં "ગ, ની" એ બે સ્વરોજ કોમલ, તથા બાકીના સર્વ શુદ્ધ રહેશે. આ થાટમાંથી ઘણા એક રાગો આપણા પ્રચારમાં મળી આવશે. આને "કાફી" થાટ કહે છે. ગ્રંથમાં આ થાટને "શ્રી" રાગનો થાટ, અથવા કેટલાક ગ્રંથો પ્રમાણે "હર-પ્રિય" થાટ કહે છે. દક્ષિણ તરફ આ થાટ પ્રસિદ્ધ છે.

પ્ર૦—આ થાટ અમારા લક્ષમાં સારી પેઠે રહ્યો. હવે દસમો કહો.

ઉ૦—દસમો થાટ "તોડી"નો છે. આ વિષે પાછળ મેં થોડુંક કહ્યુંજ છે. આ થાટમાં "ભૈરવી" થાટ પ્રમાણેજ રિ, ગ, ધ," એ ત્રણ સ્વરો કોમલ છે,

તથા "મ ની" સ્વરો તીવ્ર છે. આ થાટ ગાવો જરા મુશ્કેલ પડે છે
આ થાટનો અનુભવ આજ્રોજ છે. સ્વરમાલિકામાં, આ થાટની સ્વ
શિખતા અધિક પ્રયાસ પડયો હશે, નહિ વારૂ?

પ્ર૦—હા, તેમ જરા લાગ્યું ખરૂ. પેલો "તીવ્ર મ" વિશેષ મુશ્કેલ
મજાહ એવી એક જુવો કે, કલ્યાણી, પૂર્વી, વિગેરે થાટોમાં તેજ "ત
અમને એટલી ભારી જણાયો નહોતો, પણ "તોડી" થાટની "સ્વર મ
ગાતી વેળાએ, અમારા શિક્ષક હમેશાં અમારી ભૂલો દેખાડતાં હતા આ
સ્વરો ગાવા કા ભારી પડે છે, તે ભવે અમે ન સમજીએ, પરતુ આ
મતકાર તો ખરોજ આ થાટનું અર્વાચીન નામ "તોડી" છે એ અમે ર
પણ પ્રાચીન નામ કયુ?

ઉ૦—પ્રાચીન નામ વરાળી અથવા પંતુવરાળી છે. આ નામ પ્રથોગ
દક્ષિણ તરફ પ્રચારમા છે. હવે આ દસ થાટો તમને સારીપેઠે સમજ
એમ સમજી હું આગળ ચાલીશ. આ થાટોને આપણે આપણી હાલની હિં
પદ્ધતિના રાગસંગ્રહના "જનક" તરીકે માનનાર છિયે. આ વ્યવસ્થા
ગ્રંથાનુસાર હોય કે ન હોય, પરંતુ તે સ્વીકારી તમારે આગળ ચાલવું છે
સ્થાની પદ્ધતિના સર્વ પ્રચલિત રાગો સારા સમજવા એ તમારૂં અંતિમ
છે, તેમ સારી રીતે સમજવું પદ્ધતસર થયુ કે, કાર્યભાગ આટપ્યો નિર
પ્રદેશની પદ્ધતિ નિરનિરાળી હોવીજ જોઈયે તમે જ્યારે પ્રાચીન ગ્રંથો
ત્યારે તમને આવી અનેક પદ્ધતિઓ દૃષ્ટિએ પડશે, પરતુ પ્રત્યેક ગ્રંથકાર
પોતાના સમયનુ સંગીત પદ્ધતસર કરવાનો હતો, એ માત્ર તમે સદાએ ગ
શો હવે આગળ ચાલતા આ એક એક થાટમાથી રાગ કેમ ઉત્પન્ન
તે કહેનારછું. આ વિષય કાંઈ અંશે નિરાળો હોઇ અતિ મહત્વનો છે.

પ્ર૦—તે તમે અમને ઉત્તમ રીતે સમજાવ્યુ નથી શું? દર એક થાટ લઇ
સ્વરોમાથી એક અથવા બે સ્વરો છોડતાં જઇ, આરોહ અને અવરોહ
જવાથી હજારો રાગોનો સંભવ છે, એ અમે ઘણી સારી રીતે સમજ્યા.

ઉ૦—તે ખરૂં છે, પરતુ આ રાગોની મહત્વતાના વિષયમાં બીજી
બીનાઓની માહિતી પણ તમને અવશ્યની છે. થાટોના સ્વરો નીચેથી ઉ
ઊંચે થી નીચે ઉચ્ચારવાથીજ ફક્ત રાગ તૈયાર થનાર નથી, સ્વરો વગેરે
નિયમ હમેશા પાળવો પડે છે એ નિર્વિવાદ છે, પણ તેટલાથીજ પૂ

હશેજ. ગણિતસિદ્ધરાગો થયા હોય તે સર્વ ખરા રાગો નથી એ પણ મેં કહ્યું છે. પહેલાં તો કયા સ્વરસમુદાય લોકપ્રિય થશે એ નક્કી ઠરાવવું ઘણી કુશળતાનું કામ છે, અને પુનઃ કેવી રીતિએ ગાવાથી તેમ થશે, એ જાણવું પણ મહત્વનું છે. તે સંબંધી હું હમણા થોડુંક કહેનાર છું. ગ્રંથમાં રાગ ઉત્પન્ન કરનારા નિરનિરાળા પ્રકાર કહ્યાં છે. જેમ કે:—

" हिंदुस्थानीयपद्धत्यां मार्गाः स्युरपरा अपि ।
निरूपिता लक्ष्यविद्भी रागोत्पादनहेतवः ॥
आरोहणे चालितास्ते स्वरा नस्युर्विलोमके ।
अथवा तद्विपर्यासो जनयेद्रागभेदकम् ॥
स्याद्रागोत्त्रिमस्वरेषु विशिष्टा वक्रतापुनः ।
समानस्वरेष्वथवा वादिभेदाद्भवेत्क्वदा ॥
नरागाणां नतालाना मंतःकुत्रापिविद्यते ।
इति यच्छ्रूयते लोके केवलं तद्यथार्थकम् ॥

ભાવાર્થ.—હિંદુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિમાં રાગ ઉત્પાદન માટે બીજા પણ કેટલાક માર્ગ પંડિત લોકોએ કહ્યાં છે. જે સ્વરો આરોહણમાં લેવાય તે અવરોહણમાં મૂકી દીધાથી પણ રાગ બદલાશે. અથવા કદિ કદિ તેથી ઉલટાજ પ્રકારથી રાગ ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે. રાગમાં કાયમ કરેલા સ્વરોનેજ વિશિષ્ટ રીતે વક્રતા આપ્યાથી રાગોત્પત્તિ થશે. કદિ કદિ તો એકજ સ્વરક્રમમાંથી ફક્ત વાદીસ્વર બદલવાથી જુદા જુદા રાગ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. ત્યારે, રાગ અને તાલ એમનો કોઇપણ અંત પામ્યો નથી એવું જે લોકોમાં સંભળાય છે, તે કેવળ યોગ્ય છે.

" થાટ " એ તમને રાગમાં કેવળ કયા સ્વરો લાગશે તે કહેશે. ત્યાર પછી સ્વરો કેમ લગાડવા તે આરોહ અને અવરોહ કહેશે; પુનઃ આરોહ અવરોહના પણ શુદ્ધ અને વક્ર એવા ભેદ છે. ક્રમેથી સ્વરો ઉચ્ચારતાં ઊંચે ચઢિએ તો શુદ્ધ આરોહ કહેવાય છે. થોડાક સ્વરો ઉચ્ચારતાં જઈ, પુનઃ થોડુંક પાછા વળી આરોહ પુરો કર્યાથી, વક્ર આરોહ કહેવાય છે. આ ન્યાય અવરોહ વિષે પણ સમજવો. આવા કૃત્યો અતિ મહત્વના છે તે તમને આગળ જતાં જણાશે.

પ્ર૦—આવી તરાહથી જોતાં અસંખ્ય રાગો થશે નહી કે?

ઉ૦—માટેજ ઉપર છેવટના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે " **नरागाणां** " વિગેરે. એ તો ફક્ત આરોહ તથા અવરોહની વક્રતા માટે થયું; પરંતુ સ્વરો એક સરખા હોવા છતાં વાદી સંવાદી સ્વરોની સહાયથી બે નિરાળા રાગો પણ થઈ શકે છે.

તે વિષે તમે આગળ જતાં સારી રીતે સમજી શકો માટે હમણા તમારે વાદી, સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી નામો ઉત્તમ રીતે સમજી લઈ ધ્યાનમાં રાખવા પડશે. હવે પછી રાગ વર્ણનો કહેતાં આ નામોનો ઉપયોગ વારંવાર કરવામાં આવશે.

પ્ર૦—તેમ હોય તો તે બરોબર સમજાવી રાખો. આ કેવા નામો છે?

ઉ૦—આ નામો સ્વરોનેજ આપવામાં આવે છે. સ્વરોના આ ચાર પ્રકારો અથવા વર્ગો છે. વિકૃત તથા શુદ્ધ એવા જે બાર સ્વરો તમે શિખ્યા, તેમાં આ ચાર બીજા ઉમેરવા છે, એવું માત્ર સમજશો નહીં. આ વર્ગો કેવળ નિરાળ ધોરણ પરછે. ગ્રંથમાં તે સંબંધી આમ કહ્યું છે:—

" प्रतिरागे लक्षितव्या श्चतुर्विधा स्वरा बुधै।
वादिसंवाद्यनुवादिविवादिनश्च नित्यशः ॥
वादीस्वरस्त्वेक एक संवाद्यपि तथैव च।
शेषाणामनुवादित्वं विवादी वर्जितस्वरः ॥"

ભાવાર્થ.—પ્રત્યેક રાગમાં હમેશાં ચાર પ્રકારના સ્વરો તરફ લક્ષ અપાય છે. તે વાદી, સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી છે. રાગમાં વાદી તેમજ સંવાદી સ્વર એકજ હોય છે. બાકી રહેલા બધા અનુવાદી થશે. જે સ્વર વર્જિત હોય તે વિવાદી.

પ્રત્યેક રાગમાં હમેશાં ચાર પ્રકારના સ્વરપર લક્ષ દેવું જોઈએ. તે સ્વરો વાદી, સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી છે. પ્રત્યેક રાગમાં વાદીસ્વર એકજહોય છે; અને તેમજ સંવાદી પણ એકજ હોય છે. આ બે સ્વરો શિવાય બાકીના બધાને અનુવાદી સ્વરો જાણવા. રાગમાં ન લાગનારા સ્વરો તે વિવાદી છે, એવો ભાવાર્થ ઉપલા શ્લોકનો થયો. ઉપર જણાવેલા પ્રત્યેક સ્વરો વિષે, હવે આપણે વિચાર કરવો છે. રાગમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ સ્વરો તો હોવાજ જોઈએ એવો આપણા સંગીતનો એક નિયમ છે. રાગના ઓડવ, ષાડવ, અને સંપૂર્ણ એવા ત્રણ વર્ગો માન્યા છે, એ મેં તમને કહ્યુંજ છે. હમણાંજ મેં તમને કહ્યું કે, એક રાગમાં વાદીસ્વર એકજ હોવો જોઈએ, તે પરથી તમે સ્હેજ સમજશો કે રાગમાં લાગનારા પાંચ, છ, અથવા સાત સ્વરોમાંથીજ એકાદ સ્વર વાદી થનાર છે. " વાદી " એટલે ભાંડણ કરનારો એવો અર્થ નહી હો. वदतीतिवादी " હું અમુક રાગ છું, એવું જે સ્વર સંભવે તે વાદી " એવો અર્થ કરવો. વાદી સ્વર-પર પ્રત્યેક રાગની મુખ્ય પારખ હોય છે. તેને સર્વ રાગોનો રાજા માને છે. અનેક વેળા તેને અંશસ્વર પણ કહે છે. વાદીસ્વર જો આટલો બધો મહત્વનો છે

તો તેનું પ્રાધાન્ય રાગમાં જ્યાં ત્યાં દિસે એ સાહજીક છે. કુશળ ગાયકો આનું મહત્વ કેમ કેમ દેખાડેછે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનેક યુક્તિઓથી તેઓ તેમ કરેછે. પ્રયોગમાં વાદી સ્વર અનેક વેળા આણેછે, કદિ તેને લાંબા કાળ સુધી લંબાવેછે, કદિ કદિ તેને ગીતના મહત્વને ભાગે આણેછે, એવી અનેક યુક્તિઓ વાદી પ્રદર્શિત કરવા માટે હોયછે. નિરનિરાળા રાગો ગાતી વેળાએ હું વાદી કેમ દેખાડુંછું તે લક્ષ દઇ જુઓ એટલે સમજુત થશે. જે ગાયકને વાદી સ્વરનું મહત્વ જણાતું નથી તે આપણા રાગોનું રંજકત્વ ઉત્તમ રીતે સંભાળી શકતો નથી. આવા ગાયકો હમેશાં તમારા જોવામાં આવશે. આ કૃત્ય મુશ્કેલ છે એવું કાંઇ નથી. તમારા જેવા સુશિક્ષિતોને તો તે તુરતજ સમજાશે. વાદી સ્વરની વ્યાખ્યા નિરનિરાળા ગ્રંથોમાં નિરનિરાળા શબ્દોથી આપી છે, જુઓ.

> " प्रयोगे बहुलः स्वरः ; " "वादी राजाऽत्र गीयते "
> " सप्तस्वराणां मध्येऽपि स्वरे यस्मिन्सुरागता । "
> " स जीवस्वर इत्युक्तो ह्यंशो वादीति कथ्यते ॥"
> " प्रयोगे बहुधा वृत्तः स्वरो वादीतिनामकः ।
> रागस्य जीवभूतोऽसौ मन्यते गानकोविदैः ॥ "
> " प्रत्येकस्मिंस्तु रागेऽसौ वादी ह्यति महत्त्ववान् ।
> निश्चायको रागनाम्नः समयस्यापि व्यंजकः ॥"

ભાવાર્થ.—"જે સ્વર પ્રયોગમાં અધિક આવે તે;" "વાદી તે રાગનો રાજા કહેવાયછે." સાત સ્વરોમાં જે સ્વરપર સઘળી રાગતા સમાયલી હોય, તેને જીવસ્વર, અંશસ્વર, વાદી વિગેરે નામો છે. "પ્રયોગમાં જે સ્વર અનેક વેળા આવે તેજ વાદી જાણવો. પંડિતો તેને રાગનો જીવ માનેછે." દરેક રાગમાં વાદી સ્વર અતિ મહત્વનો છે. તેજ રાગનું નામ નિશ્ચિત કરેછે, તેમજ તે પરથીજ રાગનો સમય ઠરેછે."

આ વ્યાખ્યાનો મર્મ એકજ છે માત્ર ભેદ ભાષાનો છે.

પ્ર૦—વાદી સ્વરની કલ્પના અમને આવી, હવે સંવાદી વિષે કહો?

ઉ૦—સંવાદી સ્વર એટલે રાગમાં આવનારો એવો એક સ્વર, કે જે માત્ર વાદી કરતાંજ મહત્વમાં ઓછો, પરંતુ બાકીના બીજા સર્વ સ્વરો કરતાં મહત્વમાં અધિક. વાદી અને સંવાદીને પ્રત્યેક રાગના બે મોટા આધારસ્તંભ માનીએ તો પણ ચાલશે. તેમનાપર સર્વ રાગની ઇમારત હોયછે. રાગમાં લાગનારા થાટના

બે ભાગ કરીએ, તો આ બે સ્વરો તેના બે ભાગમા રહી એકમેકને મદદ કરતા હોયછે આ કાર્યો પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડ્યાથી તમારા મનપર અધિક અસર કરશે જ્યારે હુ આના પ્રકાર કરી દેખાડીશ ત્યારે તમારી ઉત્તમ સમજ થશે વાદી તથા સવાદી સ્વરો એક પાસે એક કદી શોભનાર નથી, માટે, આપણા શાણા પડિતોએ એક એવો નિયમ કરી રાખ્યોછે કે, વાદીથી સવાદી બહુધા પાચમો હોય.

પ્ર૦—વાહ ! વાહ ! આ નિયમ કેવો સુગમ કહો ? આ પ્રમાણે "સા" નો સવાદી 'પ', રિ' નો 'ધ', અને ગ' નો "ની', એમજ કરશો ના ?

ઉ૦—વાજબી છે નિયમ તો આજ છે, તેને અપવાદ હશે પરતુ નિયમ તમે બરાબર સમજ્યા

પ્ર૦—આ નિયમને અપવાદ કેમ આવશે, તે લક્ષમા આવ્યુ નહીં

ઉ૦—સમજો 'સા, રિ, ગ, પ, ધ" એ પાચ સ્વરોનો એક ઓડવ રાગ છે, અને તેમા તમારે ' ગ " સ્વર વાદી કરવોછે હવે આને તમારો નિયમ લગાડો જોઇને.

પ્ર૦—ખરેજ, અમને સવાદી સ્વર "ની" જોઇએછે, પણ તે તો વર્જ્ય છે હવે અહિઆ કેમ કરવુ ?

ઉ૦—હુ તે કહેનારજ હતો આવે પ્રસગે નિયમિત સ્વરની પાસેનો એટલે વાદીથી ચોથો કે છઠ્ઠો સ્વર સવાદી કરવો આ બેમાથી કયો લેવો એ જો કે ક્યાએ સ્પષ્ટ કહેલુ દિસતું નથી. તથાપિ વાદીથી સવાદી છેટો રાખવો એ તત્વ ધ્યાનમા રાખશો, તોપણ ચાલશે વાદી સવાદી સ્વરો વિષે મે હમણાં કહેલા નિયમો સાધારણ સમજવા પ્રચારમા એવા પ્રકાર પણ તમને દષ્ટિએ પડશે કે, ધૈવત નો સવાદી રિષભ, રિષભનો પચમ, અને મધ્યમ નો ષડ્જ વિગેરે.

પ્ર૦—એ અમે સમજ્યા હવે અનુવાદી વિષે કહો

ઉ૦—હા. ઓડવ ષાડવ અને સપૂર્ણ, એવા રાગોને ત્રણ વર્ગો માન્યા, એટલે પ્રત્યેક રાગમા ઓછામા ઓછા પાચ સ્વરો રહેશેજ, એ તો તમે જાણોજ છો, આ પાચ સ્વરોમાથી બેનો તો નિકાલ કર્યો, એટલે એકને તો વાદીત્વ આપ્યુ, ને બીજાને તેનો સવાદી માન્યો પરતુ હજી બાકી પણ સ્વરો રહેછે ખરાની ? તેમનેજ અનુવાદી સ્વરો કહેછે ફક્ત વાદી અને સવાદી સ્વરોથીજ રાગ શક્ય નથી હિરાની શોભા જેમ કુદનથી વધે છે તેમ મુખ્ય સ્વરો વાદી

સંવાદીની પણ અનુવાદીથી વધેછે. ગાયકો વાદી અથવા સંવાદી સાથે નિરનિરાળા અનુવાદી સ્વરોના સમુદાયને જોડી રાગ વિસ્તાર કરી શ્રોતાઓના મન આલ્હાદીત કરેછે.

પ્ર૦—વિવાદી સ્વર એટલે અમારે શું સમજવું ?

ઉ૦—આ સ્વરો રાગોને નિયમાનુસાર લાગછે એવું માત્ર સમજવું નહીં "રાગ-મંજરીમાં" વિવાદી સ્વરની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ આવી વર્ણવીછે. "**विवादी तु सदा त्याज्य :**" આવો અર્થ હાલ પ્રચારમાં છે એમાં શંકા નથી. તમે પણ તેજ સ્વીકારશો. "સંગીતસારકલિકા" ગ્રંથમાં વાદી સંવાદી વિગેરે સ્વરો-વિષે આમ કહ્યુંછે.

"रागानुरागसंपर्त्ति वादी वदति राजवत् ।"
संवादी स्वरसंवादात् मंत्रीवत्, रागसंपर्त्ति वदति;
अनुवादी तु भृत्यवत्;विसंवादाय रागेषु शत्रुतुल्याः विवादिनः;

ભાવાર્થ.—"જે સ્વર રાજા પ્રમાણે રાગાનુરાગસંપત્તિ દેખાડેછે તે વાદી." સંવાદી સ્વર મંત્રી સમાન સંવાદ કરી રાગ સંપત્તિ દેખાડેછે; અનુવાદીને નોકર સમાન માન્યોછે; શત્રુતુલ્ય જે વિવાદી સ્વરો તે રાગોમાં વિસંવાદ માટે છે.

આ અનુવાદી તથા વિવાદિ સ્વરો વિષે પ્રાચીન કાળે કાંઇ નિરાળી સમજુતી હશે એમ પ્રાચીન ગ્રંથોપરથી દિસેછે. જેઅર્થે હાલ ગ્રંથો વિષે બોલતા નથી તે અર્થે આપણે તે વિષયમાં જવું નહીં. "રત્નાકરાદિક" ગ્રંથો હું તમને શિખવીશ ત્યારે આ મુદ્દાપર જરૂર બોલીશ. "લક્ષ્ય સંગીત કારે" સુદ્ધાં આમજ સુચવ્યું છે.

"विवादिस्वरव्याख्याने रत्नाकरप्रपंचितम् ।
रहस्यं किंचिदप्यासीत् भिन्नं मर्मविदां मते ॥

ભાવાર્થ.—માર્મિકોનું મત એવું છે કે, રત્નાકરકારે વિવાદી સ્વરોનું જે વ્યાખ્યાન કર્યુંછે, તેનું રહસ્ય કાંઇ જુદુંજ હોવું જોઇએ.

આ તેમનું કહેવું સુયુકિતક જણાયછે. રત્નાકરમાં વિવાદી સ્વરવિષે કહેત સાર્ઙ્ગદેવ પંડિતે પણ આમ કહ્યુંછે.

"श्रुतयो द्वादश अष्टौवा ययोरंतरगोचराः ।
मिथः संवादिनौ तौ स्तो, निगावन्य विवादिनौ ॥
रिधयोरेव वा स्यातां तौ, तयोर्वा रिधावपि ।
शेषाणामनुवादित्वं वादी र जाऽत्र गीयते ॥"

ભાવાર્થ.—જે બે સ્વરો વચ્ચે બાર અથવા આઠ શ્રુતિઓ હોય, તે પરસ્પર સંવાદી થશે. નિ, ગ સ્વરો બીજા બધા સ્વરોના વિવાદી છે, અથવા તેઓ રિ, ધ ના વિવાદી છે, કિંવા બીજા મત પ્રમાણે, ગ નિ સ્વરોના વિવાદી રિ, ધ છે. બાકી રહેલા સર્વ અનુવાદી જાણવા. રાગમાં વાદી રાજા છે.

પ્ર૦—ત્યારે તો પ્રાચીન કાળે રાગમાં વિવાદી સ્વર સુદ્ધા લાગવાનો સંભવ હતો કે શું ?

ઉ૦—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જો કે કેવળ સમાધાનકારક દઈ શકાશે નહીં તોપણ ગ્રંથોના એક બે મતો તમને કહુછું.

> " विदग्धा गायका गीते विवादिनमपि स्वरम् ।
> ईषत्स्पर्शं चालनेन प्रदर्शयंति लक्ष्यके ॥
> प्राय. स्वरं विवादीन योजयंत्यवरोहणे ।
> न तच्छास्त्रेपि दोषार्हं ग्रंथेपु नियमो ह्यसौ ॥
> सुप्रमाणयुतो मन्ये विवाद्यपि सुरक्तिदः ।
> यथेपत्कृष्णवर्णेन शुभ्रस्यातिविचित्रता ।

ભાવાર્થ.—પ્રચારમાં, કુશલ ગાયકો, પોતાના ગીતોમાં વિવાદી સ્વરનો પણ થોડો પ્રયોગ કરી દેખાડેછે. ઘણુ કરીને તેઓ વિવાદી સ્વરનો ઉપયોગ અવરોહમા કરેછે, અને તેમ કરવુ, શાસ્ત્ર દષ્ટિએ જોતાં પણ સદોષ થતુ નથી, કારણ શાસ્ત્ર નિયમ પણ તેવોજ છે. મારૂ તો મત એવુ છે કે, પ્રયોગમાં વિવાદી સ્વરનો ઉપયોગ યોગ્ય પ્રમાણમા કરવામા આવે તો તે સ્વર ઉલટો રક્તિદાયકજ થશે જેમકે થોડા કાળા વર્ણથી સફેદ રગની ખુબી અધિક સ્પષ્ટ પ્રતિત થાયછે (તેવુજ અહે પણ સમજવુ)

યુરોપિયન સગીત વિશે મારૂ જ્ઞાન મર્યાદિતજ છે, પરતુ Prof Blesserna નુ Theory of Sound નામનુ પુસ્તક વાચતા એક ઠેકાણે મે આમ વાચ્યુ.

Up to this point only the case of consonant chords have been considered, but music would be very poor if it were limited to these, and to the few notes that compose them, It may be further said that music formed of consonant chords would be extremely monotonous and quite without vigour it would be a sort of

lullaby only intended to catch the ear without touching the mind, and without expressing anything.

To increase their resources, and to acquire greater vigour and strength in the expression of their ideas, musicians have been obliged to have recourse to dissonant notes and chords.

Strictly speaking, much greater satisfaction is felt when a dissonant chord is resolved into a consonant chord than when nothing but consonant chord has been heard. It is the force of contrast which produces these sensations in us, just as we doubly appreciate a calm after a storm. This is exactly the idea which has unconsciously guided music up to our time. Its strength lies in dissonances, if they do not last too long and they be at last resolved into consonant chords.

યુરોપિયન સંગીતમાં Harmony ના નામે જે ભાગ છે તેવો આપણી તરફ નથી, એ ખરૂં છે, તથાપિ પ્રયોગમાં ક્વચિત્ વિવાદી સ્વરનો ઉપયોગ થઈ શકશે કે કેમ, એ પ્રશ્નપર ઉપલો ઉતારો કાંઈક અજવાળું પાડશે. હાલ પ્રચારમાં આપણાં ગાયકો, વિવાદીસ્વર ઘણા થોડા પ્રમાણમાં લેછે, તથા તેમના તેવા કૃત્યની લોકોએ કરેલી તારીફ આપણે પણ કદિ કદિ અનુભવીએ છિયે. આ સમયે બહુ ઊંડાણમાં ઉતરવાનું કારણ નથી. આ વાદી, સંવાદી સ્વરોની મહત્વતાની સમજ સહેલાં ઘરઘરાઉ ઉદાહરણથી આમ આપશું. એકાદ ગૃહસ્થ-કુટુંબમાં જેમ ઘરનો મુખ્ય ધણી સર્વમાં શ્રેષ્ટ ગણાયછે, તથા તેના વડીલ પુત્રનું મહત્વ તેના કરતાં ઓછું પણ ઘરના બીજા માણસોના કરતાં અધિક, તેવીજ રીતે આ રાગરૂપી ઘરમાં વાદી સંવાદી સ્વરોની યોગ્યતા સમજી લેવી. ઘરમાં જેવી નોકરોની જરૂર હોયછે તેવી આપણાં અનુવાદી સ્વરોની પણ અપેક્ષા હોયછે. આ નોકરો સદાએ ધણીના ઇષ્ટ-કાર્ય પાર પાડનારા હોવા જોઈએ; અને તેવીજ સ્થિતિમાં આ અનુવાદી સ્વરોને પણ જાણવા. જેમ ઘરમાં ભાંડખોર કે વાચાળ નોકરો અનુકૂળ હોતા નથી, તેવીજ સ્થિતિ વિવાદી સ્વરોનીછે એમ સમજવું. વિવાદી સ્વરોનો ઉપયોગ ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં કરીએ તો શોભશે એવા મતનો સ્વીકાર કરી આપણે એવો દાખલો દેશું કે, હિંદુ કુટુંબમાં કદિ કદિ મુસલમાન નોકરો હોયછે, પરંતુ તેણે ક્યાં રહેવું તથા કેટલી છુટ લેવી એ નિયમિત કરી રાખવું પડેછે. આ ઉદાહરણ અમસ્તું મોજ માટેજ આપ્યુંછે એ જુદું કહેવાની જરૂર નથી. તમને સ્વરોના ચાર વર્ગો સમજાયા એટલે થયું.

પ્ર૦-તે અમે ઉત્તમ સમજ્યા રાગો વિષે હવે અમે ઘણી વાતો શિખ્યા તમે દસ થાટોની યોજના ઉત્તમ કરી. થાટોમાથી ઉત્પન્ન થનારા એકદર કેટલ રાગો અમને કહેનારછો ?

ઉ૦-તમને એવુ જણાશે કે, આપણી તરફ પ્રચારમા દોડસો કરતા અધિક રાગો કોઈ ગાતુ નથી. મને લાગેછે કે તેટલા તમે સમજશો તોપણ બસ થશે

પ્ર૦-પાછળ આરોહ અવરોહની સહાયથી રાગોની સખ્યા ઘણી મોટી કરેલી હોવા છતા હજી પ્રચારમા આટલી નાની સખ્યા કેમ ? "રંजयतीति राग" એ નિયમના ધારણે તે ઓછી થઈ હશે, એમ લાગેછે

ઉ૦-કારણ બરોબર સમજ્યા એક થાટમા ૪૮૪ એ દૃષ્ટિએ ફક્ત દસ થાટમાથીજ ચાર હજાર ઉપર રાગો ઉત્પન્ન થશે પરતુ આપણા શાણા પડિતોએ નિરનિરાળા પ્રકારના નિયમો લગાડી રાખ્યાથી સમાજ રજન કરનારી રાગોની સખ્યા બહુ મર્યાદિત થઈછે "લક્ષ્ય સગીત" અથવા હિંદુસ્થાની પદ્ધતિનાજ છે, તેમા પણ દોડસો કરતા અધિક રાગો નથી

પ્ર૦—અમે તો કહીશુ કે, દોડસો રાગ, એ સખ્યા પણ બહુ મોટી છે આટલા રાગો અમને આવડે તોપણ ઘણુ થયુ આગળ જતા અમને આ કરતા અધિક રાગસ્વરૂપોની જરૂર જણાય તો, હવે અમે રાગ ઉત્પન્ન કરનારા તત્વો જાણીએજ છિયે પાછળ તમે વિવાદી સ્વરવિષે કહેતા હતા તે સાભળી મનમા સહેજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો કે, આપણે ગાયકોના ગીતો હમેશા સાભળીએ છિયે તેમની તરફ નજર કરતા તેઓમાના ઘણાક બિચારા કેવળ અશિક્ષિત જણાયછે તમે અમને કયારના તરેહ તરેહના નિયમો વિગેરે કહોછો તથા તેમનુ પાલન કર્યા સિવાય રાગ ઉત્તમ સાધનાર નથી એમ પણ બજાવોછો તો પછી આવા આ બિચારા અજ્ઞાન ગાયકોએ તેવા સખ્ત નિયમોનો અભ્યાસ કેમ કર્યો હશે ? તેમને તેવા રાગનવો કોણે અને કેમ સમજાવ્યા હશે ? ગાતા ગાતા વાદી સવાદી સ્વરોના પ્રમાણો ઉત્તમ સભાળવા. તેમનાથી યોગ્ય અનુવાદી સ્વરોની સફળતા કરવી અને વિવાદી સ્વરોને યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય રીતિએ ઉપરાગમા આણવા એ કાર્યો શુ અતિ મુસ્કેલ નથી ?

ઉ૦-આ પુછ્યુ તે ઠીક્જ કર્યું આપણે ત્યા ગુજરાતી ભાષા બધા બોલતા નથી શુ ? તેમના બોલવામા શુ વ્યાકરણના મોટા મોટા પ્રયોગો થતા નથી ? તથાપિ તેઓ સઘળા નિશાળે જઈ વ્યાકરણ કયારે શિખેલા હોયછે ? ફક્ત

અભ્યાસથીજ ગાયકલોક તે વિષય શિખેછે. તેઓ સર્વે રાગતત્વો જાણેછેજ એવું નથી. જેઓ જાણેછે તેઓ ઊંચ્ચ પ્રતિના હોયછે એ પણ ખુલ્લું છે. તમે તમારોજ દાખલો લ્યોને? તમે તમારી સ્વરમાલિકા ગાતા હતા ત્યારે તમને શાસ્ત્રીય માહિતી ક્યાં હતી? છતાં તેમાં મેં ઉપર કહેલાં રાગતત્વો તો હતાંજ. આપણા છેકજ નાના નાના બાળકો પટોપટ બોલેછે, તેમનામાં એવી વિદ્યા શું છે? આવોજ પ્રકાર અશિક્ષિત ગાયકો વિષે પણ સમજી લેવો. નિત્ય કસરત કરી તેઓ પોતાનાં ગળાં તૈયાર કરેછે, અને પછી ધીમે ધીમે સમાજને રંજક શું થશે તે સમજવા માંડેછે. તે લોકો જે ગીતો શિખેછે તે મૂળથીજ ઉત્તમ નિયમ સંભાળી રચેલાં હોવાથી તુરતજ લોકપ્રિય થાયછે. ગાયકો તે શિખી તેના ધોરણે પોતાનું ગાયન રાખેછે. તમે હજી જરા આગળ વધશો એટલે આ સઘળું તમને પણ ઘણું સહેલ લાગશે એવી મારી ખાત્રી છે.

પ્ર૦–હવે આ બધું અમે સારૂં સમજ્યા. પેલો વિવાદી સ્વર બિલકુલ ત્યાજ્ય માનવો અધિક સવળ થાત. તેનો થોડો ઉપયોગ થવાનો સંભવ હોય તો રાગ ઓળખવામાં જરા અડચણ પડશે એવી શંકા થતી હતી.

ઉ૦–તે ખરૂં છે. જો ગાયક કસબી ન હોય તો તેને વિવાદી સ્વરો લગાડતાં આવડશે નહીં, અને તેના રાગમાં પુષ્કળ દોષો દેખાશે; તે ન સાધવાથી તેના રાગોની શુદ્ધતા પણ રહેનાર નથી એ ઉઘાડું છે. આમ હોય તો તેનો ઇલાજ શો? ગ્રંથકાર તો નિયમો કહેશે પણ તેનો અમલ કરવા યોગ્ય શિક્ષણની જરૂર તો છેજ. ગાતાં ગાતાં એકાદ જગોએ એવી અડચણ આવેછે કે, ત્યાં વિવાદી સ્વરનો સ્પર્શ કર્યા શિવાય ગાયન ઉત્તમ સાધતું નથી. એવે ઠેકાણે વિવાદી સ્વરનો ઉપયોગ કરવો પડેછે, પણ તે એવી તો સફાઇથી તથા જલદ રીતે કરવો જોઇએ કે, શ્રોતાઓને ક્યાં પણ કાંઇ વિસંગત જણાય નહીં. આવી અડચણો જોઇનેજ ગ્રંથકારોએ વિવાદી સ્વરની વ્યાખ્યા ખુબીદાર કરી રાખીછે. "સંગીતસમયસાર" ગ્રંથમાં **प्रच्छादनीयो लोप्यो वा** એવી વ્યાખ્યા કરીછે, અને **प्रच्छादन** એ શબ્દનો અર્થ "**मनाक् स्पर्श:**" એવો કર્યોછે, "રાગ વિબોધ" ગ્રંથમાં આમ કહ્યુંછે. "**वर्ज्यस्वराऽवरोहे द्रुतगीतो नेह रक्तिहर:**" આ પણ વિવાદી સ્વર વાપરવાની એક યુક્તિ છે. સારાંશ વિવાદી સ્વર જાણી જોઇને યોગ્ય રીતિએ વાપરતાં આવડે તો કુશળતા છે, પણ તેમ ન થાય તો મૂર્ખતા પણ તેટલીજ દેખાશે. આ વિષયમાં હવે અધિક બોલતો નથી.

પ્ર૦—તમે પાછળ દસ થાટો સમજાવ્યા તે સર્વે ધ્યાનમા રાખવા સુગમ હતુ આ થાટોના નામો પ્રથમા શ્લોકથી કહ્યા હોય તો તેના શ્લોકજ અમને કહી રાખ્યાથી મોટે કરવા સહેલુ થશે

ઉ૦—તેના શ્લોક છે, અને તે જોઇએ તો તમને કહુ

" कल्याणीमेलकस्त्वाद्यो विलावल्या द्वितीयक ।
खमाजाख्यस्तृतीय स्याद्भैरवस्य चतुर्थकः ॥
पचमो भैरवीनामा षष्ठस्त्वासावरीरित ।
सप्तमस्तोडिकाख्योऽपि पूर्व्यभिधोऽष्टम स्मृत ॥
नवमो मारवामिश्रो दशम काफिसज्ञित ।
इत्येते दशमेलास्ते रागोत्पददमहेतव ॥

ભાવાર્થ.—પહેલો મેલ કલ્યાણી, બીજો બિલાવલ, ત્રીજો ખમાજ, ચોથે ભૈરવ, પાચમો ભૈરવી, છઠ્ઠો આસાવરી, સાતમો તોડી, આઠમો પૂર્વી, નવમો મારવા અને દસમો કાફી છે આ દસ રાગોત્પાદક મેલ છે

આ તમારા હિંદુસ્થાની દસ થાટો અથવા મેલ છે આમા ક્રમ નિરાળો છે પરતુ તે તમારાજ દસ થાટ છે

પ્ર૦—તેની કાઇ હરકત નહીં, અમે આ શ્લોક પાઠજ કરી રાખશુ અમને લાગેછે કે, હવે આપણે જન્ય રાગના વિષય તરફ વળિયે તો ઠીક પહેલા કયો થાટ શરૂ કરીએ, અને તેમાથી કયો રાગ લઇશુ ?

ઉ૦—આપણે પ્રથમ કલ્યાણી થાટજ લઇશુ આ થાટમાથી ઉત્પન્ન થનારા એકદર તેર રાગો હુ તમને કહેનારછુ તેમના નામો યાદ રાખવા, તમને આ બે શ્લોકો ઠીક પડશે

यमन शुद्धकल्याणो भूपाली हमिराह्वय ।
केदारश्छायनाटश्च कामोद श्यामसज्ञित ॥
हिंदोलो गौडसारगो मालश्रीर्यमनी तथा ।
चद्रकांताभिधा एते रागा कल्याणमेलजा ॥

ભાવાર્થ.—યમન, શુદ્ધ કલ્યાણ ભૂપાલી હમીર કેદાર, છાયાનાટ કામોદ શ્યામ હિંદોલ ગૌડસારગ માલશ્રી યમની અને ચદ્રકાત એ સઘળા રાગો કલ્યાણી થાટમાથી ઉત્પન્ન થાયછે

આ શ્લોકમાં જે તેર રાગો કહ્યાછે તે આ પ્રમાણે છે. ૧ યમન, ૨ શુદ્ધ કલ્યાણ, ૩ ભૂપાલી, ૪ હમીર, ૫ કેદાર, ૬ છાયાનટ, ૭ કામોદ, ૮ શ્યામ, ૯ હિંદોલ, ૧૦ ગૌડસારંગ, ૧૧ માલશ્રી, ૧૨ યમની, ૧૩ ચંદ્રકાંત. તુરતમાં આપણને આટલા બસ છે. રાગોનાં નામો આપણે કેવળ પ્રચારને અનુસરી માનનાર છૈએ. તેમાનાં કેટલાક નામો, ગ્રંથોના નામનાં અપભ્રંશ હોય તોપણ આપણે પ્રચારને ધ્યાનમાં લઈ આગળ ચાલવાનો યત્ન કરશું. રાગનામો નિરનિરાળા ધોરણપર દીધેલાં છે. કેટલાંકતો આપણા દેશના નિરનિરાળા ભાગોપરથી દેવાયલાં જણાયછે. આપણું આ સંગીત "દેશી" છે.

પ્ર૦—"દેશી સંગીત" એટલે અમારે શું સમજવું.

ઉ૦—તેજ આગળ કહેનાર હતો. ગ્રંથોમાં સંગીતના બે ભેદ કરેલા જણાય છે. "માર્ગ અને દેશી" ત્યાં એ શબ્દોની વ્યાખ્યા આવી છે.

" मार्गो देशीति तद्वेधा तत्र मार्गः स उच्यते ।
यो मार्गितो विरिंच्याद्यैः प्रयुक्तो भरतादिभिः ॥
देवस्य पुरतः शंभोर्नियताभ्युदयप्रदः ॥
देशे देशे जनानां यद्रुच्या हृदयरंजकम् ।
गानं च वादनं नृत्यं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
अवलावालगोपालैः क्षितिपालैर्निजेच्छया ।
गीयते यानुरागेण स्वदेशे देशिरुच्यते ॥

ભાવાર્થ.—સંગીતના બે વર્ગ છે. એક માર્ગ અને બીજો દેશી. જે બ્રહ્માદિકોએ શોધી કહાડ્યો અને જેનો પ્રયોગ ભરતાદિકોએ મહાદેવ સામે કરી દેખાડ્યો તથા જે નિયત અભ્યુદય આપનારો છે, તે માર્ગ. અને દેશદેશમાં જનોની રૂચિને અનુસરી હૃદયોનું રંજન કરેછે, તેવા ગાયન, વાદન, અને નૃત્યને દેશી સમજેછે. અબલા, બાલ, ગોપાલ, ક્ષિતિપાલ, પોતપોતાની ખુશી પ્રમાણે પોતપોતાના મુલકોમાં જેનો પ્રેમથી ઉપયોગ કરેછે તે દેશી સંગીત છે.

આ શ્લોકનો ખરો સાર એટલોજ જાણવો કે, અતિ પ્રાચીન તથા સંસ્કૃત નિયમોથી બાંધેલું જે સંગીત તે "માર્ગી;" અને ઘણા નિયમો તરફ લક્ષ ન દેતાં દેશના નિરનિરાળા ભાગોમાં સર્વ નાનાં મોટાં લોક જેને પ્રેમથી ગાયછે તે "દેશી." મહાદેવની પાસે જેનો ભરતે પ્રયોગ કરી દેખાડ્યો અને જે બ્રમ્હદેવે શોધી કહાડ્યું તે "માર્ગી" એ વ્યાખ્યા તત્વતઃ બહુ કામ આવશે એમ લાગતું નથી. લક્ષ્યસંગીતકારે આ સંબંધી આમ કહ્યુંછે.

"गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते ।
मार्गदेशीविभागेन सगीत द्विविध मतम् ॥
मार्गित प्रथमाचार्यैर्यत्रितं नियमोत्तमैः
अतिशुद्धरूपमपि सांप्रतं नैवगोचरम् ॥
अधुना लक्ष्यमार्गे यत् स्वरूप परिदृश्यते ।
तत्सर्वं देशिसंज्ञं स्यादित्याहुर्लक्ष्यवेदिनः" ॥

ભાવાર્થ—ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય એ ત્રણે મળી સગીત થાયછે માર્ગ અને દેશી એના સગીતના બે ભેદ છે. જે પુરાણ ઋષિઓએ શોધી કહાડી નિયમિત કરી રાખ્યુ તે, જો કે અતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, પરતુ હાલ પ્રચારમા નથી પ્રચારમા જે સ્વરૂપ હાલ દષ્ટિએ પડેછે, તે સર્વે દેશીજ છે એમ લક્ષ્યના પડિતો કહેછે

માર્ગ સગીન હવે ઉપલબ્ધ નથી, તથા હાલ આપણે જે સર્વત્ર જોઈએ છૈએ તે દેશીજ છે એમ જો તમે માની ચાલશો, તોપણ કાઇ ઘણો દોષ નથી ભરતે મહાદેવ પાસે ગાયેલુ સગીત તે માર્ગી, એટલુજ કહાથી તમારા જેવા ચોકસ જિજ્ઞાસુનુ સમાધાન કેમ થશે? તમેજ પૂછશો કે આ મહાદેવ કયો? તેનો શિષ્ય ભરત કોણ? તે ક્યારે થયો? આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો હુ પણ શુ આપત? આ રી વાતોની ઝાઝી પૂઠ ન પકડી તેજ સારૂ જો હવે આપણે માર્ગ સગીત ગાનાર નથી, તથા તે કદી સાભળનાર પણ નથી, તો વ્યર્થ ખટપટ કરવાનુ પ્રયોજન શુ? ગ્રથકારો કદી કદી એવુ પણ લખી રાખે છે કે તેનુ નિરાકરણ થતુ નથી. તેમને પોતાને પણ તેમ સદા થતુ હશે, એમ માત્ર સમજવુ નહીં આપણુ સગીત સામવેદમાથી ઉત્પન્ન થયુછે એવી સર્વત્ર સમજ છે. પરતુ તેમ કેમ થયુ તથા બન્નેમા મેળ ક્યા તથા કેવો છે, એનો નિદાન કોણે કર્યો?

પ્ર૦–અમારા સાંભળવામા છે કે રત્નાકર ગ્રથ હજારો વર્ષોપરનુ છે તો તેમા પણ આનો ખુલાસો નથી કે શુ?

ઉ૦–પહેલા તો રત્નાકર ગ્રથ હજારો વર્ષોપરનુ નથી એવુ ઠરાવી શકાય એમ છે. તે ગ્રથમા ગ્રથકારે પ્રારભમાજ કેટલાક રાજાઓના નામો આપ્યા છે, તે નામો ઇતિહાસમા પણ મળેછે, તથા તેમની સહાયતાથી ગ્રથોનો કાળ પણ ઘણો ખરો નિશ્ચિત થાયછે રત્નાકરમા સિધ્ધ્મરાજાનુ નામ આપ્યુછે "Vincent Smith ના Early History of India" પુસ્તકમા તમે જોશો તો, એવુ જણાશે કે બિ લમ રો એક યાદવ રાજાનો ગાળ થઇ ગયોછે. આ રાજાનો મુલક

દેવગિરી (દૌલતાબાદ) તથા નાશિકની વચમાં હતો. આ રાજા ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં તો માર્યો ગયો. યાદવ વંશમાં સિંઘણ નામનો બીજો પણ એક રાજા ઘણો પ્રતાપી થઇ ગયોછે, તેનું નામ પણ રત્નાકરમાં છે. તેનું ઘરાણું ઈ. સ. ૧૨૯૪ માં નાશ પામ્યું. રત્નાકરકર્તાનો દાદો કાસ્મીરમાંથી દક્ષિણ તરફ આવી ઉપલા રાજાઓના આશ્રયમાં હતો એમ તેના ગ્રંથપરથી અનુમાન નિકળેછે. એમ હોય તો ડાક્ટર વિલસન રત્નાકરનો કાળ તેરમી સદીમાં ગણેછે તે કાંઇ ભૂલભર્યું નથી. રત્નાકર કર્તાએ પૂર્વપ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ રાજાઓના કેટલાંક નામો આપ્યાંછે તેમાં ભોજ, સોમેશ્વર, પરમર્દી એમનાં પણ છે. આ સર્વ નામો Early History માં મળે-છે. ભોજની મિતિ ઇ० સ० ૧૦૫૩ છે. સોમેશ્વર ઇ० સ० ૧૧૮૩ માં થયો. પરમર્દીની કારકિર્દી ૧૧૬૫ થી ૧૨૦૩ સુધીની આપેલી છે. આ સર્વ પુરાવો સિદ્ધ કરેછે કે રત્નાકર ઇ० સ० ૧૨૦૦ પછીનું હોવું જોઇએ. કલ્લિનાથ પંડિતે તેનાપર ટીકા કરીછે. તે સ્વત: દેવરાજનો આશ્રિત હતો. દેવરાજ એ તુંગભદ્રા નદિ પાસેના વિજયાનગરનો રાજા હતો. Early History પરથી દેવરાજનો કાળ ૧૪૧૨ થી ૧૪૨૫ પર્યંત ઠરેછે. આપણે વિષયાંતરમાં ઘણો પ્રવેશ કરવો નથી, પણ આ સર્વ બીનાઓથી એવું અનુમાન નિકળશે કે માર્ગ સંગીત સંબંધી રત્નાકરકર્તાની માહિતી માત્ર સાંભળેલીજ હોવી જોઇએ. એટલુંજ શા માટે ? તે સ્વત:જ પોતાના રાગાધ્યાયમાં "પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ" તથા "અધુના પ્રસિદ્ધ" એમ રાગોના ભેદ કરેછે. અને તેના તે "અધુના પ્રસિદ્ધ" રાગો આપણા પ્રચારમાં હજી સુધી પણ છે. રત્નાકરને હાલમાં સર્વથી જૂનો ગ્રંથ સમજેછે, કારણ બીજા પુષ્કળ ગ્રંથકારોએ તેના ઉતારા પો-તાના ગ્રંથોમાં આપ્યાછે. નારદસંહિતા, મતંગસંહિતા, ભરતશાસ્ત્ર વિગેરે ગ્રંથો તેનાથી જૂના હશે, પરંતુ માર્ગ સંગીતની પૂર્વસ્થિતિ કેવી હતી એ પ્રશ્નનો ખુલાસો મેળવવા હાલ કાંઇ સાધન નથી. હાલ સર્વત્ર દેશી સંગીતજ છે, એ કહેવાનો મૂળ મુદ્દો છે. રત્નાકર કર્તાએ સંગીતની ઉત્પત્તિ આમ કહી દીધી "**सामवेदादिदं गीतं संजग्राह पितामहः.**" એટલાથીજ તમારૂં સમાધાન કેમ થશે ? ટીકાકાર કલ્લિનાથે વળી બીજી એક યુક્તિ કાઢી કે:—

"**सामानित्युतत्कृष्टप्रथम द्वितीयतृतीयचतुर्थमंद्रादि स्वार्थाख्याः सप्तस्वराः। इह तु त एव यथायोगं षड्जादिव्यपदेशभाज इति।**"

મને લાગેછે તે પંડિત ઉપર ટીકા કરવાનું કામ આપણે અહિયાં કરવું નહીં. કેટલાક ગ્રંથોમાં રાગ પ્રથમ માહાદેવે ઉત્પન્ન કર્યા તથા તેના પંચ મુખ-માંથી પાંચ રાગ નિકળ્યા અને છઠ્ઠો પાર્વતીએ ઉત્પન્ન કર્યો વિગેરે લખ્યુંછે.

આ વચનોનો ગૂઢાર્થ શોધી કાઢવાનુ કામ આપણે અહિયાજ કરવુ જોઇએ એમ નથી

પ્ર૦–તે બરોબર છે હવે આપણે પ્રસ્તુત તરફ વળીએ તો ઠીક. સગીતોત્પત્તિનો પ્રશ્ન ઐતિહાસિક છે, તે અહિયા જોઇતો નથી. માર્ગ અને દેશી એમનો ભેદ અમે એવો ધ્યાનમા રાખશુ કે, જે સંગીત અતિ પ્રાચીન, તથા જેના નિયમ કેવળ ધર્મનિયમ પ્રમાણે પળાતા હતા તે માર્ગી, અને જે જનરૂચીને અનુસરી નિરનિરાળા સ્વરૂપો લઇ શકતુ હતુ તે દેશી, હાલ જે પ્રચારમા સાભળીએ છીએ તે સઘળુ દેશીજ છે એમ માની ચાલશુ

ઉ૦–ઠીક છે, હવે આપણે જન્ય રાગ વિષે વિચાર કરીએ. આપણે કલ્યાણી થાટ તો લીધોજ છે તેમાથી પ્રથમ "યમન" રાગને હાથ ધરશુ

પ્ર૦–"યમન" નામ સસ્કૃતજ હશે એમ લાગેછે

ઉ૦–"યમન" વિષે થોડો મતભેદ છે કોઇ કહેછે કે આ ફારસી ભાષાનુ **ઈમન** નામ છે, અને આ રાગ "અમીર ખુશરૂ" નામના સગીત પડિતે પ્રચારમા આણ્યો છે આટલી તો ખરી વાત છે કે સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનની કારકીર્દિમા "અમીર ખુશરૂ" નામનો એક પ્રસિદ્ધ પડિત થઈ ગયો હતો, તેણે કાઇક નવા રાગ સ્વરૂપો પ્રચારમા આણ્યા હતા, એમ પણ પ્રસિદ્ધ છે આ પડિત ગોપાલ નાયકનો સહસમયી હતો દક્ષિણ પડિતો કહેછે કે આ રાગ અમારા "યમુના કલ્યાણ" નોજ એક પ્રકાર હોવો જોઇએ દક્ષિણના કોઇ કોઈ ગ્રંથોમા યમુનાકલ્યાણ નામ મળી આવેછે એ પણ ખરૂ છે મને લાગેછે કે હાલ તેના વાદમા જવુજ નહી. આપણે તે રાગ સમજ્યા એટલે થયુ આપણી તરફ તે હવે તદન સાધારણ થયોછે, અને લોકપ્રિય પણ છે પ્રચારમા આ રાગને "યમન કલ્યાણ" નામથી પણ ઓળખેછે "યમન" તથા "યમન કલ્યાણમા" ભેદ ક્વચિતજ મનાયછે. કોઇ કોઇ એવી તોડ કાઢેછે કે, જે માત્ર તીવ્ર સ્વરોથીજ ગવાય તે "યમન" તથા જેમા બન્ને મધ્યમ સ્વરોનો ઉપયોગ થાય તે "યમન કલ્યાણ" જાણવો. આ મતને ગ્રથાધાર તો મળશે નહિ પરતુ અનુકૂળ જણાય તો લેવુ ગ્રથમા કલ્યાણ રાગના થાટનુ વર્ણન જોશુ તો તેમા એક તીવ્ર મધ્યમજ છે, તો પછી "યમન" નામને કલ્યાણ શબ્દ જોડવાથીજ તેમા શુદ્ધ મધ્યમ ક્યાથી આવ્યો? હુ ધારૂછુ કે તમારે એમ સમજી ચાલવુ કે ગ્રંથોમા જેને કલ્યાણ કહી લખ્યો છે, તેમાજ શુદ્ધ મધ્યમ દાખલ કરી, કોઇએ પણ—પછી તે અમીર ખુશરૂ હોય કે કોઇ બીજો— તે થાટનું યમન કલ્યાણ સ્વરૂપ કરેલુ હોવુ જોઇએ ગ્રથનો રાગ લઈ તેમાં એકાદ

બે સ્વર બદલી અથવા વધારી નવીન રાગ તૈયાર કરવાના ઉદાહરણો પ્રચારમાં તમને પુષ્કળ મળશે. હાલ તુરત આપણે યમન તથા યમનકલ્યાણ એ એકજ છે એમ માની ચાલશું. યમનમાં એક મધ્યમ તથા યમન કલ્યાણમાં બે મધ્યમ માનવાથી બે રાગ નિરાળા માની શકાય એમ તમે ધારશો એ હું પણ જાણુંછું. પરંતુ તેમાં એક બીજી વિચાર કરવા જેવી વાત છે. યમન કલ્યાણમાં જે શુદ્ધ મધ્યમ લેવામાં આવેછે, તેની સ્થિતિ વિલક્ષણ હોયછે. તમને યાદ હશે કે પાછળ મેં એક એવું મત કહ્યું હતું કે જો એક રાગમાં થોડોક વિવાદી સ્વર ફક્ત અવરોહમાં લેવામાં આવે તો તેણે કરી બહુ રાગહાની થનાર નથી. આ આપણા યમનકલ્યાણ રાગમાં લાગનારા શુદ્ધ મધ્યમની સ્થિતિ પણ એકાદ વિવાદી સ્વર જેવીજ છે એમ કહીશું તો ચાલશે. યમનમાં તે સ્વરનો ઉપયોગ માત્ર ગાંધાર સ્વર સાથેજ બહુ થોડા પ્રમાણમાં થાયછે. જો આ શુદ્ધ મધ્યમ, એક નવાજ નિયમાનુસાર સ્વર તરીકે લેવાનો હોત તો તેમ થાત નહીં. જ્યારે, જ્યારે, ગાયકો આ સ્વર લગાડેછે ત્યારે તે તેઓ હમેશાં ગાંધાર પછી લગાડી પુનઃ ગાંધાર પર્યંત આવેછે. આ વાત ફક્ત પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથીજ સ્પષ્ટ થશે.

પ્ર૦–વચમાંજ એક પ્રશ્ન પુછુંછું. યમનનો થાટ કલ્યાણ છે, તે અમે જાણ્યું. તમે કહ્યું કે ગ્રંથમાં કલ્યાણી થાટના વર્ણનમાં મધ્યમ તીવ્ર છે. ગ્રંથમાં થાટોનું વર્ણન કેમ કર્યુંછે તે અમને સમજાવી શકાય તેમ છે કે? તેમ કરવા હરકત ન હોય તો તે જાણવાની ઇચ્છા છે.

ઉ૦–ગ્રંથમાં તમારા પ્રચારના (બાર) સ્વરોના નામો ક્યાં ક્યાં નિરાળા છે તે પ્રથમ કહેવાં પડશે; બીજી કાંઇ અડચણ નથી. તે નામો તમે ધ્યાનમાં રાખતા હો તો મારી તરફની હરકત કાંઇ નથી.

પ્ર૦–અમે તે ધ્યાનમાં રાખશું. સ્વરનામો સમજાય તો પછી કદાચિત ગ્રંથના રાગવર્ણનો પણ અમે સમજી શકીએ.

ઉ૦–ઠીક, ત્યારે જુઓ. તમારા હિંદુસ્થાની શુદ્ધ સ્વરો "સા, મ, પ" ને "ચતુર્દંડિપ્રકાશિકા" ગ્રંથમાં પણ "સા, મ, પ," નામો આપ્યાં છે. તમારા શુદ્ધ રિ, ધ સ્વરોને તે ગ્રંથમાં પંચશ્રુતિ "રિ" અથવા પંચશ્રુતિ "ધ" એવાં નામો છે. કોમલ રિ, ધ સ્વરોને તેમાં કોમલ ન કહેતાં શુદ્ધ "રિ, ધ" કહ્યાંછે. તેમ શા સારૂ કર્યું એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ આપણને કરવાની જરૂર નથી. તે ગ્રંથની આ પરિભાષા છે એમ માની તમારે આગળ ચાલવું. તમારી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિના કોમલ તથા તીવ્ર ગાંધારને તે ગ્રંથમાં "સાધારણ" તથા "અંતર" ગાંધાર એવા ક્રમેથી નામો છે.

તમારા કોમળ તીવ્ર નિષાદને ગ્રથમાં "કૈશિક નિષાદ," તથા "કાકલી નિષાદને" નામે ઓળખવામા આવશે

પ્ર૦—આ કેવા ચમત્કારિક નામો? સર્વે ગ્રંથોમા આજ નામો જણાશે કે કેમ?

ઉ૦—દક્ષિણ તરફના સર્વ ગ્રંથોમા આ નામો છે રત્નાકર, દર્પણ, રાગવિબોધ, સ્વરમેલકલાનિધિ અને સારામૃત એ સર્વેમા આજ નામો મળશે દક્ષિણ તરફ હાલ પણ આ સ્વરો પ્રચારમા હોવાથી, ઉપલા ગ્રંથો દક્ષિણના છે, એમ પણ કોઇ કોઈ માનેછે

પ્ર૦—ત્યારે પછી, તીવ્ર કોમળ સંજ્ઞા ક્યા જણાશે?

ઉ૦—રાગતરગિણી, પારિજાત, લક્ષ્યસગીત, વિગેરે ગ્રથમા તેવા નામો મળશે જુદાજુદા ગ્રંથોમા નિરનિરાળા નામો હોય તેથી શુ થયુ? સ્વર તો તમારાજ છેના? લક્ષ્યસગીતના નામો તો આમેકુબ આપણાજ છે, કેમકે તે ગ્રથ પ્રત્યક્ષ આપણીજ પદ્ધતિનો છે પારિજાતના શુદ્ધ સ્વરો સા, મ, પ, તે આપણાજ શુદ્ધ સા, મ, પ, છે આપણે જેને શુદ્ધ ગ ની કહીશુ, તેને તેઓ ત્યા તીવ્ર ગ ની, કહેશે આપણો તીવ્ર મ તે પારિજાતનો તીવ્રતર મ થાયછે મોટા ફરક જેવુ ગણીએ તો જેને આપણે કોમળ ગ, ની કહીએ છીએ તે સ્વરોમા છે પારિજાતમા તેમને શુદ્ધસ્વરો માન્યાછે, અને તેથી તે ગ્રથમા શુદ્ધસ્વરોના થાટને કાફી થાટ કહ્યોછે પારિજાતના વર્ણનમા ક્યાક ક્યાક હિંદુસ્થાની શુદ્ધ રિ ધ સ્વરોને પૂર્વ ગ તથા પૂર્વ ની એવા નામો પણ આપ્યાછે

પ્ર૦—'રિ, ધ સ્વરોને "ગ, ની' નામો? એમ કા?

ઉ૦—તેમા તમને નવાઈ લાગવાનુ કારણ નથી. તે પરથી કાઇક અશે એવુ, મત સિદ્ધ થઇ શકેછે કે પારિજાતકારને દક્ષિણ તરફની પદ્ધતિની માહિતી હતી.

પ્ર૦—ત્યારે તો દક્ષિણ તરફ અમારા "રિ ધ" સ્વરોને પણ તેવા કોઇ નામો હતા કે શુ?

ઉ૦—હા, તમારા શુદ્ધ 'રિ, ધ" (હિંદુસ્થાની) તે તેમના શુદ્ધ ગ ની સ્વરો છે

પ્ર૦—અને તેમ હોય તો તેમના શુદ્ધ રિ, ધ કયા?

ઉ૦—તે તમારા કોમળ "રિ ધ' છે એમ મે પાછળ કહ્યુછે

પ્ર૦—અમારો તીવ્ર મ તે દક્ષિણનો કયો સ્વર?

ઉ૦—આને માત્ર નિરનિરાળા નામો છે જેમકે આને ચતુર્દંડીકાર વરાળી મ કહેશે રાગવિબોધમા "મૃદુ પ" તથા "તીવ્રતમ મ' એવા નામો હશે રત્નાકર

તથા દર્પણમાં " કૈશિક પ " નામે સ્વર છે તેનું સ્થાન પણ આજ કહેવું પડશે. પણ હમણાં આપણે ગ્રંથોની તેવી ભાંજગડમાં શા સારૂ પડવું ? કલ્યાણી થાટનું વર્ણન ગ્રંથમાં કેવું હશે એ જાણવાની તમારી ઇચ્છા પ્રથમ હતી ખરીના?

પ્ર૦—હા. હવે તેનું વર્ણન કહો.

ઉ૦—પારિજાતમાં તે વિષે આમ કહ્યુંછે:

" मस्तु तीव्रतरो यस्मिन् गनी तीव्रावितीरितौ ।
" गांधारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयं गृह्णाति, निपादश्च षड्जस्य श्रुतिद्वयं गृह्णाति, मध्यमः पंचमस्यश्रुतिद्वयं गृह्णाति तदा
" इमनसंस्थानम् "

ભાવાર્થ:—જેમાં મધ્યમ તીવ્રતર છે, ગ, નિ સ્વરો તીવ્ર છે (તે કલ્યાણ થાટ) ગાંધાર જ્યાં મધ્યમની બે શ્રુતિ લેછે, નિષાદ ષડ્જની બે શ્રુતિ લેછે, મધ્યમ પંચમની બે શ્રુતિ લેછે, ત્યારે ઇમનથાટ થાયછે.

આ વર્ણન રાગતરંગિણીમાં પણ છે. આમાં શ્રુતિવિષે લખ્યુંછે તે હમણાંજ તમને સમજાશે નહિ, પરંતુ તેણે વર્ણવેલો થાટ તે તમારો યમનનોજ છે.

षड्जस्वरश्च रिषभः पंचश्रुतिसमन्वितः ।
गांधारोंतरसंज्ञश्च वराळीमध्यमस्तथा ॥
शुद्धश्च पंचमः पंचश्रुतिको धैवतस्तथा ।
काकल्याख्यनिषादश्च कल्याणीमेलके स्वराः ॥

ભાવાર્થ:—ષડ્જ, પાંચ શ્રુતિવાળો રિષભ, અંતર નામનો ગાંધાર, વરાળી મધ્યમ, શુદ્ધ પંચમ, પંચશ્રુતિ ધૈવત, તથા કાકલી નિષાદ, એ સ્વરો કલ્યાણી મેલમાં છે.

પ્ર૦—તે હવે અમે સમજ્યા, તમે કલ્યાણનું ઉદાહરણ લઈ, ગાયકો તેમાં ગાંધાર સાથે શુદ્ધ મધ્યમ કેમ લેશે એ દેખાડનાર હતા, તે હવે ફરી દેખાડશો કે ? જતાં જતાં ગ્રંથના સ્વરો વિષેની માહિતી અમને કહી રાખી, એ બહુ સારૂં થયું. તેણે કરી અમને ગ્રંથના રાગવર્ણનો પણ થોડાં ઘણાં સમજાશે.

ઉ૦—ઠીકછે ત્યારી હવે તેમ કરૂ છુ પરતુ આપણે આ રાગ વર્ણનમા ઉતર્યા પહેલા એક સકેત કરી રાખશુ જ્યા તીવ્ર મધ્યમ જોઇતો હશે ત્યા મ અક્ષરના માથાપર આવી ॥ એક ઉભી લીટી રાખશુ, અને જ્યા તેવી ન હોય ત્યા શુદ્ધ મધ્યમ છે એમ સમજશુ આ રીતે હુ તમને જે જે સ્વરો કહીશ તે બરાબર લખતાં આવડશે

પ્ર૦—ત્યારે તો કોમળ સ્વરવિષે પણ કાઇ સકેત કરી રાખીએ તો ઠીક નહી કે ? આ એક પ્રકારની સ્વરલિપીજ થશે

ઉ૦—હા આગળ જતા તેમ કરવુજ પડશે કોમળ સ્વર હોય ત્યા તે સ્વરની નીચે એક આડી લીટી રાખશુ જેમકે રિ ગ ઇત્યાદિ સ્વરમાલિકામા તી અને કો એવા અક્ષરો લીધા હતા અહિઆ હવે આ નવી નિશાનીઓ ધ્યાનમા રાખજો ગીતમા લાગનારા ત્રણ સપ્તકો તો તમને ખબરજ છે, સપ્તકોની નિશાનીઓ પણ તમે જોઇછે

પ્ર૦—સ્વરોના માથાપર જો બિંદુ હોય તો તે તારસ્વર તથા હેઠળ હોય તો તે ' મદ્રસ્વર એમ અમે શિખ્યા છિએ

ઉ૦—આપણે અહિયા પણ તેજ નિશાનીઓ રાખશુ નિશાનીઓ જેમ ઓછી હોય તેમ વધારે સારૂ આ પ્રસગે આપણે સ્વરલિપી વિષે બોલવાના નથી. રાગોની માહિતી તમને એક વેળા બરોબર આપ્યા પછી આગળ આવતા સંગીત Notation વિષે પણ કહિશુ ગાયકો આ યમનકલ્યાણ રાગમા શુદ્ધ મધ્યમ કેમ લેછે તે આપણો વિષય હતો નહિ વારૂ ? આવી વાતો મહત્વનીહોયછે આ પ્રયોગ જુઓ " ગ મ ગ સા રિ ગ પ મ ગ રે ગ ગ મ ગ રે સા, ગ મ પ મ ગ રે ગ મ ગ રે સા " આમા તમારા શુદ્ધ મધ્યમનો ઉપયોગ કેવી રીતે ક્યાછે તે લક્ષ દઇ જુઓ આ સ્વર આરોહમા આવેછે એમ કહી શકશો નહિ કારણ ગ મ પ એવો પ્રયોગ થતો નથી. અવરોહમા પણ પ મ ગ એવો પ્રયોગ કરતા નથી. જો શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર એમદરેગ્ગ લગાડવોજ હોય તો પ મ ગ મ ગ, રે સા " એમ કરવુ પડેછે આ પરથી યમનમા કોમળ મધ્યમનો પ્રયોગ વિલક્ષણજ છે એમ કહી શકાશે નહિકે ? તે કદિ કદિ લગાડેછે એ વાત તો કેવળ ખરીછે ખ્યાલને નામે ઓળખાતા ગીત ગાનારા લોકો આ સ્વર ઘણી વેળા લગાડતા દેખાય છે

પ્ર૦—તે અમારા લક્ષમાં આવ્યું. અમે એવું માની લઈશું કે, શુદ્ધ મધ્યમ-સ્વર, એ રાગના નિયમિત સ્વરોપૈકિ નથી પરંતુ તે લેવો હોય તો વિવાદી સ્વરોના નિયમેથી લેવો. અહિંઆં એક સહેજ શંકા આવેછે તે પુછુંછું. વિવાદી સ્વર કેવળ મનમોજથીજ રાગમાં લઈ શકાયછે એમ એકવેળા કહે, તો પછી યમનમાં કોમલ ગ. કોમલ રિ, વિગેરે સ્વરોપણ લેવા કોઇ તૈયાર નહીં થાય? તેમ બનવું શું ખરું કે?

ઉ૦—નહી, તમે બીજો એક નિયમ વિસર્યા. रंजयतीति रागः એ આપણા રાગની કસોટી છે ખરીના? જે સ્વર તમે પસંદ કરો તે તે રાગમાં સુસંગત પણ થવો જોઇએના? વિવાદી સ્વર પણ કુશળતાથી પસંદ કરવો જોઇએ. તેમ ન થતાં ગાનારો મૂર્ખમાં ખપશે. ક્યા રાગમાં ક્યો સ્વર ચાલશે એ પરંપરા તથા લોકરૂચીને અનુસરી ઠરેલું હોયછે. કેવળ નવીનજ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરી તેને લોકપ્રિય કરવું એ સહેલું કામ નથી. ગાયકો સદા સમાજની રૂચીના ધોરણે વર્તે-છે. સમાજને નાદશાસ્ત્રના તત્વો માહિત હોયછે એવું નથી. કાનને મધુર લાગે-છે કે નહીં એટલુંજ તેઓ જોયછે. આપણા સંગીતના કેટલાક સ્વરસમુદાય નાદ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરોબર ન હોય—યુરોપિયન પંડિતો આપણા સંગીતને તેવો દોષ લગાડેછે પણ ખરા—પરંતુ જો લોકપ્રિય હોય, તો ગાયકે સદા તે વાપરવા પડેછે. યમનમાં શુદ્ધ મધ્યમ શિવાય બીજા સ્વરો લાગનાર નથી. હવે યમનના થાટમાં કોમલ રિ, અથવા કોમલ ધ બિલકુલ ગાઇ શકાશેજ નહીં એમ પણ નથી. તેમ સહેજમાં કરી શકાય, પરંતુ પછી તે યમન રાગ તરીકે રહેશે નહીં. તે કલ્યાણનો એકાદ બીજો પ્રકાર અથવા કોઈ બીજો રાગ થશે.

પ્ર૦—કલ્યાણના બીજા કોઇ પ્રકારો પણ માનવામાં આવેછે કે શું? અને તેમ હોય તો તેમના નામો વિષે કેમ?

ઉ૦—આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં તેવા બીજા પ્રકારો પણ મનાયછે. એક બે રાગો એકત્ર કરી એક સુંદર મિશ્રણ થાય તો તેને એક નવા રાગ તરીકે સ્વીકાર-વામાં આવેછે.

પ્ર૦—તે તો ઠીક. પણ પછી તેના નામ વિષે શું?

ઉ૦—જે બે રાગોનું મિશ્રણ થયું હોય તેમના નામો એકાદ વેળા જોડી દેછે, અથવા તો તેવા પ્રકારને કેવળ નવીનજ નામ આપેછે. ભાવભટ્ટ કૃત "સંગીતાનૂ-પાંકુશ" ગ્રંથમાં આવા કલ્યાણ ભેદ કહ્યા છે, તે જુઓ.

"शुद्धकल्याणरागश्च तत कल्याणनाटक ।
हमीरपूर्वक.पूर्याभूपालीपूर्वकस्तत ॥
जयश्रीपुर्वकल्याणः क्षेमकल्याणनामक ।
तत. कामोदिकल्याण. श्यामकल्याणकस्तथा
येमनादिककल्याणश्चाहीर्यादिस्ततः परम् ।
ततस्तिलककामोदकल्याणस्ते त्रयोदश ॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધકલ્યાણ, નટકલ્યાણ, હમીરકલ્યાણ, પૂર્યાકલ્યાણ, ભૂપકલ્યાણ, જયશ્રીકલ્યાણ, ક્ષેમકલ્યાણ, કામોદકલ્યાણ, શ્યામકલ્યાણ, ઇમનકલ્યાણ, આહીરીકલ્યાણ તીલકકામોદ, કલ્યાણ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે કલ્યાણના તેર ભેદ છે

આમા ઘણાક સયુક્ત નામો તમારી દૃષ્ટિએ પડેછે આ મિશ્રણો ક્યા તત્વ પર કરના, અને પ્રત્યેક રાગનુ પ્રમાણ કેટલુ કેટલુ રાખવુ વિગેરે પ્રશ્નો વિચાર કરવા જોગ છે. તોપણ સાધારણ નિયમ એક એવો સમજવો કે, જે બે રાગોનુ મિશ્રણ હોય તે સાભળતાજ તેઓ એકમેકમા મળી ગએના જણાય પ્રથમ કયો રાગ તથા પાછળથી કયો એ વિષે મતભેદ સભળાયછે કેપ્ટન વિલાર્ડ પોતાના ગ્રથના ૫૭ મા પાનાપર આમ લખે છે

The rule for determining the names of the mixed Rags is, agreeably to some authorities, to name the principal one last, and that which is introduced in it first, as Poorea Dhanasree, others more naturally say, that that which is introduced in the first part of the song or tune should be mentioned first, and the other or others subjoined to it in regular succession , *e g*, suppose Shyam and Ramculee to be compounded with each other, if Shyam forms the commencement and Ramculee is *afterwards introduced into it*, should becalled Shyam Ram but if on the contrary it commences with Ramculee, and Shyam be afterwards, introduced, the *whole should be denominated Ram Shyam*

આ પ્રમાણે સયુક્ત નામો વિષે મતભેદો છે તે તમે ધ્યાનમા રાખો એટલે થયુ મે હમણા જે પ્રકાર કહ્યોછે તેનુ વર્ણન નિરાળુ થઇ શકશે નહિ, પરતુ જે મિશ્રિત થનારા રાગો છે તે તમે શિખશોજ ગ્રથમા રાગના શુદ્ધ, છાયાલક તથા સકીર્ણ એમ ત્રણ ભેદો કર્યાછે તેપણ આના મિશ્રણોનાજ ધોરણેછે

પ્ર૦—તેવા વર્ગો કેવી રીતે કહ્યાછે?

ઉ૦—જુઓ ગ્રંથમાં આમ કહ્યુંછે.

"शुद्धरागत्वं नाम शास्त्रोक्तनियमाद्रंजकत्वम्"
"छायालगत्वं नामान्यच्छायालगत्वेनरंक्तिहेतुत्वम्"
"शुद्धच्छायालगमुख्यत्वेन रक्तिहेतुत्वम् संकीर्णत्वम"

ભાવાર્થ—શુદ્ધ રાગત્વ એટલે જેમાં શાસ્ત્રોકત નિયમ પ્રમાણે ગાવાથી રંજકત્વ હોય; છાયાલગત્વ એટલે જ્યાં બીજા રાગની છાયા લઇને રંજકત્વ હોય; અને જ્યાં શુદ્ધ અને છાયાલગના સંયોગથી રંજકત્વ હોય, તે સંકીર્ણત્વ.

આ વિષય વાદગ્રસ્ત છે. માટે આ પ્રસંગે તમારે તેની ઉંડાણમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. તે સંબંધી આપણા ગ્રંથકારોએ પણ મૌનજ ધર્યુંછે. શુદ્ધ રાગ કયા તથા છાયાલગ, અને સંકીર્ણ કયા, એ ઠરાવવું સહેલું નથી. અહિંઆં આ વર્ગીકરણનું દિગ્દર્શન કર્યુંછે તેટલું બસ છે. કેપ્ટન વિલાર્ડે પોતાના પુસ્તકના છઠ્ઠા પાનાપર તે સંબંધીથોડીક ચર્ચા કરીછે. તે પુસ્તક જોઇતું હશે તો હવે પછી તમને વાંચવા આપીશ. રાગોના ઓડવ, પાડવ વિગેરે વર્ગો પાછળ કર્યાજ હતા, અને શુદ્ધાદિક ત્રણ નવીન વર્ગો હવે સાંભળી રાખો.

પ્ર૦—ઓડવાદિક વર્ગો તો રાગમાં આવનારી સ્વરસંખ્યા પરથી હતા. આ વર્ગો જૂદાજ તત્વપર હોય એમ લાગેછે.

ઉ૦—તમારૂં કહેવું વાજબી છે. હવે આપણા હાથ ધરેલા યમન તરફ વળશું. "યમન રાગ" સંપૂર્ણ છે. આ "રાગ" શબ્દ વાપર્યાથી હજી એક બીજી વાત તમને કહી રાખવી એમ મનમાં આવ્યુંછે. હર હમેશ ગાયકોને મોઢે રાગ, રાગિણી, પુત્ર, ભાર્યા વિગેરે નામો સાંભળીએ છિએ તેપરથી, સેહેજ મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે, રાગ તથા રાગિણીમાં ફરક માનવો કે કેમ? તેમ હશે એવી કલ્પનાનો સંભવ થવો ખોટો ગણાશે નહીં. પ્રાચીન કાળે આવો ફરક હશે એમ પણ માનીશું, પરંતુ પ્રચલિત સંગીતમાં એવો કોઇ ફરક હવે માનવામાં આવેછે કે કેમ? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવો પડશે. બુદ્ધિવાન લોકો આના જુદાં જુદાં કારણો આપેછે. જેમકે રાગ એ પુરૂષ રાગ છે, તે ગંભિર પ્રકૃતિનો હોવો જોઇએ, તેને સ્વસ્થપણે મોટા ડોળથી ગાવો જોઇએ, તે સંપૂર્ણ દેખાય, બીજા સ્વરૂપોમાં તેનો અંશ હોય પણ તેનું પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ તથા સ્વતંત્ર રહે. રાગિણીમાં રાગોની પ્રકૃતિ થો-

ઠીક દેખાઇ, તેનુ ચલણ જરા ચપળ હોય, અને તેનો ઉપયોગ શૃંગાર તરફ અધિક થાય. આ સમજુતિ યુક્તિસંગત છે, એમ કહીશુ, પરતુ તેને અથાધાર હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્નજ છે કવચિત્ આનો ઉત્તર એવો દઇ શકાશે કે, રાગ રાગિણીના જે વર્ણનો ગ્રંથમાં વર્ણવેલાછે, તેના પરથી આવુ અનુમાન નીકળેછે તમને આવો ફરક માનવો ઠીક લાગે તો માનજો, પણ હાલ પ્રચારમા રાગ તથા રાગિણીમા ખાસ ફરક સમજી, ગાવામા તેનુ ભિન્ન વર્તન રાખનારા ગાયકો જ જણાતા નથી. કેટલાકો એવુ માનનારા પણ છે કે જે પુલ્લિંગી નામ હોય તે રાગ, તથા સ્ત્રીલિંગી હોય તેને રાગિણી જાણવી આમ કહેનારની કલ્પનામા આ ઉપ રાત બીજુ કાઇ કારણ હશે નહીં. બીજી પણ એક મહત્વની અડચણ આપણી સામે એવી ઉભી છે કે આપણુ પ્રચલિત સંગીત જો ગ્રંથોને છોડી ગયુ હોય, (એટલે રૂપાતર પામ્યુ હોય) તો તેને પ્રાચીન વર્ગીકરણ યથાયોગ્ય રીતે કેમ લગાડી શકાય? પ્રાચીન રાગ સ્વરૂપો હવે જો રહ્યા ન હોય તો, હવે આપણે પ્રચ લિત રાગોનુ તેના ગુણ અવગુણ પ્રમાણે નવીન વર્ગીકરણ ન કરવુ જોઇએ કે? તેમ કરવા વિચાર કરીએ તો દેશનિર્મિત ભેદો તરફ જોતા, તે સર્વ માન્ય થશે ખરા કે? આવી આવી અડચણો જોઇ આપણા શાણા પંડિતોએ હવે રાગ તથા રાગિ ણીમા ફરક માનવાનુ છોડી દીધુ પ્રાચીન કાળના રાગરૂપોના ધોરણે જે વર્ગીકરણ યોગ્ય હશે, તે હવે નવીન રૂપોને અનુકુળ આવશે કે નહિ એ એક શકા છે કેપ્ટન વિલાર્ડ કહેછે કે,

It seems probable, therefore, that the author of the Rags and Raginees having composed a certain number of tunes resolved to form some sort of fable in which he might introduce them all in a regular series To this purpose, he pretended that there were six Rags, or a species of divinity who presided over as many peculiar tunes or melodies and that each of them had agreeably to Hunu man, five or as Callinath says, six wives who also presided each one over her tune *Thus having arbitrarily and according to his* own fancy distributed his compositions amongst them, he gave the names of those pretended divinities to the tunes It is also probable that the Pootras and Bharyas are not the composition of the same but some subsequent genius who, apprehending that their number would be greatly increased by the additional acquisition or dreading an innovation in the number established by usage * * * contrived the story that the Rags and Raginees had begotten children

That the name of any one of the Rāgs or Rāginees was arbitrarily assigned by the author to any one of his compositions is as probable as the often whimsical names given by our country-dance and reel composers to their productions. This is further probable from there being very little or no similarity between a Rāg and his Rāginees. The disparity is so great that sometimes the Hindoo authors disagree with regard to the Rāg to which several of the Rāginees, Pootras or Bharyas belong.

મારૂં કહેવું એટલુંજ છે કે તેવું વર્ગીકરણ પ્રાચીન સ્વરૂપોને યોગ્ય હશે પણ હવે તેની જરૂર નથી. હમણાં આપણા ગાયકો રાગ તથા રાગિણી એ શબ્દો ગમે તેમ (એટલે તેમાં ફરક ન માનતાં) વાપરેછે એવો અનુભવ છે, નિદાન હું હમણાં તમને જે શિખવીશ તેમાં તેવો ભેદ માનનાર નથી.

પ્ર૦—તમે કહો છો તે અમને યોગ્ય લાગેછે. નવા રૂપોને તેવા ભેદ હવે લાગનાર નથી. આગળ ચાલો.

ઉ૦—તમને જતાં જતાં બીજા બે શબ્દો "ગ્રહ" અને "ન્યાસ" એ કહી રાખુંછું, આ સ્વરોનું મહત્વ આપણા પ્રચલિત સંગીતમાં ઘણું નથી એ ખરૂં, પરંતુ પ્રાચીન સંગીતમાં તે ઘણા મહત્વના હતા. જે સ્વરથી ગીતના આલાપનો પ્રારંભ થતો તેને "ગ્રહસ્વર" કહેતા, તથા જે સ્વરથી ગીતનો અંત આવતો તેને ન્યાસ-સ્વર કહેતા. પાછળ અંશસ્વર વિષે મેં તમને કહ્યુંજ છે. અંશ તથા વાદીસ્વરને આપણે એકજ સમજનાર છિયે. પ્રાચીન કાળે બહુધા જે સ્વર વાદી રહેતો તેજ ગ્રહ તથા ન્યાસ પણ થતો હતો. ગ્રહની વ્યાખ્યા આવી જણાય છે "**गीतादिनिहितस्तत्र स्वरोग्रह इतीरितः।**" ન્યાસની વ્યાખ્યા આવી છે. "**गीते समाप्तिकृन्न्यासः॥**" આ સ્વરોની ભાંજગડમાં આપણે બહુ પડવાની જરૂર નથી. ગ્રંથના સમયમાં પણ આ સ્વરોનો નિયમ પાળી શકાતો નહોતો, તો હવે આપણી વાત તો દૂરજ રહી. અસલના સખ્ત નિયમો માર્ગ સંગીતના હતા. દેશી સંગીતમાં નિયમનું ઉલંઘન થતું હતું એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જેમકે,

"येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादि नियमो नहि।
नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तुते मताः॥

ભાવાર્થઃ—જે રાગોમાં શ્રુતિ, જાતિ, સ્વર, ગ્રામ વિગેરેના નિયમો પાળવામાં

આસના નથી, અને જેમાં જુદા જુદા દેશની પ્રચલિત ગાયાઓ નજરે પડેછે, તે સર્વે દેશીરાગ કહેવાય છે

આ ઉતારો કલ્લિનાથની ટીકામાથી તમને વાંચી સભળાવ્યો છે કલ્લિનાથ કહેછે કે તેણે આજનેય એટલે હનુમાનના ગ્રથમાથી લીધોછે હવે રામાયણના વખતનોજ જો આ હનુમાન પડિત હોય તો પ્રાચીન ભાગે પણ માર્ગ સગીનમા ફરક પડ્યો હતો, એવુ કહેનારની ભુલ કેમ ગણાને? હશે પ્રચલિત સગીતનો અમુક રાગ અમુક્જ સ્વરથી શરૂ થઇ અમુક સ્વરપર પૂરો થશે એ નિયમાનુસાર કહી શકાશે નહીં રાગને જેટલા નિયમ હોય તેટલા સારા એમ કોઇ પણ કહેશે, પરતુ હવે તેના પ્રાચીન નિયમો નષ્ટ થયા હોય તો ઇલાજ શો?

પ્રાચીન ભાગે વાદીસ્વર "ગ્રહ" તથા ન્યાસ હતો એમ મે હમણાજ કહ્યુ, છતા તેના નિયમના ઉદાહરણો હાલ આપણી દ્રષ્ટિએ ક્વચિત્ પડશે પરતુ નિયમભગના ઉદાહરણો તો સદાએ મળશે ગ્રથમા પ્રચલિત રાગોના નામો મળેછે, તથા તેમા ગ્રહ અશ, ન્યાસ પણ છે, તથાપિ આપણે જે રાગસ્વરૂપો ગાઇએ છિયે તે અનેક વેળા ગ્રથના રૂપથી નિરાળા હોયછે, તો હવે ગ્રથના ગ્રહ અશ, ન્યાસ આપણને કેમ ચાલશે? આપણી હાલની પદ્ધતિને અનુકૂળ થાય એવો એક નિરાળો ગ્રથજ જોઇએ. લક્ષ્યસગીત ગ્રથ કાઇક અશે તેવો છે એમ તમને આગળ જતા જ જણાશે પ્રાચીન ગ્રથની પદ્ધતિ હવે ઘણી ખરી નષ્ટ થઇછે તેથી આપણને ખોટુ લગાડવાનુ કઇજ કારણ નથી એતો સૃષ્ટિક્રમજ છે તેના પ્રમાર વારવાર થયા કરે છે માટેજ વખતો વખત નિરનિરાળા ગ્રથકારોએ પોતપોતાના સમયના સગીતાનુસાર જૂદા જૂદા ગ્રથો લખ્યા છે ગ્રથોમા સુદ્ધા મતભેદ અનેક છે આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિના રાગો પ્રાચીન ગ્રથોને છોડી જવા મરણે 'લક્ષ્ય સગીત" ગ્રથ થયો છે હવે પ્રસ્તુત તરફ વળીએ આપણે યમનનો વિચાર આગળ ચલાવવો છે યમનમા ગ તથા ની એ બે સ્વરોને મહત્વના માની ગાયક લોક અનુવાદી સ્વરની સહાયતાથી મધુર આલાપ કરતા હતા

પ્ર૦— આલાપ કોને કહેવો? આ શબ્દ નવોજ છે!

ઉ૦—તે ખરૂ, તે વિષે પણ બે શબ્દો કહી રાખુછુ આપણા ગાયક લોક કોઇ પણ ગીત ગાતા પૂર્વે તેમા આવનારા રાગસ્વરૂપનુ થોડુક દિગ્દર્શન કરેછે તેનેજ પ્રચારમા આલાપ કહેછે, એમ સમજી ચાલશો તોપણ હરકત નથી

"આલાપ" માં તાલ અથવા ગીત શબ્દની જરૂર હોતી નથી, પણ ફક્ત રાગમાં લાગનારા સ્વરો લઇ ગાયકો શ્રોતાજનો પાસે રાગસ્વરૂપો દર્શાવેછે. તેવું કૃત્ય ઉત્તમ લાગેછે. આલાપ કરવામાં સારી કુશલતા જોઇએ. કોઇ કોઇ ગાયક પોતાના ગીતજ ફક્ત "આકાર" થી પ્રથમ ગાઈ દેખાડેછે, અને પછી તાલથી તેના શબ્દો ગાયછે. તેવા પ્રકારને આલાપ કહેતા નથી. ગ્રંથમાં રાગાલાપ, રૂપક, આલપ્તિ, આક્ષિપ્તિકા વિગેરે પ્રકારો કહ્યાછે. હાલ તેનું યથાયોગ્ય મહત્વ પ્રચારમાં રહ્યું નથી, તથાપિ તે વિષે શું કહ્યુંછે તે જોઇએ તો અહિઆં કહુંછું. સંગીત રત્નાકરમાં આલાપની વ્યાખ્યા આવી છે.

"ग्रहांशतारमंद्राणां न्यासापन्यासयोस्तथा ।
अल्पत्वस्य वहुत्वस्य षाडवौडुवयोरपि ॥
अभिव्यक्तिर्यत्र दृष्टा स रागालाप उच्यते" ॥

ભાવાર્થ:—જેમાં ગ્રહ, અંશ, તાર, મંદ્ર, ન્યાસ, અપન્યાસ, અલ્પત્વ, બહુત્વ, ષાડવત્વ, ઔડવત્વ, વિગેરે સ્પષ્ટ દેખાડવામાં આવેછે, તેને રાગાલાપ કહેછે.

આનો અર્થ એટલોજ કે, આલાપમાં ગાયક ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ, અપન્યાસ, તાર-સ્થાનાવધિ, મંદ્રસ્થાનાવધિ, સ્વરોનું અલ્પત્વ તથા બહુત્વ, રાગનું—ઔડવત્વ, ષાડવત્વ, વિગેરે વાતો દેખાડે એટલે આલાપ કહેવાયછે. આ વાતો વર્ણન કરી કહેવાની નથી પણ ગાતાં ગાતાં લોકો સામે માંડવાની હોય છે, એ જુદું કહેવાની જરૂર નથી. જુઓ, પ્રાચીન નિયમ કેટલા બધા ઉત્તમ હતા? હવે તો આલાપના નિયમો છે કે નહીં, એટલું પણ ઘણાક ગાયકોને ખબર નથી. અહિં "અપન્યાસ" શબ્દ તમને નવો છે, પરંતુ તેનો અર્થ: કાંઇક અંશે "ન્યાસ" જેવોજ છે. "ન્યાસ" આખા ગીતના અંતમાં આવેછે, અને "અપન્યાસ" ગીતના એક ભાગના અંતમાં હોય છે. હવે તો ન્યાસનાજ નિયમ રહ્યા નથી તો અપન્યાસના ક્યાંથી હોય? મને લાગેછે કે આ પ્રાચીન વાતોની સવિસ્તર માહિતી હું તમને ગ્રંથ શિખવતી વખતે આપીશ. સુદૈવે હવે રત્નાકર, દર્પણ, સ્વરમેળ, રાગવિબોધ, પારિજાત, એમનાં ભાષાંતરો થયાંછે. તે પણ તમને ઉપયોગી થશે. રાગમાં કેટલાક સ્વરો "અલ્પ" તથા કેટલાક "બહુલ" હોયછે એ મેં તમને કહ્યુંજ છે. ઉપલી વ્યાખ્યા પરથી તમે જોયું હશે કે રાગના આલાપને ગીત શબ્દની, તાલની અથવા ગીતના ભાગ અસ્તાઇ, (સ્થાઇ) અંતરા વિગેરે ભાગોની જરૂર હોતી નથી. અમુક થાટ, અમુક સ્વર, અમુક વાદી વિગેરે દેખાડ્યા કે આલાપ થયો. આલાપના હજી બીજા નિરનિરાળા પ્રકારો કરીએ તો

તેના નામો પણ જુદા આવશે જેમા શબ્દ તથા તાન સિવાય, અસ્તાઇ અતરા વિગેરે ભાગો જુદા જુદા દેખાડવામા આવેછે, તેવા પ્રકારને "રૂપક" કહેછે આને આલાપની આગળની સ્થિતિ કહીશુ જેમા પદ, સ્વર, તાન વિગેરે સર્વ-સામગ્રી હોય તેને "આલિપ્તિ" કહેછે આલાપ તથા રૂપકનો ભેદ કલ્લિનાથે પોતાની ટીકામા આમ કહ્યોછે

'पृथग्भूता चिच्छिद्य विच्छिद्य प्रयुक्ताविदार्यो गीतखडानि यस्मिन्निति रुपकम् । अपन्यासेषु अविरम्यैकाकारेण प्रवृत्त. आलापः "

ભાવાર્થ—જેમા ગીતના જુદા જુદા ભાગો છુટા છુટા ગાઇ બતાવવામા આવેછે, તે રૂપક અપન્યાસ સ્થાનોમા મુકામ ન કરતા એકદમ ગાઇ જવુ તેને આલાપ કહેછે

આપણે આ વિષયમા બહુ ઊંડા જઇશુ નહિ. આલાપને ગીતના શબ્દ તથા તાલની અપેક્ષા હોતી નથી એટલુ હાલ તુરત ધ્યાનમા રાખો એટલે થયુ કોઇ ચતુર ગાયકો એમ પણ કહેછે કે આલાપને અ, ને, તા, ને, રી, વિગેરે જે અક્ષરો છે તે "અનત હરી" શબ્દના ભાગ છે કલ્પના ઠીક છે તેમ સમજો તોએ નુકસાન શુ છે? પરતુ આ વાતમા કલ્પના ઉપરાત અધિક રહસ્ય કાઇ નથી

પ્ર૦—પાછળ તમે અસ્તાઇ અતરા વિગેરે નામો કહ્યા તે અમે સ્વરમાલિકામા શિખ્યા હતા, તો હવે તે વિષે પણ થોડી માહિતી આપશો કે?

ઉ૦—આ શબ્દો વિષે ઘણુ કહેવાની જરૂર નથી પ્રત્યેક ગીતના કાઇક નિયમિત ભાગો કરેલા હોય છે સ્વરમાલિકામા એવા ભાગો તમે જોયાજછે તેવા ભાગો કયા તત્વપર થાયછે તે જુઓ સાધારણ નિયમ એક એવો ધ્યાનમાં રાખવો કે અસ્તાઇ નામનો જે ભાગ હોય તેમા "મદ્ર" તથા "મધ્ય" એ બે સ્થાનોના સ્વરો હોય. ઘણી વેળા આ બે સ્થાનોના સ્વરોથીજ અસ્તાઇનો ભાગ પુરો થાયછે અતરા નામના ભાગમા તાર સપ્તકના સ્વરો પણ સામીલ થાયછે અતરાનો સાધારણ નિયમ એવો કહેશુ કે, તેમા "મધ્ય" તથા "તાર" એ બે સ્થાનો ભેગા થેલા હોય. ઉત્તમ ગાયકો પોતાના રાગનો વિસ્તાર બહુધા "મદ્ર" તથા "મધ્ય" સ્થાનોમાજ કરી દેખાડેછે તાર સ્થાનના સ્વરો સદા ઊંચા હોવાથી તેનો ઉપયોગ વારવાર કરી શકાતો નથી. તથા તેમ કરવાથી રાગવૈચિત્ર્ય પણ સારૂ રહી શકતુ નથી. હાલ આપણા સમાજની સમજુતી એવી થઇ બેઠીછે કે સર્વ રાગનુ ઉત્તમ મડન અસ્તાઇમાજ થવુ જોઇએ કેટલાક રાગો ઉત્તરાગ છે—જે વિષે હુ વખતો વખત અધિક કહેતોજ જઇશ—તેમા તાર સ્થાનના સ્વરો અધિક મહત્વ મેળવશે

ખરા, તથાપિ સાધારણ નિયમતો મેં હમણાં જે કહ્યો તેજ છે. અને તમારે પણ તેજ ધ્યાનમાં રાખવો.

પ્ર૦—હમણાં તમે "ઉત્તરાંગરાગ" કહ્યા તે કયા ધોરણ પર મનાય છે?

ઉ૦—આગળ ચાલતાં તેવા રાગો આવતાં હું તે વિષે કહેવા ઇચ્છતો હતો. પણ હમણાં આપણે જે અર્થે નિરનિરાળી વાતો વિષે બોલીએજ છિએ તો, આ વિષય પણ હાથ ધરશું. આ વિષય અતિ મહત્વનો છે માટે હું જે કહું તે કાળજી-પૂર્વક સમજી ધ્યાનમાં રાખજો. આપણા સાત સ્વરો સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, ની, છે તે તમે ઉત્તમ જાણોજ છો. આમાંજ ઉપરનો "સાં" મેળવ્યો એટલે આઠ સ્વરોનો સમુદાય, જેને ઇંગ્રેજીમાં Octave કહે છે, તે તૈયાર થશે. આના જો બે ભાગ કરીએ તો સા રે ગ મ અને પ ધ ની સા એવા થશે. આના પહેલા ભાગને એટલે "સા રે ગ મ" ને પૂર્વાંગ કહે છે તથા બીજા ભાગ "પ ધ નિ સાં" ને ઉત્તરાંગ કહેછે. આ સ્વરો તીવ્ર હોય કે કોમલ હોય તોપણ તેથી અંગના નામો કદી બદ-લાશે નહિ. હવે આ અંગોનું મહત્વ શું, તે કહુંછું. આપણે એક આખો દિવસ આઠ પ્રહર અથવા ચોવીસ કલાકનો માન્યે છિયે એ પ્રસિદ્ધ છે. આખા દિવસના દહાડો અને રાત એમ બે ભાગો કરવામાં આવેછે. આઠ પ્રહરના આપણા આખા દિવસમાં બે વેળાઓ એવી આવેછે કે, જેમાં પ્રકાશ તથા અંધકારની સંધિ હોય. આ વેળાઓ એટલે પ્રાતઃકાળ તથા સંધ્યાકાળ છે, એ તમારા લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે. સંગીતમાં તે વેળાને સંધિવેળા–પ્રકાશ કહેછે. પ્રત્યેક રાગમાં વાદી સ્વર અતિ મહત્વનો હોયછે, એ મેં પહેલાંથીજ કહ્યુંછે. આનો સાધારણ નિયમ એવો છે કે "પૂર્વાંગરાગ" એટલે જેમાં "સા રે ગ મ" એ પૂર્વાંગ સ્વરોમાંથી એકાદ સ્વર વાદી હોય. તે પ્રમાણેજ "ઉત્તરાંગરાગ" માં ઉત્તરાંગના સ્વરો (પ ધ ની સા) માંથી એકાદ સ્વર વાદી હોય. સંધિપ્રકાશના જે રાગો પ્રચારમાં છે તે વિષે બોલતાં આ નિયમના ઉદાહરણો હું તમને ખચુસ દેખાડી, અધિક ખુલાસો પણ કરીશ. તથાપિ હાલ એટલું સુચવી રાખુંછું કે, સંધ્યાકાળના રાગોમાં પૂર્વાંગના સ્વરો પુષ્કળ ઠેકાણે વાદી હશે, અને તેમજ સવારના રાગોમાં ઉત્તરાંગના સ્વરોને વાદિત્વ જ-ણાશે. સારાંશ રાત્રીની શરૂઆતમાં પૂર્વાંગના વાદી સ્વરોનાજ રાગો જણાશે, તથા જેમ જેમ રાત્ર આગળ વધતી જશે તેમ તેમ વાદિત્વ ક્રમેથી ઉત્તરાંગમાં જતુ જશે. દિવસના રાગોમાં બહુધા આથી ઉલટોજ ક્રમ જણાયછે. હું ધારૂંછું કે આ વિષયની અધિક ચર્ચા આ પ્રસંગે જોઇતી નથી. જેમ જેમ તમારી સામે જૂદા જૂદા રાગો આવતા જશે તેમ તેમ આ મુદ્દા તરફ તમારૂં લક્ષ ખેંચતો જઇશ.

પ્ર૦—તમારૂ કહેવુ યથાર્થ છે આની માહિતી હમણાજ એમ્દમ ધ્યાનમા રાખવા કરતા વખતો વખત તેના ઉદાહરણની સહાયનાથી મળની જવાથી સારી રીતે ધ્યાનમાં રહેશે પાછળ તમે આનાપ વિરે લુની અથ વ્યાખ્યા કહી તે અમે સમજ્યા, પરતુ હવે તેની વ્યાખ્યાના નિયમ પ્રમાણે ગાયન ચાનુ ન હોય એમ તમારા બોલવા પરથી લાગ્યુ, તો પછી આપણી પ્રચલિત રીતિએ એમ રાગ અમારે ગાવો હોય તો કેમ કરવુ, એ વિરે કાઇ માહિતી આપશો કે?

ઉ૦—તમારા આ પ્રશ્નનો સમાધાનમારક ઉત્તર દેવો મુશ્કેલ છે જેમ જેમ તમારા સાભળવામા ઉત્તમ ગાયન આવતું જશે તેમ તેમ તેના મર્મો પણ તમારા પ્રશ્નોપર આપોઆપ થતા જશે ફક્ત નિયમો શિખી ઉત્તમ વખ્તા કદાચિતજ થવાય છે, તેજ પ્રમાણે ગાયનમા પણ છે શિક્ષક કાઇ કાઇ ખુબીઓ કહી રાખશે, એટલે કાઇક સુચનાઓ કરશે, પરતુ ઉત્તમ ગાતા આવડવુ એ શિખનારનાજ અગસ્વભાવ પર અધિક અવલબી રહેશે ગાયન વારવાર સાભળ્યાથી બુદ્ધિમાન લોકો તેનુ અનુકરણ કરી શકેછે તમારે નાઉમેદ થવુ નહિ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાધાનમારક દઇ શકાય નહી, તો પણ તેને કાઇક પ્રમાણમા ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક વાતો કહુછુ તે તરફ લક્ષ દ્યો કોઇ પણ રાગ ગાવો હોય તો હમેશા તેના બે ભાગ કરવાની ટેવ રાખવી પહેલો ભાગ અસ્તાઇનો તથા બીજો અતરાનો, આ ભાગો વિરે હુ આગળ કહીશ સુગ્રોછુ રત્નાકરના ચોથા અધ્યાયમા પ્રબધ વિરે જોતા આવા ભાગોનું થોડુક વર્ણન દ્દષ્ટિએ પડશે તેમા પ્રથમ ગીતના બે ભેદો ક્લાછે, જેવાકે 'ગાધર્વ' અને 'ગાન" ગાધર્વની વ્યાખ્યા આવી છે

> "अनादिसंप्रदाय यद्गन्धर्वैः संप्रयुज्यते ।
> नियत श्रेयसो हेतु स्तद्गाधर्व जगुर्बुधा ॥

ભાવાર્થ:—જે અનાદિ સંપ્રદાય હોય, નિયત મુક્તિ આપનારૂ અને જેનો પ્રયોગ ગાધર્વો કરેછે, તેને પડિતો ગાધર્વગીત કહેછે

ગાનની વ્યાખ્યા આવી છે

> यत्तु वाग्गेयकारेण रचित लक्षणान्वितम् ।
> देशीरागादिषु प्रोक्त तद्गान जनरजनम् ॥

ભાવાર્થ —જે યાગ્ય લક્ષણો સહિત પડિતોએ (વાગ્ગેયકારોએ) નિર્માણ કરેલ. અને જે દેશી રાગોમા ગવાયછે તેને ગાન કહેછે

ટીકામાં કલ્લિનાથ કહે છે કે "गांधर्वं मार्गः, गानंतुदेशी" ગાંધર્વ ગીત અનાદિ સંપ્રદાય હોવાથી વેદ પ્રમાણેજ "અપૌરૂષેય" છે એમ સમજવું. "ગાન" વાગ્ગેયકારાદિકપર અવલંબી રહેતું હોવાથી તે "પૌરૂષેય"જ છે. જાતિ, ગ્રામરાગ, ઉપરાગ,રાગ,ભાષા, વિભાષા, અંતરભાષા, એ સર્વેને ગાંધર્વગીત સમજવાં. રત્નાકરમાં ગાનના બે ભેદ કર્યાછે.—૧ નિબદ્ધ, ૨ અનિબદ્ધ. "આલપ્તિને" નામે પાડ્યા જે પ્રકાર કહેલાછે તેને "અનિબદ્ધ" ગાનનું ઉદાહરણ સમજવું. પ્રબંધાદિક પ્રકારે છે તેને નિબદ્ધના ઉદાહરણ જાણવા. પ્રબંધના અવયવ આમ કહ્યાંછે.—

" प्रबंधावयवोधातुः सचतुर्धा निरूपितः ।
उद्ग्राहः प्रथमस्तत्र ततो मेलापकध्रुवौ ॥
आभोगश्चेति तेषां च क्रमाल्लक्ष्माभिदध्महे ॥
उद्ग्राहः प्रथमोभागस्ततो मेलापकः स्मृतः ।
ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वंतिमो मतः ॥
ध्रुवाभोगांतरे जातो धातुरन्योन्तराभिधः ।
सतु सालगसूडस्थरूपकेष्वेव दृश्यते ॥

ભાવાર્થ:—પ્રબંધનો અવયવ, જે ધાતુ તે ચાર પ્રકારનો કહ્યોછે. પહેલો ઉદ્ગ્રાહ પછી મેલાપક અને ધ્રુવ છે અને ચોથો આભોગ છે. હવે તેમના લક્ષણો ક્રમેથી કહીએ છિયે. પહેલો ભાગ તે ઉદ્ગ્રાહ, અને બીજો મેલાપક. જેમાં ધ્રુવત્વ છે તે ધ્રુવ નામનો ત્રીજો ભાગ. છેલ્લો ભાગ તે આભોગ છે. ધ્રુવ અને આભોગ એ બે વચ્ચેનો જે ધાતુ તેને અંતરો કહે છે. તે સાલગસૂડ રૂપકોમાં નજરે પડેછે.

ઉપલા શ્લોકમાં પ્રબંધનો ધાતુ, એટલે તેનો અર્થ ભાગ અથવા અવયવ સમજવો. કોઈ પ્રબંધમાં બેજ ધાતુ હોયછે એમ પણ ગ્રંથમાં કહ્યુંછે. આપણી પદ્ધતમાં, અસ્તાઈ, અંતરા, આભોગ વિગેરે છે તે પણ આ પ્રાચીન સંપ્રદાયનાજ ધોરણ પર છે. "આભોગ" એવો શબ્દ જે ઉપર આવ્યોછે તેનો અર્થ ટીકામાં "પૂર્ણતા" કર્યો છે. "**अन्तिमो धातुः प्रबंधगस्य परिपूर्णता हेतुत्वात् आभोगः ।**"

એવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યુંછે. રત્નાકરકારે ગ્રંથમાં અનેક પ્રકારો કહ્યાછે, તેની તમને જરૂર નથી. તેઓ હવે દૃષ્ટિએ પડતા નથી. આપણી પદ્ધતિના ગીતો નિરાળા છે, તે વિષે આગળ ચાલતાં કહીશ. આ વિષયાંતર "અંતરા" શબ્દપરથી થયો હતો.

પ્ર૦—તમારૂ કહેવુ યથાર્થ છે આવી માહિતી હમપાજ એમદમ ધ્યાનમા રાખના મ્રતા વખતો વખત તેના ઉદાહરણની સહાયતાથી મળતી જવાથી સારી રીતે ધ્યાનમા રહેશે પાછળ તમે આનાપ વિષે જુની ગ્રથ વ્યાખ્યા મ્હી તે અમે સમજ્યા, પરતુ હવે તેની વ્યાખ્યાના નિયમ પ્રમાણે ગાયન ચાલતુ ન હોય એમ તમારા બોલવા પરથી લાગ્યુ તો પછી આપણી પ્રચલિત રીતિએ એમાદ રાગ અમારે ગાવો હોય તો કેમ કરવુ એ વિષે કાઇ માહિતી આપશો કે?

ઉ૦—તમારા આ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક ઉત્તર દેવો મુશ્કેલ છે જેમ જેમ તમારા સાભળવામા ઉત્તમ ગાયન આવતુ જશે તેમ તેમ તેના મર્મો પણ તમારા પ્રયત્નોપર આપોઆપ થતા જશે ફક્ત નિયમો શિખી ઉત્તમ વક્તા કદાચિતજ થવાય છે, તેજ પ્રમાણે ગાયનમા પણ છે શિક્ષક કાઇ કાઇ ખુબીઓ મ્હી રાખશે, એટલે કાઇક સુચનાઓ મ્રશે પરતુ ઉત્તમ ગાતા આવડવુ એ શિખનારનાજ અગસ્વભાવ પર અધિક અવલબી રહેશે ગાયન વારવાર સાભળ્યાથી બુદ્ધિમાન લોકો તેનુ અનુકરણ કરી શકેછે તમારે નાઉમેદ થવુ નહિ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાધાનકારક દઇ શકાય નહી તો પણ તેને લાઇક પ્રમાણમા ઉપયાગી થાય એવી કેટલીક વાતો મ્હુછુ તે તરફ લક્ષ ધ્યો કોઇ પણ રાગ ગાવો હોય તો હમેશા તેના બે ભાગ મ્રવાની ટેવ રાખવી પહેલો ભાગ અસ્તાઇનો તથા બીજો અતરાનો આ ભાગો વિષે હુ આગળ મ્હી ચુમ્યાછુ રત્નામ્રના ચોથા અધ્યાયમા પ્રબધ વિષે જોતા આવા ભાગોનું થોડુક વર્ણન દૃષ્ટિએ પડશે તેમા પ્રથમ ગીતના બે ભેદો કહ્યાછે જેવા કે ગાધર્વ" અને ગાન ગાધર્વની વ્યાખ્યા આવી છે

> "अनादिसंप्रदाय यद्गन्धर्वै संप्रयुज्यते ।
> नियत श्रेयसो हेतु स्तद्गाधर्वं जगुर्बुधा ॥

ભાવાર્થ.—જે અનાદિ સપ્રદાય હોય, નિયત મુક્તિ આપનારૂ અને જેનો પ્રયાગ ગાધર્વો કરેછે, તેને પડિતો ગાધર્વગીત મ્હેછે

ગાનની વ્યાખ્યા આવી છે

> यत्तु वाग्गेयकारेण रचित लक्षणान्वितम् ।
> देशीरागादपु प्रोक्त तद्गान जनरजनम् ॥

ભાવાર્થ —જે વાગ્ય લક્ષણો સહિત પડિતોએ (વાગ્ગેયમ્રોએ) નિર્માણ મ્રેલુ, અને જે દેશી રાગોમા ગવાયછે તેને ગાન મ્હેછે

પ્ર૦—હા તેમ કરો. ગાતી વેળાએ અસ્તાઇ તથા અંતરો એમ રાગના બે ભાગ કરવા એમ તમે કહ્યું હતું.

ઉ૦—બરોબર છે, તે બે ભાગમાંથી અસ્તાઇનો ભાગ પ્રથમ હાથમાં લઇએ. અસ્તાઇમાં બનતાં સુધી તાર સપ્તકના સ્વરો ભેળવા નહીં. તાર સપ્તકમાં જવું એ અંતનું છે. ખરી મોજ મુખ્યત્વે મંદ્ર તથા મધ્ય સ્થાનોમાંજ હોય છે, એ મેં પ્રથમજ કહ્યું છે. ગાતાં ગાતાં આગળ જતાં સમયાનુસાર મધ્યરાત પછીના જે રાગો આવે છે, તેમાં તાર સપ્તકનું પ્રાબલ્ય જણાવા માંડે છે. તે વેળાએ તાર સ્થાનના સ્વરો ઘણાજ મધુર લાગેછે. અસ્તાઇનો ભાગ યથેચ્છા ગાઇ રહ્યા પછી તાર સપ્તકના સ્વરો લેવા. એક વાર તાર સપ્તકમાં ગયા પછી પુનઃ નીચેના સ્થાનના સ્વરો લઇજ શકાય નહિ, એમ માત્ર સમજવું નહીં. એકલા તાર સ્વરોમાંજ કેટલીવાર સુધી ગાઇ શકાય? તે સ્થાનમાં પંચમની ઉપરના સ્વરો તો કવચિતજ પ્રયોગમાં આણી શકાયછે, કારણ તેટલે ઊંચે ગળું પોહોંચી શકતું નથી. જો ગાયક ખેંચી તાણીને તેવા સ્વરો લગાડવા માંડે, તો તેનું ગાયન ઘણી વેળા દૂષિત થાય છે, અને તેવા ગાયનમાં રક્તિ ગુણ પણ કમતી થવાનો ભય રહે છે. પ્રાચીન પંડિતો ગીતના રંજકત્વ માટે કેટલું લક્ષ દેતા હતા તે જાણવું હોય, તો રત્નાકરના ત્રીજા અધ્યાયમાં ગાયકના ગુણ દોષ લખ્યા છે તે વાંચવાથી કલ્પના આવશે. તેમાં ગાયકના પચીસ ગુણો તથા પચીસ દોષો કહ્યાં છે.

પ્ર૦—તે અમને હમણાં કહશો કે? આપણે હમણાં ગાયનનાજ વિષય પર વિચાર કરીએ છિએ, માટે તે પણ કહેશો તો યોગ્યજ થશે.

ઉ૦—આપણું સંભાષણ કેટલેક દરજ્જે હિતોપદેશમાંની કથા જેવું થતું ચાલ્યું છે. નિરનિરાળા વિષયોમાં ઉતરી આપણે તેમની ચર્ચાના પ્રવાહમાં વહી ચાલ્યા જેવું થતું નથી કે? છતાં તમારી મરજી હોય તો મને હરકત કાંઈ નથી.

પ્ર૦—નહિ! નહિ! તમારી સર્વ વાતો અમે ધ્યાનમાં રાખી છે. આપણે યમન વિષે વિચાર કરીએ છિયે એ અમે વિસર્યા નથી. આલાપની વાત નિકળી એટલે તેમાંથી ગીતની વાત પણ નિકળનારજ હતી અને ગીતની નિકળી છે તો ગાયકના ગુણ અવગુણની પણ કરવી ઠીકજછે. ગુણ અવગુણ તમે ટુંકમાં કહેશો તો પણ ચાલશે. અમે હમણાં ગાયન શિખીએ છિયે માટે તેવી માહિતી હોવી ઉપયોગી છે.

ઉ૦—તે ખરૂં છે. આ માહિતી જાણતા હશો તો કંઇ ખોટું નથી. ઠીક, ત્યારે જુઓ. પ્રથમ વાગ્ગેયકાર (ઇંગ્રેજીમાં જેને Music Composers કહેછે)

પ્ર૦—નિબદ્ધ અને અનિબદ્ધ એ ભેદ તો આપણા સગીતને પણ લાગશેજ પ્રબંધને જેમ ધાતુ છે, તેમજ આપણે ત્યાં પણ છે એવો સાર લેવો ખરોના? પ્રાચીન પંડિતોએ આ શાસ્ત્રનો કેટલો બધો વિચાર કરી રાખ્યો હતો!

ઉ૦—તેમ ખરૂ તેમની ખુબી તો ન્યારીજ છે દુર્દૈવે હવે ગ્રંથાવનોગ્ન પાછળ પડ્યુછે હમણા તો પ્રાચીન સગીત ઘણુખરૂ નષ્ટ થયુછે એમજ ક્હેવુ પડશે ખરૂ જોતા આગલા પંડિતોએજ આપણુ શાસ્ત્ર કેટલુ બધુ પદ્ધતસર કરી રાખ્યુ હતુ! ઉપર ગીતના નિબદ્ધ વિગેરે ભેદો મે કહ્યા તે રાગતરંગિણીમા કેટના સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે તે જુઓ તે ગ્રથકાર ક્હે છે કે—

> निबद्धमनिबद्ध च गीतद्विविधमुच्यते
> अनिबद्ध भवेद्गीत वर्णादिनियमैर्विना ।
> यद्वागमकधात्वगवर्णादिनियमैर्विना ।
> निबद्धच भवेद्गात तालमानरसाचितम् ।
> छद्गागमकधात्वगवर्णादिनियमै कृतम ॥

टीका —

> गमका कपितादय धातुर्नाद अगानि पदानि
> तेनविरुदादीनि तालाश्च चच्चपुच्चाचपुगादय
> मानतुप्रसिद्ध, रसा शृगारादय

ભાવાર્થ—ગીત બે પ્રકારના છે નિબદ્ધ અને અનિબદ્ધ જેમા વર્ણ દિ નિયમ હોતા નથી તે અનિબદ્ધ અથવા જેમા ગમક ધાતુ અગ વર્ણ વિગેરે નિયમો હોતા નથી તે જે ગીત તાનમાનરસથી શાભિત છે એટલ જેમા છદ, ગમક ધાતુ અગ વર્ણ વિગેરે હોય તને નિબદ્ધ ક્હે છે

પ્ર૦—આ રાગતરંગિણી ગ્રથ કોણે અને ક્યારે લખ્યો?

ઉ૦—તે લોચન નામના પંડિતે લખ્યોછે તે પંડિતનો કાળ 'भुजवसु दशमितशाके" એવો ગ્રથમા આપ્યો છે એટલે શકે ૧૦૮૨ થાય છે આ ગ્રંથમા કેટલાક મુસલમાની રાગનો પણ જણાયછે આ ગ્રથકાર મિથિલા દેશનો છે લાચન પંડિત પોતાના ગ્રથમા વિદ્યાપતિ નામના એક ગ્રથ કારના ઘણાએક ઉતારાઓ લીધા છે (ક્લકત્તાના પ્રસિદ્ધ રાજા સાહેબ ટાગોર ક્હેછે કે પંડિત વિદ્યાપતિ બહાર પ્રાતમા રાજા શિવસિંહના આશ્રયમા ૧૪ મી સદીમા હતો) ઠીક તેમ કરી હવે આપણા આલાપ વિષય તરફ વળીએ.

પ્ર૦—હા તેમ કરો. ગાતી વેળાએ અસ્તાઇ તથા અંતરો એમ રાગના બે ભાગ કરવા એમ તમે કહ્યું હતું.

ઉ૦—બરોબર છે, તે બે ભાગમાંથી અસ્તાઇનો ભાગ પ્રથમ હાથમાં લઇએ. અસ્તાઇમાં બનતાં સુધી તાર સપ્તકના સ્વરો ભેળવા નહીં. તાર સપ્તકમાં જવું એ અંતનું છે. ખરી મોજ મુખ્યત્વે મંદ્ર તથા મધ્ય સ્થાનોમાંજ હોય છે, એ મેં પ્રથમજ કહ્યું છે. ગાતાં ગાતાં આગળ જતાં સમયાનુસાર મધ્યરાત પછીના જે રાગો આવે છે, તેમાં તાર સપ્તકનું પ્રાબલ્ય જણાવા માંડે છે. તે વેળાએ તાર સ્થાનના સ્વરો ઘણાજ મધુર લાગેછે. અસ્તાઇનો ભાગ યથેચ્છા ગાઇ રહ્યા પછી તાર સપ્તકના સ્વરો લેવા. એક વાર તાર સપ્તકમાં ગયા પછી પુનઃ નીચેના સ્થાનના સ્વરો લઇજ શકાય નહિ, એમ માત્ર સમજવું નહીં. એકલા તાર સ્વરોમાંજ કેટલીવાર સુધી ગાઇ શકાય? તે સ્થાનમાં પંચમની ઉપરના સ્વરો તો ક્વચિતજ પ્રયોગમાં આણી શકાયછે, કારણ તેટલે ઊંચે ગળું પોહોંચી શકતું નથી. જો ગાયક ખેંચી તાણીને તેવા સ્વરો લગાડવા માંડે, તો તેનું ગાયન ઘણી વેળા દૂષિત થાય છે, અને તેવા ગાયનમાં રક્તિ ગુણ પણ કમતી થવાનો ભય રહે છે. પ્રાચીન પંડિતો ગીતના રંજકત્વ માટે કેટલું લક્ષ દેતા હતા તે જાણવું હોય, તો રત્નાકરના ત્રીજા અધ્યાયમાં ગાયકના ગુણ દોષ લખ્યા છે તે વાંચવાથી કલ્પના આવશે. તેમાં ગાયકના પચીસ ગુણો તથા પચીસ દોષો કહ્યાં છે.

પ્ર૦—તે અમને હમણાં કહશો કે? આપણે હમણાં ગાયનનાજ વિષય પર વિચાર કરીએ છિએ, માટે તે પણ કહેશો તો યોગ્યજ થશે.

ઉ૦—આપણું સંભાષણ કેટલેક દરજ્જે હિતોપદેશમાંની કથા જેવું થતું ચાલ્યું છે. નિરનિરાળા વિષયોમાં ઉતરી આપણે તેમની ચર્ચાના પ્રવાહમાં વહી ચાલ્યા જેવું થતું નથી કે? છતાં તમારી મરજી હોય તો મને હરકત કાંઈ નથી.

પ્ર૦—નહિ! નહિ! તમારી સર્વ વાતો અમે ધ્યાનમાં રાખી છે. આપણે યમન વિષે વિચાર કરીએ છિયે એ અમે વિસર્યા નથી. આલાપની વાત નિકળી એટલે તેમાંથી ગીતની વાત પણ નિકળનારજ હતી અને ગીતની નિકળી છે તો ગાયકના ગુણ અવગુણની પણ કરવી ઠીકજછે. ગુણ અવગુણ તમે ટુંકમાં કહેશો તો પણ ચાલશે. અમે હમણાં ગાયન શિખીએ છિયે માટે તેવી માહિતી હોવી ઉપયોગી છે.

ઉ૦—તે ખરું છે. આ માહિતી જાણતા હશો તો કંઇ ખોટું નથી. ઠીક, ત્યારે જુઓ. પ્રથમ વાગ્ગેયકાર (ઇંગ્રેજીમાં જેને Music Composers કહેછે)

કેવા હોવા જોઇએ તે સમજો. રત્નાકરકાર કહે છે કે તેનામા આટલા ગુણો હોવા જોઇએ ૧–શબ્દાનુશાસનજ્ઞાન, ૨–અભિધાનપ્રાવીણ્ય, ૩–છંદપ્રભેદજ્ઞાન, ૪–અલંકારકુશલતા, ૫–રસભાવપરિજ્ઞાન, ૬–દેશસ્થિતિ એટલે કલાશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા, ૭–તૂર્યત્રિતયચાતુર્ય, ૮–હૃદયશારીરશાલિતા, ૯–લયતાલકલાજ્ઞાન, ૧૦–અનેકકાકુજ્ઞાન, ૧૧–પ્રભૂતપ્રતિભા, ૧૨–સુભગગેયતા, ૧૩–દેશીરાગાભિજ્ઞતા, ૧૪–સભાજયવાકપટુત્વ, ૧૫–રાગદ્વેષપરિત્યાગ, ૧૬–સાદ્રત્વ, ૧૭–ઉચિતજ્ઞતા, ૧૮–અનુચ્છિષ્ટોક્તિનિર્બંધ, ૧૯–નવીનધાતુવિનિર્મિતિ, ૨૦–પરચિત્તપરિજ્ઞાન, ૨૧–પ્રબંધપ્રગલ્ભતા, ૨૨–દ્રુતગીતવિનિર્માણ, ૨૩–પદાંતરવિદગ્ધતા, ૨૪–ત્રિસ્થાનગમકપ્રૌઢિ, ૧૫–આલપ્તિનૈપુણ્ય, ૨૬–અવધાન એટલા ગુણો ઉત્તમ વાગ્ગેયકારમાં હોવા જોઇએ. એથી ઓછા ગુણો હોય તો તેના મધ્યમ, અધમ વિગેરે વર્ગો થાયછે.

હવે ગાયકમા જોઇતા ગુણો સાભળો ૧–હૃદ્યશબ્દ, ૨–સુશારીર, ૩–ગ્રહન્યાસનિયમજ્ઞ, ૪–રાગાંગાદિરાગજ્ઞ, ૫–પ્રબંધગાનચતુર, ૬–આલપ્તિતત્વવિત્, ૭–સર્વ સ્થાનોની ગમક લઇ શકે એવો, ૮–આયત્તકંઠ, ૯–તાલજ્ઞ, ૧૦–સાવધાન, ૧૧–જીતશ્રમ, ૧૨–શુદ્ધચ્છાયાલગાભિજ્ઞ, ૧૩–સર્વકાકુવિશેષજ્ઞ, ૧૪–અપારસ્થાય સંચાર, ૧૫–દોષવર્જિત, ૧૬–ક્રિયાપર, ૧૭–અજસ્ત્રલય ૧૮–સુઘટ, ૧૯–ધારણાન્વિત, ૨૦–પ્રસરવેગવાન, ૨૧–શ્રોતૃજનમોહક, ૨૨–સુસપ્રદાય વિગેરે, આટલા ગુણવાળો ગાયક હોવો જોઇએ.

હવે ગાયકમા ગણાતા દોષો કહુછુ તે પણ સાભળી રાખો ૧–સદષ્ટ, ૨–ઉદ્ઘૃષ્ટ, ૩–સુત્કારી, ૪–ભીત, ૫–શંકિત, ૬–કંપિત, ૭–કરાલી, ૮–વિકલ, ૯–કાકી, ૧૦–વિતાલ, ૧૧–કરભ, ૧૨–ઉદ્ભડ, ૧૩–ઝોંબક, ૧૪–તુંબકી, ૧૫–વક્રી, ૧૬–પ્રસારી, ૧૭–વિનિમીલક, ૧૮–વિરસ, ૧૮–અપસ્વર, ૨૦–અવ્યક્ત, ૨૧–સ્થાનભ્રષ્ટ, ૨૨–અવ્યવસ્થિત, ૨૩–મિશ્રક, ૨૪–અનવધાન, ૨૫–અનુનાસિક, આમાના દોષવાળો દુષ્ટ ગાયક ગણાય છેં

આ ગુણદોષ જોતા આપણા પંડિતો વિષે આપણને ગૌરવ લાગેછે પરતુ નિર્દોષ ગાયન કેવુ મુશ્કેલ છે તેની પણ કાંઇક કલ્પના આવશે આ સર્વ દોષ ટાળીજ શકાય તેમ નથી, પરતુ તે જાણીતા હોય તો સારૂ આ દષ્ટિએ જોતા આપણા હાલના ગાયકોની કિંમત કેટલી બધી ઓછી અકાશે ? હશે, હવે પ્રસ્તુત તરફ વળીએ રાગ કેવા પ્રકારે ગાવો એ વિષેની સાધારણ માહિતી હવે તમને આપવી

છે. તાર સપ્તકના સ્વરો ઉતાવળે લેવા નહીં એમ મેં તમને કહ્યુંજ છે. ગાયનની શરૂવાત કરતાં પ્રથમ તો મધ્યસ્થાનના ષડ્જને સ્પષ્ટરીતે તથા લંબાણથી ઊચ્ચારી ગાવો. તેમ કરવાથી ગળામાં રહેલા દોષ વિગેરે નિકળી જઇ ગળુ સ્વચ્છ થશે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી વળી બીજો પણ એક મોટો ફાયદો આપોઆપ એવો થશે કે, તમારા શ્રોતૃસમૂહ તમારૂં ગાયન સાંભળવા સ્વસ્થચિત્તે બેસી રહેશે. કુશલગાયકો પોતાનું ગીત એકદમ શરૂ કરતા નથી તેનું કારણ પણ કાંઇક અંશે આજ છે. હું હમણાં પ્રચલિત રીતિ સમજાવુંછું એ માત્ર ધ્યાનથી દૂર કરવું નહીં. કોઇ કોઇ ગાયક એવા કુશલ હોય છે કે, ફક્ત એકલા ષડ્જ સ્વરને એવો તો મધુર અને દીર્ઘરીતે લગાડી ગાય છે કે, સાંભળનારનું મન પોતાતરફ એકસરખું આકર્ષાઇ રહે. આવું કૃત્ય ગળુ સાધ્યા પછીજ થઇ શકે. ષડ્જ સ્વરને સારીપેઠે સાધ્યા પછી જે રાગ ગાવો હોય, તેના વાદી સ્વરનેદીર્ઘ રીતે ઊચ્ચારી ત્યાંથી ષડ્જને જઇ મળવું. જ્યારે પુર્વાંગનો એકાદ સ્વર વાદી હોય ત્યારે તો આવું કૃત્ય ખરેખરજ શોભેછે. આમ કર્યા પછી ધીમે ધીમે મધ્યસ્થાનના સ્વરો લેવા માંડવા, અને બનતાં સુધી, વાદીસ્વરની પેલીપાર જવું નહીં. હમેશાં પુનરૂક્તિ કંટાળા ભરેલી થવા ન પામે તેનું ધોરણ લક્ષમાં રાખવું. આ દોષ આપણા અનેક નામાંકિત ગવૈયાઓમાં પણ અનેકવેળા આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. હરેક વેળા નવી નવી સ્વરરચના અથવા તાનો ઉત્પન્ન કર્યાં જવી; એટલે પ્રત્યેક તાનમાં કોઇ પણ નવા સ્વરો ઉમેરી અથવા મૂળના સ્વરોને ઉલટ સુલટ કરી ગાવું. (આવી તાનોને કોઇ કુટતાનો કહે છે)આની સમજણ ઘણી મુસ્કેલ નથી, જુવો "સા રે ગ મ" એવા ચાર સ્વરો આપણી પાસે હોય તો ગણિત દૃષ્ટિએ તેની ઉલટપલટ તાનો ચોવીસ તરાહથી થશે. જેમકે સા રી ગ મ, રે સા ગ મ, ગ સા રે મ, ઈત્યાદી. હવે ગાતી વખતે આ સર્વે પ્રકારો હમેશાંજ આવે છે એવું નથી. તેમાંથી પ્રસ્તુત રાગને ફક્ત જેટલા પ્રકાર યોગ્ય હોય તેટલાજ લેવા હોયછે. કૂટતાન એટલે એવી તાન કે જેમાં સ્વર ક્રમ તુટેલો હોય. તે તાનની સવિસ્તર માહિતી હું જ્યારે તમને ગ્રંથ સિખવીશ ત્યારે આપીશ. હાલ તેની ખટપટમાં નાખતો નથી. પંડિતોએ આવી તાનોને ગણિતના યોગે નિયમિત કરી રાખી છે. પ્રત્યેક રાગ ગાતી વેળાએ તેનું મુખ્ય અંગ એટલે તેની મુખ્ય પકડ અથવા ઓળખ, કયા સ્વરો પર હોયછે એ સર્વદા ધ્યાનમાં રાખવું. એક થાટમાંથી અનેક રાગો નિકળી શકેછે, અને તેથી તેઓ એકમેકમાં ભેળાઇ જવાની પણ ફીકર હોયછે. તેમ ન થવા પામે માટે ગાતી વેળાએ વચમાં વચમાં, પ્રસ્તુત રાગના મુખ્ય ભાગને શ્રોતા સામે માંડવો પડેછે. આવું કૃત્ય આપણા પ્રસિદ્ધ

ગાયકો કેમ કરેછે તે જોઈ શિખી રાખવુ પ્રત્યેક રાગનુ અંગ ગુરૂ પાસેથી સમજી લેવુ પડેછે આ યમનમા "ગ રે સા નિ રે, ગ રે સા" એ સ્વરો ખસુસ કરી ધ્યાનમા રાખવા આવા સ્વર પ્રકાર આ થાટના થોડાક રાગમાજ દેખાશે અને જ્યા તેવુ હશે ત્યા યમનનુજ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાશે યમનનો વિસ્તાર ધીમે ધીમે આમ થશે. ગ રે સા ની રે સા ની રે ગ રે ગ, રે સા નિ રે નિ ધ રે નિ ધ નિ ધ પ પ ધ રે, નિ રે, નિ ગ રે, સા નિ રે ગ રે સા નિ રે પ ધ ની ધ નિ રે, નિ રે, નિ ગ રે સા પ પ ધ ધ પ ધ પ મં ગ મં ધ નિ ધ મં ધ નિ રે ગ રે નિ રે ગ રે સા નિ રે, ધ ની પ ધ મં પ ગ રે નિ રે નિ ગ રે નિ રે સા આ પ્રમાણે રાગ વિસ્તાર કરવાનો અભ્યાસ કરતા રહેવુ કોઇ પ્રકાર ત્રણ સ્વરના કોઇ ચાર સ્વરના અને કોઇ વળી તેથી પણ ઓછા વધતા સ્વરોથી કરવાની ટેવ રાખવી. માધુર્ય તરફ સર્વદા લક્ષ રાખવુ રાગની અસર સાભળનારના મનપરથી ઉડી જાય નહી એમાજ સર્વ ખુબી સમાયલી છે રાગ વિષે શ્રોતાના મનમા ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઇ કે તમારા ગાયનની કિંમત ઓછી થતી ચાલી. તાનો ક્રમેથી લગાવવી જોઇએ. તાનોને વાકી ચુકી લેવા માંડો તો તમારૂ શિક્ષણ પદ્ધતસર નથી એમ તુરતજ જણાશે ગાયન એ એક પ્રકારની મોહિની છે એમ જે કહેવાય છે તે ખોટુ નથી. ગાવામા તમે કોઇ પણ નિયમ પાળો છો એવુ સાભળનારને દેખાવુ જોઇએ. ગાયનનો અભ્યાસ કરતી વેળા પોતાના અવાજનુ સ્વભાવિક માધુર્ય નીકળી જાય નહીં તેની હમેશા કાળજી રાખવી. પોતાના અવાજનુ માધુર્ય ગુમાવી બેઠેલા ગાયકો આપણને ઘણાએ દેખાય છે નાની વયમા મદ્ર સપ્તકના સ્વરો ઉત્તમ સાધી શકાતા નથી માટે તેને ખેંચી તાણીને લગાડવાની ખટપટ કર્યાથી ગળુ બગડે છે ગાતી વેળા પોતાની મુખમુદ્રાને ધ્યાનમા રાખી, તેમજ ગાયનને અનુકૂળ હોય તેવાજ હાવભાવ (જરૂર પડે તો) રાખવા. તેમ ન થાય તો લોકો તમને જરૂર હસશે લક્ષ્ય સંગીતમા તે સબંધી આમ કહ્યુ છે

> संगीतं मोहिनीरूपमित्याहु सत्यमेवतत् ।
> योग्यरसभावभाषारागप्रभृतिसाधनै ॥
> गायक श्रोतृमनसि नियत जनयत्फलम् ॥
> अस्मदीयेष्वाधुनिकगायकेषु समंतत ।
> यथोक्तनियमान् ज्ञात्वा गायतो विरला जना ॥
> भाषाऽव्यक्ता हावभावा प्रतीयंते विसंगता ।
> व्यस्ताश्चेष्टास्तथाऽऽक्रोशा वैयल्क्यर्कशामता

एतादृग्गायनान्नस्यात्परिणामोह्यभीप्सितः ।
ततो हास्यरसस्यैव केवलं स्यात्समुद्भवः ॥
अर्थंविना हावभावा वीररसस्य ये सदा ।
दृश्यंते गायके तेभ्यः कथं स्यादुत्तमं फलम् ॥
अनुसृत्यैव शब्दार्थं ध्वनैः संक्रमणं भवेत् ।
गायकास्तादृशाः स्वपद्यार्थं न ये विदुः ॥

ભાવાર્થઃ—સંગીત, મોહિની રૂપ ગણાયછે તે ખરૂંછે. યોગ્ય રસ, ભાવ, ભાષા, અને રાગ વિગેરે સાધનોથી ઉત્તમ ગાયક સાંભળનારના મનપર ઈષ્ટ પરિણામ નિપજાવી શકેછે. હાલના ગાયકો તરફ જોતાં એવું જણાશેકે તેઓમાં ખરા રાગ નિયમ સમજી ગાનારા બહુ થોડા નિકળશે. અવ્યક્ત (ન સમજાવે તેવી) ભાષા, વિસંગત હાવભાવ, ભળભળતી ચેષ્ટા, કર્કશ અને કઠોર બરાડવું, વિગેરે દુર્ગુણો વાળા ઘણા ગાનારાઓ નજરે પડશે. એવા ગાયનથી ઈષ્ટ પરિણામ કેમ ઉત્પન્ન થશે ? તેવા ચાળાઓથી માત્ર હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. કાંઇ પણ અર્થ વિનાના અને પદ્યાર્થથી વિપરિત વીરરસના હાવભાવ જે ગાયકોમાં સદા દૃષ્ટિએ પડેછે, તેથી ઉત્તમ ફળ કેમ નિપજશે ? કદિ કદિ એવા ગાયકો પણ જોઇએ છિયે કે, જેઓ પોતાની કવિતાનો અર્થ મુદલ સમજતા નથી.

ઉપલી ઉક્તિમાં ઘણું તથ્યછે, એમ આપણા ગાયકો તરફ જોતાં લાગવા માંડેછે. હું તમને વચમાં વચમાં જે ગ્રંથ વાક્યો કહેતો જાઉં છું તે સઘળા તમારે મોઢે કરવાની જરૂર નથી, પણ માત્ર તેનું તત્વ ધ્યાનમાં હશે તો બસછે. "તાન" નામનો જે શબ્દ મેં વારંવાર વાપર્યો છે તેનો અર્થ કાંઇ ગૂઢ નથી. તે શબ્દ "તનુ"= તાણવું ધાતુમાંથી નિકળ્યોછે. નિરનિરાળા સ્વરસમુદાયથી રાગનો વિસ્તાર કરવો એટલે રાગમાં "તાનો" લેવી એમ મનાયછે. બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, પ્રથમ ગાયનની શરૂઆત સ્વસ્થપણે કરવી. તેમ કરવાથી ઉત્તમ પરિણામ નિપજશે. ગાયનની ધિમી શરૂઆત કર્યા પછીજ તેની ગતી વધારવી. જલદ ગતીનું ગાવું એ ગાયનની ત્રીજી પાયરીછે. ગાયનની ગતીને "લય" કહેછે. લયના ત્રણ પ્રકાર માન્યાછે. વિલંબિત, મધ્ય, દ્રુત. જલદ ગતીને "દ્રુત" કહેછે. વિલંબિત ગતીનું ગાયન ઊંચ પ્રતિનું હોઇ મુસ્કેલ પણછે. ઉપર કહેલી સર્વ વાતો તરફ ધ્યાન દઇ ગાવા માંડતાં તમારા રાગ ઉત્તમ નિપજશે. રાગના આલાપ વિષેની આટલી માહિતી હાલ બસ થશે.- પ્રત્યેક ગીતમાં હમેશાં તાલની

અપેક્ષા હોયછે તે વિષે હુ તમને સ્વતત્ર રીતે સવિસ્તરથી અન્ય પ્રસગે કહેનાર છુ ગાયનના આલાપ વિષેની માહિતી જુદા જુદા ગ્રંથોમા છે એક ઠેકાણે એવુ સુચવ્યુ છે કે--

"मध्यषड्जं समारभ्य मद्रषड्जावधि क्रमात् ।
सम्यगालापन कृत्वा मध्यषड्जे समापयेत् ॥
मद्रमध्यषड्जमध्ये रागवर्धनमारभेत् ।
गत्वातान तारकान्त मध्यषड्जे समापयेत् ॥

ભાવાર્થ—મધ્ય ષડ્જથી પ્રારભ કરી, મદ્ર ષડ્જ સુધી જઇ, ઉત્તમ આલાપ કરી મધ્ય ષડ્જ પર સમાપ્તિ કરવી મદ્ર અને મધ્ય ષડ્જો વચ્ચે રાગ વર્ધન શરૂ કરી આરભ કરવો, અને તારક સુધી તાન કરી મધ્ય ષડ્જ પર સમાપ્તિ કરવી

પ્રાચીન નિયમોનુ મહત્વ હવે પ્રચારમા ન હોવાથી તે વિષયમા અમસ્તાજ શા માટે જવુ ? ગ્રથો વાચ્યા પછી જે જે ભાગો તમને યોગ્ય જણાય તે પ્રચારમા આણજો

પ્ર૦—આટલી માહિતી તુરત અમને પુરતીછે હવે પુન યમન તરફ વળીએ.

ઉ૦—યમનમા વાદી ગાધાર તથા સવાદી નિષાદ સ્વર હોવાથી આ બે સ્વરો જ્યા ત્યા દેખાશે ગાયકો રાગનો વિસ્તાર કરતા, આ બે સ્વરો કેમ કેમ બતાવેછે તે હમેશ જોતા જવુ કદિ કદિ તેઓ ગાધારસ્વરને ઘણી ખુબીથી પ્રત્યેક તાનને છેડે આણી દેખાડે છે આવુ કૃત્ય ઘણુ સુશોભિત દેખાય છે અભ્યાસથી આ સર્વે સાધ્ય થાય છે એને માટે અસાધારણ બુદ્ધિ જોઇની નથી. આ યમન રાગ દિવા ગયા પછી રાત્રિના પહેલે પ્રહરે ગવાય છે

પ્ર૦—રાગના સમય નિયમિત કરવા શુ શુ સાધનો છે ?

ઉ૦—ગ્રથમા તેવા સાધનો લખ્યા નથી, પરતુ રાગના સમય કાયમ કર્યા છે એટલુ તો ખરૂ કોઇ કહેછે કે આવી વેળાઓ કાયમ કરવામા કાઇ સાર્થક નથી કારણ સ્વરોના કાર્યો નિયમિત હોવાથી તે ગમે ત્યારે સરખાજ થશે મને લાગેછે કે રાગના સમય કાયમ કરવામા ઘણી ચતુરાઇ છે તથાપિ આ વિષય વાદગ્રસ્ત છે એ કબૂલ કરશુ, ગ્રથમા કહેલી વેળાઓ યથાયોગ્ય રીતે હવે માન્ય થનાર નથી એ ખરૂ, કારણ રાગરૂપો બદલાયા છે પરતુ અમુક રાગ અમુક વેળાએ અધિક રૂચશે એવુ માનનારાઓમાનો હુ એક છુ હુ જે પદ્ધતિ કહીશ તેમા સમય

મહત્વ માનનારછું એ કહી રાખું છું. પાછળ "પૂર્વાંગ રાગ" તથા "ઉત્તરાંગ રાગ" વિષે બોલતાં આવી સુચના મેં કરીજ હતી. મેં એમ પણ કહ્યું હતું કે રાત્રિના પૂર્વ ભાગમાં બહુધા જેમાં પૂર્વાંગ સ્વર વાદી હોય એવા રાગો આવશે. હાલ તુરત હું કહુંછું તેવોજ નિયમ તમારે સ્વીકારવો. મધ્યરાત્રિની પેલીપાર ઉત્તરાંગનું પ્રાબલ્ય છે, એ પણ મેં કહ્યું હતું. આ વાતમાં શાસ્ત્ર રહસ્ય હોય કે ન હોય પરંતુ પદ્ધતિ શિખવા માટે આ વેળાઓ એક ઉત્તમ સાધન થશે, એમ મને લાગે છે. બીજો એક સરળ નિયમ એવો લક્ષમાં રાખો કે, "સામપ" સ્વરો કોઇ પણ વેળા-એ વાદી થઇ શકે છે. આ નિયમને કદિ પણ અપવાદ આવશે નહિ એમ મારૂં કહેવું નથી. તેવા અપવાદ આવશે, પરંતુ તેથી તમારા નિયમ અધિક મજબુત થશે. જ્યારે જ્યારે ગાયકોનું ગાયન તમે આ નિયમના ધોરણે લક્ષપૂર્વક સાંભળશો, ત્યારે ત્યારે, મારી ખાત્રી છે કે, તમને તમારા નિયમોની યોગ્યતા સિદ્ધ કરનારા પુરાવા પુષ્કળ મળશે. વાદીસ્વર વિષે જેવો એક નિયમ તમને કહ્યો તેવોજ તીવ્ર મધ્યમના ઉપયોગીપણા વિષે પણ એક કહેનારછું.

પ્ર૦—તે નિયમ કયો?

ઉ૦—સાંભળો. સૂર્યાસ્ત થી સૂર્યોદય સુધી એક, તથા સૂર્યોદય થી સૂર્યાસ્ત સુધી બીજો, એવા આખા દિવસના બે ભાગો માનીએ, તો તમને એવું જણાશે કે, "તીવ્ર મધ્યમસ્વર" રાત્રિએ ગાવાના રાગોમાં જેટલે પ્રસંગે હશે, તેવો તે દિવસના રાગોમાં ઝાઝો જણાશે નહિ. પ્રચલિત પદ્ધતિમાં હિંદોલ, ગૌડ સારંગ, તોડી, અને મુલતાની રાગો દિવસે ગવાય છે, તે સર્વમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવાયછે, એ કબુલ કરશું. પરંતુ તેને હાલ તુરત અપવાદ ગણી આગળ ચા-લશું. તથાપિ એટલું સુચવી રાખું છું કે, આ રાગોને ગ્રંથમાં શોધતાં, તીવ્ર મધ્યમ લેનારા સ્વરૂપોથી જડશે નહીં. આટલું છતાં **रूढिर्वलियसी** ના ન્યાયે તેને અપવાદમાંજ ગણવું ઠીક પડશે.

પ્ર૦—અમને આ નિયમ ઘણોજ મનોરંજક લાગેછે. આ ઘણા ખરા રાગોને લાગશેના?

ઉ૦—જે રાગોમાં ગાંધાર તથા નિષાદ સ્વરો કોમલ હોય તેમાંજ માત્ર તીવ્ર મધ્યમ બહુધા ન હશે, બાકી તે શિવાય ઘણાખરા રાગોમાં આ નિયમ તૂટશે નહીં.

પ્ર૦—ત્યારે તો કોમલ ગ, ની લેનારા રાગોમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવો નહિ, એ પણ એક જુદોજ નિયમ થયો.

ઉ૦—તેમ માનશો તોપણ હરકત નથી. તે નિયમને અપવાદ ક્વચિતજ જાણાગે હશે આ યમનને એક આનાપયોગ્ય રાગ સમજે છે, પણ તેમ. ગાયકો ઉત્તમ આનાપ કરી શકે છે

પ્ર૦—ત્યારે તો આનાપયોગ્ય નહિ એવા પણ કઇ રાગોછે કે શુ?

ઉ૦—મારૂ પ્રમાણમા તેની પણ સમજુત છે ખરી જે રાગમા રાગવિસ્તાર ગીતની સહાયના વગર ઉત્તમ થઇ શકે તેને આનાપયોગ્ય રાગ કહેછે જેવાકે યમન, કેદાર, માનકૌ, ભૈરવ વિગેરે જે રાગ આનાપ યોગ્યનથી તેને ક્ષુદ્રગીતયોગ્ય કહેછે આવા રાગોમા ગાયક જો શબ્દો શિવાય ગાવા માટે તો ઘણુ કરી એમાદ ગીતના ધારણેજ ગાય છે પ્રથમ પ્રથમા આનાપ ઘણો મહત્વનો મનાતો એમા શક નથી પણ હવે તેને તેવો માનવાની જરૂર નથી યમન રાગ ઘણો સરનો હોવાથી તે સાધારણ પણ છે કથા પુરાણો સાભળનાર તેમા આ રાગ કદા ચિતજ હોતો નથી. આ રાગને કદિ કદિ કલ્યાણ થાટનો આશ્રયરાગ કહેછે

પ્ર૦—આશ્રય રાગ એટલે શુ?

ઉ૦—કલ્યાણ થાટના સઘળા સ્વરો તીવ્ર છે એ તમે જાણોજ છો યમનનો આરોહ અવરોહ બહુ સહેલો હોવાથી આ થાટનો કોઇ પણ સ્વરસમુદાય ગાઇએ એ તો તે નિદાન યમનનાજ જણાશે આ સમજવુ મુશ્કેલ નથી. આ થાટમાથી જે બીજા જન્ય રાગો નીકળે છે તેના નિયમો સ્વતન્ત્ર હોવાથી તેનુ ગાયન કુશળતાનુ ગણાય છે તેના રાગોના વિશિષ્ટ નિયમો તરફ દુર્લક્ષ્ય થતા તેમાના સ્વરસમુદાય યમનના જ દેખાવા માંડે છે કારણ યમનમા નિયમોની ઝાઝી ખટપટ નથી. ત્યારે હવે કલ્યાણ થાટના નિયમભ્રષ્ટ રાગોનો યમન એક આશ્રયરાગ થયા નહીં કે? તમામ પ્રત્યેક થાટમા આવો એક એક આશ્રય રાગ થશે મુખ્ય થાટોને કદિ કદિ મોજથી શહેરની મોટી મોટી સડકોની ઉપમા અપાય છે પ્રત્યેક શહેરમા કોઇ નિયત રાજમાર્ગ એટલે મોટી મોટી સડકો હોય છે તથા બાકીના નાના નાના રસ્તા તથા ગલી શેરીઓ કે જે પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ રીતે મુખ્ય રાજ માર્ગમા જઇ મળે છે તેવોજ પ્રકાર કાઇ અશે આપણા આ સગીત રૂપી નગરમા પણ છે આમા મુખ્ય જે દસ જનકથાટ તે રાજમાર્ગને ઠેકાણે તથા જન્ય રાગોને નાના નાના રસ્તાઓને ઠેકાણે આ રાગ સકીર્ણ અથવા મિશ્ર રાગરૂપો હોય તે નાની ગલીશેરીઓ થશે લક્ષ્યસગીતમા આવુજ ઉદાહરણ આપ્યુ છે

> "यथाजनपदे प्रायो राजमार्गा व्यवस्थिता ।
> तथैवस्युर्मेलरागा सगीतनगरे ह्यमी ॥

क्षुद्रमार्गपरिभ्रष्टाः प्रमुखेषु पतंति ते ।
जन्यरागपरिभ्रांता मेलरागेषु केवलम् ॥

ભાવાર્થ.—શહેરમાં જેમ મોટા રાજ્યમાર્ગો વ્યવસ્થિત કરેલા હોયછે, તેમ સંગીતરૂપી નગરમાં પણ મેલરાગો અથવા થાટોની સ્થિતિ છે. નાના રસ્તાઓમાં ભુલા પડેલાઓ જેમ મુખ્ય સડકપર આવી પહોંચેછે, તેમ જન્યરાગ ગાનારાઓ પોતાના નિયમમાં ભૂલતાં મેલ રાગોમાં આવી પડે છે.

યમનને મેં આશ્રયરાગ કહ્યો તે વિષે તેજ ગ્રંથમાં આવો ઉલ્લેખ છે.

" कल्याणीमेलकन्यस्तरागभ्रष्टास्तु गायकाः ।
निश्चयेन पतंत्यत्र यतोऽसौस्यात्तदाश्रयः ॥ "

ભાવાર્થ.—કલ્યાણી મેલના રાગો ગાતાં ગાયકો, રાગભ્રષ્ટ થતાં, આ (યમન) રાગમાં નિશ્ચય આવી પડે છે. કારણ એ આશ્રયરાગ છે.

કોઇ કોઇ યમનમાં શુદ્ધમધ્યમ લગાડી યમનકલ્યાણ રાગને નિરાળો માનવા યત્ન કરેછે એ મેં કહ્યું છે. મારા મતે યમન તથા યમનકલ્યાણ એ બે જુદા નથી એ તમે જાણોજ છો. ધ્રુપદ ગાનારા જે ગાયકો હોયછે તેઓ યમનમાં બહુધા એકજ તીવ્રમધ્યમ લેછે. તથાપિ બંને મધ્યમ લેનારા ધ્રુપદો કદીજ હોતા નથી એવુંપણ નથી. ખ્યાલ નામના ગીત ગાનારાઓ બંને મધ્યમો લગાડે

પ્ર૦—ત્યારે ધ્રુપદ ગાનારા લોકોનો એક નિરાળો વર્ગ માનવામાં આવે છે કે કેમ? તેમ હોય તો આપણી પદ્ધતિમાં મુખ્યત્વે કઇ કઇ તરાહના ગીતો ગવાય છે. તેની મહિતી પણ અમને જોઇએ છે.

ઉ૦-હા. ગાયકોના તેવા વર્ગોછે. ગીત સંબંધી તમે જે માહિતી પૂછોછો તેવી માહિતી Capt. Willard, Mr. Bannarjee, Raja S. M. Tagore. એમણે પોતપોતાના ગ્રંથોમાં સારી આપી છે. તેમનાં પુસ્તકો ઘણાં સારાં છે અને તે તમારે અશ્વય જોવાં. તથાપિ કેપ્ટન વિલાર્ડ સાહેબનું પુસ્તક હમણા મળવું મુશ્કેલ થયું છે. અને આ બીજા બે પંડિતોનાં પુસ્તકો બંગાલી ભાષામાં છે, માટે મને લાગે છે કે તેમના ગ્રંથોમાં કહેલી વાતોનો સંક્ષિપ્ત સાર, હું તમને અહિંઆં કહું તો ઠીક. મી૦ બેનરજી કહે છે– " આપણી સમાજમાં ઊંચ પ્રતિના ગીતોમાં ધ્રુપદ ખ્યાલ અને ટપ્પા છે. પ્રબંધ તથા હોરીના ગાયનને ધ્રુપદમાં અંતર્ગત માને છે. ત્રિવટ, ચતરંગ અને કોલકલબાને ખ્યાલમાં અંતર્ગત માને

છે તરાણા જુગલબંદ અને રાગમાળા એ ઉપલા બંને પ્રકારોમાં અંતર્ભૂત
ઠુમરી, ગઝલ, ખેમટા વિગેરે ટપ્પામા અંતર્ગત છે ધ્રુપદ ગીતિ ઉપર કહી ગ
સર્વમા પ્રાચીન હોય છે આપણા દેશમાં મુસલમાની રાજ થવા પહેલા
આપણા પંડિતો ધ્રુપદ ગાતા હતા એમ કેહવાય છે ધ્રુપદના બહુધા ચાર ભ
હોય છે જેને ગાયકો 'તુક" કહે છે એ ચાર ભાગના નામો, અસ્થાઇ, અંતરા,
ચારી, અને આભોગ છે રાગનો ખરો મહત્વનો ભાગ તે અસ્તાઇછે છેલ
ભાગને આભોગ કહે છે અસ્તાઈ અને આભોગ એ બંનેની વચ્ચે અંતરો આવે
સંચારીમા આ ત્રણે ભાગના સ્વરોનું મિશ્રણ થાયછે આ ચાર ભાગમાથી પ્રત્યેક
ચરણ કેટલા રાખવા એ ગાયકની મરજી પરછે પ્રથમત પ્રત્યેક ભાગમાં નિયમે
ચાર ચરણો હતા, પરતુ પછી તેવા નિયમો તરફ દુર્લક્ષ્ય થતુ ચાલ્યુ પ્રાચ
ધ્રુપદોમાં શબ્દો પુષ્કળ રહેતા, તેથી તે ધ્યાનમા રાખવાની ગાયકોને અડચ
પડવા માંડ્યાથી ધ્રુપદો ટુકા કરવાનુ શરૂ થયુ ઘણીક વેળા ધ્રુપદમા તમ
અસ્તાઈ અને અતરા એ બે ભાગોજ જણાશે ધ્રુપદ સાથે જે વાદ્ય વગાડ
મા આવેછે, તેને પખવાજ કહેછે ધ્રુપદો ઘણુ કરી ચૌતાલ, સુરફાક, ઝપ
આદિ, તિવરા, વિગેરે તાલોમાં ગવાયછે ધ્રુપદો ગાવાની અસલ તરાહ ચાર હતી
જેને વાણી કહેતા. વાણીના નામો ૧ ગૌરહારી (ગાયક ગૌબરહારી) ૨ નોહા
૩ ડાગરી ૪ ખડારી છે આ નામો હજી પણ આપણા સાંભળવામા આવે છે, પર
તેમનો શાસ્ત્રીય ભેદ ગાયકો સમજાવી ન શક્વાથી વાણીનુ ખરૂ મહત્વ હવે જણા
નથી. કોઈ કહે છે કે નિરનિરાળા ભાગોના ગાયનની આ રીતિ હતી હમણ
આ ચાર વાણીના જુદા જુદા ધ્રુપદો સાંભળવામા આવતા નથી એમજ કહેવ
પડશે પ્રાચીન શાસ્ત્રમા ગૌડી નામની જે એક ગીતિ હતી તેનોજ પ્રકાર અ
ગૌરહરી છે એમ પણ કોઇ સુચવે છે ઘણાઓનો મત હવે એવો થયોછે,
પ્રચારમા જે ધ્રુપદો સાંભળવામા આવે છે તે સર્વ ગૌરહારી વાણીનાજછે

સંગીત રત્નાકરમા જે ત્રીસ, પ્રાચીન ગ્રામરાગો કહ્યાછે તેમને પાચ ગીતિમ
વહેચી આપ્યાછે તે ગીતિના નામો ૧ શુદ્ધા, ૨ ભીન્ના ૩ ગૌડી ૪ વસરા, પ
સાધારણી, એવાછે આ ગીતિ એટલે રાગ ગાવાની જુદી જુદી તરાહો
હોવી જોઇએ એમ તેમની વ્યાખ્યાઓપરથી દેખાયછે ખરૂ તે વ્યાખ્યાઓ ત્યા
આમ આપીછે

"पंचधा ग्रामरागा स्यु पचगीतिसमाश्रयात् ।
गीतय पच शुद्धाद्या भिन्ना गौडीच वेसरा ॥

साधारणीति शुद्धास्या दवक्रललितैः स्वरैः ।
भिन्ना सूक्ष्मैः स्वरैर्वक्रैर्मधुरैर्गमकैर्युता ॥
गाढैस्त्रिस्थानगमकै रुहाटीललितैः स्वरैः ।
अखंडितस्थितिः स्थानत्रये गौडी मता सताम् ॥
उहाटी कंपितैर्मंद्रैर्द्रुतद्रुततरैः स्वरैः ।
हकारोकारयोगेण हृन्यस्तेचिबुके भवेत् ॥
वेगवद्भिः स्वैरैर्वर्णचतुष्केऽप्यतिरक्तितः
वेगस्वरा रागगीतिर्वेसरा चोच्यते बुधैः ॥"

ભાવાર્થ.:—પાંચ ગીતિનાં આશ્રયે ઉત્પન્ન થનારા ગ્રામરાગો પાંચ પ્રકારના છે. તે પાંચ ગીતિઓ શુદ્ધા, ભિન્ના, ગૌડી, વેસરા, અને સાધારણી છે. જે ગીતિના સ્વરો સરલ, સમ અને મનોહર હોય, તે શુદ્ધા. જે ગીતિમાં સ્વરો સૂક્ષ્મ, વિષમ હોઇ જેમાં મધુર ગમકો હોયછે, તે ભિન્ના. જેમાં ત્રણે સ્થાનોમાં ગમકો હોય, ઉહાટીથી મધુર સ્વર હોય, અને જેની સ્થિતિ ત્રણ સ્થાનોમાં અખંડિત હોય, તે ગૌડી. જેમાં હૃદયપર ચિબુક મુકવામાં આવ્યાથી હકાર હુકાર યોગથી ઉહાટી કંપિત મંદ્ર દ્રુતતર સ્વરો હોય, અને ચારે વર્ણોમાં જલદ સ્વરો હોવાથી જેમા અતિશય શક્તિ સમાયેલી હોય, તેવી વેગ સ્વરોવાળી ગીતિને પંડિતો વેસરા કહેછે.

હવે આ પ્રાચીન ગીતિ સાથે વાણીનો સંબંધ હોયછે કે કેમ, તેનો તમેજ વિચાર કરો. મી૦ બેનરજી કહેછે કે તેમણે તેવું મત સાંભળ્યુ છે. બીજો એક મુસ્કેલ પ્રશ્ન વાણી સંબંધી એવો પુછવામાં આવેછે કે, એકજ ધ્રુપદ નિરનિરાળી વાણીમાં ગાઇ શકાય કે નહી? આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો, કાંઇ આધાર લાયક ઇતિહાસિક પુરાવા ન મળતાં, તર્કથીજ આપવા પડશે એમ લાગેછે. તેવામાં જે ગાયકના ઘરાણામાં પરંપરાથી ધ્રપદોનું ગાયન ચાલ્યું આવતું હોય તેમની સાંભળેલી માહિતી પણ અધિક ઉપયોગી થશે. ઉર્દુ ગ્રંથમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે આ વાણીનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેમાં તેનો ખુલાસો થયેલો મારા જોવામાં આવ્યો નહીં. અમુક ખાંસાહેબના ઘરાણાની અમુક વાણી એટલું લખેલું માત્ર મળેછે. આ ચાર વાણીનું રહસ્ય હવે પ્રચારમાં યથા-યોગ્ય દ્રષ્ટિએ પડશે, એમ ખાત્રીથી કહેવાએ નહીં. હશે. બેનરજીનું મત આગળ ચલાવશું.

'જેઓ ધ્રુપદો ગાનારા હોય છે તેમને કનાવત' ની પદવી આપવામા આવે છે ધ્રુપદોનુ ગાયન શ્રેષ્ટ ગણાય છે અકબર પાદશાહ પાસે પ્રસિદ્ધ ગાયક તાનસેન હતો તે ઉત્તમ ગાયક હોઈ તેની રચનાશક્તિ પણ અદ્‌ભુત હતી તેણે ઘણાએક ચમત્કારિક ધ્રુપદો રચ્યાં પરતુ આપણામા સ્વરલિપિ ન હોવાથી તેના ગીતોનો મોટો ભાગ નષ્ટ થયો તેમા પણ તેના જે ગીતો હાલ ઉપલબ્ધ છે તે સુદ્ધા સ્વરોથી તથા શબ્દોથી રૂપાતર પામ્યા છે તાનસેનના મૂળ ગીતો હવે કદાચિત્ મળશે પણ નહીં એમ કહેવુ ભૂલભર્યું નથી ક્યા એવી છે કે તાનસેન પ્રથમ હિંદુ હતો અને તે પછી મુસલમાન થયા તાનસેનના સમયમા ખ્યાલનુ ગાવુ પ્રચલિત હતુ કે કેમ એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાશે નહીં ગોપાલ નાયક તથા બૈજુ બાવરો એ તાનસેન પહેલા પ્રસિદ્ધિ પામ્યા ગોપાલ નાયક ઈસ્વીસન ચૌદમી સદીના પ્રારભમા યાદવ રાજા અલાઉદ્દીનની કારકિર્દીમા હતો આજ અલાઉદ્દીન રાજાની પાસે અમીર ખુશરૂ નામનો પ્રસિદ્ધ પડિત હતો (રત્નાકર પર કલ્લિનાથે ટીકા કરી છે તેના તાલાધ્યાયમા ગોપાલ નાયકનુ નામ આપ્યુ છે તે પરથી બે વાતો સિદ્ધ થાય છે પહેલી એ કે કલ્લિનાથની ટીકા પદરમી સદીની છે, અને બીજી એ કે ગોપાલ નાયક એ ખરેખર દક્ષિણ તરફનો પડિત હોવો જોઇએ ઇતિહાસમા તેને દક્ષિણનો પડિત કહ્યો છે કલ્લિનાથ એ તુગભદ્રાના કિનારા પાસેના વિજયાનગરનો રહેનારો હતો એમ ઇતિહાસ પરથી જણાયછે) તાનસેન પછી ધુડી બકસૂ અને સૂરદાસ એ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા તેમણે પણ ઉત્તમોત્તમ ગીતો રચ્યા છે તેમાના કોઇ કોઇ હજી પણ આપણા જોવામા આવે છે ધ્રુપદો ગાવાનો વ્યવહાર પજાબ તરફ અધિક છે એમ કહેવાય છે ત્યા મૌલા અલ્લિઆસ વગેરે મોટા પ્રસિદ્ધ ગાયકો થઇ ગયા મી० બેનરજીએ ધ્રુપદ વિષે જે કહ્યુ છે, તેનો આ સાર છે Capt Willard ધ્રુપદ વિષે પોતાના ગ્રથમા આમ લખે છે

Th s may properly be cons dered as the hero c song of Hindustan The subject is frequently the recital of some of the memorable act ons of their heroes or other d dact c theme It also engrosses love matters as well as trifl ng and fr volous subjects The style is very mascul ne and almost entirely devo d of stud ed ornamental flourishes Manly negl gence and ease seem to pervade the whole and the few turns that are allowed are al ways short and peculiar This sort of compos tion has its orig n from the time

of Raja Man of Gwaliar, who is considered as the father of Dhrupad Singers. The Dhrupad has four Tooks or Strains, the first is called Sthul, Sthaee, or Badha; the second Untara; the third Abhog; and the last Bhog. Others term the last two Abhog.

× × × આવી માહિતી તે સાહેબે પોતાના પુસ્તકના ૮૮ માં પૃષ્ટ પર આપીછે.

"ખ્યાલ" નામક ગીતો વિષે મી૰ બેનરજીએ જે કહ્યું છે તેનો સાર આવો છે. "ખ્યાલ એ પર્શ્યન શબ્દ છે. તેનો અર્થ યથેચ્છાચાર" પણ થશે. ખ્યાલના સંગીતને આજ અર્થ અનુકૂલ થશે. અસલ સભ્ય સમાજમાં ખ્યાલ ગાતા નહોતા પણ ધ્રૂપદનુંજ ગાયન હતું. ધ્રૂપદ કરતાં ખ્યાલની રચના સંક્ષિપ્ત હોય છે. તેમાં ઘણું કરી અસ્તાઇ તથા અંતરો એમ બેજ ભાગ આવે છે. કોઈ કોઇ કદાચિત્ ત્રીજો પણ એક ભાગ તેમાં માને છે, પરંતુ તેના સ્વરો અંતરા જેવાજ રાખે છે. ખ્યાલને લાયક તાલ, એટલે આડાચોતાલા, તિલવાડા, એકતાલા, ત્રિવટ અને ઝુમરા છે. જે ખ્યાલમાં શબ્દો ઘણા હોય અને જેના પ્રત્યેક ભાગમાં ચારચાર ચરણો હોય તેવા ખ્યાલને વિલંબિત ગાતાં ઘણું ખરૂં ધ્રૂપદ જેવુંજ દેખાવા માંડે છે. કારણ ખ્યાલના તાલ પણ ધ્રૂપદ જેવાજ છે. ખ્યાલ ધ્રૂપદો કરતાં અધિક જલદ ગતિના છે. એકતાલ એ ધ્રૂપદના ચોતાલ જેવો છે. યતિતાલને ધિમેથી વગાડતાં ધ્રૂપદનો ધમાર અથવા તીવ્રો થશે."(જે અર્થે તાલ વિષે મેં તમને હજી કંઇ કહ્યું નથી તે અર્થે હાલ તાલની તુલના કરવામાં કાંઈ અર્થ નથી માટે તેમ કરતો નથી.)" ખ્યાલમાં ક્ષુદ્રતાન ગિટકડી વિગેરે ગાયન પ્રકારો જેમ કરવામાં આવે છે તેમ ધ્રૂપદમાં થતા નથી. તેજ પ્રમાણે ધ્રૂપદમાં "ગમક" એ નામે જે પ્રકાર ગવાય છે તેવો ખ્યાલમાં નથી. આવા ગાયનપ્રકાર પરથી પણ ખ્યાલ તથા ધ્રૂપદની વિભિન્નતા પ્રતીત થાય છે. આ બે ગીતોમાં રાગરાગિણી સંબંધી ભેદ હોતો નથી. હવે કોઇ રાગિણીઓ એવી હોય છે કે તેમાં ખ્યાલ શોભતા નથી. જેમકે, ભૈરવી, ખમાજ, સિંધુ વિગેરે (આ રાગોમાં પણ ક્વચિત્ કોઇ કોઇને ખ્યાલ ગાતા મેં સાંભળ્યા છે) સદારંગ અને અદારંગ નામના ગાયકના રચેલા ખ્યાલો સમાજમાં ઊંચ પ્રતિના મનાતા. ખ્યાલ તથા ધ્રૂપદ એ બંનેમાં અનેકવેળા ઇશ્વરવિષયક ઉદ્ગારો હોયછે ખરા, પરંતુ ધ્રૂપદની ગતિ ધીમી તથા પ્રકૃતિ ગંભિર હોવાથી, તેનો ઉપયોગ ઇશ્વરોપાસના તરફ અધિક કરવામાં આવે છે. ખ્યાલની ઉત્પત્તિ વિષે કેપ્ટન વિલાર્ડ લખેછે કે, જોનપૂર શહેરના રાજા સુલતાન હુસેન શરકીએ પંદરમી સદીમાં ખ્યાલ ઉત્પન્ન કર્યા. અમુક વ્યક્તિએ ખ્યાલ કરી પ્રચારમાં

આનુંઓ એમ કહેવુ યુકિત સગત દેખાશે નહીં ખ્યાલની તરાહનુ ગાયન મુળ-થીજ, સમાજમા ચાલતુ આવેલુ હોવુ જોઇએ પરતુ તે સભ્ય સમાજમા સમાન્ય હશે નહિ. આગળ ચાલતા સુલતાન હુસેને ખ્યાલ ગાયન પસદ કરી તે ગાનારા લોકોને ઉત્તેજન દેવાથી પ્રચારમા તે અધિક આવ્યું હશે, એ સર્વમાન્ય થશે કેપ્ટન વિલાર્ડ પોતાના પુસ્તકના ૮૮ મા પાના પર આમ કહે છે.

In the Khyal the subject generally is a love tale, and the person supposed to utter it is a female The style is extremely graceful, and replete with studied elegance and embellishments It is chiefly in the language spoken in the districts of Khyrabad and consists of two tooks Sooltan Hoosain Shurquee of Jounpore is the inventor of this class of song

Although the pathetic is found in almost all species of Hindustani musical as well as poetical compositions, yet the Khyal is perhaps its more immediate sphere The style of Dhroopad is too masculine to suit the tender delicacy of female expression, and the Tuppa is more comformable to the character of a maid who inhabits the shores of the Ravi river (and has its connection with a particular tale) than with the beauties of Hindustan, while the Ghuzuls and Rekhtas are quite exotic, transplanted and reared on the Indian soil since the Mahomedan conquest To a person who understands the language sufficiently it is enough to hear a few good Khyals to be convinced of the beauties of Hindustani songs, both with regard to the pathos of the poetry and delicacy of the melody

ટપ્પા —આ ગીત સબધી મીં૦ બેનરજીએ કહ્યુ છે તેનુ સારાશ આ છે ટપ્પાનુ ગાયન ખ્યાન તથા ધ્રુપદ કરતા અધિક સક્ષિપ્ત હોય છે ટપ્પા સર્વ ગગોમા હોતા નથી બધા ખ્યાનનાજ કેટનાક તાનમા ટપ્પા ગાય છે પ્રાચીન રાગિણીઓમાથી ભૈરવી, ખમાજ ચેતાગૌરી, કાલિગડા, દેશ, સિંધૂ વિગેરે રાગણીઓમા ટપ્પા હોય છે ટપ્પાની રચના આધુનિકજ કહેવાશે કાફી, ઝિઝોટી, પીલુ બરવા, માર, યમની લુમ વિગેરે આધુનિક રાગોમા ટપ્પા હોય છે આ રાગોનો વિસ્તાર પણ સક્ષિપ્તજ હોય છે એ પ્રસિદ્ધજ છે આપણી તરફ એવી દ્રઢ સમજુતી થઇ છે કે ટપ્પા સદા શૃગાર રસમાજ હોવા જોઇએ પણ તેમ કઇ નથી ગમે

તે રસના ટપ્પા રચવામાં હરકત જણાતી નથી. આ ગીતોની ગતી શીઘ્ર તથા પ્રકૃતિ શુદ્ર હોવાથી તેવા ધોરણે પદ્યરચના કરવી પડે છે એટલું માત્ર ખરૂ છે. ઇશ્વિરોપાસનાદિક વિષયક ગીતો, જેમાં સર્વદા ગંભિરતાની આવસ્યકતા છે તેવા ગીતો ટપ્પાની ઢબે રચવાથી શોભશે નહિ એ ખુલ્લું છે. સંગીતનું પ્રધાન કાર્ય સ્મૃતિઉદ્દીપન છે. માટે જે સ્વરો કાને પડવાથી અંતઃકરણમાં મહાન, ઉન્નત, પ્રશાંત, અને વિરાટ ભાવનો ઉદય થાય, તેજ સ્વરો ભક્તિ અને ઉપાસનામાં યોગ્ય થશે. ટપ્પાની પ્રકૃતિ તરફ જોઇએ તો તે હાસ્ય, આનંદ, પ્રણય, વિગેરે લઘુભાવોપયોગી વિશેષ થશે એમ લાગે છે. કેમન વિલાર્ડ લખે છે કે—

ટપ્પાનું ગાયન પ્રથમ પંજાબમાં ઉંટો ચારનારા લોકોમાં હતું. પછી કોઇ "શૌરી" નામના પ્રસિદ્ધ ગાયકે તેને શૃંગારી ઉંચસ્થિતીમાં આણ્યું; આ કથા કદાચીત્ ખરી હશે; કારણ તે પંજાબમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. શૌરી એજ રચેલા ગીતોને ટપ્પા કહેછે, શૌરીનું ખરૂં નામ ગુલામનબી હતું, અને તે અયોધ્યામાં રહેનારો હતો. ટપ્પા હવે અતિશય લોકપ્રિય થઇ લોકમાન્ય થયાછે, એ નિર્વિવાદછે. ટપ્પા સિવાય બીજા જે શુદ્ર ગીતો પ્રચારમાં છે, તેમને ઠુમરી કહેછે. શૌરીમીયાના ટપ્પાનો ઢંગ (ગાવાની ઢબ) નિરાળોજ હોયછે. તેમાં લાગનારી તાન, કંપ, ગિતકડી વિગેરે પ્રકારો નિરાળાજછે. શૌરીના ટપ્પા બહુતેક ખમાજ, લુમ, ઝિંઝોટી, ભૈરવી, સિંધુ વિગેરે રાગોમાંછે. હવે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે યમન, કેદાર, કાનડા, વિગેરે રાગોમાં ટપ્પા કાં ન હોય ? આનો ઉત્તર એક એટલોજ દઇ શકાશે કે, ટપ્પામાં લાગનારા ગાયનપ્રકાર ગુરૂ પ્રકૃતિના રાગોમાં શોભતા નથી, અને શૌરીએ પણ એવા રાગોમાં ટપ્પા રચ્યા નથી. હમણાંના ગાયકો પણ—તે રાગોમાં ટપ્પા કદી ગાતા નથી એ પણ આપણે જોઇએજ છિયે. કોઇ કોઇ વાતો દેશ વ્યવહારપર સુદ્ધાં અવલંબિ રહેછે, એમ કહેવું પડશે. આમ જુવો કે, ખમાજ, ભૈરવી, અને સિંધુ રાગો કેટલા બધાં મધુર તથા લોકપ્રિય છે ? તથાપિ તે ખ્યાલિયાઓએ પસંદ કર્યા નહીં, માટે તેમાં ખ્યાલજ નથી એવી સમજ થઇછે. આનું બીજું વિશેષ કારણ શું આપી શકાય ? આપણા દેશમાં અસલથીજ બીજી પણ એક એવી રૂઢિ જોવામાં આવે છે, કે જેના કુટુમ્બમાં મુળથીજ ધ્રુપદોનું ગાયન ચાલતું આવ્યું હોય, તેઓ બીજા ગીતો ગાતા નથી. તે ધરાણાના ગાયક પોતાને સદા ધ્રુપદીઆ કહેવડાવેછે. આ રૂઢી મુર્ખતાની નથી એ જરૂર ધ્યાનમાં રાખવું. નાની વયથીજ જેણે પોતાનું ગળું ખાસ ધ્રુપદો ગાવા માટેજ તૈયાર કર્યું હોય, તેમને ખ્યાલ

ટપ્પા જેવા ગીતોના નાજુક અનગાર સાધે નહિ તેમા નવાઇ નથી આવા ગાયક કદાચિત્ તેવા ગીતો ગાવા માંડે તો પુ કળવેળા ધ્રુપદનોજ ઢગ ઉપજ્ઞ થતો દ્રષ્ટિએ પડેછે ખ્યાન ગાવાનો પેશો કરનારાઓ જે ગીતો ગાય તે સઘળા ઓછા વધતા પ્રમાણમા ખ્યાનનાજ ઢગપર પડેછે એ જુદુ કરેવાની જરૂર નથી આવા કારણથીજ ગાયનના ધ્રુપદીયા ખ્યાલિયા, વિગેરે વર્ગો માનવામા આવેછે હાન આપણા પ્રચારમા જોઇએ તો એકજ ગાયક સર્વ તરાહના ગીતો ગાવા તૈયાર હોયછે પરતુ તેમ કરવુ તેમનાથી ઉત્તમ રીતે સાધી શકાતુ નથી એ સ્હેજ સમજાશે ઊચ પ્રતિના ગાયક આવા પ્રકાર કરવા કદી ખુસી રહેતા નથી એ પણ સુચવી ગખવુ જોઇએ ટપ્પા વિષે કેપ્ટન વિલાર્ડ આમ કહેછે

Songs of this species are the admiration of Hindustan They have been brought to thier present degree of perfection by the famous Shoree who in some measure may be considered their founder Tup pas were formerly sung in very rude style by the camel drivers of the Panjab and it was he who modelled them into the elegance it is now sung with Tuppas have two tool s and are generally sung in the language spoken at Panjab or a mixed jargon of that and Hindi They recite the loves of Heer and Ranjah equally renowned for their attachments and misfortunes and allude to some circum stances in the history of their lives

ભાવભટ્ટ પડિત નાનાના અનુપમગીતરત્નાકર ગ્રથમા ધ્રુપદની વ્યાખ્યા કરીછે તે યા. આવનારી તે પપ્ કહુ ધ્રુપ ને ધ્રુવપદ શબ્દનો અપભ્રશ જાણુવો

> गीर्वाणमध्यदेशीयभाषासाहित्यराजितम् ।
> द्विचतुर्वाक्यसंपन्नं नरनारीकथाश्रयम् ॥
> शृंगाररसभावाढ्यं रागालापपदात्मकम् ।
> पादान्तानुप्रासयुक्तपादान्तयमकंचवा ॥
> प्रतिपादं यत्रबद्धं मेवपादचतुष्टयम् ।
> उद्ग्राहध्रुवकाभोगोत्तमध्रुपदस्मृतम् ॥

ભાવાર્થ —જેમા ગીર્વાણ અને મધ્ય દેશની ભાષાના સાહિત્ય હોય બેચાર વાક્યો હોય નર નારીની કથા હોય, શૃગારરસભાવ હોય રાગાલાપના પદ હોય, પા ાન્ત

પ્રાસ અને પાદાંતયમકયુક્ત ચાર પાદ હોય, અને જેમાં ઉગ્રાહ ધ્રુવ અને આભોગ ઉત્તમ હોય, તેનું નામ ધ્રુપદ.

પ્ર૦—આપણે ત્યાં સંસ્કૃત ધ્રુપદ ગાવાનો પ્રચાર છે કે?

ઉ૦—નહીં, તેવા ખાસ રચી કોઇ ગાય તો તેમ બનવું અશક્ય નથી. પણ ચાલુ વ્યવહારમાં તે જણાતા નથી. જયદેવના સંસ્કૃત અષ્ટપદો અથવા પ્રબંધ, જેના રાગ તથા તાલ સ્પષ્ટ લખેલા છે તે ગીતો વિષે Sir William Jones શું કહેછે તે પણ જુઓ. (Vol. I, p. 440.)

"When I first read the songs of Jayadeva, who has prefixed to each of them the name of the mode in which it was anciently sung. I had hopes of procuring the original music; but the Pandits of the south referred me to those of the west and the Brahmins of the west would have sent me to those of the north; while they, I mean those of Kashmir and Nepal, declared that they had no ancient music, but imagined that the notes of the Gitagovind must exist, if anywhere, in one of the southern provinces where the poet was born: from all this I collect, that the art which flourished in India many centuries ago, has faded for want of culture, though some scanty remnants of it may, perhaps, be preserved in the pastoral roundelays of Mathura on the loves and sports of the Indian Apollo."

પ્ર૦—આ એકંદર વાતોપરથી હવે અમને એવું લાગવા માંડ્યું છે કે, ખરૂં પ્રાચીન સંગીત–જે ગ્રંથમાં વર્ણવ્યું છે–હવે અમારા દેશના ઉત્તર ભાગમાં મળવુ મુશ્કેલ થશે. તમારા કહ્યા પ્રમાણે તો પ્રચારમાં હવે ધ્રુપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, ઠુમરી વિગેરે ગીતોજ દૃષ્ટિએ પડશે, અને તેમાના ખણાખરાતો મુસલમાની રાગોજ હોવાને સંભવ છે.

ઉ૦—તમે ઘણી સારી રીતે સમજ્યા. હાલ આપણા સંગીતની સ્થિતિ તેવીજ થઇ છે. માત્ર દક્ષિણના સંગીત વિષે તેમ નથી એ કબુલ કરવું જોઇએ. મે સ્વતઃ દેશમાં ઘણે ઘણે ઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો, નિરનિરાળા સંગીતવ્યવસાયી પંડિતોને મળ્યો, પરંતુ અત્યંત દિલગિરી સાથે કહેવું પડે છે કે, ગ્રંથ સમજેલા મારા જોવામાં બહુજ થોડા આવ્યા. આ બધામાં સમાધાન માત્ર એક એટલુંજ છે, કે જેમ ગ્રંથવાંચેલા પંડિતો મળતા નથી, તેમ ગ્રંથનું સંગીત પણ હવે ઉપલબ્ધ નથી. હાલ પ્રચારમાં જે સંગીત જોઇએ છિયે તે ગ્રંથોને છોડી ગયું છે એમ મેં તમને સ્પષ્ટ કહ્યુંજ છે. તેવા સંગીતને યોગ્ય ગ્રંથ પણ નવોજ જોઇએ એમ

કોઇ પણ કહેશે "લક્ષ્યસગીત ગ્રથની ઉત્પત્તિ તેવાજ કારણથી થઇ છે પ્રાચીન ગ્રથોમા કહેલી શ્રુતિ, સ્વર મૂર્ચ્છના, ગ્રામ, શુદ્ધતાન, કુટતાન, અલકાર, જાતિ ગીતિ, વિગેરે પ્રમગોનુ વર્ણન કરી કેવળ મુસલમાની તરાહનાજ રાગો ગાના માડના એનો અર્થ શુ ! એટલુજ નહિ પણ વળી તેના ગાયનને અતિ સશાસ્ત્ર તાનુ ગણાવવુ ? આવા પ્રમાર પણ કદિ કદિ તમારી દૃષ્ટિએ પડશે, આ દૃષ્ટિએ જોતા લક્ષ્યસગીત ગ્રથજ ઠીક છે તે ગ્રથ નવીન સગીતના ધોરણે લખાવેલ છે એમ તેમા સ્પષ્ટ કહ્યુ છે તેવો તે શા માટે લખવો પડયો તેનુ કારણ પણ તે ગ્રથમા પ્રથમથીજ આપ્યુ છે બગાળના પ્રસિદ્ધ રાજા સુરેદ્રમોહન ટાગોરે સગીત વિષયપર અનેક ગ્રથો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, તે સર્વે ઘણાજ મનોરજક તથા ઉપયોગી છે તે વાચવાની હુ તમને જરૂર ભલામણ કરૂછુ ઇશ્વરે તેમને સર્વસપન્ન કર્યાથી તેઓ જે કરી શકે તે બીજાથી બની શકે એમ હતુ નહીં, એ ખુલ્લુ છે તેઓ પાસે મોટા મોટા પડિતો હતા તેમની સહાયતાથી આ વિષયમા ઘણો શ્રમ લઇ ઘણીક શોધો કરી પ્રસિદ્ધીમા આણી આપણા સગીતની મુસલમાની કારકિર્દિનો ઇતિહાસ તેમણે ટુકમા "Universal History of music" નામના પોતાના ગ્રથમા આવો આપ્યો છે

The Mahomedans as a ruling nation came in contact with the people of India for the first time in the 11th century, and since then a change has been worked into the music system of the country The Mahomedans did not encourage the theory of the art, but they patronized practical musicians and were themselves instrumental in composing and introducing several styles of songs or devising new forms of musical instruments It is related by Mahomedan historians of the period that when Dacca was invaded by Allaudin in 1294 and the conquest of the south of India was completed (1310) by his Mogul general Malik Kafer, music was in such a flourishing condition, that all the musicians and their Hindu preceptors were taken with the armies, and settled in the North It is said that the celebrated Persian poet and musician Amir Khosru came to India during the rule of Allaudin and defeated in a contest the musician of the south Nayak Gopal who had come to Delhi with a view to challenge the musicians of the court Amir Khosroo is reported to have given the name of Satar to the Tritantri Vina of the classic days and to have divided the Rags into twelve Mokams

which were subsequently subdivided by other Mahomedan musicians into 24 Sabhas and 48 Guswos. Rajah Man, who ruled in Gwaliar (1486-1516) was a great lover of music. It is said that he brought the Dhrupad style of song to its present state and that he composed several songs in this style. Sooltan Hoosain Shurqee (of the Shirki family which flourished in Jounpoor in the 15th century) introduced the style of song known as Kheyal. During the reign of the Mogul Emperor Akbar (1550-1605), music made considerable progress and received substantial encouragement. It was in his court that the famous musician Tansen (pupil of the venerable Haridas Swami) flourished. Tansen, who was formerly in the service of Rajah Ram, is said to have received from him one crore of Tankas as present. The Emperor is mentioned in the Ain-i-Akbari as being excessively fond of music and having a perfect knowledge of its principles. His court teemed with musicians of various nationalities: Hindoos, Iranis, Turanis, Kashmiris, both men and women. The musicians were divided into three classes, Gayandas, singers; Khvanandas, chanters; and Sajandas, players. The principal singers came from Gwaliar, Mashad, Tabriz, and Kashmir. The schools in Kashmir had been founded by Irani and Turan musicians under the patronage of Zainul Adin, king of Kashmir. The Gwaliar school dated from the times of Rajah Man Tunwar in whose court as well as in that of his son Vikramajit, the famous Nayak Baksu lived. When Vikramajit lost his throne, Baksu went to Rajah of Kalinjar. Shortly afterwards he accepted a situation in the court of Sultan Bahadur (1526-1536) at Guzrat. Ramdas and Mahapatar, both of whom had been with Islemshaw at Lucknow, were among the court musicians of Akbar. The number of the principal court musicians named in Ain-i-Akbari is 36 and included Tansen, Tantaring (his son) Baz Bahadur (Ruler of Malwa and inventor of the style of singing known as (Baz-Khai), Birmandal Khan (player of the Sarmandal) and Quasim. * * *

The songs of Vidyapati (who adorned the court of Shiwa Sinha of Tirhut, Behar, in the 14th century) were in vogue in the time of Akbar. It was also in this reign that Mirabai, the wife of Rana of Udaipur, and a celebrated songstress and composer of

ઉ૦—તે પણ અક્ષરશઃ ખરૂં છે. Tagore સાહેબ પોતાના ગ્રંથો વેચતા નથી માટે તે બજારમાં તો મળનારજ નથી; તેથીજ આવા ઉતારા આપવાનું મેં પસંદ કર્યું. ખ્યાલ ધ્રુપદ વિષે આપણે પુરતું બોલી ગયા છિયે, હવે "ઠુમરી" નામના ગીતો વિષે પણ બે શબ્દો કહેવા ધારૂં છું. ઠુમરી વિષે હમણાં મી૦ બેનરજીનું મત હું કહું છું, પરંતુ સર્વસ્વ તેજ મતનોછું એમ માત્ર સમજશો નહીં. મી૦ બેનરજીના કોઈ કોઈ મતો મને પસંદ છે. તેમના તેમજ મી૦ ટાગોર અને Willard સાહેબ વિષે મારા દિલમાં ઘણું માન છે. તથાપિ મારા અને તેમના મતમાં ક્યાંક ક્યાંક ભેદ પણે હશે. ટાગોર સાહેબ ઘણાજ સુશીલ તથા દયાળુ ગ્રહસ્થ છે. મારો તેમની સાથે પરીચય પણ થયો છે. મને તેઓ ઘણાજ નિખાલસ દીલના જણાયા. તેમના કયા મતો મને ગ્રાહ્ય નથી એ હું આગળ કોઇવાર કહીશ. મી૦ બેનરજી સાથે પણ મને પત્ર વ્યવહાર હતો, તેઓ હવે કૈલાસવાસી થયા છે. તેઓ ઘણા સ્પષ્ટ-વક્તા હતા. બંગાલી ભાષામાં સંગીત પર એક બે ગ્રંથો સારા લખાયેલા છે, તે, વિદ્વાનોએ લખેલા હોવાથી, સુસિક્ષિત લોકોની પસંદગી તરતજ મેળવે છે. તેમના ભાષાંતરો મેં કર્યાં છે, તે જોઇએ તો વાંચજો. હવે ઠુમરી વિષે મી૦ બેનરજીનું મત કહું છું. જે રાગમાં ટપ્પા હોય છે તેમાંજ ઘણું કરી ઠુમરીઓ પણ અધિક હોય છે. ઠુમરીના પંજાબી, અદ્ધા, કવ્વાલી, વિગેરે તાલો હોય છે. Willard સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં "ઠુમરી" નામનો રાગ પણ કહ્યો છે, તથા તે શંકરા-ભરણ અને મારૂ રાગના મિશ્રણથી થાય છે એમ લખ્યું છે. સંગીત સાર ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, ઠુમરીની ઉત્પતિ શૌરીમીયાં થકી થઇ. આ વાતો ક્યાં સુધી વિશ્વાસ પાત્ર થશે તે કહી શકાય નહીં, પણ આટલી વાત તો નિશ્ચિત છે કે, હિંદુસ્થાનમાં ઠુમરી નામનું એક ગાન પ્રચારમાં હતું, અને તે જુદા જુદા રાગમાં પણ હતું. લખનૌ તરફ ઠુમરીનો વ્યવહાર અતિ લોકપ્રિય હતો. પ્રસિદ્ધ શૌરી પણ ત્યાંનોજ હતો, અને તેથીજ તેનું નામ આ ગાન સાથે જોડવામાં આવ્યું હશે. અમને લાગે છે કે શૌરીએ ઠુમરીનું ગાન ચાલુ કરેલું હોવું જોઇએ નહિ, કારણ ટપ્પા તથા ઠુમરી એ તદ્દન વિભિન્ન પ્રકાર છે. કદાચિત્ એમ બન્યું હશે કે, ટપ્પાને સંક્ષિપ્ત રૂપ આવી આ ઠુમરીનું ગાન નિકળ્યું હશે. હિંદુસ્થાનમાં ઠુમરી હમેશાં ગાનારી સ્ત્રીયો ગાય છે, અને તેથી મોટા ગવૈયાઓ ઠુમરીના ગાનને કમી પ્રતિનું માનેછે. ખરૂં જોતાં તો ખ્યાલ તથા ધ્રુપદ, કરતાં ઠુમરીનું ગાવું સમાજને અધિક પ્રિય હોય એવો અનુભવ છે. ઠુમરીમાં બે પ્રકારની મોજ હોય છે, એક તો તે ગાવાની રીત સુંદર છે, અને પુનઃ તેમાં સ્વરવૈચિત્ર્ય પણ વિલક્ષણ હોય છે. ઠુમરી ગાનારા-ઓનો કંઠ—પછી ગાયક સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ હોય—ખ્યાલ ધ્રુપદ ગાનારના કંઠ કરતાં

કેવળ નિરાળી તરાહથીજ તયાર કરેલો હોય છે તેમા અતિશય સરળપણું તથા સુલાયમપણુ જણાય છે ખ્યાલ ધ્રુપદ ગાનારા ગાયકને ઠુમરીનું ગાયન ઉત્તમ સાધતું નથી ઠુમરીનું ગીત ઉકજ નાનું હોઇ તેમા વિચિત્રના માન ભારોભાર ભરેલી હોય છે તેમા એવી ખુબી જણાય છે કે નિરનિરાળા સ્વરો એકત્ર કરવામા આવ્યા છતા, કાનને તેનું એકદર પરિણામ સતોષકારક જણાય છે. એક ઠુમરી ખમાજની હોય, છતા તેમા ગાયકો વચ્ચે વચ્ચે યુક્તિથી, ભૈરવી, સિંધૂ, પિલુ બિહાગ વિગેરે રાગોના પણ સ્વરો ગાઇ, લોકોના મનનું રજન કરે છે! આવા સ્વરો શાથી પ્રિય થાય છે તેનું કારણ કાંઇ નિરાળુજ છે ગમે તેમ હોય, પણ ઠુમરીને મોટા ગાયકોએ હસી કાઢવા છતા તેનુ ગાન એક અતિ લોકપ્રિય ગીતોપૈકી છે એમા સંશય નથી.

Capt Willard ઠુમરી વિષે આમ કહેછે

' Thoomree This is in an impure dialect of the Vrijbhasha. The measure is lively and so peculiar, that it is not mistaken by one who has heard a few songs of this class It is useless to waste words in description, which must after all prove inadequate of a subject which will impress the mind more sensibly when attention is bestowed on a few songs "

ગજલ શબ્દ મી૰ બેનરજી કહેછે કે આરબી ભાષાનો છે ગજલ એ પ્રણય વિષૈક કવિતા હોયછે જે રાગમા ટપ્પા હોયછે તેજ રાગમા બ ધા આ ગીતો પણ હોયછે આપણા દેશમા ફારસી તથા ઉર્દૂ ભાષામા ગજલો હોયછે આ મુસલમાન લોકોના ખાસ સ્વદેશી ગીતો ગણાયછે અને તે તેઓ પોતાના દેશ થી હિંદુસ્તાનમા લાવ્યા છે એવી સમજ છે ગજલ ગીતમા અનેક ચરણો હોય છે રેખના રુબાઇ વિગેરે બીજા ગીતો ફારસી તથા ઉર્દૂ ભાષામા છે, તે પણ કેટલીક રીતે તેવાજ સમજવા પરતુ તેમા શ દાર્થ ભિન્न હોય છે પાછળ જે મુખ્ય ગીતો વર્ણવ્યા તે સિવાય સોહલા કજરી લાવણી ચેતી, જિગર વિગેરે શુદ્રગીતો પણ હિંદુસ્થાનમાં છે તેમના વર્ણનની ખાસ જરૂર નથી ગજલ તથા રેખતા વિષે Willard સાહેબ કહે છે કે —

These are in the Urdu and Persian languages and differ from each other, according to some merely in the subject they treat of The Gazal has for its theme a description of the beauties of the beloved object, minutely enumerated, such as the green beard moles,

ringlets, size, shape, &c., as well as his cruelties and indifferences and the pain endured by the lover; whilst in the Rekta, he eulogizes the beauty of the beloved in general terms and evinces his own intention of persevering in his love, and bearing with all the difficulties to which he might be exposed in the accomplishment of his desires. They consist mostly of from five to ten or a dozen couplets.

તમારા મનમાં આવ્યું હશે કે મી. બેનરજીએ Willard સાહેબનુંજ મત લીધું છે.

હાલના આપણાં હિંદુસ્થાની સંગીતના ગીત શબ્દો વિષે Willard સાહેબનું વર્ણન આવું છે. "The tenor of Hindustanee love ditties, therefore, generally, is one or more of the following themes:

1. Beseeching the lover to be propitious.
2. Lamentations for the absence of the object beloved.
3. Inprecating of rivals.
4. Complaints of inability to meet the lover from the watchfulness of the mother and sisters-in-law and the tinkling of little bells worn as ornaments round the waist and ankles, called payel &c.
5. Fretting and making use of invectives against the mother and sisters-in-law as being obstacles in the way of her love.
6. Exclamations to female friends termed sukhees, and supplicating their assistance.
7. Sukhees reminding their friends of the appointment made, and exhorting them to persevere in their love.

પ્ર૦–તમે પાછળ ધ્રુપદ વિષે બોલતાં ધ્રુપદમાં "ગમક" લેવામાં આવેછે એમ કહ્યું હતું; "ગમક" કોને કહેછે ?

ઉ૦–"ગમક" એ એકાર્થે ગીતનું આભૂષણછે. રત્નાકરમાં ગમકની વ્યાખ્યા આવી કરીછે. "**स्वरस्य कंपो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः**" આ વાક્ય નો અર્થ એવો થશેકે, સાંભળનારના ચિત્તનું હરણ કરે એવું સ્વરોનું કંપન તે "ગમક". ગમકાદિ પ્રકાર ફક્ત વર્ણનથીજ તમારા ધ્યાનમાં આવનાર નથી. "**इक्षुक्षीरगतं यद्वन्माधुर्यं नोच्यते बुधैः**" એ પ્રમાણે આ ગમક વિષે પણ કાંઈક અંશે કહેવું પડશે, તથાપિ ગ્રંથોમાં તે વિષે વર્ણનો કરેલાછે તથા તેમને નિરનિરાળા નામો પણ આપ્યાંછે. રત્નાકરમાં એકંદર પંદર ગમકો કહીછે તે આવી:—

स्वरस्य कंपो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः ।
तस्य भेदास्तुतिरिप स्फुरित कंपितस्तथा ॥
लीन आंदोलितवलितत्रभिन्नकुरुल्लाहता ॥
उल्लासित प्लावितश्च गुंफितो मुद्रितस्तथा ॥
नामितो मिश्रित पचदशेति परिकीर्तिता ।

ભાવાર્થ—શ્રોતાના ચિત્તને સુખ આપનાર સ્વરોનુ કંપન, તે ગમક ગમકના ૧૫ પ્રકારછે. જેમકે તિરિપ, સ્ફુરિત, કંપિત, લીન, આંદોલિત, વલિત, ત્રિભિન્ન કુરૂહ, ઉલ્લાસિત, પ્લાવિત, ગુંફિત, મુદ્રિત અને મિશ્રિત.

દક્ષિણ તરફના એક પુસ્તકમાં ત્યાંની ગમકોના નામો મને આવાં દેખાયાં. "૧ આરોહ, ૨ અવરોહ, ૩ ઢાલુ, ૪ સ્ફુરિત, ૫ કંપિત, ૬ આહત, ૭ પ્રત્યાહત, ૮ ત્રિપુચ્છ, ૯ આંદોલિત, ૧૦ મૂર્છન" સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ગમકોના વર્ણનો આપ્યાછે, તે તેના ગ્રંથો વાચતી વેળાએ હુ તમને સમજાવીશ. હમણા તે તમને બરાબર સમજાશે નહીં.

પ્ર૦—ઠીક, ત્યારે હાલ તેનો વિચાર મોકુફ કરશું. હવે અમને શુ કહો છો?

ઉ૦—પાછળ જે અર્થે આપણે ધ્રુપદિયા, ખ્યાલિયા વિગેરે ગાયકોના વર્ગો કર્યાં, તે અર્થે બીજા પણ સગીત વ્યવસાયી લોકોના કાઇ વર્ગો પ્રચારમા મનાય છે, તે પણ કેપ્ટન વિલાર્ડના શબ્દોમા કહુછુ. તેના ગ્રથના ઉતારા લેવાનુ કારણ એવુ છે કે તેણે આ વિષયમાં શોધ—આવી ઇતિહાસિક શોધ—કરીછે. તેમનુ મત બગાલના ગ્રથલેખકોએ પણ પોતપોતાના ગ્રંથોમા દાખલ કર્યુ છે. તેઓ કહેછે કે,

I. *Musicians* —*These are divided into classes by the Hindu* authors, agreeably to merit and extent of knowledge.

Nayuk. He only has a right to claim this denomination who has a thorough knowledge of ancient music, both theoretical and practical He should be intimately acquainted with all the rules for vocal and instrumental compositions and for dancing. Should be qualified to sing Geet, Chand, Prabandha &c to perfection and able to give instruction.

II. To this class, belong those who understand merely the practice of music, and is sub-divided into —

1. Gundharb *One who is acquainted with the ancient (Marg)* Rags as well as modern (Desse) and

2. Goonee or Gooncar—He who has a knowledge of only the modern ones.

III. Calawant, Gundharbs, and Gooncars who sing Dhrupads, Trivats &c., to perfection, go by this appellation.

IV. Qual, excels in singing Qual, Turna, Khyals &c.

V. Dharee, sings Curca &c.

VI. Pandit. This literally signifies a Doctor of music and is applied to those who profess to teach the theory of music and do not engage in its practise.

પ્ર૦–પાછળ તમે અમને કહ્યું કે, હાલ આપણા પ્રચારમાં ગ્રંથસંગીત–એટલે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથ સંગીત–તો નથીજ, અને જે છે તે ઘણું ખરૂં મુસલમાન ગાયકોએ રૂપાંતર કરેલુંછે, તો પછી આ સંગીત વિષયમાં આપણી સ્થિતિ એકાર્થે શોચનીયજછે એમ તમને પણ લાગતું નથી શું ?

ઉ૦—હું ધારૂંછું કે, હાલ તેવી સ્થિતિ છે ખરી. તે બીચારા મુસલમાન ગાયકોને આપણી તેવી સ્થિતિ માહિત નથી એ ઠીકજછે. આપણી પાસે સંસ્કૃત ગ્રંથોછે તથા સંકૃત ભાષા જાણીએ છિયે, એટલાથીજ તેઓ ગભરાયછે. પ્રચારના રાગનામો હિંદુનાછે, અને તે રાગો હિંદુઓની પોથીઓમાંછે, એટલે હિંદુ લોકો રાગોના જે વર્ણનો કહે તેજ ખરા, એવું તે ગાયકો સમજે છે. પરંતુ ખરી વસ્તુ સ્થિતિ કેવી છે એનો આપણે પ્રમાણિકપણે વિચાર કરીએ, તો તમારા જેવા સૂજ્ઞ તથા સુસિક્ષિત લોકોને સ્પષ્ટ એવું જણાશેકે, મુસલમાન ગાયકોને કમી પ્રતિના માનવાનો આપણને કાંઇ પણ અધિકાર નથી. આપણે સશાસ્ત્રતાનો ડોળ તો કરીએ છિયે પરંતુ તમારૂં શાસ્ત્ર કયું, એમ જોકોઇ પુછે તો આપણે કયા પુસ્તકનો આધાર આપીશું. લક્ષ્યસંગીત ગ્રંથમાં જે સંગીતછે તે કેવળ હાલતુંજછે એ કબુલછે પરંતુ તે ગ્રંથ સિવાયના તમારા બીજા ગ્રંથોનું શું ?

પ્ર૦–તમારૂં આવું બોલવું સાંભળી નવાઈ લાગેછે. રત્નાકર, દર્પણ, રાગવિબોધ, ચતુર્દંડી, સારામૃત, પારિજાત, વિગેરે ગ્રંથોના નામો તમેજ કહ્યા હતાં ની ?

ઉ૦—તે ખરૂં, પણ પ્રશ્ન એવોછેકે, તે ગ્રંથોનું સંગીત હવે આપણા લોક ગાયછે કે ? "તમે ગમે તે ગાયકને એવો સ્પસ્ટ પ્રશ્ન કરોકે, " તમે તમારૂં સંગીત કયા ગ્રંથ પ્રમાણે ગાઓછો ?" અને પછી તે શું કહેછે તે જુઓ. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તે કદી પણ આપી શકશે નહીં. મેં ઘણોએક પ્રવાસ કર્યો, પરંતુ

રત્નાકરના જે મુસલ્જનક ત્રીસ આમરાગોછે, તે જેને યોગ્ય સમજાયા હોય એવો એક પણ પંડિત અથવા ગાયક ખરેખર મારા જોવામાં આવ્યો નહીં. દર્પણમાં કહેલા રાગોનો મેળ પ્રચારના રાગોસાથે લગાડી દેનારો પણ કોઇ મને હજી સુધી મળ્યો નથી. તમે ઉપર કહેલા બીજા ગ્રંથોછે ખરા, પણ તેમના રાગનિયમો હાલની તમારી પદ્ધતિના નિયમોથી ઘણે ઠેકાણે જુદા પડેછે આપણા સંગીતની ખરી સ્થિતિ જો આવીછે, તો પછી આપણે ગ્રંથ સંગીત ગાતા નથી, તથા સશાસ્ત્રતાનો ડોળ દેખાડવાનો આપણને કઈ અધિકાર નથી, એમજ કહેવુ પડશે હુ જાણુછુ કે મારૂ આ મત કોઇને રૂચશે નહિ, પરતુ ખરી સ્થિતિ શુ છે, તેજ મે તમને પુખ્ત વિચારથી કહ્યુછે વિચાર કરોકે, પ્રચારમા આપણે મિયાંકીમલ્હાર, મીયાંકીસારંગ, મીયાંકીતોડી, હુસેનીતોડી, દરબારીતોડી, વિલાસખાની તોડી, જૌનપુરી, સરપર્દા, સાજગિરી, શાહાણા, યમની, નવરોજ, આદનીકિદાર, સૂરમલ્લાર, પિલુ, ખરના વિગેરે રાગો ગાઇએ અને તેમને પ્રાચીન ગ્રંથોનો આધારછે એમ કહેવા માંડીએ તો શોભશે કે ? કોઇ કહેશેકે, મુસલમાની પ્રકારો છોડી બાકીનાં બીજા રાગોતો અમારા ગ્રંથમા છેજના ?

હા તે ખરૂ પણ આપણે તે તેમ કયા ગાઇએ છિયે ? આપણે તો તેમા કહેલા નિયમો તોડી મુસલમાન ગાયકો ગાય છે તેવી તરાહથીજ ગાઇએ છિયે. ઘણેક ઠેકાણે તો ગ્રંથોના થાટ સુદ્ધાં આપણને કબુલ હોતા નથી. ભૈરવ, ભૈરવી, અને તોડી જેવા સાધારણ રાગોમા પણ ગ્રંથના નિયમો પાળવા તયાર નહિ, તો પછી આપણું શાસ્ત્ર કયુ, એ પ્રશ્ન સહેજજ આવશે નહિ કે ? મારા બોલવાનો ઉદ્દેશ બરોબર સમજી લ્યો હાલના પ્રચારના સંગીતને અથવા ગાયકોને નિંદવાનો મારો હેતુ નથી. હુ જે કહેવા માગુ છુ તે એજ કે, આપણા હમણાના હિંદુસ્થાની સંગીતને માટે શાસ્ત્ર સુદ્ધાં નવુજ સ્થાપન કરવુ પડશે હાલમા જે ગ્રંથો આ વિષયપર લખાય છે તેઓ પણ નવુજ શાસ્ત્ર તૈયાર કરે છે એમ કહીશ તો ચાલશે હું આગળ ચાલતા તમને સંસ્કૃત ગ્રંથો શિખવનારછુ, તોપણ તે સંગીત હવે યથાયોગ્ય રીતિએ પ્રચારમા છે, એમ તે વિષે કહેવાની કદીપણ હિમત કરીશ નહિ આપણા પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકો તથા કાયદા પોથીઓ આપણે વાચીએ શિખીએ છિયે, તોપણ તેમાની સર્વવાતો હવે પ્રચારમા કયા દેખાય છે ? પ્રચારમા ફેર પડતો જવાથી પુસ્તકો પણ નવા નવા ઉત્પન્ન થાય છે એવોજ પ્રકાર આપણા સંગીતનો પણ છે હશે, આ વિષયાતર છોડી હવે ફરીથી, આપણા યમનનો વિચાર કરીએ.

પ્ર૦—યમન વિષે હજી પણ કઇ કહેવાનું બાકી રહ્યુ છે કે શુ ? તે વિષે આ ટલી વાતો અમે ધ્યાનમા રાખી છે

૧–આ રાગ સંપૂર્ણ છે તથા તે કલ્યાણી થાટમાંથી નીકળે છે.

૨–તેનું આરોહ અવરોહ ઘણું સરળ છે; અને તેથી તેમાં ગમે તેવા સ્વર-સમુદાય–એટલે તીવ્રસ્વરોના–લેવાય તો પણ ઘણું વિસંગતપણું જણાતું નથી. આપણી તરફ તેને કોઇ કોઇ "આશ્રયરાગ" પણ કહે છે.

૩–યમનમાં ગાંધાર સ્વર પ્રધાન છે, માટે રાગમાં તે જ્યાં ત્યાં દ્રષ્ટિએ પડશે. ગાંધારનો નિયમિત સંવાદીસ્વર નિષાદ છે. તે સ્વર પણ યમનમાં સારા પ્રમાણમાં જણાશે પણ તેનું મહત્વ ગાંધાર કરતાં ઓછું હશે.

૪—આ રાગને પૂર્વાંગવાદી રાગોમાં ગણેછે. કારણ તેમાં વાદીસ્વર ગાંધારછે.

૫—આ રાગમાં ગાયક કદિ કદિ અવરોહમાં શુદ્ધ મધ્યમનો થોડોક સ્પર્શ કરી દેખાડેછે અને તેને ગાંધાર સાથે જોડી ગાયછે. શુદ્ધ મધ્યમ વિષે વિશેષ એવી એકવાત અમે ધ્યાનમાં રાખીછે કે, જો તે સ્વર અવરોહમાં થોડોક ક્ષમ્ય હોય તો પણ પ, મં, ગ, એવો સરળ અવરોહ તે સ્વર લઇ કરી શકાય નહીં. તેવે ઠેકાણે તીવ્ર મ, જ લેવો જોઇએ. આ સ્વરની સ્થિતિ ઘણી ખરી એકાદ વિવાદી સ્વર જેવીજ હોયછે.

૬—આ રાગ રાત્રીના પહેલા પ્રહરે એટલે સંધિપ્રકાશના રાગો પછી ગવાયછે.

૭—આને એક આલાપયોગ્ય રાગો પૈકી માને છે. તે કેવળ સાધારણ હોવાથી ઘણું કરી સર્વ ગાયકોને આવડતો હોયછે.

૮—કોઇ કોઇ, આ રાગને મુસલમાન ગાયકોએ પ્રચારમાં આણેલો કહેછે. તથા કોઇ આને આપણાં દેશના યમુના–કલ્યાણનોજ એક પ્રકાર છે એમ પણ કહેછે.

૯–યમન એ કલ્યાણનોજ એક પ્રકાર હોવાથી તેને યમન–કલ્યાણ એવું નામ પણ કોઈ આપેછે.

૧૦—કલ્યાણના સુમારે બાર પ્રકાર માનવામાં આવેછે. કલ્યાણમાં નિરનિરાળા રાગોને મિશ્ર કરી તે ઉત્પન્ન કરેલા હોયછે.

આટલી માહિતી અમે ધ્યાનમાં રાખીછે, હજી કાંઇ મહત્વની રહી ગઇ હોય તો તે કહો.

ઉ૦—નહીં, હવે આ કરતાં અધિક જોઇતી નથી. આ સર્વ માહિતી નિરનિરાળા ગીતોમાં સમાવી તમારે માટે મે લક્ષણગીતો રચી રાખ્યાં છે. તે તમને

ધિમે ધીમે શિખાડવામા આવશેજ તે ગીતોમા ફકત લક્ષણો એટલે રાગોના થાટ સમય વર્જ્યાવર્જ્ય સ્વર ઇત્યાદિ સમાવેલા હોવાથી તેમા બીજુ કાઇ વૈચિત્ર્ય ન હોય એ ખુલ્લુ છે તથાપિ મને લાગેછે કે ગીતોના યોગે તમે નિરનિરાળા લક્ષણો સારીપેઠે ધ્યાનમા રાખી શકાશો.

પ્ર૦—તે બરોબર છે આવા અર્થ પ્રધાન ગીતોમા કવિત્વની અપેક્ષા રહેતી નથી. આપણા શાસ્ત્રના પડિતોએ જે નાના નાના સૂત્રો કરી રાખ્યા છે તથા તેના યોગે તે શાસ્ત્ર જેમ વહેલુ ધ્યાનમા રહેછે, તેવોજ કાઇ અશે આ પ્રકાર પણ હોય એમ જણાયછે તેવા સર્વ ગીતો અમે પાઠ્જ કરી રાખશુ હવે અમને યમન થાટના જન્યરાગ કહેશોના ? તેવા બાર શિખવનારછો એમ તમે આગળ કહ્યુ હતુ અમને ફીકર છે કે એના બધા રાગોના વિસ્તારની માહિતી કેમ ધ્યાનમા રહેશે

ઉ૦-તેમ લાગવા જેવુ છે ખરૂ પરતુ આપણા સુજ્ઞ પંડિતોએ તેવી અડચણનો વિચાર કરીનેજ એક સહેલી યુક્તિ કરી રાખીછે તેઓએ તે જન્યરાગોનુ એક સુગમ વર્ગીકરણ કરી નિરનિરાળા વર્ગોને લાગનારા સાધારણ લક્ષણો કહી રાખ્યાછે તેમની સહાયતાથી તમારૂ કામ ઘણુ સહેલુ થશે આવી યુક્તિઓ મોટા શાસ્ત્રીય તત્વપર હોયછે એવુ નથી પરતુ પ્રચલિત સગીત વહેલુ ધ્યાનમા રહેવા તે ઘણે પ્રમાણે ઉપયોગી સાધનછે કલ્યાણ થાટમા આપણને એક દર તેર જન્યા રાગોનો વિચાર કરવો પડશે એમ મે તમને આગળ સુચવ્યુજછે હવે તેમાજ કોઇ રાગ એવા છે કે જેમા મધ્યમ સ્વર બિલકુલ આવતો નથી કોઇ એવા છે કે જેમા મધ્યમ ફક્ત અવરોહમાજ હોયછે કેટલાક એવાછે કે જેમા તીવ્ર મધ્યમ આરોહ તથા અવરોહ એ બને ઠેકાણે હોયછે તથા કોઇમાં તીવ્ર તથા કોમળ એ બને મધ્યમો લેવામા આવેછે આ મધ્યમની સ્થિતિપરથી આપણા પડિતોએ સગવડ માટે કલ્યાણ થાટના તેર જન્યરાગના ત્રણ વર્ગો કર્યાછે પહેલા વર્ગમા મધ્યમ બિલકુલ ન લેનારા તથા ફકત અવરોહમજ લેનારા રાગો રાખ્યા અને બીજામા તીવ્ર મધ્યમ આરોહ અને અવરોહ એ બન્નેમા લેનારા રાગ માન્યા. આવરોહમા તીવ્રમ લેનારા રાગોને એક મધ્યમ લેનારા ગણવાળા બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય પરતુ તે સ્વર આરોહમા ઘણો મહત્વનો નથી એમ જોઇ તેમણે તેમ કર્યુ હશે નહીં. આ ત્રણ વર્ગો ફક્ત સગવડ માટેજ હોવાથી તેવા વર્ગીકરણથી ઘણી હરકત જણાતી નથી. પ્રથમ આ ત્રણ વર્ગોનો ઉલ્લેખ આમ કરેલો જણાયછે

कल्याणीमेलजा रागा विभज्यंते त्रिधा पुनः।
अमैकमद्विमा इति सौकर्यार्थं विचक्षणैः॥

ભાવાર્થ:—કલ્યાણી મેલમાંથી ઉત્પન્ન થનારા રાગોના, પંડિતોએ અનુકૂળતા માટે ત્રણ વર્ગો કર્યા છે. જેમકે અમ–મધ્યમ વર્જિત, એકમ–જેમાં એકજ મધ્યમ હોય, દ્વિમ–જેમાં બે મધ્યમ હોય.

પ્ર૦—આ વર્ગીકરણ ખરેખર મનોરંજક છે. હવે તેમાં રાગોની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી?

ઉ૦—જુઓ, ભૂપાલીરાગને પ્રચારમાં ઓડવ માન્યોછે, અને તેમાં મ, ની સ્વરો વર્જ છે એટલે તે તો પહેલાજ વર્ગમાં જશે. ચંદ્રકાંત અને શુદ્ધ કલ્યાણ એ બંને રાગોમાં તીવ્ર "મ" છે પરંતુ તે ફક્ત આવરોહમાંજ હોવાથી તેને પણ તેજ વર્ગમાં મૂકશું તો ચાલશે. આરોહાવરોહમાં તીવ્ર મ લેનારા રાગ યમન, હિંદોલ અને માલશ્રીને બીજા વર્ગમાં મૂકી શકશે. ત્રીજા વર્ગમાં બંને મધ્યમ લેનારા રાગોછે માટે તેમાં હમીર, કેદાર, છાયાનટ, કામોદશ્યામ, ગૌડસારંગ, યમની બિલાવલ, વિગેરે રાગો આવશે. કદી કદી તમને આ બે મધ્યમના રાગો બીલાવલ થાટમાં એટલે શુદ્ધ સ્વરના થાટમાં પણ માનેલા દેખાશે. પરંતુ જે અર્થે પ્રચારમાં તે રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર પણ લેવાયછે, તે અર્થે તેમને કલ્યાણી થાટમાં માનવાથી ઘણી હાનિ દેખાતી નથી. તમારા કલ્યાણી થાટના રાગોના વર્ગો આવા થશે.

વર્ગ ૧ લો–૧ ભૂપાલી, ૨ શુદ્ધ કલ્યાણ, ૩ ચંદ્રકાંત.
વર્ગ ૨ જો–૧ યમન, ૨ માલશ્રી, ૩ હિંદોલ.
વર્ગ ૩ જો–૧ હમીર, ૨ કેદાર, ૩ છાયાનટ, ૪ કામોદ, ૫ શ્યામ ૬ ગૌડસારંગ, ૭ યમની બીલાવલ.

પ્ર૦—પછી અમને તમે કલ્યાણના જે નિરનિરાળા ભેદ કહ્યા, તેના થાટો વિષે કેમ કરવું?

ઉ૦—તે પૈકી કેટલાક તો આ ત્રણ વર્ગોમાં છેજ. જે મિશ્ર પ્રકાર છે તેમના થાટ પણ મિશ્ર હોવા યોગ્યજ છે. બે મધ્યમ લેનારા જે રાગો આપણે જોયા, તે યમન તથા બિલાવલ એ બે થાટના મિશ્રણથી થયા છે એમ કહી શકાશે નહીં કે?

ઉ૦—શુદ્ધ સ્વરોનો થાટ આવા મિશ્રણો માટે ઘણો ઉપયોગી થશે એમ તમને આગળ જતાં દેખાઇ આવશે, અને તે શુદ્ધ થાટજ હોવાથી બીજા થાટોમાં યથાયોગ્ય રીતે મેળવ્યાથી **રક્તિઘ્ન** થતું નથી. તોપણ તેને કયા થાટમાં કેટલો તથા કેમ મેળવવો એ જાણવું કૌશલ્યતાનું કામ છે. હાલ તરત તે વિષયમાં તમારે જવું નહીં.

પ્ર૦—ઠીક ત્યારે, શુદ્ધ કલ્યાણ વિષે આગળ કહો

ઉ૦—શુદ્ધ કલ્યાણમા આરોહમા મ, ની સ્વરો સેવા નથી એમ મે તમને કહ્યુજ છે, આ રાગની પ્રકૃતિ કાંઇ અશે ભૂપાલી જેવીજ છે એમ પણ મે તમને સૂચવ્યુ હતુ, કારણ તે રાગમા પણ મ, ની વર્જ્ય છે છતા આ બે રાગમા ફરક તો છેજ, કારણ ભૂપાલીમા મ, ની સ્વરો આરોહ અને અવરોહ બંનેમા વર્જ્ય છે યમન એ તો સપૂર્ણ રાગ છે, માટે તે આ બંને રાગોથી નિરાળોજ રહશે એ ખુલ્લુ છે ત્યારે હવે આ ત્રણે રાગો સ્પષ્ટ નિરાળા થયા નહીં કે?

પ્ર૦—હા તેમતો તદન સ્પષ્ટ થયા. પણ જે અર્થે આરોહમા મ ની સ્વરો નથી તે અર્થે ભૂપાલી જેવો, તથા અવરોહમા તે સ્વરો છે માટે ત્યા યમન જેવો આ શુદ્ધ કલ્યાણ રાગ દેખાશે નહીં કે?

ઉ૦—હાજ તો. તેમ તો દેખાશેજ એજ તો આપણા સગીતની ખુબી છે એક રાગમા તત્સદશ બીજા કોઇ રાગોના સ્વરૂપો થોડા ઘણા દેખાય છતા પણ તે પોતાના સ્વતત્ર લક્ષણોથી ઠેક ઠેકાણે ઓળખી શકાવો જોઇએ તે બીજા સ્વરૂપો એવી તો કોશલ્યાથી દેખાડવામા આવવા જોઇએ કે જેથી મૂળરાગની હાની બિલકુલ થાય નહીં એકજ રાગમા બીજા રાગોની પ્રતીતિ કા થવી જોઇએ એ સમજી શકાય તેવુ છે મનુષ્યો એકમેકથી બહુધા તેમના ચહેરા પરથી ઓળખી શકાય છે એ તો આપણે જાણીએજ છિયે ચહેરો જો છુપાવવામા આવે તો, શરીરનો ફક્ત હેઠળનોજ ભાગ ઘણી વેળાએ ભ્રમમા નાખશે નહીં કે? રાગના વિષયમા થાટને ક્ષણભર શરીરના હેઠળના ભાગ જેવોજ સમજી શકાય. રાગોના મુખ્ય અગ, જે કેટલાક નિયમિત સ્વરસમુદાય અથવા વાદીસ્વર વિગેરે—હોયછે તેપરથી રાગ નિરાળો ઠરેછે રાગનો વિસ્તાર કરતી વેળા જોકે મુળરાગ જરા ઢકાઇ જાય તો પણ કુશલ ગાયકો રાગને તેના વિસ્તારમા ઠેક ઠેકાણે એવી તો ખુબીથી દેખાડે છે કે શ્રોતાઓને તે સર્વ ગાયન સુસગત અને મધુર લાગેછે ગાયકનો ખરો કસબ આજ છે રાગનો વિસ્તાર શરૂ થયો કે, જનક થાટમાથી ઉત્પન્ન થનારા અનેક રાગો તેની આજુબાજુએ ઉભા રહેશેજ જરા પણ દુર્લક્ષ્ય થયુ કે મુળરાગ ભ્રષ્ટ થયોજ, આ સઘળુ ગાયકને ધ્યાનમા રાખવુ પડેછે, અને તેથીજ પ્રત્યેક રાગ શિખતા તે રાગોના અગો એટલે તેને ઓળખવાના સ્વરસમુદાય કાળજી પૂર્વક ધ્યાનમા રાખી, રાગ ગાતી વેળાએ ગાયનનુ રકિત ગૂણ ઓછુ થવા પામે નહિ તેવી રીતે યોગ્ય ઠેકાણેજ વાપરવા પડેછે રત્નાકરમા સાર્ઙ્ગદેવ પડિતે રાગ સ્થાપના પ્રકાર વિષે બોલતા આમ કહ્યુ છે

(प्रकीर्णकाध्याय श्लो. १६२)

स्तोकस्तोकैस्ततः स्थायैः प्रसन्नैर्बहुभंगिभिः ।
जीवस्वरव्याप्तिमुख्यैः रागस्य स्थापना भवेत् ॥

ભાવાર્થ.—નાના નાના સ્થાયોથી અને મનોહર તરંગોથી જીવસ્વર ઉઘાડ દેખાડેલો હોય, ત્યારે રાગની સ્થાપના થાયછે.

અને તે પર ટીકાકારે એટલે કલ્લિનાથ પંડિતે મોજથી એક બે ઉદાહરણો આપી આવુ સ્પષ્ટિકરણ કર્યું છે.

जीवस्वरोऽशस्वरः । उक्तस्वरस्थानचतुष्टयप्रयुक्तायामालप्तावुक्तलक्षणैः स्वल्पैः रागावयवैर्विस्तार्यमाणाया मापाततोऽभिव्यक्तस्य रागस्य रागांतरसाधारणस्थायादिप्रयोगात्स्वरूपतिरोभावे सति किंचित्प्रतीयमानता भवेदित्यभिप्रायः । यथा लोके सभांप्रत्यागच्छतो देवदत्तस्य स्वरूपेणाभिव्यक्तस्य ततः सभां प्रविश्योपविष्टस्य तस्य स्वसदृशरूपवेषभाषादिसांकर्यात्स्वरूपतिरोभावे सति यथा तस्य किंचित्प्रतीयमानत्वम् । यथा वा पृथगानीय भिन्नवर्णेषु मणिषु प्रोतस्य मुक्तामणेर्मण्यंतरच्छायोपरागात्स्वरूपतिरोभावे सति यथा तस्य किंचित्प्रतीयमानत्वं तद्वदिति ।

પ્ર૦—આ ઉદાહરણો મોજના થયા. હવે અમને તમે કહોછો તેની કાંઇક કલ્પના આવી. અહિઆં આલપ્તીના ચાર સ્વસ્થાનો કહ્યાંછે તે ક્યાં ? તે વિષેની માહિતી હોવી જોઇએ એમ તમે ધારતા હો તો કહેવી.

ઉ૦—પ્રાચીન સંગીતમાં આલાપ કરવાના આ ચાર પ્રકાર હતા. પ્રચારમાં આલાપ કેમ કરેછે, તથા તમારે કેમ કરવો એ મેં તમને કહ્યુંજ છે. આ સ્વસ્થાનો પ્રાચીન સંગીતના છે. તેનું મહત્વ તે સંગીતમાં ઘણુંજ હતું એ જુદું કહેવાની જરૂર નથી. હમણા " कामचारप्रवर्तित्वम् " એ દેશી સંગીતનું લક્ષણ થઇ ગયુંછે. અને તેથી તે પ્રસ્તાનનું કંઇ મહત્વ નથી. ગાયકે પ્રથમ અમુકજ સ્વરપરથી પ્રારંભ કરવો, પછી અમુક સ્વરપર જવું, વિગેરે વાતો આ પ્રસ્થાનના પ્રકરણમાં કહીછે. તમને તેવી માહિતી જોઇતી હોય તો કહીશ.

પ્ર૦—અમને જરૂર તે પસંદ પડશે. પ્રચારમાં તે પ્રકાર નહોય પરંતુ આપણા પ્રાચીન પંડિત, ક્યા નિયમોથી કરતા હતા તે તો આ પરથી અમને સમજાશેજ. અમને બહુ ઝીણી વિગતોની જરૂર નથી, પણ તે સંબંધી કેટલી જાણવાજોગ વાતો કહી રાખશો તો ઠીક.

ઉ૦—ઠીકછે, પ્રત્યેક રાગમાં કોઈપણ એક થાટ, અથવા સ્વરસમૂહ જોઈએજ એ તો તમને ખબરજછે. તેમજ દરેક રાગને એક વાદી સ્વર તો હોયછે, એ તો તમે જાણોછો. આ સ્થાનોના વિષયમાં ચાર સ્વરોના નામો તમારે ધ્યાનમાં રાખવાં પડશે.

પ્ર૦—વાદી, સંવાદી, અનુવાદી, વિગેરે તમે અમને કહ્યાંજછે, અને તે સર્વે ઉત્તમ રીતે સમજી અમે ધ્યાનમાં પણ રાખ્યાંછે.

ઉ૦—તે નિરાળી દૃષ્ટિએ હતાં. હવે હું જે કહુંછું તે નવાંજ છે. તેમનાં નામો આવાછે.–૧ સ્થાયીસ્વર, ૨ દીર્ઘસ્વર, ૩ દ્વિગુણસ્વર, ૪ અર્ધસ્થિતસ્વર તેમના અર્થ કહુંછું તે ધ્યાનમાં રાખો. સ્થાયીસ્વર એટલે જેને તમે "વાદી" કહોછો તેજ છે. વાદીસ્વર પરથી આઠમો તે દ્વિગુણ સ્વર છે. વાદીથી ચોથો તે દીર્ઘ છે. તથા દીર્ઘ અને દ્વિગુણ એ બન્નેની વચલાં સ્વર તે અર્ધસ્થિત સ્વરોછે. સ્વરોની આ જગ્યા તથા નામો ધ્યાનમાં રાખ્યાં કે, આલાપમાં સ્વરસ્થાનો શા માટે હતાં, તે લાગલુંજ સમજાશે. રત્નાકરમાં આમ કહ્યુ છે.

यत्रोपवेक्ष्यते राग स्वरे स्थायी सकथ्यते ।
ततश्चतुर्थो द्व्यर्धः स्यात्स्वरे तस्मादधस्तने ॥
चालनं मुखचाल· स्यात् स्वस्थानं प्रथमंचतत् ।
द्व्यर्धस्वरे चालयित्वा न्यसनं तद्द्वितीयकम् ॥
स्थायिस्वरादष्टमस्तु द्विगुणः परिकीर्तित ।
द्व्यर्धद्विगुणयोर्मध्ये स्थिता अर्धस्थिता स्वराः ॥

ભાવાર્થ:—જે સ્થાનપર આખો રાગ સ્થપાયેલો હોય તે સ્વરને સ્થાઈ કહેછે. તેનાથી ચોથો સ્વર તે દીર્ઘ છે. તેની નીચેના સ્થાનના સ્વરોના ચાલનને પ્રથમ સ્વસ્થાન કહેછે. અને દીર્ઘ સ્વરનુ ચાલન કરી સ્થાઇ સ્વર ઉપર ન્યાસ કર્યાથી બીજુ સ્વસ્થાન કહેવાયછે સ્થાઇ સ્વરથી આઠમો સ્વર તે દ્વિગુણ કહેવાયછે. અને દીર્ઘ અને દ્વિગુણની વચ્ચેના સ્વરોને અર્ધસ્થિત કહેછે.

પ્ર૦—આમાં કોઈ કોઈ નામો નવાં છે, જેમકે ઉપદેશન, ચાલન, મુખચાલ, ન્યસન વિગેરે.

ઉ૦—તેમનું સ્પષ્ટિકરણ કલ્લિનાથે આમ કર્યુ છે.

यत्र यस्मिंस्तत्तद्रागांशभूते षड्जादिष्वन्यतमे स्वरे ।
राग उपवेक्ष्यते स्थाप्यते स स्वरो रागस्थितिहेतुत्वा-
त्स्थायीति कथ्यते । चालन-तत्तद्रागोचित स्फुरित-
कंपितादिगमकयुक्तत्वेनोच्चारण वादनं वा मुखचालः ॥

ભાવાર્થ.—દરેક રાગમાં ષડ્જ શિવાયનો બીજો અર્ધ સ્વર, કે જેનાપર આખો રાગ સ્થાપવામાં આવેછે, તેને સ્થાઈ કહેછે. કારણ તે સ્વર આખા રાગની સ્થિતિ છે. ચાલન અથવા મુખચાલ એટલે રાગમાં લાગનારા સ્ફુરિત, કંપિત વિગેરે ગમકોનું ઉચ્ચારણ અથવા વાદન.

न्यसनं न्यासः।" એ સમજી શકાય તેવું છે. હવે ત્રીજા તથા ચોથા સ્વસ્થાનો વિષે બોલશું તેમની વ્યાખ્યા આવીછે.

"अर्धस्थिते चालयित्वा न्यसनं तु तृतीयकम्।
द्विगुणे तु चालयित्वा स्थायिन्यासाच्चतुर्थकम्
एभिश्चतुर्भिःस्वस्थानै रागालप्तिर्मता सताम्

ભાવાર્થ.—અર્ધસ્થિત સ્વરને ચાલવી સ્થાઈ ઉપર ન્યાસ કરવો તે ત્રીજું સ્વસ્થાન. દ્વિગણા સ્વરનું ચાલન કરી સ્થાઇ સ્વર પર ન્યાસ કરવો તે ચોથું સ્વસ્થાન. આ પ્રમાણે આ ચાર સ્વસ્થાનોથી પંડિતો રાગાલપ્તિ માનેછે.

પ્ર૦—આ નિયમ કેટલા બધા સ્પષ્ટ છે! આવા જો આપણા પ્રચારમાં હવે હોત તો ઘણું સારૂ થાત. આવા નિયમોથી રાગવિસ્તાર ક્રમેથી કેમ કેમ કરતા જવું એ ઉત્તમ સમજાયું હોત. હવે પ્રચારમાં તો આ ક્યાંયે નજરે પડનાર નથીજના?

ઉ૦—પ્રચારમાં આલાપ કરેછે, તેમાં અસ્તાઈ, અંતરા, વિગેરે વિદારી, નિરનિરાળા ભાગો દેખાડેછે; પરંતુ તેમાં આ સ્વસ્થાનોના નિયમ તમારી દૃષ્ટિએ પડશે એમ કહી શકાય નહી. જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ધિમે ધિમે તેવા નિયમો લગાડવાથી ખોટું દેખાનાર નથી. તે હશે, પણ આપણે પ્રથમ શું કહેતા હતા?

પ્ર૦—શુદ્ધ કલ્યાણ થાટનું વર્ણન કરતાં તે રાગમાં ભૂપાલી તથા યમન રાગની થોડી થોડી છાયા દેખાશે અને તે શા કારણથી, તે વિષેના કારણો કહેતાં તમે રત્નાકરનું વર્ણન શરૂ કર્યું હતું.

ઉ૦—બરોબર, ત્યારે હવે પ્રસ્તુત તરફ વળીએ. જે ગાયકને શુદ્ધ કલ્યાણ રાગ સાધતો નથી તેના ગાયનમાં ભૂપાલી અધિક દેખાય છે, પરંતુ અવરોહમાં તે ક્યાંક પણ મ, ની સ્વરો લેતો હોવાથી, લોકોને તે અશુદ્ધ ભૂપાલી ગાતો હોય એવું લાગવા માંડેછે. જે અર્થે શુદ્ધ કલ્યાણને કલ્યાણનોજ એક પ્રકાર સમજેછે તે અર્થે તેમાં યમનનો ભાગ જરૂર દેખાશે. યમનનું અંગ જાણી જોઈને ગાયક લોકો યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેમાં આણેછે. યમન તો શ્રોતાઓને કેવળ હમેશની ઓળખનોજ રાગ હોયછે. યમનનું બહુતેક સ્વરૂપ હોઇ તેમાં આરોહમાં મ, ની

સ્વરો ગાયક ખાસ વર્જ કરેછે, એવુ જોઈ શ્રોતાઓને મોજ લાગેછે ભૂપાલી કહીએ તો યમનનુ અગ સ્પષ્ટ છે અને યમન કહીએ તો મ, ની સ્વરો ખાસ કરી સામેલ હોયછે, આમ જોઈ સાભળનાર ખુશ થાયછે આ રાગ રાત્રિના પહેલે પ્રહરેજ ગવાયછે આ પહેલો પ્રહર કહ્યો માટે તમારે નવાઇ સમજવી નહીં એક એક પ્રહરને અનેક રાગો હોય, તોપણ પ્રત્યેક ગાયક તે સઘળા સામગાજ ગાતો નથી. કોઇ યમન ગાયછે, કોઇ ભૂપાલી ગાયછે, તો કોઇ શુદ્ધ કલ્યાણ ગાઇ ગાયનનું પ્રારભ કરેછે, એવો પ્રચાર જણાશે પહેલો પ્રહર એટલે સધીપ્રકાશ પછીનો પ્રહર છે, તે તમે જાણ્યુજ હશે સધીપ્રકાશના જે રાગોછે તેમા ઘણે ભાગે રિ ધ કોમલ, ગ ની તીવ્ર, તથા મધ્યમ તીવ્ર, એવા સ્વરો હોયછે તેવા રાગો સાભળ્યા પછી જેમ જેમ રાત પડવા માડેછે, તેમ તેમ ગાયકને તથા શ્રોતૃસમૂહને નિરાળા થાગના રાગોમા પ્રવેશ કરવાની ઉત્સુકતા થતી જાયછે, એવો અનુભવ છે તેવે પ્રસગે તીવ્ર રિ ધ સ્વરો લેનારા રાગોમા દાખલ થતાજ જે આનદ થાયછે, તેનુ વર્ણન યોગ્ય રીતે કરવુ મુશ્કેલછે સંધિ પ્રકાશના રાગો કરુણ અને શાન્ત રસોને યોગ્યછે, અને તેથી તેમા ગાભિર્ય પણ અધિક હોયછે તે વેળાજ ગભિર વિચારો મનમાં લાવવા યોગ્યછે, એમ કોઈને પણ લાગશે તે વેળાએ મનુષ્ય પ્રાણી આખા દિવસના પોતાના વ્યવસાયમાથી મોકળા થએલા હોયછે, અને કુદરતીજ પોતપોતાના સુખદુઃખોના ઉદ્ગાર પરમેશ્વર પાસે વિદિત કરવા પ્રવૃત્ત થાયછે સધિપ્રકાશ રાગોની પ્રકૃતિ શુદ્ધ હોતી નથી એ વાત કાઈ અશે ખરી છે તે રાગોનો રસસ્વાદ પ્રત્યક્ષ લીધાથીજ મનપર અધિક અસર થશે મનપર તે રાગોના કાર્યો કાઇ વિલક્ષણજ થાયછે પૂર્વી થાગની તમારી સ્વરમાલિકા છે, તેમાના કેટલાક આલાપ પ્રમાર છે ગ્રથમા આ વિષયસબધી એક ઉક્તિ આવી છે

> "संधिप्रकाशरागाणां मृदुता रिधयो स्तत ॥
> मेलमेन समारभ्य तीव्रत्वे परिवर्तिता ॥
> परिवर्तनमप्येतन्नून सतोपकारणम् ।
> भिन्नरससमास्वादान्मनोहर्षं प्रपद्यते ॥

ભાવાર્થ—સધિપ્રકાશ રાગોમા રિષભ અને ધૈવત સ્વરોમા જે કોમલતા હતી, તે આ મેલ શરૂ થતાજ દૂર થઈ તે સ્વરો તીવ્રત્વ પામેછે તે સ્વરોનુ આવુ પરિવર્તન ઘણુ સતોષકારક હોયછે કારણ તેથી મનને ભિન્ન રસના સ્વાદનો અનુભવ થઈ હર્ષ ઉત્પન્ન થાયછે

પ્ર૦—રાગોની વેળા કાયમ કરવામાં રહસ્ય છે એમ તમે અમને કહ્યુંજ છે, તથા અમને પણ તેમજ લાગેછે, પણ પ્રચારમાં આ વેળાઓના નિયમે આપણા ગાયકો અહર્નિશ વર્તેછે એમ જણાશે કે?

ઉ૦—પ્રચારમાં સર્વ રાગો નિયમિત સમય પ્રમાણેજ ગવાયછે એમ કહેવાશે નહી. કોઈ કોઈ જાણીતા અને લોકપ્રિય રાગોના સમય સંબંધી બીલકુલ મત-ભેદ નથી, પરંતુ કેટલાકોની વેળા સંબંધી તેમ છે. આપણે લક્ષ્યસંગીતકારનું મત સ્વીકારશું એટલે થયું. તે મત મને પસંદ છે. પ્રચારમાં ગાયક નિયમિત વેળા પ્રમાણે પોતાના રાગ ગાતા નથી એમ મેં કહ્યુંજ છે, તેનું એક કારણ તો સ્હેજે સમજાય તેવું છે. આપણા લોક પોતપોતાના ધંધા રોજગારમાં ગુંથાઇ રહેલા હોયજ—(કારણ તેમ કર્યા શિવાય ઉપજીવિકા કેમ ચાલે)—તેમને નિયમિત વેળાએ નિયમિત રાગો ગાવા સાંભળવાનો નિયમ કેમ પરવડશે? એવા લોકોને સારંગ, ભીમપલાસી, ધનાશ્રી, વિગેરે દિવસે ગાવાના રાગો ફુરસદના દિવસો શિ-વાય સાંભળવાનો પ્રસંગજ આવશે નહીં. તાત્પર્ય એટલુંજકે આ શાસ્ત્ર નિયમનો અર્થ એવો કરવો કે નિયમિત રાગ નિયમિત વેળાએ પોતપોતાના કાર્યો અધિક સંતો-પકારક રીતે બજાવશે. તમે કોઈ ઠેકાણે ગાણું સાંભળવા જશો તો, તમને ઉલટું એવું જણાશે કે ગાયક બે ત્રણ કલાકમાં પાંચ પચીસ રાગોની જડતી લેશે. રાગના સમય નિયમિત કરવાથી પદ્ધતવાર શિક્ષણ માટે તે એક સારૂ સાધન થશે એ પણ એક ફાયદોજ સમજવો. સમય નિયમો પ્રસંગોના અનુરોધે ઢીલા છોડવાનો પ્રચાર પરંપરાથી ચાલતો આવેલો દેખાય છે. દર્પણમાં એક ઠેકાણે આમ કહ્યુંછે.

"यथोक्तकाल एवैते गेया पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत्" ॥

ભાવાર્થ:—પૂર્વસંપ્રદાય પ્રમાણે રાગો યથાયોગ્ય સમયે ગાવા. પરંતુ રાજાની આજ્ઞા થતાં કાળનો વિચાર ન કરતાં અહર્નિશ ગાવા.

તરંગિણીકાર પણ એમજ સુચવેછે.

दशदंडात्परं रात्रौ सर्वेषां गानमीरितम् ।
रंगभूमौ नृपाज्ञाया कालदोषो नविद्यते ॥

ભાવાર્થ:—દસ ઘટિકા રાત્ર વિત્યા પછી સર્વ રાગોનું ગાયન અનુમત છે. તેમજ રંગ ભૂમીપર તથા રાજાની આજ્ઞા થાય ત્યારે કાળદોપ લાગતો નથી.

આ વેળાઓ નિયમિત કરવામાં કાંઇ અર્થ નથી એમ કોઈ યુરોપના પંડિત કહેછે એ મેં પહેલાંથીજ કહ્યુંછે. આપણા દેશના કોઈ પંડિત પણ તેવાજ મતના છે. મી૦ બેનરજી પોતાના ગીતસૂત્રસાર (Grammar of vocal music) ગ્રંથમાં પૃષ્ટ ૫૮ માં કહેછે કે,

"રાગ રાગિણી દિવસે તથા રાત્રે નિયમિત સમયે ગાવાનો જે પ્રચાર આપણી તરફ છે, તે કેવળ કલ્પિતછે, એમ લાગલુજ વિવેચકોના ધ્યાનમા આવશે સ્વરસમુદાયોમા એવુ કાઇજ નથી કે, જેણે કરી તે અમુક્જ વેળાએ ગાવામા ન આવે, તો તેમનુ ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત ન થાય. સગીતનો સર્વ ઉદ્દેશ સ્વરદ્વારા મનના ભાવ વ્યક્ત કરી શ્રોતાના મનપર તેનો ઠસો બેસાડવાનો હોયછે, માટે તેવા ભાવો યથાયોગ્ય રીતિએ વ્યક્ત કરવા નિયમિત સમયોની અપેક્ષા હોતી નથી. જે ભાવ પ્રાતકાળે વ્યક્ત કરી શકીએ તેજ રાત્રિએ કરી ન શકીયે કે? અલબત તેમ કરી શકાય. સગીતના ફળોનો સબધ ગાયક તથા શ્રોતાના મન સાથે છે, એ કબુલ છે, પરતુ એક અમુક વેળાએજ સર્વ લોકના મનની સ્થિતિ એક સરખીજ રહેશે એમ કહેવુ વ્યાજબી ગણાશે નહીં તેમ હોત તો રાગ સમય વિષયનુ તે વિધાન ઠીક ગણાતે આપણે જોઇએ છીએ કે, આપણા ઘણા લોકોને સ્નાન તથા આહાર એ બે પ્રસગે સગીતની જરૂર જણાતી નથી. યુરોપિયન લોકોને જમતી વેળા બેન્ડ (Band) જોઇએ છે આપણા ગાયક લોક આ સબધી બીજી પણ કેટલીક વાતો મોજ્જ મળે એવી કહેછે તેઓ કહેછે કે, રાગ રાગિણી એ સર્વ દેવતા છે કોઈ ભળતીજ વેળાએ તેમનુ આવાહન કરે તો, તેઓ કદિ વિનતિ સાભળતા નથી પરતુ નિયમિત વેળાએ નિયમિત રીતે કર્યાથી પ્રસન્ન થઈ ગાયક તથા વાદકને અદ્ભુત રજન શક્તિ આપેછે પૃથ્વિપર સર્વ સભ્યસમાજમાં ઘણુ કરી સાયકાળ પછીજ સગીતાલોચન કરવાનો પ્રચાર છે, તો જેઓ બિચારા નોકરી ચાકરી કરનારા લોકોછે તેઓએ શુ પ્રાતકાળના રાગોની ચર્ચા કદિ કરવીજ નહીં કે ? આ એક અન્યાય કહેવાશે નહિ કે ? હશે, તે વાત જવાદો પ્રાચીન ગ્રથકાર લોકોમા પણ આ વિષયમા એક મત ક્યા છે? પારિજાત પ્રમાણે ભૂપાળી રાગ સવારે અને ભૈરવી અહર્નિશ (રાત્રદિવસ) ગાઇ શકાય છે દક્ષિણ તરફ યમન સવારના અને ભૈરવી રાત્રીએ ગવાયછે એમ સાભળીએ છિએ. કોઇક મતે એવુ પણ જણાય છે કે, લલિત, રામકલિ તોડી, એ રાગ સધ્યાકાળે ગાવાથી તેમનું ઉત્તમ કાર્ય થશે જેમકે,

> "छायागौडी तथाचान्या ललिता च तथा मता ।
> मल्लारिका तथा छायागौरी तु तोडिकाऽह्वया ॥
> गौडी मालवगौडश्च रामकिरी तथैवच ।
> एते रागा विशेषेण प्रातःकालेच निर्मिता ॥
> सायमेषां तु गानेन महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥"(सगीत सारसग्रह)

ભાવાર્થ:—છાયાગૌડી, લલિતા, મલ્લારિકા, છાયાગૌરી, તોડીકા, ગૌડી, માલવ-ગૌડ અને રામકિરી રાગો વિશેષ કરી પ્રાતઃકાલનાજ છે, પરંતુ સંધ્યાકાળે ગા-યાથી પણ ઘણા શુભદાયક થશે.

આ મત પ્રમાણે આપણા ગાયકો ચાલનાર નથી. પરંતુ આપણા વિદ્વાન પંડિતોએ એક સારી તોડ કાઢી છે, અને તે એવી કે;

"एवं बहुविधाचार्यैर्गानकालः समीरितः ।
यस्मिंदेशे यथा शिष्टैर्गीतं विज्ञस्तथाचरेत् ॥ (संगीतनिर्णयः)

ભાવાર્થ:—આ પ્રમાણે નિરનિરાળા આચાર્યોએ ગાયનના કાળ કર્યાછે. જે જે દેશમાં શિષ્ટ લોકો જેમ ગાતા હોય તેને અનુસરી શાણાઓએ ચાલવું.

કોઈ કહેશે કે ત્યારે આ વ્યવહારનું મુલ્ય ક્યાં છે ? આપણે નાટકોમાં અનેક વેળા જોઇએ છિયે કે, મોટા મોટા રાજાઓના મહેલમાં પ્રહરે પ્રહર વાદ્યો વગાડવાનો પ્રચાર હતો. હાલ આપણા દેવાલયોમાં તેવોજ કાંઇક પ્રકાર નથી શું ? દર પ્રહરે રોજ રોજ નવીન નવીન રાગો ક્યાંથી આણી શકાય માટેજ આપણા ધૂર્ત સંગીત વ્યવસાયી લોકોએ એક એક વેળાએ એક એક રાગ નિયમિત કરી રાખેલો હોવો જોઇએ × × × આ પ્રમાણે આ રાગસમય નિયમિત કરવાની રૂઢી ચાલુ થયેલી હોવી જોઇએ. અભ્યાસ એ એક મોટે પ્રબળ વ્યાપાર છે. અભ્યાસથીજ નવો સ્વભાવ બનેછે. ભૈરવનો સંબંધ પ્રાતઃકાળ સાથે કેવોછે ? તે રાગ સાંભળતાંજ પ્રાતઃકાળનું સ્મરણ શામાટે થાય, એવો પ્રશ્ન કોઇ કરશે, પરંતુ તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે, આ Association નું (સ્મૃતિ ઉદ્દીપનનું) ફળ છે. બે ચીજો નિરંતર આપણે એક સંગતે જોતા હોઇએ અને એકાદવેળા તેમાની એકાદ દેખાય તો લાગલુંજ બીજાનું સ્મરણ થાયછે."—આ મી૦ બેનરજીના મતનો સાર મેં કહ્યો. પરંતુ Sir William Jones એમણે એક ઠેકાણે આમ કહ્યુંછે.

"Whether it had occurred to the Hindoo Musicians that the velocity or slowness of sounds must depend, in a certain ratio, upon the rarefaction and condensation of the air, so that their motion must be quicker than in winter, I cannot assure myself ; but am persuaded that their primary modes in the system of Pavava were first arranged according to the number of Indian seasons.

હું વેળાઓનું મહત્વ માનનારાઓમાંનો છું એમ પહેલાંથીજ તમને કહી ચુકયોછું. ક્યા રાગનું પરિણામ કયું થાયછે, એ તે રાગ સમજ્યા સિવાય કેમ

સમજાશે ? માટે હાલ આપણે આ વાદગ્રસ્ત વિષયને એક કોરે મૂકી પ્રકૃતસારૂ વળશુ હાલ તો તમે **यथाकाल समारब्ध गीत भवति रजकम्** એટલુજ લઈ આગળ ચાલો બીજી એક એવી વાત ધ્યાનમા રાખવી કે હાલ જે પ્રચલિત રાગ સમરાટે તે ગ્રથમાજ ન્હેલા આ્વોહન છે, એમ સમજવુ નહી મારણ ગ્રથના રાગસ્વરૂપો હવે ઘણે ઠેકાણે પરિતતન પામ્યાછે આપણુ સગીત ભાઈ અશે નવીનજ છે, અને તેથી તેના સમય નિયમ પણ પ્રાચીન નિયમથી ક્યાક ક્યાક જૂદા પડશે

પ્ર૦—તે અમારા લક્ષમા આ યુ હવે શુદ્ધ ક્લ્યાણ વિષે આગળ ચાલશુ ?

ઉ૦—હા જ્યા સૂધી ગાયક રાગ સ્વસ્થનાથી ગાતો હોયછે ત્યા સૂધી તો આ મ ની સ્વરો અવરોહમા મોટી ખુબીથી દેખાડી યમન તથા ભૂપાળી એ બે રાગોમાથી અને તેમજ ચદ્રકાત નામના રાગથી પણ આ રાગને જૂદોજ દેખાડેછે પરતુ જલદ તાનો લેવા માડના તેવુ કૃત્ય તેને મુશ્કેલ પડેછે આવી અડચણો આવવાનો સભવ હોવાથી કોઈ શાણા પુરૂષો આ શુદ્ધ કલ્યાણમા રિ અને પ એ બે સ્વરોનો સવાદ માનેછે મારા આમ બોલવાથી તમને જરા નવાઈ લાગશે કે આ રાગમા રિ અને ધ એ બને સ્વરો લેવાય છતા પણ રિ સ્વરનો સવાદી પ ન ? એવો પ્રશ્ન તમારા મનમા આવશે

પ્ર૦—તમે બરાબર જાણ્યુ તેજ પ્રશ્ન હમણા અમે પુછનાર હતા. રિષભ સ્વર વાદી હોય તો તેનો પાચમો સ્વર ધૈવત સવાદી થાય એવો એક નિયમ તમે અમને ન્હી શખ્યો હતો તે નિયમને આ એક અપવાદ હોય એમ લાગેછે

ઉ૦—તેમ સમજવાથી પણ મોટુ નુકસાન નથી ગ્રથમા કહ્યુછે કે વાદી તથા સવાદી એ બે સ્વરોમા અતર આઠ અથવા બાર શ્રુતિનો જોઈએ એ સાધારણ નિયમ ન્હી ગ્રથકારે તેના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપ્યાછે જેમકે—

" **समौ, सपौ रिधौ चैव निगौ सवादिनौ मिथ ।**
पव शुद्धस्वरेपूक्त सवादी स्वरनिर्णय ॥
साधारणाख्यगाधारकैशिक्याख्यनिपादयो ।
तथैवांतरकाकल्यो सवादो विहतप्यपि ॥
शुद्धरिपभसवादीवराळीमध्यमस्तथा ॥

ભાવાર્થ૦—સ મ સ પ રિ ધ અને નિગ એ પરસ્પર સવાદી સ્વરોછે આ પ્રમાણે શુદ્ધ સ્વરોમા સવાદી સ્વરોનો નિર્ણય થયો સાધારણ ગાધારનો સવાદી કૈશિક નિષા૦ છે તેજ પ્રમાણે અતર ગાધારનો સવાદી કાકલિનિષાદછે શુદ્ધ રિષભનો સવાદી વરાળી મધ્યમ છે

પ્ર૦—આ શ્રુતિવિષે હજી તમે અમારી સમજુત કરી આપી નથી. આ શબ્દ લોકોને મોઢે વારંવાર અમે સાંભળીએ છિયે.

પ્ર૦—શ્રુતિવિષે બે શબ્દો આગળ જતા કોઈવાર કહેવાજ પડશે, માટે મને લાગેછે કે તે ભાગ હમણાંજ થોડો લઈએ. તમારા જેવાને શ્રુતિની કલ્પના કરાવવી બહુ મુશ્કેલ નથી. હું કહુંછું તે બરાબર ધ્યાનમાં લ્યો. આપણો જે સ્વરસપ્તક છે તેમાં મુખ્ય સ્વરો સાત માન્યાછે, એ તમે જાણોછો. હવે સમજો કે, સાત ન માનતાં બાવીસ માનવા છે, તો તમે શું કરત?

પ્ર૦—તો પછી અમને લાગેછે કે, સ્વરાંતરો ઘણા નાના થાત અને વિકૃત સ્વરોની સંખ્યા પણ અધિક થઇ હોત; પણ આમાં અમારા સાત શુદ્ધ તથા પાંચ વિકૃત પણ અમે તમારા બાવીસમાંજ ગણીએ છિએ હો.

ઉ૦—તમારી કલ્પના બરોબર છે. તે બાવીસમાં તમારા બાર સ્વરો પણ આવેજ. આ જે બાવીસ નાના સ્વરાંતરો તેજ શ્રુતિ કહેવાયછે. શ્રુતિ એ શબ્દનો ખરો અર્થ "નાદ" એટલોજ છે; **श्रूयते इति श्रुति** એ તમે સમજશોજ. આમાં કોઈ મહાન ગૂઢાર્થ નથી.

પ્ર૦—પણ આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ સાથે અફાળવાથી જે અવાજ થાય તેને શ્રુતિ કહેવી પડશે, કારણ તેનો અવાજ પણ સંભળાશે!

ઉ૦—એકાર્થે તેમ ખરૂ, પરંતુ પંડિતોએ સંગીત શ્રુતિ નિરાળી તરાહની કહીછે. સંગીત શ્રુતિની વ્યાખ્યા આવી છે. **नित्यं गीतोपयोगित्वमभिज्ञेयत्वमुत्तमम्** આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તમારો તેવો અવાજ શ્રુતિ કહેવાશે નહીં. કારણ તે કદી ગીતોપયોગી થનાર નથી.

પ્ર૦—હા, તે અમે સમજ્યા. પરંતુ નાદ ગીતોપયોગી છે તો તે બાવીસજ કા? એક સપ્તકમાં તેવા નાદ બાવીસ કરતાં અધિક પણ રાખી શકશે.

ઉ૦—માટેજ "**अभिज्ञेयत्वम्**" એ સરતછે. નાદ ફક્ત ગીતોપયોગીજ નહી પણ તે સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય તેવો પણ જોઇએ. આવા બાવીસ નાદ આપણા પંડિતોએ એક સપ્તકમાં માન્યાછે, અને મને લાગેછે કે બાવીસની સંખ્યા પણ કંઈ નાની નથી. શ્રુતિ પુષ્કળ થઇ શકશે એ ગ્રંથકાર પણ જાણતાં હતાં, એમ તેમના લેખ પરથી સ્પષ્ટ દેખાયછે. જેમકે **केशाग्रव्यवधानेनबह्वयोऽपि श्रुतयो मताः। वीणायांच तथा गात्रे संगीतज्ञानिनां मते ॥** આમ અહોબલ પંડિતે પોતાના પારિજાત ગ્રંથમાં કહ્યુંછે.

પ્ર૦—"अभिधेयत्वम्" એ સરત આવ્યાથી સખ્યા જરૂર ઓછી થશે ખરી ઠીક, પાછળ તમે કહ્યુ કે, અમારા બાર સ્વરો પણ તે બાવીસ શ્રુતિમાંજ આવશે, અને તેમ હોય તો શ્રુતિ અને સ્વર એમા ભેદ કઈ રીતે રાખવો?

ઉ૦—તે ટુકમાજ કહુછુ. પ્રત્યેક રાગ તમે કોઇ પણ નિયમિત સ્વરોથી ગાશો એ તો ખુલ્લુજછે. તેવા સ્વરો પાચ કે છ અથવા સાત (કદિ કદિ તેથી પણ અધિક) હશે હવે એટલુજ ધ્યાનમા રાખવુ કે, રાગમા જેટલા નાદ (શ્રુતિ) કામે લાગે તેટલાનેજ રાગ પૂરતા સ્વરો માનવા, અને જે નાદ ઉપયોગમાં ન લેવાય તે ફક્ત શ્રુતિજ રહેશે. સારાંશ સ્વર તથા શ્રુતિ એકમેકથી ભિન્ન હોય એવુ જરાએ નથી મને લાગેછે કે પારિજાતકારે આ ભાગ ઘણો સ્પષ્ટ સમજાવ્યોછે, અને તે આમછે.

श्रुतयः स्यु स्वराभिन्ना श्रावणत्वेनहेतुना ।
अहिकुण्डलवत् तत्र भेदोक्तिः शास्त्रसंमता ॥
सर्वाश्च श्रुतयस्तत्तद्रागेषु स्वरतां गता ।
रागाहेतुत्व एतासां श्रुतिसंज्ञैव संमता " ॥

ભાવાર્થ—શ્રુતિયો શ્રવણ ઈંદ્રિયેથી સાભળવામા આવતી હોવાથી, સ્વરથી ભિન્ન કહેવાય નહિ, શાસ્ત્રમા તેમનો એક બીજાથી જે ભેદ કહેલોછે, તે અહિકુડલવત્ (સાપ અને તેના ગુચળા જેવો)જ છે સર્વ શ્રુતિયો તે તે રાગોમા સ્વરપને પ્રાપ્ત થાયછે. અને જ્યાં એ રાગની ઉત્પત્તિમા કારણ થતી નથી, ત્યા તેને શ્રુતિ એજ સજ્ઞાછે.

શ્રુતિ સબધી આટલી માહિતી હાલ તમને બસછે કલ્લિનાથ પડિતે રત્નાકરપર ટીકા કરતા શ્રુતિ તથા સ્વરવચ્ચેના ભેદનુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યુંછે, એ તે ગ્રથ વાચતા જોઇશુ આપણે વાદી સવાદી સ્વરોના અતરો વિષે વિચાર કરનાર છિયે. ગ્રથમા "**चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपंचमाः । द्वेद्वेनिषादगांधारौत्रिर्त्रीरिषभधैवतौ** " એ તરાહથી સ્વરોની શ્રુતિ માનીછે પ્રત્યેક સ્વર પોતાની છેવટની શ્રુતિપર શુદ્ધ અવસ્થા પામેછે, એવો ગ્રથનો મતછે તે પ્રમાણે પહેલો ષડ્જ સ્વર ચોથી શ્રુતિપર, રિષભ સાતમીપર, ગાધાર નવમી, મધ્યમ તેરમી, પચમ સતરમી, ધૈવત વીસમી, અને નિષાદ બાવીસમી શ્રુતિપર શુદ્ધત્વ પામેછે, એ ધ્યાનમા આવશેજ હવે વાદી સવાદી સ્વરોના નિયમો લગાડી જુવો એટલે તમને જણાશે કે, " સા " નો વાદી " પ " એ સા" થી બારમી શ્રુતિના અતર

મરજ ખરેખરછે. કારણ પંચમાં રહેલા રિ, ગ, મ, એટલે નવ શ્રુતિ થશે, અને શુદ્ધ પંચમ તે પછીની ચોથી શ્રુતિપરનો સ્વર છે, માટે સા તથા પ ની વચ્ચે બાર શ્રુતિ થઈ. આજ ન્યાયથી રિ નો સંવાદી ધ તથા ગ નો સંવાદી ની છે. સંવાદી સ્વરમાં આઠ શ્રુતિનો અંતર ચાલી શકે, એ દ્રષ્ટિએ જોતાં સાનો સંવાદી મ વાજબી છે. પરંતુ આ આઠ શ્રુતિનો કાયદો બાકી બીજા સ્વરોને અહર્નિશ લાગશેજ એમ કહ્યું નથી, તેથી ઉલટું જ ચતુર્દંડિકારે આમ કહ્યુંછે." शुद्धश्चमध्यमः शुद्धनिषादश्चेत्युभौस्वरौ ॥ श्रुत्यष्टकेनांतरितावपि संवादिनौ नहि". સારાંશ પ્રત્યેક સ્વરનો પાંચમો સ્વર તે તેનો સંવાદી—બીજી કોઇ હરકત ન હોય તો ઉત્તમ થઈ શકેછે, એ નિયમ માત્ર ધ્યાનમાં રહેવા દો. બીજા સ્વરોનો સંવાદ કાંઇ અંશે લોકવ્યવહાર પર, અવલંબી રહેશે, તથાપિ એવો નિયમ ધ્યાનમાં રાખો કે સંવાદી સ્વરનો અંતર બને ત્યાં સુધી આઠ શ્રુતિ તો હોવોજ જોઇએ, અને મને લાગેછે આ વિધાન કાંઇ અંશે યુક્તિ સંગતજ છે. કારણ સંવાદી સ્વર પણ રાગમાં એક મહત્વનો સ્વરછે, તે જો વાદીથી ઘણો નજીક આવે તો વાદીના મહત્વને ઢાંકી નાખશે. વિવાદી સ્વરમાં અંતર એક શ્રુતિનો હોયછે એમ કહ્યુંછે, તે માત્ર આપણા પ્રચારના વિવાદી સ્વરના અર્થને યથાયોગ્ય રીતે શોભનાર નથી. તે પરથીજ મી० બેનરજી સુચવેછે, કે પ્રાચીન કાળે આ વાદી વિવાદી સ્વર પ્રકરણનું રહસ્ય જરૂર કાંઈ પણ નિરાળું હશે. તેઓ શું કહેછે તે હું તમને ટુંકમાંજ કહુંછું. આ વિષયપર પાછળ હું એકવાર બોલી ગયોછું એમ મને લાગેછે, માટે આ થોડી પુનરૂક્તિ થશે ખરી, પરંતુ મી० બેનરજી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ છે, અને સ્વતંત્ર વિચારના પણ હોવાથી, તેમનું મત તમને કહેવા યોગ્ય લાગેછે. તેઓ જે કહેછે તે સર્વદા આપણને ગ્રાહ્ય છે એમ નથી, પણ તેપર વિચાર કરવા જેવું તો છે, એમ સમજવામાં હરકત નથી. તેઓ કહેછે, આપણા તરફ ઘણાઓની એવી એક સમજ થઇ બેઠીછે કે, પ્રત્યેક રાગમાં વાદી, સંવાદી, અનુવાદી અને વિવાદી સ્વરો લાગેછે. અને તેમના યોગે રાગની મૂર્તિ યોગ્ય રીતીએ પ્રદર્શિત થાયછે. અમને લાગેછે, આ વિષય વિશે ભ્રમ પણ ઘણો છે, અને તે સંસ્કૃત ગ્રંથોને લીધે થયોછે. રાગમાં જે સ્વરનો વ્યવહાર અધિક થાય તેને વાદી કહેછે. સંવાદી સ્વર વાદી કરતાં ઓછા મહત્વનો હોયછે, અને તેનાથી પણ ઓછી કિંમતનાને અનુવાદી સ્વર કહેછે. અને અતિશય અલ્પ અથવા બહુતેક અવ્યવહાર્ય એવો જે સ્વર તે વિવાદી. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જોવા જઇએ તો, ઉપલા શબ્દો નિરાળા ધોરણે ગવાયછે. સોમેશ્વર નામનો ગ્રંથકાર કહેછે કે, રાગમાં

જે સ્વર અધિક આવે તેને અંશસ્વર કિંવા વાદીસ્વર જાણવો જેમકે, માલકૌંસ, કેદાર વિગેરે રાગોમા મધ્યમ, ઝિંઝોટીમા ગ, કાલિંગડામાં પ, વિભાસમા ધ, એમ વાદી છે. પ્રયોગમાં આવા નિયમ અનેક વેળા તોડેલા દેખાય છે જેને કેદારરાગ સારો માહિત છે તે થોડો મધ્યમ વાપરીને પણ તે રાગ દેખાડી શકેછે. બીજા રાગો વિષે પણ એમજ સમજવુ. કયો સ્વર કેમની જાસતી કરવો એ ગાયકની ઇચ્છા પર હોયછે. પરતુ કેદાર, માલકૌંસ, વિગેરે રાગોની વાત આપણે એક બાજુએ રાખીયે તો, આવા ઠરેલ વાદી સ્વરના રાગો બીજા કેટલા નિકળશે ? તેવા ઘણા નિકળે એમ લાગતુ નથી.

એવો એક અનુમાન થઇ બેઠોછે કે, સર્વ પ્રકારના મલ્લાર, ભૈરવ, બિભાસની, મેઘ અને લલિત, રાગોમા મ વાદી હોયછે, બિહાગ, પૂરિયા, જયત, ગૌડસારંગ એ રાગોમા ગ વાદી, યમન, યમનકલ્યાણ, શુદ્ધકલ્યાણ, કામોદ, જોગીયા, શ્રી, રામકલિ, મુલતાની, તોડીના પ્રકાર, સહાના, અને અડાણા એમા પ વાદી, હમીર તથા અલૈયામાં ધ વાદી, તેમજ છાયાનટ, વૃંદાવની અને કાનડામા રિ વાદી.

આ પ્રમાણેના વાદી સ્વરો વ્યવહારમા દીઠા જણાય છે પરતુ આ વિષે નિરનિરાળે ઠેકાણે નિરનિરાળા મતભેદ છે એમ કહેશુ કે યમનમા પ વાદી, તો બીજો કહેશે કે, ગ કા નહિ ? જેમ યમનમા ષ ઘણો હોયછે તેમ ગ પણ આવેછે, અને તેજ પ્રમાણે રિ તથા નિ સ્વરો વિષે પણ કહી શકાશે તીવ્ર મ પણ તેવો-જ છે એમ પણ કોઇ કહેશે નિપુણ ગાયકો આ સઘળા સ્વરો બરાબર યમન ગાતા દ્રષ્ટિએ પડેછે, અને તેમ કરવા છતા પણ તેમનો રાગ ભ્રષ્ટ થતો નથી જેઓ કુશળ હોતા નથી તેમને તેમ સાધતુ નથી, એ ખરૂ છે કહેવાનો મુદ્દો એટલોજ કે, આ વાદી સ્વરનો નિયમ કદી ન ટળનારો માનવાની જરૂર નથી. આ સંગીત વિષે થોડુ ઘણુ ભાષાઓ જેવુજ છે આટલી વાત ખરી છે કે, પ્રચારમા આ વાદી સવાદીના ધોરણે રાગ કોઇ શિખવતુ નથી. તેમ કરવાથી શિક્ષણ ઉલટું મુશ્કેલજ થશે.

વિવાદી સ્વર સબધે અનુમાન એવોછે કે, જે રાગમાં જે સ્વર વર્જ્ય તે તેનો વિવાદી જેમકે વૃદાવની સારગમા મ, બિહાગમા રિ, હિંડોલ તથા માલકૌંસમાં રિ અને પ ઇત્યાદી. ગ્રંથોમા તો એવુ જણાયછે કે, વાદી, વિવાદી, સવાદી, અને અનુવાદી એ સઘળા રાગમા લાગનારા સ્વરો હોતા જોઇએ × × × × હવે કોઇ એમ કહેશે કે ગ્રંથમા ગમે તે લખેલુ હોય, અમને તે સાથે કાંઈ કર્તવ્ય નથી. વાદી વિવાદી સ્વરના કલ્પના અર્થની સમજવાથી અમને રાગ શિખવા શિખવવા પણી મદદ મળેછે તો, તે પર અમારે કાંઇજ કહેવુ નથી. તેમ હોય

તો, વાદી, વિવાદી નિશ્ચિત કરવાનો ઉલટો અમે એક ઉપાય પણ સુચવીશું, અને તે આવો. જે રાગો અમે પાછળ કહી ગયા છિયે, તેના વિષે તો કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી; કારણ તે પ્રસિદ્ધજ હોવાથી તેમના વાદી વિવાદી સ્વરો વિશે ઘણી ભાંજગડ નથી. પરંતુ તેવા જે ન હોય તે વિશે કાંઇક સ્થુલ નિયમો આવા માનવા. જે રાગ સંપૂર્ણ હોઇ શુદ્ધ થાટનો હોય, અથવા જેમાં ગ સિવાયના બીજા સ્વરો કોમલ હોય તેમાં વાદી ગ અથવા પ સોભશે. ગ વાદી હોય તો પ સંવાદી રાખવો, તેમજ પ વાદી હોય તો ગ સંવાદી રાખવો. (આ સાધારણ નિયમ કહ્યો) બાકીના સ્વરો અનુવાદી થશે. સંપૂર્ણ રાગમાં વિવાદી સ્વર નથીજ. સ્વાભાવિક એટલે જે શુદ્ધ થાટમાં ગાવાનો હોય, અથવા જેમાં ગ અને મ સિવાય બીજા સ્વરો વિકૃત હોય, તેમજ ઓડવ અથવા પાડવ રાગ હોઇ જેમાં પ વર્જ હોય, ત્યાં ગ અથવા મ વાદી રાખવો જોઇએ. ધ અને કોમલ ની એ સંવાદી થશે. રિ, મ, ધ, કે ની વર્જિત રાગોમાં ગ અથવા પ વાદી હશે. મ વાદી હોય તો ધ સંવાદી, અને પ વાદી હોય તો રિ સંવાદી થશે. જ્યાં ગ વર્જ થતો હોય ત્યાં બહુધા તીવ્ર મ હોતો નથી. વિકૃત સ્વરને બનતાં સુધી વાદી અથવા સંવાદી કરતા નથી. જ્યાં ગ કોમલ હોય ત્યાં મ અથવા પ વાદી હોયછે. મ વાદી હોય તો શુદ્ધ ધ સંવાદી હોયછે. પ વાદી હોય તો શુદ્ધ રિ સંવાદી હશે. આવા રાગોમાં રિ કોમલ હોય તો તે સંવાદી તરીકે ચાલનાર નથી, માટે ગ કિંવા પ સિવાયનો બીજો એકાદ શુદ્ધ સ્વર બઢાવવામાં આવેછે અને તેમ થતાં તેનેજ વાદિત્વ આવેછે.

વાદી સંવાદી સ્વરો વિષે ગ્રંથમાં જે કહ્યુંછે તે પર ટીકા કરતા મી૦ બેનરજી આમ કહેછે.

"સાર્ઙ્ગદેવ, મતંગ, દંતિલ, વિગેરે ગ્રંથકારોના મતે જે બે સ્વરમાં બાર કિંવા આઠ શ્રુતિનો અંતર હોય, તે પરસ્પર સંવાદી થાયછે, જેમકે સાનો સંવાદી મ અથવા પ; મ અથવા પ સ્વરના સંવાદી સા; તેજ પ્રમાણે રિ અને ધ તથા ગ અને ની એ પરસ્પર સંવાદીછે. હવે એમ ધારો કે આપણે ચાર રાગ એવા લીધા કે, જેમાં રિ વાદી છે, તો હવે આ ચાર રાગમાં જો ધ સંવાદી, પ અનુવાદી, અને ગ વિવાદી હોય તો, તેવા રાગોનું પાર્થક્ય સ્પષ્ટ કેમ સંભાળી શકાશે? અમને લાગેછે તેમ કરી શકાશે નહિં, અને તેથીજ અમે કહીએ છિએ કે પ્રાચીનકાળે આ શબ્દોનું રહસ્ય કાંઇ જુદુંજ હોવું જોઇએ.

અમારો તર્ક તો એવો છે કે, આ વાદી સંવાદી સ્વરોનો સંબંધ Harmony સાથે હોવો જોઇએ. પ્રત્યેક સ્વરથી તેના પાંચમા સ્વરનો સંબંધ બહુ નિકટ

હોયછે, એ આપણે જાણીએ છિએ, અને તેથીજ તેને સંવાદી નામ તદન યોગ્ય છે આરોહણ દ્રષ્ટિએ જોતા "સા" થી "પ," બારમી શ્રુતિપર છે, પણ અવરોહણ દ્રષ્ટિએ તો આઠ શ્રુતિપર નથી કે ? પુન મ થી પાચમો સ્વર સા છે અને તે બારમી શ્રુતિપરછે. તેજ સા સ્વર અવરોહણમા મ થી આઠમી શ્રુતિપર છે, આ પરથી એવો સ્પષ્ટ નિયમ થાય છે કે પ્રત્યેક સ્વરનો પાચમો સ્વર તેનો સવાદી છે. પાછળ અમે દેખાડયુ તેમ સા સ્વરની આગળ પચમ બારમી શ્રુતિ પર છે, પરતુ અવરોહ દ્રષ્ટિએ જોતાં તેજ આઠમી શ્રુતિ પરછે, આ પરથીજ ગ્રથકારે એમ કહેવુ હોવુ જોઇએ કે, સવાદી સ્વર આઠ અથવા બાર શ્રુતિ પર હોયછે. મધ્ય કાળના ગ્રથકારો આ પ્રાચીન રહસ્ય ન સમજતાં મ અને પ એ બે સ્વરને ષડ્જના સવાદી તરીકે લખતા ચાલ્યા. મોજ એક એવી જુવો કે, મધ્યમની આગળ આઠ શ્રુતિ પર જે નિ સ્વર છે, તેને મ નો સવાદી કબુલ કરવા માત્ર તેઓ તૈયાર નથી. અમે કરેલા ખુલાસા પ્રમાણે નિ સ્વર મ નો સવાદી કદિ પણ થનાર નથી, કારણ તે પાચમો નથી અમારા નિયમ તદન યુકિત સગતછે એવુ જણાશે. જે રાગમા સા વાદી હશે ત્યા ઘણુ કરી પ વર્જિત ન હશે તેજ પ્રમાણે પ વર્જિત રાગોમાં સા ને વાદી રાખશે નહીં આપણા માલકસ રાગમા મધ્યમ વાદી હોયછે કારણ તેમા પ વર્જિત છે.

સગીતરત્નાકરનો ટીકાકાર સિંહભૂપાલ લખેછે કે, વાદીને ઠેકાણે સંવાદીનો પ્રયોગ કરીએ તો, રાગહાનિ થશે જેમકે **"यस्मिनगीते अंशत्वेन परिकल्पित-षड्ज तत्स्थाने मध्यमः क्रियामाणो रागो न भवेत्"** આનો અર્થ શુ ? અમને લાગેછે કે, આ ટીકાકારે મૂલ ગ્રથનો અર્થ કરતા ઘણોજ ગોટાળો કર્યોછે.

મતગના મતે બે શ્રુતિના અતર પરના સ્વરો વિવાદી થાયછે, જેમકે રિ નો વિવાદિ ગ; ધ નો વિવાદી નિ, આનો અર્થ શુ હશે ? વિવાદી એટલે શ્રુતિકટુ કહેવો કે શુ ? પુન એકમતે ગ તથા નિ, એ બીજા સર્વેજ સ્વરોના વિવાદી એમ પણ કહ્યુછે, **"निगावन्यविवादिनौ"** આમ કહેવાનુ તાત્પર્ય ક્યાયે વ્યક્ત કરેલુ જણાતુ નથી.

અનુવાદી સ્વરની વ્યાખ્યા આવી આપવામાં આવેછે જે સ્વર સવાદી કે વિવાદી નથી તે અનુવાદી જાણવા, જેમકે સા ના અનુવાદી રિ અને ધ પ ના પણ તેજ ? રિ ના અનુવાદી મ અને સા, આ અનુવાદિ સ્વરો વિષે સિંહભૂપાલ કહેછે કે.

"यद्वादिना रागस्य रागत्वं समुदितंतत्प्रतिपादकत्वं नाम अनुवादित्वम् । ततश्च षड्जस्थाने रिषभः प्रयुज्यमानः रिषभस्थाने षड्जः प्रयुज्यमानः जाति रागविनाशकरो न भवति " આ તેમના કહેવાનો અર્થ શો કરવો ?

મધ્યમ ગ્રામમાં સંવાદી તથા અનુવાદી સ્વરો વિષે થોડો ભેદ છે. ત્યાં સા નો સંવાદી પ નથી પણ મ છે, રિ ના સંવાદી પ તથા ધ છે, વિવાદી સ્વર વિગેરે ષડ્જ ગ્રામ પ્રમાણે છે. સા ના અનુવાદી પ, ધ, રિ છે, અને રિ ના અનુવાદી મ અને પ છે.

વિવાદી સ્વર એવા કે જે વાદી, સંવાદી અને અનુવાદીના કાર્યમાં વિઘ્ન કરતાં હોય; પરંતુ એવા સ્વર રાગમાં બિલકુલ હોતા નથી. શાસ્ત્રકાર, કહેછે કે, બે શ્રુતિના અંતર પરનાં સ્વર તે વિવાદી. હવે આમ જુવો કે, આપણા ઝિંઝોટી રાગમાં ગ એ વાદી સ્વરછે. આ ગ થી બે શ્રુતિપર મ આવેછે. તો ગ નો શું મ વિવાદી ? મ થી ઝિંઝોટી બગડતો તો નથીજ, પણ ઉલટું તે સ્વર સિવાય ઝિંઝોટીનું રૂપ પણ સિદ્ધ થતું નથી, એવો અનુભવ છે. આમ હોવાથી ઝિંઝોટીમાં કયો સ્વર વિવાદી ગણાશે ? પુનઃ પૂરિયા રાગ લ્યો, ત્યાં પણ ગ સ્વર વાદી છે. તે સ્વરની હેઠળ અથવા ઉપર બે શ્રુતિના અંતરપર સ્વરજ નથી તો, ત્યાં કેમ કરવું ?

આ સર્વ, શાસ્ત્રની વાતો પરથી અમને તો એમ લાગેછે કે, આપણા પ્રાચીન સંગીતમાં Harmony જેવો કાંઇ પ્રકાર, તે વખતે હશે. વાદી વિવાદી નામો રાગમાં સ્વરની અવસ્થા દેખાડનારા ન હશે. મધ્ય કાળના ગ્રંથકારોની તે સંબંધી બરોબર સમજુત થઈ ન હશે. તેમ ન હોવાથી, આ સ્વરોનો ગ્રંથકારોએ કરેલો ખુલાસો યુક્તિસંગત નથી, એટલું તો અમે ખાત્રીથી કહેશું.

મિત્રો, મી૦ બેનરજીનું આ મત મેં તમને કહ્યુંછે. હાલ વાદી સંવાદી સ્વરનો અર્થ પ્રચારમાં શું છે એ મેં તમને પ્રથમજ કહ્યુંછે. મી૦ બેનરજીનાં કહેવાનો વિચાર તમે સાવકાશ આગળ કરજો. તે મતના યોગે તમારા હાલના પ્રચારમાં અડચણ આવનાર નથી. અનાયાસે આ વિષય નિકળ્યો, અને તે વિશે બોલવાનો તમે આગ્રહ કર્યો માટે ઉપલી હકીકત કહી.

પ્ર૦—અમને આ માહિતી ઘણીજ મનોરંજક લાગી. અમે તમારી ભલામણ પ્રમાણે તે બંગાલી ગ્રંથ જરૂર સમજીશું. સુશિક્ષિત લોકોના વિચારો અમને હમેશાં ગમેછે. તેમના મતો ક્યાંક ક્યાંક આપણાથી ભિન્ન હોય માટે

શુ થયુ ? પરતુ તેમની ઘણી એક વાતો ગ્રાહ્ય પણ હશે કેટલીક વાતોના યોગે અમે સ્વતત્ર કલ્પના કરી શકશુ સિવાયાતર થાય તો પણ ચાલશે પરતુ અમને કહેવા યોગ્ય તમને લાગે તે જરૂર કહેવ શુદ્ધ કલ્યાણમા કોઈ કોઈ રિ ને વાદિત્વ અને પચમને સવાદિત્વ આપેછે એમ તમે કહ્યુ હતુ અને પછી મી૦ ભેનરજીનુ મત કહ્યુ તે સઘળુ હવે અમે સમજ્યા અમે એક એવો નિયમ ધ્યાનમા રાખશુ કે પ્રચારમા પ્રત્યેક રાગને એકજ વાદી તથા એકજ સવાદી સ્વર હશે અને તે રાગના બાકી રહેલા સ્વરો તે અનુવાદી થશે, તથા રાગમા વર્જ્ય થનારા સ્વરો તે સઘળા વિવાદી માનવા ગ્રથોની વ્યાખ્યા હાલના પ્રચારમા કોઈ ઠેકાણે વિસગત થશે અને તેમ થાય તોપણ અમને નવાઇ લાગવી જોઈએ નહીં ઠીકછે ત્યારે હવે શુદ્ધ કલ્યાણ વિષે આગળ ચલાવો

ઉ૦—હા આ શુદ્ધ કલ્યાણ રાગ મદ્ર તથા મધ્ય એ બે સ્થાનના સ્વરોએ વિસ્તૃત કરતા બહુજ સુદર લાગેછે ગાયક લોક જ્યારે મદ્ર પચમ સુધી જાયછે ત્યારે સા નિ ધ પ એ સ્વરો ઘણુજ મધુર લાગેછે અવરોહ સપૂર્ણ લઇ શકાતો હોવાથી નિષાદ સ્વરને ગાયક સા નિ ધ પ એ સ્વર સમુદાયમા સ્પષ્ટ દેખાડેછે તેમ તે દેખાડવાથી શ્રોતાઓને જરાક યમન જેવો ભાસ થાયછે, પરતુ પછી આગળ પ ધ સા રે સા ગરેસા એમ ભૂપાલી જેવો પ્રકાર કરી ગાયકો યમનની છાયા દૂર કરેછે મદ્ર સપ્તકમા ભૂપાલી અધિક ગાવામા આવતા શ્રોતાઓને શુદ્ધકલ્યાણનો ભાસ થવા માંડેછે આ રાગમા તમારે તો પ્રથમ અવરોહમા મ ની સ્વરો સ્પષ્ટ દેખાડવાની આદત રાખવી. પછી આગળ જતા ગાયક લોક તે સ્વર અવરોહમા કેવી રીતે દેખાડેછે તે બરોબર જોઈ રાખ્યાથી તેનુ અનુકરણ તમે પણ કરી શકશો. ભૂપાલીમા ધૈવત અધિક લેવાતો હોવાથી તેમા વચ્ચે વચ્ચે દેશકાર નામના રાગની છાયા દેખાયછે શુદ્ધકલ્યાણમા તે છાયા બિલકુલ ન દેખાવા માટે રિ અને પ સ્વરોને મહત્વ આપેછે આ રાગ સ્વચ્છપણે ગાવાથી અધિક સુદર જણાયછે તથા તેમ ગાવામા મીંડ, ગમક વગેરે અલકારો સારીપેઠે દેખાડી શકાયછે આ અલકાર શબ્દ હું સાધારણ પ્રચારના અર્થથી વાપરછુ એ ક્હી રાખવુ જોઈએ.

પ્ર૦—એમ શામાટે ક્હોછો ? શાસ્ત્ર ગ્રથમા અલકાર શબ્દનો કાઈ વિશેષ ઉપયોગ અર્થ ક્યાછે કે શુ ?

ઉ૦—હા ગ્રથમા અલકારની વ્યાખ્યા આવી કરીછે "**विशिष्टवर्णसन्दर्भमलकार प्रचक्षते**" આ અલકારના અનેક ભેદ કહ્યા છે નવીન શિખનારને

આપણા ગાયક પલટા નામના સ્વરસમુદાય શિખવેછે તે સઘળા એકાર્થે અલંકારજ છે. ગ્રંથમાં અલંકારના સ્વરસમુદાય કાયમના ઠરાવી રાખી તેમને સ્વતંત્ર નામો પણ આપ્યાંછે. આ યોજના બહુ સારી છે. આ અલંકાર ઉત્તમ તૈયાર કર્યાથી ગળું તો તૈયાર થાયછેજ, પણ સ્વરજ્ઞાન સુદ્ધાં સારૂ થાયછે. પુનઃ નિરનિરાળાં રાગો ગાતાં તેમાં તેમનો ઉપયોગ કરી શકાયછે, અને તેના યોગે રાગનું વૈચિત્ર્ય વધેછે. પ્રાચીન સંગીતમાં તો નિયમીત રાગોમાં અલંકાર પણ નિયમીત હોયછે, પરંતુ હવે તેવા નિયમ કોઈ પાળતા નથી. પ્રાચીન અલંકાર હાલ કોઇ ગાતાજ નથી, એવું નથી. ગાવામાં તેમાના ઘણા આવશે, પરંતુ તે ખાસ નામ નિશાનથી શિખવા શિખવવામાં આવતા નથી. તે અલંકારો જો હવે ગાયકો પ્રચારમાં આણે તો મને લાગેછે કે, ઘણા ઉપયોગી થશે. પારિજાતમાં તે સવિસ્તર રીતે વર્ણવેલા છે, તે ત્યાં તમે જોઈ શકશો. તેના ઉપયોગવિષે ગ્રંથમાં આમ કહ્યુંછે.

" शशिना रहितेवनिशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
अविभूषितेव कांता गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥ "
" अलमेतेऽलंकारा रंजनलब्ध्यै स्वरावबोधाय ।
वर्णांगव्यासाय च तदवश्यं पूर्वमभ्यस्याः ॥

ભાવાર્થ.—જેવી ચંદ્ર વગરની રાત્ર, પાણિ વિનાની નદી, પુષ્પ વગરની લતા અને અલંકાર વિનાની સ્રીછે, તેવીજ અલંકાર વિનાની ગીતિ કહેવાયછે. આ અલંકારો રંજક, સ્વરબોધક અને રાગ વિસ્તારોપયોગીછે, તેથી તેમનો અભ્યાસ પ્રથમજ કરવો.

પ્ર૦—પ્રચારમાં આવા, એટલે મીંડ ગમક વિગેરે જેવા, કયા કયા અલંકારોછે ?

ઉ૦—ગમકવિષે તો મેં કહ્યુંજછે. બીજા અલંકારોમાં મીંડ, આંસ, કંપ, ગિટકડી, લાગ, ડાંટ, ભૂષિકા (Grace notes) વિગેરે માનેછે. મી૦ બેનરજીએ તે સારા સમજાવ્યાછે. મને લાગેછેકે, તે હજી જરા આગળ ગયા પછી તમને સમજાવી દઇશ. સંસ્કૃત ગ્રંથમાં જે ગમકો કહીછે, તેમાંજ આ બહુતેકનો અંતરભાવ થઈ શકશે. પણ ગ્રંથમાં જે અલંકાર કહ્યાછે. તેમને ગમકમાં ભેળતા નહીં.

પ્ર૦—ના, ના, તે નિરાળા પ્રકાર છે એ અમે સારીપેઠ ધ્યાનમાં રાખ્યુંછે. હવે આપણા પ્રસ્તુત તરફ વળીએ.

ઉ૦—જે લોક રિષભને વાદિત્વ આપેછે તેઓ કહેછે કે આ શુદ્ધકલ્યાણ રાગ યમનની પહેલા ગાવો "त्यशोगेय सदापूर्वे यमनादितिसंमतम् । गांधारां शस्ततपर स्यान्नियमोहि मनीषिणाम्" હુ ધારૂછુ કે આ રાગની આટલી માહિતી હાલ તમને બસ થશે આ રાગને સાધારણ નિયમ તમારા ધ્યાનમા રહે માટે બે ત્રણ શ્લોકજ કહી રાખુ છુ તે તમે મોઢેજ કરી રાખો. તે આવાછે

'कल्याणीमेलकोत्पन्नो रागोसौ मन्यते बुधै
शुचिकल्याण इत्याव्ह आरोहे मनिवर्जित ॥
गांधार सुमतो वादी कैश्चिदृषभईरित.
मंद्रमध्यस्वरैर्गीतो नियत स्यात्सुखावहः ॥
गवादित्वे सनियमं धैवतो मंत्रिसंनिभः ।
सत्यशैरिषभे नून सवादी पंचमो भवेत् ॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ કલ્યાણ રાગ કલ્યાણી મેલમાથી ઉત્પન્ન થાયછે, એમ પડિતો માનેછે તેમા આરોહમા મનિ વર્જ્યછે એમા કોઈ ગાધારને વાદી માનેછે, અને કોઈ રિષભને માનેછે મદ્ર અને મધ્ય સ્વરોથી ગાવામા આવતા બહુ સુખદાયક થાયછે ગ વાદી માન્યાથી તેનો સવાદી સ્વર નિયમેથી ધૈવત થશે, અને રિષભ ને વાદી માન્યાથી સવાદી પચમ થશે

આ મોઢે કરશો તો બસ છે આ માહિતીથી આ રાગની મેળમેળ બીજા રાગોથી થશે નહીં. ભૂપાલી, ચદ્રકાત, દેશકાર, વિભાસ, વિગેરે આ રાગ જેવાજ દેખનારા બીજા પણ કાઈક રાગોછે, પરતુ તેમને આળખવાની નિરનિરાળી સ્વતત્ર નિશાનીઓ છે પ્રથમ દર્શને તે રાગો સાભળી શ્રોતાઓ ભ્રાતિમા પડેછે એ ખરૂ છે

પ્ર૦—પરતુ દેશકાર, વિભાસ એ રાગો, આ કલ્યાણી થાટના નથીજ ના ?

ઉ૦—તે ખરૂ, પરતુ તેવી ભ્રાતિ પડવાનો થોડોક સભવ શાથી છે તેનુ કારણ પણ સાભળો. દેશકાર રાગ બિલાવલ થાટનો છે, પરતુ તેમા મ, ની સ્વરો વર્જ્ય છે આ વર્જ્ય થવાથી તેના સ્વરો સા રે, ગ, પ, ધ, એટલાજ રહેશે, માટે આ રાગ ભૂપાલી જેવાજ સ્વરૂપનો દેખાશે શુદ્ધ કલ્યાણ તથા ભૂપાલી રાગો ઘણા નજીકના છે એ મે કહ્યુજ છે વિભાસ રાગમા રિ ધ કોમલ લાગેછે માટે તેનુ સ્વરૂપ તદ્દન જુદુજ થશે તેને આપણે ભૈરવ થાટમા કહેનાર છિયે. તેમા મ, ની વર્જ્ય છે પ્રચારમા કોઈ કોઈ વિભાસ, રાગને સા, રી, ગ, પ, ધ એ શુદ્ધ સ્વરોએ માનેછે તે વાજબી નથી. પરતુ તમને એક મતભેદ કહી રાખ્યો છે શુદ્ધ સ્વરોએ તે દેશકર અથવા ભૂપાલી એ બને પૈકી એક દેખાશે ભૂપાલીને હુ રાત્રિના રાગ માન્યો છે અને દેશકારને સવારનો માન્યો છે

પ્ર૦—ત્યારે તો દેશકાર એ ઉત્તરાંગ વાદી રાગ હોય એમ લાગેછે.

ઉ૦—હા તે તેવોજ છે. ભૂપાલી રાત્રિનો રાગછે ખરો, પરંતુ તેમાં મ, ની અવરોહમાં પણ વર્જ્ય છે, માટે તે શુદ્ધ કલ્યાણથી નિરાળોજ ઠરશે. ચંદ્રકાંત રાગમાં આરોહમાં નિષાદ લેવામાં આવેછે, માટે તે ભૂપાલી અને શુદ્ધ કલ્યાણ એ બંનેથી જૂદો રહેશે. આરોહમાં નિષાદ હોવાથી તેમાં થોડોક યમનનો ભાગ અધિક દેખાશે, પરંતુ આગળ મધ્યમ વર્જ્ય હોવાથી યમનનું સ્વરૂપ દૂર થશે. મધ્યમ સ્વરને આપણા સંગીતમાં એક વિલક્ષણ મહત્વનો સ્વર માન્યોછે, તે યથાયોગ્ય છે. મધ્યમ વર્જ્ય થયો કે પછી "ગ પ," એ સ્વરો એક પછી એક ઉચ્ચારવામાં આવેછે, આ ગ, પ સ્વરોની સંગતિ બહુ કાળજીપૂર્વક રીતે તમારા મનમાં ઠસાવી રાખવી પડશે. તેનો ઉપયોગ તમને અનેક ઠેકાણે થનારછે. પ્રાતઃકાળ તથા સંધ્યાકાળ (સંધિપ્રકાશ) ના રાગોમાં આ સંગતિનું પરિણામ બહુ ચમત્કારિક થાયછે એમ તમને આગળ જણાશે. "પ ગ, ધ પ ગ," એ સ્વરો તમે વારંવાર ગાઈ તેનું પરિણામ લક્ષમાં રાખો, અને પછી "ગ પ, ધ ધ પ," એ સાથે તેને મેળવી જુઓ, એટલે મારા કહેવાનો અર્થ ધીમે ધીમે તમારા ધ્યાનમાં આવશે. મેં તમને એક વેળાએ કહ્યું હતું કે, આપણા સંગીતમાં એવા કોઈ કોઈ સ્વરસમુદાય અથવા સંગતિ–જેને કદી કદી અંગો કહેછે—હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. વિભાસ રાગમાં રિ, ધ કોમલ લઇએ છીયે, એ તમે સ્વરમાલિકા ગાઓછો તેપરથી દેખાયુંજ હશે. વિભાસના કાંઈક બીજા પણ પ્રકારછે, પણ તે વિષે યોગ્ય સમયે બોલીશ. શુદ્ધ કલ્યાણ વિષે હવે તમને અધિક માહિતીની જરૂર નથી. આ રાગ હું ગાઈ દેખાડીશ ત્યારે તેમાં ગાયક મ, ની સ્વરો અવરોહમાં ઘર્ષણથી–મીંડથી–કેમ લેછે તેપણ દેખાડીશ, એટલે આ રાગને તમે હમેશાં ઓળખી શકશો. સ્વરમાલિકા તો તમે ગાઓજછો, અને હવે થોડુંકમાંજ લક્ષણગીતો શિખશો, તેપરથી આ રાગની યથાસાંગ ઓળખ થશે. એકવાર આ બે ચાર નજીક નજીકના રાગો તમને સમજાવી દઇશ, અને પછી સ્વરોથી, તેનો થોડો થોડો વિસ્તાર શિખવીશ એટલે થયું. લક્ષણગીતો મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ ગાયકોના ગીતોને આધારેજ તૈયાર કરેલા હોવાથી, તે આવડતાં, તમને ગાયકોના ગીતો લાગલાંજ બેસશે, એ જૂદું કહેવાની જરૂર નથી.

પ્ર૦—તે અમે સમજ્યા, તમારી સર્વ યોજના અમને પસંદછે, હવે કયો રાગ લઇશું? અમને લાગેછે ભૂપાલી રાગ લઇએ, કારણ તે આ શુદ્ધ કલ્યાણની નજીકનો છે.

ઉ૦—હા, હવે તેજ લક્ષણ, ભૂપાલી રાગને આપણે કલ્યાણીના થાટમા માન્યોછે રાગવિબોધમા તેને શંકરાભરણ થાટમા નાખ્યોછે આ રાગમા મધ્યમ આરોહ તથા અવરોહ એ બન્નેમા વર્જ છે, માટે આપણે જો આને કલ્યાણી થાટમા નાખીએ તો, ઘણી જેવી હરકત જણાતી નથી. એક બીજુ કારણ એવુ કહિશુ કે, પ્રચારમા ભૂપાલીનું, ભૂપકલ્યાણ એવુ નામ પણ વારવાર આપણા સાભળવામા આવેછે હિંદી અથવા ઉર્દૂ ભાષા બોલનારા ગાયક "ભોપાલી" કહેછે આપણે આ થાટોની રચના સરળતા માટેજ કરી છે, એ મે પહેલાજ કહ્યુછે જે રીતિએ આપણુ સગીત ઉત્તમ સમજાવી શકાય, તે આપણે પસદ કરવી છે ભૂપાલી રાગ બહુમતે રાત્રિના પહેલા પ્રહરનો માન્યોછે તે ઓડવ છે, અને તેમા મ ની સ્વરો બિલકુલ લેવામા આવતા નથી. 'ઓડવ" એ નામ મે વારવાર વાપર્યુ છે પાચ સ્વરના રાગને પ્રથમા ઓડવ નામ કા આપવામા આવેછે? એ પ્રશ્ન સહજ તમારા મનમા આવશે આ શબ્દને ખરેખરજ ખેચી તાણીને પાચની સખ્યાનો વાચક કર્યોછે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ રત્નાકરમા આમ કર્યુંછે

> "यान्ति यान्त्युडवोऽत्रेति व्योमोक्तमुडुवं बुधैः ।
> पचम तच्च भूतेषु पचसख्यातदुद्भवा ॥
> औडुवी साऽस्ति येषाच स्वरास्ते त्वौडुवामता ।
> तेषु जात तु यद्गीत तदौडुवितमुच्यते ॥'

ભાવાર્થ—જેમા નક્ષત્રો ચાલેછે તેને પડિતો આકાશ કહેછે, અને આકાશ મહાભૂતમા પાચમુ હોવાથી પાચની સખ્યાનો બોધ થાયછે, તમાથી જે ગીત ઉત્પન્ન થાયછે તેને ઓડવિત કહેછે

"ઉડ્ડ" એટલે નક્ષત્રો તે જેમા ચાલેછે તે આકાશ ને તે આકાશનો પચમહાભૂતમા નબર પાચમો છે (કારણ પૃથ્વી, આપ તેજ, વાયુ અને આકાશ એ ક્રમ પ્રસિદ્ધ છે) માટે "ઓડવ" શબ્દ પાચની સખ્યા દેખાડેછે પાડવ શબ્દની પણ આવીજ વ્યાખ્યા ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે

> 'षडवन्ति प्रयाग ये स्वरास्ते षाडवामता ।
> षड्स्वर तेषु जातत्वाद्गीत षाडवमुच्यते ॥'

ભૂપાલી રાગમા ગાધાર સ્વર વાદી છે, અને નિષાદ વર્જ થનો હોવાથી ધૈવતને સવાદિત્વ આપવામા આવેછ ધવત સવાદી હોવાથી એ પણ આ રાગમા

મહત્વનો સ્વર છે, એ સમજાશેજ. આ ધૈવતને ગાંધાર કરતાં ઓછો રાખવામાંજ મોટી ખુબી છે. તેમ જે ગાયકોને ઉત્તમ સાધતું નથી તેનો રાગ બગડેછે. હજી તમને ગાવાનો અભ્યાસ જેટલો જોઇએ તેટલો થયો નથી, માટે ગાંધાર સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં કસબી ગાયક કેવી ખુબી કરેછે, તે હું કહું તો ઉત્તમ સમજાશે નહીં.

પ્ર૦—પરંતુ તે કહો તો ખરા. અમે તે બાબતનો વિચાર કરશું.

ઉ૦—ઠીકછે. કોઈ પણ સ્વર ઉચ્ચારતાં તે સ્વરના પ્રારંભમાં આપણી ઇચ્છાનુસાર બીજા એકાદ સ્વરનો અતિ સૂક્ષ્મ અંશ અથવા લવ જોડી દઈ શકાયછે. આ ઘણું બારીક કૃત્ય છે. તે કણ કયા સ્વરનો છે એ ઓળખવું પણ સહેલું હોતું નથી. એકાદ વેળા આવા ઝીણા કણો સુદ્ધાં રાગોનું ખરૂં સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરેછે. પણ આવા સૂક્ષ્મ સ્વરોપરથી એક રાગ બીજામાંથી નિરાળો થાયછે, એવો નિયમ માત્ર સમજશો નહીં. આ સૂક્ષ્મ સ્વરો રાગના અલંકારો છે. તેના યોગે ગાયકોનો કસબ જાહેર થાયછે. મનુષ્યના શરીરપર શૃંગાર કરવાથી તે અધિક સુંદર દેખાશે, પણ તેમ ન હોવાથી તે બિલકુલ ન ઓળખી શકાય તેવું નથી. એક મનુષ્યને બીજામાંથી ઓળખવામાં શૃંગારની જરૂર હોતી નથી. આવુંજ તત્વ રાગોને પણ લગાડવું. ગાયક લોક આવા સૂક્ષ્મ સ્વરો ઘણી કૌ-શલ્યથી લગાડતા જણાયછે. ભૂપાલીમાં ગાંધાર સ્વરને વાદીના નાતાએ દેખાડતાં મધ્યમ અથવા પંચમના બારીક કણ વિસંગત ન દેખાય એવી તરાહથી જોડી દેછે. તે કૃત્ય ઘણુંજ મધુર લાગેછે. યમનમાં તેજ ગાંધાર સ્વર વાદી છે. પરંતુ ત્યાં તેને કણ રિષભનો લગાડેછે. માર્મિક શ્રોતાઓને આ બે પ્રકાર જૂદા જૂદા સ્પષ્ટ દેખાયછે. આ વાતો ફક્ત વર્ણનથી સમજાવાય તેવી નથી. તે હું તમને પ્રત્યક્ષજ કરી દેખાડીશ. પ્રત્યેક સ્વરોને નીચેથી તથા ઉપરથી બારીક કણ લ ગાડવાનો અભ્યાસ તમે કરી જુઓ, એટલે ધીમે ધીમે હું કહુંછું તેનો મર્મ તમે સમજી શકશો. યૂરોપિયન સંગીતમાં Grace notes ના નામે સૂક્ષ્મસ્વર પ્રયોગ ક્યાંક ક્યાંક કરવામાં આવેછે, તેવોજ કાંઇ અંશે આ પ્રયોગ છે. ગાવામાં સ્વરો નિરનિરાળી તરાહથી એકમેકમાં જોડવામાં આવેછે, તથાપિ જે તરાહથી તે જોડેલા હોય, તે પ્રમાણે તેમને નામો દેવામાં આવેછે. મી૦ બેનરજીએ પોતાના ગ્રંથમાં યમલ, શ્લિષ્ટ, પૂર્વાશ્રિત, પરાશ્રિત, વિગેરે નામો કહ્યાંછે. આ નામો પ્રાચીન છે, અને તેમના અર્થ સ્પષ્ટ છે. ભૂપાલીમાં ધૈવત સંવાદી છે એ મેં કહ્યુંજ છે. આ ધૈવત મોટો એટલે કાંઇ પ્રમાણે બઢાવી, પછી અવરોહ કરિએ

તો, નીચે આધાર લિવા રિષભ પર્યંત જઈ ત્યા પણ થોડુ થોભવુ પડેછે જેમકે "ધ, પ ગ, ધ ધ પ ગ રે, ગ પ ધ સા," 'ધ' સ્વર બઢાવી જો પચમ પર મુકામ કરિએ તો, દેશકારની છાયા ઉત્પન્ન થવા માંડેછે, જેમકે "ધ પ, ગ પ ધ પ,ધ પ, ગ રે સા, ગ પ ધ, પ " દેશકારનુ ચલન ઉત્તરાગનુછે, અને તેમા પચમ સ્વર, આવતા જતા મુકામ કરવાનુ એક સ્થાનછે ખરેખરજ ધન્યછે આપણા તે સગીત પડિતોને ! પૂર્વાંગરાગ, તથા ઉત્તરાગરાગ, એમ રાગોના બે વર્ગો માનવામા તેઓએ કેટલી બધી ખુબી રાખીછે ! તેજ પાચ સ્વરો—સા રે ગ પ ધ,—ભૂપાલી અને દેશકાર બનેમાટે, પરતુ એકમા પૂર્વાંગનુ પ્રાધાન્ય તથા બીજામા ઉત્તરાગનુ પ્રાધાન્ય, એવી વ્યવસ્થાથી તે બે રાગો એકમેકથી કેટલા બધા ભિન્ન દેખાયછે ? દેશકારના દીર્ઘ "ધ પ" કાને પડતાંજ તત્કાળ પ્રાતઃકા ળનો ભાસ થવા માડેછે કોઈ કોઈ ગ્રથમા ભૂપાલીમા રિ, ધ સ્વરો કોમળ માન્યાછે, પરતુ આપણા પ્રચારના રાગનુ તે સ્વરૂપ નથી પારિજાતમા આમ કહ્યુછે **"मनिवर्ज्या तु भूपाली रिधौ यत्र च कोमलौ"** સ્વરમેળકલાનિધીકાર પણ તેમજ કહેછે, જુઓ **"भूपाली रागः सन्यास शांश समग्र पचव। मनिलोपादौडव स्यात्प्रातःकालेच गीयते॥ धैवत शुद्ध पचाप्त"**। ઇત્યાદિ પરતુ આ ગ્રથમા રિ સ્વર તીવ્ર માન્યોછે માટે ભૂપાલીનો થાટ "આસાવરી" થશે આપણા શુદ્ધ સ્વરોની "ભૂપાલી" રાગવિબોધમાછે, તે મે કહ્યુજછે. ગ્રથમા કેવા કેવા મતભેદ છે, તે જોયાજ ના ? ભૂપાલી જેવા એક સાધારણ રાગની આટલી કથા, તો પછી અપ્રસિદ્ધ રાગો વિષે મતભેદ હોય તેમા નવાઈ કેવી ? ભૂપાલી અને દેશકાર નો ભેદ તમારા ધ્યાનમા લાગે આવે માટે આ બે રાગોના થોડાક સ્વરસમુદાય તમને સભળાવુછુ તે લક્ષ દઈ જુઓ.

ભૂપાલી—ગ, રે સા, રે ગ, ગ રે ગ, રે સા ધ પ, ધ સા, રે સા, ગ, ધ પ ગ, પ ગ, રે ગ, ગ રે સા। ગ પ, ધ સા, સા રે સા ધ પ ગ, રે ગ, રે સા ધ પ ગ, રે ગ, ગ રે સા ધ પ ગ, સા ધ પ ગ, ધ પ ગ રે, ગ, રે સા॥

દેશકાર—ધ, ધ પ, ગ પ ધ પ, ગ રે સા, સા રે ગ પ, ધ ધ પ, ધ પ, સા, ધ પ, રે રે સા, ધ પ, ધ ધ, સા સા ધ પ, ધ પ ગ રે સા, ધ, ધ પ। પ ગ, પ ધ સા, રે સા, સા રે ગ રે સા, રે સા ધ પ, ધ ધ, રે સા ધ ધ પ, ગ પ ધ સા, ધ પ, ગ પ ધ પ, ગ રે સા ધ ધ પ॥

આ સ્વરસમુદાયોમાં હું ઠેકઠેકાણે કેમ થોભતો ગયો તે તમે જોયુંજ હશે. આ બે રાગો તમને ભિન્ન લાગ્યા કે?

પ્ર૦—તે ખરેખરજ ભિન્ન દેખાયા. આ સમુદાય હવે અમે સારીપેઠે ઘૂંટી રાખશું એટલે ઠીક પડશે. ઉત્તરાંગના પ્રાધાન્યથી આ કેટલો મોટો ફેરફાર! હવે અમને વાદી સ્વરનું મહત્વ કેમ દેખાડવામાં આવેછે તેની પણ થોડી થોડી કલ્પના આવે છે. અમે સ્વરમાલિકા નિરનિરાળા રાગોમાં ગાતા હતા, પણ રાગોની રચના જે તત્વપર કરવામાં આવે છે, તે માહિત ન હોવાથી જોઇએ તેવો આનંદ થતો નહોતો. રાગ નિયમો સમજાવા માંડ્યાથી હવે અમને ઘણી મોજ મળેછે. અમારી ખાત્રી છે કે, રાગના વાદી સંવાદી વિગેરે સ્વરો ન જાણતાં ગાવું તે મૂર્ખપણું છે. તે સ્વરો યથાયોગ્ય રીતિએ જાણી ગાનારા ગાયકજ ખરા આદરને પાત્ર થશે, નહિ વારૂ? આવી યોગ્યતાના ગાયક બહુધા ઘણા ન હશે એમ અમને લાગેછે.

ઉ૦—તમારો તર્ક ખરો છે. તેવા જાણનારા ગાયકો થોડાજ જણાયછે. મોટી કસરત કરી ગળું તૈયાર કરેલા ઘણા જણાશે, પરંતુ તેમને રાગ નિયમો માહિત ન હોવાથી પ્રત્યેક રાગ સાવકાશ ગાઈ તેમાંની ખુબીઓ લોકો સામે માંડતા આવડતી નથી. ગાતાં ગાતાં ભલભલતા સ્વરોપર થોભી માત્ર તેઓ વિસંગત પ્રકારો ઉત્પન્ન કરેછે, અને તેને આપણા ભોળા શ્રોતાઓ મોટો કસબછે એમ સમજી તેવા ગાયકોની તારીફજ કરેછે! તમે એકવાર આપણી પદ્ધતિ શિખ્યા કે, તમને ખચિતજ આવા ગાયકો વિષે આદર લાગનાર નથી. આજ કાલતો જેનું ગળું ઘણું તૈયાર, તેજ ઉત્તમ ગાયક, એવી સમજુતી થતી ચાલીછે. ગળું ઉત્તમ તો હોવુંજ જોઇએ, પરંતુ રાગ નિયમના જ્ઞાનની પણ ગાયકને જરૂર છે, એવું મારૂં મત છે. અસ્તુ. આ ભૂપાલી રાગમાં શુદ્ધ કલ્યાણનો ભાગ ઘણે ઠેકાણે દેખાવાનો સંભવછે, એ તમારા લક્ષમાં આવશેજ. આ બંને રાગો પૂર્વાંગવાદી છે. "ગ પ" સ્વરોની સંગતિ ભૂપાલીમાં ઘણી સુંદર દેખાયછે. દક્ષિણ તરફ આપણા ભૂપાલીને "મોહન" નામ આપેછે. તે તરફ "મોહન" ઘણોજ લોકપ્રિય રાગ છે. દક્ષિણ પંડિતો આ વાદી સંવાદી સ્વરોના તરફ આપણા ગાયકો જેટલું જોતા નથી એમ તેમનું ગાયન સાંભળવાથી લાગવા માંડેછે. દક્ષિણ પદ્ધતિ આપણી પદ્ધતિથી ભિન્ન હોવાથી તેપર ટીકા કરવાનું આપણને કશું પ્રયોજન નથી. ત્યાંના ઘણાએક ગાયક લોક મારા સાંભળવામાં આવ્યા, પરંતુ ઉત્તરના ગાયકોના ગાવાથી મને જેટલો આનંદ થયો, તેટલો તેમના ગાવાથી થયો નહીં એ માત્ર ખરૂંછે. કોઇ ગ્રંથમાં "ભૂપાલ" એવું નામ જણાયછે. તેમાં

ભૂપાળ રાગ ભૈરવી થાટનો કહ્યોછે મને લાગેછે કે, આપણે "ભૂપાલ" તથ "ભૂપાલી' એ બન્નેને ભિન્ન રાગ માનીએ ભૈરવી થાટમા "મ, ની" હીન એવો ને રાગછે તેને ભૂપાલ માનશુ, તથા શુદ્ધ સ્વરોનો જે રાગ આપણે હમેશા સાભળીએ છીએ તેને ભૂપાલી માનશુ લક્ષ્યસગીતકારે તેમજ કર્યુછે. ભૂપાલી એ રાત્રિન પહેલા પ્રહરે ગાવાનો રાગ થશે અને "ભૂપાલ" એ પ્રાતઃકાળના પહેલ પ્રહરનો રાગ થશે

પ્ર૦—લક્ષ્યસગીતકાર ભૂપાલીનુ વર્ણન કેવુ કરેછે?

ઉ૦—તે આવુછે

"कल्याणीमेलसजाता भूपाली बुधसमता ।
आरोहे चावरोहेऽपि मनिहीना भवेत्सदा ॥
गांधार केवलवादी धैवतोऽमात्यईरित
स्यादस्याःप्रकृतिःशुद्धकल्याणसदृशी ध्रुवम् ॥
पूर्वांगस्य प्रधानत्वात् सायंगेयत्वमीक्षितम् ।
संपूर्णावरोहणोऽपि कल्याणोऽस्याभवेत्पृथक् ॥
सत्युत्तरांगप्राधान्ये देशीकारःसमुद्भवेत् ।
वादित्वाद्धैवतस्यैव वैलक्षण्यं प्रकाशयेत् ॥

ભાવાર્થ—કલ્યાણી મેલમાથી ભૂપાલી ઉત્પન્ન થાયછે, એમ ચતુર પડિત માનેછે તેમા આરોહાવરોહમા મ નિ વર્જ્યછે ગાધાર વાદી છે, અને ધૈવત સવાદીછે. આ રાગની પ્રકૃતિ શુદ્ધકલ્યાણ જેવીછે. પૂર્વાંગ પ્રધાન હોવાથી આ રાગ સધ્યા કાળે ગવાયછે અને કલ્યાણ રાગમા સપૂર્ણ અવરોહણ હોવાથી તેનાથી જૂદો પડેછે જો ઉત્તરાગ પ્રધાન હોત, તો દેશીકાર ઉત્પન્ન થયો હોત, અને તેમા ધૈવતનુ વાદિત્વ હોવાથી, તેનાથી પણ જૂદો પડેછે

આ શ્લોક તમે મોઢેજ કરી રાખો એટલે થયું

પ્ર૦—પછી તમે કહ્યુ કે રાગવિબોધમા કહેલી ભુપાલી, આપણા પ્રચારની ભુપાલીથી મળેછે તો તે ગ્રથમા આ રાગનુ વર્ણન કેવુ કર્યુ છે, તે કહેશો કે?

ઉ૦—ત્યા આમ કહ્યુ છે

[illegible]

ભાવાર્થ—મલ્હારિ મેલમા તીવ્રતર રિ, મૃદુ મ, તીવ્રતર ધ, મૃદુ સ અને શુદ્ધ સમપ સ્વરો લાગેછે, અને આ મેલમાથી મલ્હારિ વિગેરે રાગો નિકળેછે

ભૂપાલીમાં મ ની સ્વર વર્જ્યછે. અંશ, ગ્રહ, ન્યાસ ષડ્જ છે અને પ્રાતર્ગેય છે.
પહેલી આર્યામાં મલ્લારી મેલના સ્વરો કહ્યાછે. આપણા શુદ્ધ રિ, ધ સ્વરો તેજ રાગવિબોધના તીવ્રતર રિ તથા તીવ્રતર ધ છે. અને આપણા જે શુદ્ધ ગ, ની તે એ ગ્રંથમાં મૃદુ મ તથા મૃદુ સા છે. આ વર્ણન પરથી રાગવિબોધનો મલ્લારી થાટ, તે આપણો બીલાવલ થાટછે, એ તમારા લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે. રાગવિબોધકારે ભૂપાલી રાગને સવારનો માન્યોછે, અને આપણે ત્યાં તેને હવે રાત્રિનો માનેછે, એ ભેદ ધ્યાનમાં રાખો. પ્રાચીનકાળે ભૂપાલી સવારે ગાતા હશે એવું માનવાનો એક પૂરાવો કોઈ એવો આપેછે કે, આપણી તરફ દક્ષિણી કુંટ-બોમાં સ્ત્રીઓ સવારે ઉઠી ભૂપાલીઓ (પદો) ગાયછે, તે પદોનો રાગ આપણા પ્રસિદ્ધ ભૂપાલી જેવોજ હોયછે. આ વિધાન મૂર્ખતાનું નથી, તે પર પણ વિચાર કરવા જેવુંછે. પરંતુ હાલ પ્રચારમાં ભૂપાલી રાગ ગાયકો રાત્રિએજ ગાયછે, એમાં તો સંશય નથી. આપણે તો પ્રચારને અંગેજ ચાલવુંછે, કારણ આપણે હવે હિંદુસ્થાની પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ છિયે. રાગવિબોધમાં આ રાગ સવારનો હોઇ તેમાં ગાંધાર વાદી માનેછે. તે આપણા નિયમોથી વિસંગતજ થશે. પરંતુ આ રાત્રિનો રાગ હોય તો તેમ થનાર નથી.

પ્ર૦—તમારૂં કહેવું બરોબરછે. અમને લાગેછે કે વાદી સંવાદી વિગેરે શબ્દના અર્થ જ્યારે નવીન તરાહથી કાયમ કરવામાં આવ્યા હશે, ત્યારે પંડિતોએ પૂર્વાંગવાદી અને ઉત્તરાંગવાદી રાગોનું વર્ગીકરણ કરી તેમના સમયો નિરાળી રીતિએ ઠરાવી રાખ્યા હશે.

ઉ૦—તમે કહોછો તે પ્રમાણે હોવું અસંભવિત નથી. ભૂપાલી રાગ રાત્રિએ માનવાથી અને તેમાં ગાંધારને વાદી રાખવાથી તે દેશકારથી ઉત્તમ રીતિએ નિરાળો થઈ શકેછે. પુનઃ તેણે કરી આપણા પંડિતોની કૌશલ્ય વિષે આપણને મોટું કૌતુક લાગેછે. એકજ સ્વરસમુદાયમાંથી બે જુદા જુદા રાગો ફક્ત વાદી સ્વરની મદદથી નિરનિરાળી વેળાના ઉત્પન્ન કરી દેખાડવા એ ખરેખરજ વખાણવા જોગછે.

પ્ર૦—તે અમારા લક્ષમાં આવ્યું. આ ભૂપાલી રાગ ગાયક ઘણું કરી ગાંધાર પરથીજ શરૂ કરતા હશે, નહિ વારૂ ?

ઉ૦—ઘણું કરી ત્યાંથીજ શરૂ કરેછે. પરંતુ કદી કદી સા, પ સ્વરો પરથી પણ શરૂ થયેલા ગીતો મેં સાંભળ્યાંછે. પ્રચારમાં ગ્રહ ન્યાસના નિયમને તદન ઢીલા છોડયાછે એ મેં તમને પહેલાંથીજ સૂચવી રાખ્યુંછે. આપણા દેશી સંગીતમાં ગ્રહન્યાસના

નિયમો લાગુ કર્યાંથી રાગોનુ વૈચિત્ર્ય મર્યાદિત થવાનો સભવછે, એમ પણ કોઈ કહેછે " कामचार प्रवर्तित्वं देशीत्वम्" એ વ્યાખ્યા જોતા તેમ કહેવામા કાઈક તથ્યછે એમ લાગશે ખરૂ રાગના ફક્ત આલાપ કરતા અલ્પાસના નિયમ થોડા ઘણા પ્રમાણમા લગાડી શકાશે, પરતુ પદ્ય માટને તેમ હશે એમ માની ચાલનાર નથી પ્રાચીન સગીત સર્વેજ જો હવે પરિવર્તન પામ્યુછે તો પછી આ નિયમોનીજ અપેક્ષા શા માટે જોઇએ? હશે ભૂપાલી રાગ એક સહેલા રાગો પૈકીછે એમ સમજોછે તે નવીન શિખનારને ઘણો જલદી બેસેછે. કોઈ પડિત એમ કહેછેકે, "સા રી ગ પ ધ" એ થાટ જગતના અતિ પ્રાચીન થાટોમાંનો એક છે તેઓ એમ પણ કહેછેકે, મધ્યમ તથા નિષાદ સ્વરની શોધ થવા પહેલાનો આ થાટ છે. પરતુ આ એક ઇતિહાસિક પ્રશ્નછે, આ વિષયપર કોઈ પાશ્ચાત્ય ગ્રથ Sensations of Tone (Helmholtz) Students' History of music (Ritter), History of music (Chappell) Theory of sound in its relation to music (Blasserna) વિગેરે ગ્રથો, તમને અવકાશ મળતા વાચજો તે ગ્રથના ક્યા ભાગો વાચવા જેવાછે, તે હુ આગળ કહીશ. આ પ્રસંગે તે વિષયમા જતા આપણો હાથ ધરેલો વિષય એક કોરેજ રહેશે સંગીતના ઇતિહાસનો વિષય શિખતા પાશ્ચિમાત્ય ગ્રથોનું અવલોકન જરૂર કરવુ પડશે

પ્ર૦—ઇતિહાસિક પ્રશ્નોમા જવાનો આગ્રહ અમે તમને કરતા નથી હાલ અમારે પ્રચારનુ સગીત શિખવુ છે ભૂપાલી રાગ હવે અમે સારો સમજ્યા છિયે

ઉ૦—ઠીકછે હવે ચદ્રકાત રાગ હાથ ધરશુ આ નામ કાનને કાઈ નવીનજ લાગશે. આ રાગ આપણી તરફ નવિનજ પ્રચારમા આવવા માડ્યો છે આમા આરોહમા મ સ્વર વર્જિત છે નિષાદ આરોહમા લઇ શકાય છે તેથી શુદ્ધ-કલ્યાણથી આ નિરાળોજ થશે

નિ રે ગ રે સા, ગ રે ગ પ મ ગ રે, સા રે ગ રે સા એ સ્વરસમુદાય યમનકલ્યાણનાજ છે અને તે તમે સારી રીતે જાણોજછો યમન સપૂર્ણ છે એટલે તેમા મધ્યમ આરોહમા વર્જ્ય નથી, તેથી તે સ્વતત્ર રાગછે, એમ તમારા ધ્યાનમા સહેજ આવશે ચદ્રકાતમા મધ્યમ અવરોહમા લઇ શકાયછે, તો પણ ગાયક મધ્યમને મીંડમા લઇ, શુદ્ધ કલ્યાણના જેવો પ્રકાર કરી દેખાડેછે. નિષાદ માત્ર સ્પષ્ટ રાખેછે, કે જેણે કરી આ રાગ ભિન્ન ભાસેછે આ રાગમા ગાધાર સ્વર વાદી છે અને નિષાદ સવાદી છે આનો સમય રાત્રિનો પહેલો પ્રહરછે. રાગલક્ષણ ગ્રથમા આ રાગના સ્વરો આવા કહ્યા છે

"मेचकल्याणिकामेला चंद्रकांत इति श्रुतः ।
आरोहणे मरिक्तःस्यादवरोहे समग्रकः ॥"

ભાવાર્થ:—મેચકલ્યાણી મેલમાંથી ચંદ્રકાંતની ઉત્પત્તિ કહેવાયછે. આરોહણમાં મ વર્જ્યછે, અને અવરોહણ સંપૂર્ણછે.

લક્ષ્યસંગીતમાં તેની વ્યાખ્યા આવી આપી છે.

कल्याणीमेलके स्यातश्चंद्रकांतो गुणिप्रियः ।
आरोहे मध्यमत्यक्तो ह्यवरोहे समग्रकः ।
गांधारस्यैव वादित्वं संध्याकालप्रसूचकम् ।
प्राधान्यं स्यात्तुनिश्चितं पूर्वांगेऽत्र सतांमते ॥

ભાવાર્થ:—કલ્યાણી મેલમાં ગુણિપ્રિય ચંદ્રકાંત રાગ કહ્યોછે. આરોહમાં મધ્યમ વર્જ્યછે અને અવરોહ સંપૂર્ણછે. ગાંધાર વાદી હોવાથી તે સંધ્યાકાળનો જણાયછે. પૂર્વાંગ પ્રાધાન્યછે એવું પંડિતોનું મતછે.

આ વર્ણન સારૂં છે. પ્રચારમાં ગાયક આ રાગ એમજ ગાયછે. આ રાગ વિષે હમણાં બીજું કાંઈ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી. આ રાગ ઘણો પ્રસિદ્ધ નથી પણ મધુર છે.

પ્ર૦—અમને યમન, શુદ્ધકલ્યાણ, ભૂપાલી, અને ચંદ્રકાંત એ રાગો હવે ઉત્તમ સમજાયા. તેમના વાદી સ્વરો તથા બીજી સર્વે વાતો અમે ધ્યાનમાં રાખીછે આ રાગનો વિસ્તાર તમે અમને કહેનાર હતાને?

ઉ૦—હા. તે હમણાંજ કહી રાખવું સગવડ ભર્યું થશે.

યમન.

ગ, રે, સા; સા રે ગ, રે ગ, નિ રે ગ, રે સા; સા રે ગ રે સા, નિ ધ પ, પ ધ નિ, ધ નિ, રે રે, નિ રે ગ, રે ગ, રે, સા; પ મં ગ, રે ગ, રે, ગ મં પં, મં ગં રેં, નિ રેં ગ રે, નિં રે ગ મં પ, રે સા; પ પ ધ ધ નિ નિ ધ નિ, રે નિ, રે નિ, ગ ગ, રે ગ પ મં ગ, ધ પ મં ગ, રે ગ, રે સા; નિં રેં ગ મં પ, ગ મં પ, ધ ધ પ, મં ગ, રે ગ, પ, રે, સા, નિ રે સા; નિ ધ પ મં ગ મં પ, નિ ધ, મં ધ નિ ધ પ, મં મં ગ ગં, રે રે, ગ ગ રે ગ, નિ રે ગ, રે, ગ મં ગ, ધ પ મં ગ, રે ગ, પ ગ, રે, સા; નિ રે ગ રે સા, નિં રે ગ મં પ રે સા, નિ ધ મં ધ પ મં ગ રે, ગ મં પ મં ગ, રે ગ, પ પ ધ ધ નિ નિ રે રે, ગ રે ગ, પ મં ગ, રે ગ, રે રે સા; ગ ગ, પ ધ પ,

સા, સા, નિ રે સા, નિ રે ગ રે સા સા નિ ધ નિ ધ પ મ' પ
નિ ધ પ, સા નિ ધ પ, મ' ગ રે, ગ મ પ મ' ગ, રે સા, નિ, મ, ગૈ, ગ
નિ, રે સા, ગ ૈ સા, નિ નિ, ધ નિ, મ ધ મ પ, નિ નિ, મ ગ, રે રે, નિ રે
પ, રે, ગ, રેસા, નિૈસા ।

શુદ્ધ કલ્યાણ

ગ, રે, સા, સા રે સા, ગ, રિ ગ, રે, સા રે ગ રે સા રે રે સા નિ
પ ધ પ, સા, સા રે ગ, રે ગ, પ ગ, રે ગ, રે સા, ગ ૈ સા રે, સા નિ
નિ ધ પ, ધ પ, સા, સા ૈ ગ રે સા, ગ ૈ ગ, પ રે સા, સા રે ગ, પ
ૈ ગ, મ' ગ, ધ પ મ ગ, રે ગ, પ ધ નિ ધ પ, ગ, રે ગ, પ રે સા, પ ધ
સા, ધ સા, ગ ૈ ગ, પ મ ગ, રે ગ, ધ પ ગ રે, ગ પ ગ રે, ગ ૈ સા સા ધ
રે ગ ધ પ ગ, રે ગ, ૈ, સા, પ મ' ગ રે, ગ રે સા, પ ગ રે સા, સા રે ગ પ ગ
નિ ધ પ ગ પ પ પ ગ રે, ગ પ ધ નિ ધ પ, ગ ધ પ ગ, રે ગ પ રે
ગ, રે, સા, રે સા નિ ધ પ, પ સા, રે ગ રે સા, સા, ગ રે ગ, પ ધ પ
રે ગ, ગ, ધ ધ પ ગ, ૈ ગ, સા રે ગ, ધ પ ગ રે, સા, પ પ ગ ગ, પ પ ૈ
સા, સાં ગ રે સા, સા ૈ ગ રે સા, ૈ ૈ સા, નિ ધ ધ પ પ, ગ ગ,
રે સા, નિ ધ પ, પ ગ રે ગ, પ રે રે સા,

ભૂપાલી.

ગ, રે, સા, સા ધ, સા રે ગ, રે ગ, રે સા, સા રે ગ રે સા, પ પ ધ સા, સ
રે સા ધ, ગ રે ગ, સા રે સા ધ ધ પ, પ ધ સા, સા રે, ગ રે સા રે
ગ રે ગ પ ગ રે, ગ પ ધ પ ગ, ૈ ગ, પ ધ પ, ગ રે, ગ રે સા પ ધ ૰
ગ, રે ગ, ગ પ ધ ધ પ, ધ પ ગ રે, સા સાં ધ પ ગ રે, ધ પ ગ રે,
રે સા, ધ પ ગ રે, સા રે ગ રે, ગ પ ગ રે સા ગ ગ પ ધ પ, સા,
સા રે સા સા રે ગ રે સા, રે રે સા ધ પ ગ, સા ધ પ ગ, ધ પ
રે ગ, પ ધ સા, પ ધ પ ગ, રે ગ રે, સા, ગ ગ પ ધ સા, સા રે સા,
રે ગ રે સા, સા રે ગ પ ગ રે સા ગ રે સા, રે સા ધ પ ગ
પ ગ રે, સા ૈ ગ પ ધ સા ધ પ ગ રે, ગ રે, સા ધ ધ પ ધ સા, પ ધ
ધ સા, રે, સા, ગ ૈ ગ, ગ પ ગ, ગ પ ધ પ ગ, સા ધ પ ગ, રે રે સ
પ ગ, રે ગ, પ ગ, ધ પ ગ, રે ૈ સા, સા ૈ ગ.

ચંદ્રકાંત.

ગ રે સા, નિ ધ પ, ધ પ, સા, સા રે ગ રે સા, રે રે સા; નિ રે ગ, રે ગ, રે રે, ગ પ રે ગ, મ' ગ, પ મ' ગ, રે ગ રે સા; નિ રે ગ, રે સા, રે રે સા, રે રે સા, નિ ધ નિ ધ પ, પ ધ નિ રે, ગ રે, ધ ગ પ રે, નિ, રે ગ રે સા; પ, ધ પ, નિ ધ પ, નિ રે, ગ રે ગ, પ મ' ગ, નિ ધ પ મ' ગ, રે ગ, પ, રે સા; સા ધ પ, ધ ધ પ, પ ધ સા, નિ રે ગ રે સા, સા સા ગ રે ગ, રે ગ, નિ નિ મ' ગ, રે ગ, પ, રે સા; ધ મ' ગ રે ગ, મ' ગ રે, પ, નિ ધ, મ' ગ રે, ગ પ ગ રે સા, ગ ગ રે ગ પ, ધ પ, સાં, સાં; નિ રેં ગં રેં સાં, નિ રેં ગં પં ગં રેં સાં, સાં રેં સાં નિ ધ, નિ ધ પ, ગ રે, ગ પ, નિ રે, નિ ધ મ' ગ, રે ગ પ, ગ રે સા. સા સા, પ પ, મ' ગ રે, ધ ધ, નિ ધ મ' ગ રે, ગ પ ગ રે, નિ રે ગ, નિ ધ પ મ' ગ રે, ગ પ ગ રે, ગ રે સા;

હવે હજી આવી રીતે વિસ્તાર કરવાની જરૂર જણાતી નથી. યમન તો ઘણોજ સહેલો રાગછે અને તે વિષે મેં પહેલાંથીજ સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યોછે. ભૂપાલ અને ભૂપાલી એમ બે રાગો આપણે નિરાળા માન્યાછે, એ માત્ર વિસરતા નહીં. તે બંનેને ગ્રંથોનો આધાર છે. પુંડરીક વિઠ્ઠલ પંડિતે ભૂપાલી કેદાર થાટમાં નાખ્યોછે. તેનો કેદાર મેલ એટલે આપણો "બિલાવલ" થાટછે. મેં પહેલાંજ તમને કહ્યું છે કે, ભૂપાલી શુદ્ધસ્વરના થાટમાં પણ માની શકાયછે. પુંડરીક વિઠ્ઠલે કેદાર મેલનું વર્ણન આવું કહ્યું છે.

"लघ्वादिकौषड्जकमध्यमौच । शुद्धौ समौ पंचमको विशुद्धः ।
निगौ विशुद्धौ च यदाभवंतो । तदातु केदारकमेल उक्तः ॥"

ભાવાર્થ.—જે મેલમાં ષડ્જ અને મધ્યમ લઘુ, સમ શુદ્ધ, પંચમ શુદ્ધ અને નિ ગ શુદ્ધછે, તે કેદાર મેલ કહેવાય છે.

આ સ્વરવર્ણન પ્રથમ દર્શને તમને જરાક નવીન લાગશે, પરંતુ તે સમજવા ઘણો પ્રયાસ પડનાર નથી. અહિઆં ષડ્જ અને મધ્યમ સ્વરને "લઘુ" કહ્યા છે, તેમને આપણા હિંદુસ્થાની તીવ્ર નિ, અને તીવ્ર ગ, સમજવા છે. અને નિ, ગ શુદ્ધ કહ્યાછે, તેમને ક્રમેથી શુદ્ધ ધ અને નિ સમજવાછે. પુંડરીક દક્ષિણ તરફનો પંડિત હોવાથી તેનો શુદ્ધ સ્વરનો થાટ પણ દક્ષિણનોજ હતો. રાગવિબોધમાં પણ તેજ શુદ્ધ થાટ છે. આ બે ગ્રંથનાં રાગ વર્ણનો ઘણે ઠેકાણે મળતાં આવેછે. ગ્રંથના સ્વરોથી આપણા સ્વરો કેમ મેળવવા એ મેં તમને

કરી રાખ્યુંજ છે લક્ષ્યસંગીતમા તેની તુલના સારી કરીછે તમારી મરજી હોય તો તે શ્લોક પણ કરી રાખો.

પ્ર૦—તે જરૂર કહો અમે તે મોઢેજ કરી રાખશું.

ઉ૦—તે આમછે

> "समपा लक्ष्यशुद्धास्ते ग्रंथेप्वपि तथैवच ।
> कोमलौतुरिधावत्र ग्रंथेषु शुद्धसंज्ञकौ ॥
> अस्माकंयः कोमलोगस्तत्र साधारणोमतः ।
> तीव्रगांधारसंज्ञोऽत्र ग्रंथेषु चांतरामिध ॥
> निषादस्तीव्रकोस्माकं ग्रंथेत्काकलिसंज्ञकः ।
> कोमलोनिर्व्यवहारे ग्रंथेस्यात्कैशिकाव्हयः ॥
> तीव्रमध्यमस्य संज्ञा बहुधा स्युः सुलक्षिताः ।
> वराळीम प्रतिमोऽपि कैशिकी पचमो मृदुः ।
> अस्मच्छुद्धरिधौ तत्र शुद्धौस्यातांगनीक्रमात्" ॥

ભાવાર્થ – પ્રચારમા જે શુદ્ધ સ મ પ સ્વરોછે, તેનેજ ગ્રથમા પણ શુદ્ધ સ્વરો માન્યાછે, અને પ્રચારના કોમલ રિ ધ ને ગ્રંથો શુદ્ધ કહેછે આપણો જે કોમલ ગ, તે ગ્રથનો સાધારણ ગ છે, અને આપણો તીવ્ર ગ, તે ગ્રથનો અતરગાધાર છે આપણો તીવ્ર નિ, તે ગ્રથનો કાકલિ નિ છે. વ્યવહારમા જે કોમલ નિ છે તે ગ્રથનો કૈશિક નિ છે તીવ્ર મધ્યમને ઘણા નામોછે, જેમકે વરાળી મ, પ્રતિ મ, કૈશિક પ, મૃદુ પ, ઇત્યાદિ આપણા બે સ્વરો શુદ્ધ રિ ધ, તે ગ્રથોના ક્રમેથી શુદ્ધ ગ નિ થાયછે

આ શ્લોક તમે એકવાર મોઢે કરશો કે ગ્રથકારોનો અર્થ તમને જલદી બેસશે આના યોગે રત્નાકર, દર્પણાદિ ગ્રથમા કહેલા રાગો એ કે એકદમ તમને સમજાશે નહીં, તથાપિ બીજા પુષ્કળ ગ્રંથોનો ખુલાસો થશે

પ્ર૦—રત્નાકર, દર્પણ એ ગ્રથમા જે રાગો કહ્યાછે, તે કાંઈક નિરાળી રીતે વર્ણવેલા હોય એમ લાગે છે ?

ઉ૦—તે ગ્રથમા ગ્રામ અને મૂર્છનાનો ઉપયોગ રાગ વર્ણનોમાં કરેલો છે, તેથી તે વિષય કઠિણ અને કાંઈ અશે વાદગ્રસ્ત થયો છે આપણા હિંદુસ્થાની સગીતમા ગ્રામ મૂર્છનાની તેવી ભાંજગડ હવે કાંઇજ નથી, માટે હાલ આપણે તે વિષયમા જવુ નહીં તે બને ગ્રંથોના ભાષાતરો હવે પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે પરથી ગ્રામમૂર્છનાનો શુ ઉપયોગ થતો હતો તે તમારા લક્ષમા આવશે જ્યારે તે ગ્રથ હુ પ્રત્યક્ષ તમને શિખવીશ ત્યારે તે વિષે બોલવુ પડશેજ

પ્ર૦—રત્નાકર તથા દર્પણ એ બંને ગ્રંથોની રાગરચના એકજ છે કે શું?

ઉ૦—નહીં, દર્પણમાં ૭ રાગ અને તેની ત્રીસ રાગિણી માની છે. તેનો કર્તા દામોદર પંડિત કહે છે કે, આ રચના હનુમન્મતના ધોરણે છે. હનુમન્મતનો કયો ગ્રંથ એ માત્ર તેણે કહ્યું નથી. હનુમન્મતનો ગ્રંથ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. દર્પણકારે સ્વરાધ્યાય માત્ર રત્નાકરનો લીધો, અને તેનો રાગાધ્યાય છોડી દઇ તેને બદલે બીજા કોઇ ગ્રંથમાંથી ઉતારી લીધોછે. રત્નાકરનો રાગાધ્યાય—એટલે તેમાના રાગોનો ખુલાસો દર્પણકારને સમજાયો ન હશે, એવો તર્ક કોઇ કરે છે. કદાચિત્ તેમ પણ હશે, પરંતુ આપણે તેવા વાદમાં પડવું નહીં. ગ્રંથમાં કહેલા રાગવર્ણનો ક્યાંક ક્યાંક એટલા નિરાળા જણાશે કે, તમારા મનમાં હિંદુસ્થાની સંગીત વિષે હાલ જે કાંઇ આદર છે, તેને નકામો થોડોક ધોકો પહોંચવાનો સંભવ રહેશે. આ વાતનું એકજ ઉદાહરણ લઇ દેખાડું છું. તમારો આ કલ્યાણ થાટજ લ્યો. આમાં સઘળા તીવ્ર સ્વરો છે એમ મેં કહ્યુંજ છે. એ થાટને સમર્થન કરનારા એક બે આધાર પણ મે તમને કહ્યાછે. હવે પુંડરીક વિઠ્ઠલ પોતાના "રાગચંદ્રોદય" ગ્રંથમાં કલ્યાણ મેલનું કેવું વર્ણન કરેછે તે જુઓ.

"शुद्धौ सगौ शुद्धधौ तथैव । लघ्वादिकौ षड्जकपंचमौ च ।
साधारणो गोपियदा भवेत्तु कल्याणकस्याभिहितः सुमेलः ॥"

ભાવાર્થ.—જે મેલમાં શુદ્ધ સ, ગ, પ, ધ સ્વરો હોયછે, ષડ્જ અને પંચમ પણ લઘુ હોયછે અને ગાંધાર સાધારણ હોયછે, તેને કલ્યાણ મેલ કહેછે.

આ વર્ણન આપણા પ્રચારના કલ્યાણી થાટને લાગનાર નથી એ ખુલ્લુંછે. ગ્રંથમાં આવા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણનો હોવાથી આપણા ગાયક, કલ્યાણના નિરનિરાળા ભેદ કબૂલ કરેછે. પુંડરીકના કલ્યાણી મેલપર આક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. રાગ વિબોધકાર સોમનાથ શું કહેછે તે જુઓ.

"कल्याणस्य तु मेले शुचयः सपधा रिरस्ति तीव्रतरः ।
साधारणश्च मृदुपो मृदुसोऽस्मिन्नेष इतरे च ॥"

ભાવાર્થ.—કલ્યાણ મેલમાં સા, પ, ધ સ્વરો શુદ્ધછે. રિ તીવ્રતર, સાધારણ ગ, પ મૃદુ અને સા મૃદુ છે. આ મેલમાંથી કલ્યાણાદિક રાગો નિકળેછે.

આ બંને ગ્રંથકારો એકજ મતના છે. તમારે આવા ગ્રંથમતોનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. તેનો પણ ઉપયોગ આપણને કેવો થશે એ હું આગળ કહેનાર છું. હશે. હવે આપણા પ્રસ્તુત તરફ વળીએ ના?

પ્ર૦—હા તેમ કરો હવે એવા તીવ્ર મધ્યમજ લેનારા રાગનો વિચાર કરવોછે

ઉ૦—એક મધ્યમના રાગ આપણે યમન માનશ્રી હિંદોલ એ માન્યાછે તે પૈકી યમન તો આપણે પહેલાજ લીધો તે આશ્રય રાગ હોવાથી તેનું યથા સાંગ વર્ણન પ્રથમ જોઈતુ હતુ તે પહેલાથી કરી રાખ્યાથી હવે આપણને સર્વે સરળ થશે માનશ્રી અને હિંદોલ રાગ ઓડવ માન્યાછે, એટલે તે પ્રત્યકમા પાચજ સ્વર લાગેછે પ્રથમ આપણે માનશ્રી રાગ હાથ ધરશુ આ રાગના સ્વરો સઘળા તીવ્રછે એ કહેવાની જરૂર નથી આમા રિ ધ સ્વરો મૂકી દેવાયછે બુદ્ધિમાન લોકોને આપણી સગીત રચના સમજવી ઘણી સહેલીછે, એમ કદી કદી કોઈ કહેછે તે ખોટુ નથી હજી જરા આગળ ગયા પછી તમે પણ તેમજ કહેવા માંડશો યમન થાટના સા રે ગ મ પ ધ ની એ તીન સ્વરો તમારી સામે માંડી તમાથી નિરનિરાળા સ્વરો વર્જ કરી તમે નિરનિરાળા રાગો ઉપજ કરી શકશો જેમકે સપૂર્ણ (એટલે સાત સ્વરોનો) મેળ રહેવા દીધાથી યમન થાયછે આરોહાવરોહમાથી મ ની કાઢી નાખ્યાથી ભૂપાળી થાયછે, ફક્ત આરોહમાજ મ ની ન લવાથી શુદ્ધ કલ્યાણ થાય, અને ફક્ત આરોહમા મ ન લવાથી ચંદ્રકાંત થાયછે આ રાગો તો તમે શિખ્યાજછો હવે રિ, ધ સ્વરો મૂક્યાથી માનશ્રી ઉપન્ન થશે અને રિ, પ વર્જ કરવાથી હિંદોલ થશે

પ્ર૦—તમારા બોલવાનુ તાત્પર્ય અમે ઉત્તમ સમજ્યા હમણા સુધી તમે જે કાઇ કહ્યુ તેટનુ તો સમજવામા અમને કાઇ અડચણ પડી નથી એટલુ તો ખરૂ જ છે આપણી રાગ રચના ઘણી મનોરજક છે એવુ અમને લાગવા માડયુછે મ, ની અને રિ ધ સ્વરોની જોડ જો બીજા થાટોમથી આરીજ રીતિએ વર્જ કરવામા આવે તો નિરાનરાળા રાગ ઉપજ થઇ શકશે નહીં વારૂ?

ઉ૦—તમારી કલ્પના ભૂલ ભરેલી નથી. તેમ બનેછેજ આગળનો બિલાવલ થાટ લઈ તમાથી આરોહમા મધ્યમ વર્જ કરીએ તો એનૈયા બિલાવલ થશે મ ની વર્જ કરતા દેશકાર થશે રિ ધ વર્જ (આરોહમા) કરતા બિહાગ થશે ખમાજ થાટમા રિ, ધ વર્જ કરીએ તો તિલગ થાયછે ભૈરવી થાટમા તે વર્જ કરીએ તો ધનાશ્રીનો એક પ્રકાર થાયછે પૂર્વી થાટમા (આરોહમા) રિ ધ છોડવાથી ચેતાશ્રી થશે અને તોડી થાટમા ત છોડવાથી મુલતાની રાગ થશે મને લાગે છે કે હવે અધિક ઉદાહરણો લેવાની જરૂર નથી તેનુ તત્વ તમારા લક્ષમા આવ્યુજ છે એક એક થાટમાથી ફક્ત સપૂર્ણ, ઓડવ અને ષાડવ

એ ત્રણ પ્રકારોથી ૪૮૪ (ગણિતસિદ્ધ) રાગોનો સંભવ મેં તમને દેખાડ્યો હતો, તેની તમને યાદ હશેજ. તેટલા પ્રકારતો નથીજ જોઈતા, પરંતુ એક એક થાટમાંથી હું હમણાં કહુંછું તે બાર પ્રકાર જો તમે કરી જોશો, તો ઘણા એક નવા જૂના સ્વરૂપો તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ પણ આવીજ રીતિએ રાગ ઉત્પન્ન કર્યા, અને તેને નિરનિરાળા નામો દઈ રાખ્યાં. મેં કહ્યા તે બાર પ્રકાર આવાછે. (ઉદાહરણાર્થે ભૈરવ થાટ લઈશું.)

ભૈરવ થાટ.

૧ સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં ।
૨ સા રે × મ પ ધ × સાં ।
૩ સા રે × મ પ ધ નિ સાં ।
૪ સા રે ગ મ પ ધ × સાં ।
૫ સા × ગ મ પ × નિ સાં ।
૬ સા × ગ મ પ ધ નિ સાં ।
૭ સા રે ગ મ પ × નિ સાં ।
૮ સા રે ગ × પ ધ × સાં ।
૯ સા રે ગ × પ ધ નિ સાં ।
૧૦ સા રે ગ મ પ ધ × સાં ।
૧૧ સા રે ગ મ × ધ નિ સાં ।
૧૨ સા × ગ મ × ધ નિ સાં ।

તોપણ આમાં આપણે મિશ્ર, વક્ર અને વાદી બદલાઈ થનારા રાગ પ્રકાર હજી ગણ્યાજ નથી. આ નિયમો થાટોને લગાડવા કાંઈ મુશ્કેલ નથી. આપણા અશિક્ષિત ગાયકો સુદ્ધાં આવાં કૃત્યો ઝપોઝપ કરી શકેછે, તો પછી સુશિક્ષિત લોકો તો તે સહેજેજ કરી શકે એમાં શું નવાઇ? આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલા રાગોમાં જો કોઈ નવીન હોય તો તે માત્ર લોકપ્રિય કરવા કાંઈક સમય અને પ્રયાસ લાગશે. તથાપિ તે પણ સાધ્ય કરવાની એક યુક્તિ છે. આપણા સંગીત વ્યવસાયી ગાયકોમાં સદા નવીન નવીન રાગો બનાવવાની અથવા શિખી લેવાની ઉત્કંઠા દૃષ્ટિએ પડેછે. તેવા ગાયકોને જો આપણા આ નવીન રૂપો શિખવ-એ તો, તે આપોઆપ સમાજપ્રિય થશે. આ અનુભવ મેં લઈ જોયો છે, અને તેમાં મને થોડો જશ પણ મળ્યોછે. આપણા શ્રોતા વર્ગને નવા રાગો હમેશાં

પસદ હોયછે, એ કહેવાની જરૂર નથી કેટલાક ગવૈયા લોકોએ આપણા પ્રચારનાજ રાગોની ભાગફોડ કરી નવા રૂપો ઉત્પન્ન કરી કીર્તિ મેળવવાના ઉદાહરણો મારા જોવામા આવ્યાછે તેમને તેમના તે નવીન રાગોના નિયમ કોણ પુછે ? પરતુ આવા લોકોની અજ્ઞતા તેમના રાગ વિસ્તારમાં માર્મિક લોકોના લક્ષમાં તુરતજ આવેછે. નિયમ કાયમ કરી ઉત્પન્ન કરેલા રૂપો સદા સન્માન્ય થશે એ ખુલ્લુછે નિયમો કાયમ કરવાનુ કામ આપણા સુશિક્ષિત વર્ગનુછે હવે અહીંઆ આ વિષયાંતર છોડી દઈ આપણા માલશ્રી તરફ વળશુ

ગ્રથમા "માલવશ્રી" નામ હમેશા દૃષ્ટિએ પડેછે. કોઈ કોઈ ગ્રથમા માલશ્રી, માલસી, એવા નામોછે પણ આ સર્વે એકજ રાગના નામોછે એવો બહુમતછે આ દૃષ્ટિએ જોતા પ્રથમ આપણને લાગેછે કે, આપણો માલશ્રી રાગ તો શાસ્ત્રસિદ્ધ છે પ્રચારના માલશ્રી રાગમાં ગાધાર અને નિષાદ સ્વરો તીવ્રછે, તેમજ મધ્યમ સ્વરનુ તીવ્રત્વ પણ લોકમાન્ય છે ગ્રથમા જે માલશ્રી રાગ છે તેને શ્રીરાગના થાટમા કહ્યોછે શ્રીરાગનો પ્રાચીન ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થાટ કાફીનો છે એમ તમને આગળ જતા જણાશે ત્યારે આપણા પ્રચારના માલશ્રીને તે ગ્રથનો આધાર કેમ લઇ શકાશે ? મોજ એવી છે કે, ગ્રથના માલશ્રી રાગમા પણ ક્યાક ક્યાક રિ, ધ સ્વરોને વિવાદી માન્યા છે રાગવિબોધકાર આમ કહે છે તેણે મેલ શ્રીરાગનો માન્યો છે

> "सग्रहसांशन्यासा मालाश्रीर्निग्रहांशा वा ।
> पूर्णाथवा रिधलागैयाऽद्यो मगलाय शाश्वतिकी ॥"

ભાવાર્થ--માલશ્રીમા એકમતે ષડ્જ સ્વર ગ્રહ અશ ન્યાસ છે અને બીજા મતે નિષાદ ગ્રહ અશ છે માલશ્રી સપૂર્ણ અથવા અલ્પ રિ, ધ લેનારી હોઈ મગલદાયક છે તે ગમે ત્યારે ગવાય છે

પારિજાતમા આ રાગનો થાટ કાફીનોજ માન્યોછે, પરતુ ધૈવત વર્જ કરવાનુ કહ્યુ નથી. ઘણા ખરા સસ્કૃત ગ્રથોને માલશ્રીમા કાફી થાટજ માન્ય છે કોઇ ગ્રથકાર આ રાગને સપૂર્ણ માને છે અને કોઈ તેને ષાડવ અથવા ઓડવ માનેછે એટલોજ ભેદ છે લક્ષ્યસગીતમાકે માલશ્રીનુ વર્નન આવુ કહ્યું છે

> "कल्याणे मेलके तत्र मालश्रीर्गीयते बुधैः ।
> पचमाराग्रहन्यासा रिधहीनौडवा मता ॥"

ભાવાર્થ.--કલ્યાણ મેલમાજ પડિતોએ માલશ્રી વર્ણેલી છે તેમા પચમ ગ્રહ અશ ન્યાસ છે, અને રિ, ધ વર્જિત હોઈ તે ઓડવ છે

આપણા પ્રચારની માલશ્રીને આ સ્વરૂપ યથાયોગ્ય છે. બીજા ગ્રંથકારોએ માલશ્રી અથવા માલવશ્રી વિષે શું શું કહ્યું છે, તે તમને તેમનાજ શબ્દોએ કહુંછું.

"रागलक्षणे"

हरप्रियाख्यमेलाच्च संजातश्चसुनामकः ।
मालवश्रीरितिख्यातः सन्यासं सांशकग्रहम् ॥
रिवर्ज्यवक्रमारोहे रिपवर्ज्यावरोहकम् ॥

ભાવાર્થ.—માલવશ્રી નામથી જે પ્રસિદ્ધ રાગછે તે હરપ્રિય થાટમાંથી ઉત્પન્ન થયોછે. તેમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે. આરોહમાં રિ વર્જ્ય હોઈ વક્રત્વ અને અવરોહમાં રિ, પ વર્જિત છે.

હરપ્રિયમેલ એટલે આપણો હિંદુસ્થાની કાફી થાટ છે, તેથી આ સ્વરૂપ આપણા માલશ્રીનું નથી એ ખુલ્લું છે.

"पारिजाते"

" रिहीनामालवश्रीः स्यात् शुद्धमेलस्वरोद्भवा ।
मध्यमादिस्वरोद्ग्राहा धांशयुक्तान्त्यपास्मृता ॥ "

ભાવાર્થ.—માલવશ્રી શુદ્ધ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે અને તેમાં રિ વર્જ્ય થાયછે. તેમાં મધ્યમ ગ્રહ ધૈવત અંશ અને પંચમ ન્યાસ છે.

संगीतसारामृते

" श्रीरागमेलसंजाता षड्जन्यासग्रहांशिका ।
रिवर्जिता मालवश्रीः षाडवा मंगलप्रदा ॥
रागांगमेनांशंसन्ति प्रगेया सर्वदा बुधैः ॥ "

ભાવાર્થ.—માલશ્રી મંગલદાયક હોઈ ષાડવછે. તે શ્રીરાગના થાટમાંથી નિકળે છે. તેમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે અને રિષભ વર્જ્ય છે. તેને પંડિતો રાગાંગરાગ માનેછે. તે સદા ગાઈ શકાય છે.

સ્વરમેલકલાનિધીના મતે માલવશ્રીનો થાટ કાફી છે.

પ્ર૦—સ્વરમેલકલાનિધી ગ્રંથ કયા શતકનો છે. ?

ઉ૦—"शाकेनेत्रधराधराब्धिधरणीगण्येथसाधारणे" આવો શક ગ્રંથકારે કહ્યોછે તે ૧૪૭૨ શક થશે, અને આગળ તેરીખ આમ આપીછે. "वर्षे श्रावणमासिनिर्मलतरेपक्षेदशम्यांतिथौ "

चतुर्दंडिप्रकाशिकायाम्

"पाडवोमालश्रो स्यात् रागांगमृपयोज्झित ।
मेलेश्रीरागविख्यात सर्वकालेषुगीयते ॥"

ભાવાર્થ.—માનશ્રીરાગ શ્રીરાગના થાટમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે રાગાંગ છે, અને તેમા રિષભ વર્જ્ય છે તે સર્વકાળ ગવાય છે

रागचद्रोदये —

चतु श्रुतीयनीधौ भवेतां । साधारणो गोऽपिच कैशिकीनि ॥
तथाविशुद्धा समपाभवति । श्रीरागकस्यामिहित समेल ॥
श्रीरागकोऽस्मादपिमालवश्रो । धंन्नासिकाभैरविका तथैव ॥
अन्येऽपिरागा कतिचित्प्रसिद्धा । भवति सैंधव्यमिधादयश्च ॥

ભાવાર્થ—જે મેળમા રિધ ચતુશ્રુતિક છે, સાધારણ ગ અને કૈશિક નિ છે અને સ મ પ શુદ્ધ છે તે શ્રીરાગ મેળ કહેવાય છે આ મેળમાથી શ્રીરાગ માનશ્રી, ધનાસી ભૈરવી અને બીજા પણ સૈંધવી વિગેરે પ્રસિદ્ધ રાગો નિકળે છે

આ થાટ પણ કાફીનોજ છે એ સમજી શકાય તેવુ છે ત્યારે પછી હવે પ્રશ્ન એવો આવે છે કે આપણી માનશ્રી તદ્દન અશુદ્ધ ઠરશે કે કેમ ? એટલે તદ્દન પ્રાચીન ગ્રંથોની દૃષ્ટિએ તે શાસ્ત્રસમ્મત કેમ કહી શકાશે ? આપણે એક એવી તોડ કરશુ કે, રાગવિબોધકારની માલશ્રી અને લક્ષ્યસંગીતકારની માનશ્રી એ બને ભિન્ન રાગો છે એમ ને થયુ ભાટીના થાટમા રિ ધ દુર્બલ એવો એક સ્વતત્ર માનશ્રી રાગ આપણે સ્વીકારી શકશુ તે થાટનો વિચાર કરતા તે રાગ વિષે અધિક ઓનશુ લક્ષ્યસંગીતકારે પણ તેમજ કર્યું છે તે કહે છે કે, **ग्रथेपु मालवश्याख्या काफामेले सुलक्षिता । नासावस्मल्लक्ष्यमार्गप्रसिद्धेति परिस्फुरम्** આ મારુ કહેવુ તમને જરા ચમત્કારિક લાગશે એ હુ જાણુ છુ-પરતુ મેં કહેલા ઉપાયને આધાર તમારા સર્વમાન્ય રત્નાકરનોજ છે **यद्वाल क्ष्यप्रधानानि शास्त्राण्येतानि मन्वते । तस्माल्लक्ष्यविरुद्ध यत्तच्छास्त्र नेय-मन्यथा ॥** ઉપના શ્લોક પર ટીકા કરતા કલ્લિનાથે આમ કહ્યુ છે **एतानि शास्त्राणि देशी विषयाणी । लक्ष्यप्रधानानि लक्ष्यमेव प्रधान येषातानि । तस्मात् लक्ष्यविरुद्ध यच्छास्त्र तत् लक्ष्यविरुद्ध यथा न भवति तथा व्याख्येयमिति ।** આ ઉપાય ખરેખર સારો છે રાગવિબોધકારે રત્નાકરના શ્લોક વિષે એક પ્રસગે આમ કહ્યુ છે **शास्त्राणा लक्षानुग्रहाय प्रवृत्तत्वात् यत्र तयोर्विरोधस्तत्र शास्त्रैर्नियमितस्याप्यर्थस्य उपलक्षणत्वा दिना प्रकारातरेण गति कर्तव्या नतु लक्ष्यमुपेक्ष्यम्** અસ્તુ આ માનશ્રી

રાગ દીવસના છેલ્લા પ્રહરે ગાવાનો પ્રચાર છે. મને લાગેછે કે, તે પ્રહરની એક મોટી નિશાની તમારે એવી ધ્યાનમાં રાખવી કે, તે વેળાએ જે રાગો પ્રચારમાં ગાવામાં આવે છે, તે બહુતેકમાં રિ, ધ સ્વરો વર્જ્ય અથવા દુર્બલ હોય છે. આ નિયમના ઉદાહરણો ધાની, ધનાશ્રી, ભીમપલાસી મુલતાની, માલવશ્રી, વિગેરેમાં આગળ ચાલતાં તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. સૂર્ય ધીમે ધિમે અસ્ત થવાં માંડતાં, સંધિપ્રકાશના રાગો શરૂ થવાના હોય છે, માટે આખો દિવસ ચાલુ રહેલા તીવ્ર રિ, ધ ધિમે ધિમે દુર્બલત્વ પામે છે. મેં હમણાં ધાની, ધનાશ્રી વિગેરે જે રાગો કહ્યા, તેમાં ગાંધાર અને નિષાદ જોકે કોમલ છે, તોપણ કોઇ કહે છે કે, તે જરાક તીવ્ર ગાંધાર તથા નિષાદ તરફ ઝુકતા હોય છે. તેઓ કહેછે કે, આજ ગ, ની સ્વરો જ્યારે સવારના કોમલ હોય છે, ત્યારે રિ ધ સ્વરોની અધિક પાસે હોયછે. પરંતુ તેવા સૂક્ષ્મ ભેદમાં જવાની તમને કાંઇ જરૂર નથી. આપણી પદ્ધતિમાં રાગોની પરસ્પર ભિન્નતા આપણે સૂક્ષ્મ સ્વરો પરથી માનતા નથી, એ પાછળ મેં તમને કહી રાખ્યુંજ છે. માલવશ્રી રાગ ચોથા પ્રહરનો છે એતો મેં કહ્યુંજ છે. આ રાગમાં વાદીસ્વર પંચમછે, તથા તેનો સંવાદી સ્વર ષડજ છે. ચોથા પ્રહરે આ પંચમનું વાદીત્વ બીજા પણ કોઇ રાગોમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. ગાંધાર સ્વર પરથી મીંડથી બહુધા ગાયક ષડ્જ સ્વર લેછે. તેવું કૃત્ય ઘણું સુંદર લાગે છે, અને તે તમે અવસ્ય ધ્યાનમાં રાખજો. આ રાગની આ એક પકડજ છે, એમ સમજશો તોપણ ચાલશે. પ્રત્યેક રાગ ધ્યાનમાં ઠસાવવા કાંઇક કાંઇક યુક્તિઓ યોજવી પડેછે, અને આ પણ તેમાંનીજ એક છે. ગ સા એ બે સ્વરો જોડી ગાવાનો તમારે ખાસ અભ્યાસ કરવો. મીંડ લેવાથી તે બે સ્વરની વચલો જે રિ સ્વર તે પણ ઘર્ષણથી લાગી જશે, પરંતુ તેના યોગે રાગની ઉલટી શોભાજ વધશે. પુનઃ અવરોહમાં તેવો સ્પર્શ હાનિકર થતો નથી, એ આપણો એક નિયમજ છે. આરોહમાં સા અને ગ સ્વરો તદન જૂદા જુદા ગાવામાં આવેછે. અહિઆં એક બીજી વાત તરફ પણ તમારૂં ધ્યાન ખેંચુંછું. આ યમનનાજ થાટમાં હિંદોલ નામનો જે રાગ છે, અને જે હું આગળ જતાં કહેનારછું, તેમાં પણ રિ સ્વર આ પ્રમાણેજ વર્જ્યછે. તેમાં પણ ગ સા એવો સ્વરક્રમ લેવાનો હોય છે. પંરતુ તેવું કૃત્ય આ માલશ્રીમાં કદિ પણ શોભનાર નથી. આ શું ચમત્કાર છે તે તમને કહુંછું. જુઓ, હિંદોલ રાગ સવારનો માન્યો છે. "હિંદોલ" માં ગ પરથી સા સ્વરને જઇ મળતાં ગાયક ગાંધારને કોમલ મધ્યમનો અતિ સૂક્ષ્મ કણ જોડી દેછે, તેવો કણ

માલશ્રીમા ચાલતો નથી લક્ષ્યસગીતમા આમ કહ્યુછે **लक्ष्यैकमात्रसगासक्ता रिमच्छायावरोहणे** તમે ઘણી કાળજીથી જોવા માડશો તો આ મોજ તમારી દૃષ્ટિએ જરૂર પડશે કેવલ વર્ણનથીજ આવી વાતો સારી રીતે સમજાતી નથી હુ તમને તેવુ કૃત્ય કરી દેખાડીશ, અને પછી તમે તેનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરજો એટલે થયુ હિંદોન ગાનારા ગાયક ગાધાર સાથે મધ્યમનો અશ જોડી દઇ પછી સા પર આવે છે, અને ત્યાથી નિચેનો તીવ્ર ધ લઇ પુન સા પર પોતાની તાન પૂરી કરે છે માલશ્રી ગાનાગઓ ગાધાર પરથી મીંડમા સા પર આવેછે, અને, ત્યાથી નીચનો પચમ લઇ પુન સા પર જાય છે આ બને પ્રકારો તમારે તૈયાર કરવા પડશે યમન થાટમા રિ વર્જ્ય કરનારા બીજા રાગોજ તમને શિખવાના ન હોવાથી તમારી ભૂલ થવાના સભવ ક્યાય પણ નથી પ્રચારમાં તમને કેટલાક ગાયકો એવા પણ મળશે કે જેઓ માલશ્રીમા સા ગ પ એ ત્રણજ સ્વરો લાગેછે એવુ પ્રતિપાદન કરશે તેઓ તમને "સા સા ગ ગ પ પ ગ પ ગ સા ગ સા પ સા, પ ગ પ પ ગ સા એવો પ્રયોગ ગાઇ દેખાડશે શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ તેમનો આ પ્રયાગ યોગ્ય નથી કારણ **पचोनैभ्यस्वरभ्यश्चनरया द्रागस्यसभव** આ આપણો નિયમ સર્વમાન્ય છે રાગોના ત્રણ વર્ગો ઓડવ પાડવ અને સપૂર્ણ એવા મે તમને કહ્યા છે, તે પણ આ નિયમનીજ સાક્ષી પૂરશે જે ગાયકો ત્રણ સ્વરથી ગાનાનો દાવો કરે છે તેમના ગાયનમા પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોશો તો તમને મ ની સ્વરો ધર્ષણથી લીધેલા જણાશે

પ્ર૦—આ માલશ્રી રાગનુ સ્વરૂપ સ્વરોથી અમને કહો

ઉ૦—તે આવુ છે પ પ પ ગ સા, સા સા ગ ગ પ પ, પ મ' ગ, પ ગ સા સા સા પ ની સા ગ પ ગ મ ગ સા, નિ સા ગ પ મ ગ, પ ગ સા પ મ ગ પ મ ગ મ ગ સા ગ મ ગ મ ગ સા પ પ સા સા ગ સા સા, ગ પ મ' ગ પ ગ સા નિ પ મ ગ ગ મ પ મ' ગ ગ સા પ પ ગ સા ગ પ સા નિ સા ગ સા, પ મ ગ સા નિ નિ પ મ ગ પસા સા નિ પ ગ, સા ગ પ સા નિ પ ગ પ ગ, ગ સા સા સા પ પ મ પ નિ પ, પ મ' ગ પ સા નિ પ પ, નિ પ ગ સા, ગ પ સા ગ સા નિ પ ગ પ ગ સા

આ સ્વરસમુદાય વારવાર ગાઈ સારી પેઠે ઘુટી રાખો ખુબી એક એવી ધ્યાનમા રાખવી કે, આ રાગને મોટી યુક્તિએ બિહાગ અને શકરા નામે ગાગછે, તેમની

સાથે પ્રમાણથી વધારે ભેળાઇ જવા દેવો નહીં. માલશ્રી ગાતી વેળાએ, વચ્ચે વચ્ચે શ્રોતાઓને આ બે રાગોનો ભાસ થવાનો સંભવ હોયછે. બિહાગમાં મધ્યમ સ્પષ્ટછે અને વળી તે શુદ્ધ પણ છે, તેથી તે રાગ નિરાળો કરવામાં પ્રયાસ પડનાર નથી. શંકરા રાગમાં અવરોહમાં કોઈ રિ સ્વર લગાડેછે. ધૈવત તે રાગમાં વર્જ્ય ન હોવાથી તે રાગ પણ દૂર રાખી શકાશે. માલશ્રી રાગમાં મ ની સ્વરો તદ્દન ગૌણત્વ પામ્યાથી તે કાને પડતાંજ આપણને એકાદ યૂરોપિયન Tune નો ભાસ થાયછે. કલ્યાણી થાટમાં રિ વર્જ્ય કરનારા રાગ હિંદોલ તથા માલશ્રીજ હોવાથી તે તમને ધ્યાનમાં રાખવા બહુ મુશ્કેલ નથી. બિહાગ અને શંકરા, એ રિ વર્જ્ય કરનારી રાગોની જોડ આગલા બિલાવલ થાટની છે, તે વિષે આગળ જોશું.

પ્ર૦— હવે અમને હિંદોલ રાગ વિષેની માહિતી આપવી.

ઉ૦—હિંદોલ રાગને પ્રચારમાં સવારનો માન્યોછે, એટલે તેમાં સવારની કાંઈક પણ નિશાની હોવી જોઇએ.

પ્ર૦—અમને લાગેછે કે, તેમાં ઉત્તરાંગનો કોઈ સ્વર વાદી હોવો જોઇએ.

ઉ૦—તે ખુલ્લુંજછે. તે સ્વર આપણે ધૈવત માનનાર છિયે. પણ આ રાગમાં, સવારના સમયને કાંઈક વિસંગત, એવો કયો ભાગ જણાશે ?

પ્ર૦—તે તેનો તીવ્ર મધ્યમ સ્વર. અમને લાગેછે કે, તેને એક અપવાદ માનવાનો હશે. એમજ ના ?

ઉ૦—હા. આ રાગ આપણા અપવાદરૂપી રાગો પૈકી એકછે. હું ધારૂંછું કે, આગળ એકવાર મેં એવીજ તરાહની સૂચના કરી હતી. તમે પણ બરાબર કહ્યું. અસ્તુ. હિંદોલમાં ધૈવતવાદી હોવાથી, ગાંધારને સંવાદીત્વ આપવું પડશે, કારણ રિષભ તો વર્જ્યજ છે. કોઈ કોઈ એમ પણ સૂચવે છે કે, ગાંધાર વાદી અને ધૈવત સંવાદી માનવો, પરંતુ આપણે તો ધૈવતનુંજ વાદિત્વ સ્વીકારશું. સવારના રાગોની સ્પષ્ટ નિશાની કહીએ તો, ઉત્તરાંગનું વાદિત્વ અવરોહી વર્ણમાં અધિક વૈચિત્ર્ય, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેજ પ્રમાણે બીજો પણ એક નિયમ સાધારણ રીતે આપણી દૃષ્ટિએ એવો પડેછે કે, રાત્રિના રાગોમાં રિ સ્વર જેમ આરોહમાં અધિક ઠેકાણે દેખાયછે, તેવો તે સવારના કિંવા દિવસના રાગોમાં દેખાતો નથી. આ ભલે એક મોટો કડક નિયમ ન હોય, પરંતુ તેના પણ ઉદાહરણો પ્રચારમાં ઘણાંક નિકળી શકશે એમ કહી શકાય. આ હિંદોલ રાગના સ્વરૂપ વિષે ગ્રંથકારો જે લખેછે તે સાંભળી તમને જરા નિરાશ થવા જેવું લાગશે, પરંતુ સારી ઇચ્છા તમને નિરનિરાળા મતભેદો સાંભળવાની ટેવ પાડવાનીછે,

માટે ગ્રથમરીના કેટલાક મતો તમારી સામે મુનારણુ પદેશા તો હાનમા આધાર ગ્રથ બનતા ચાનેના પારિજાતનેજ જુઓ. અહોબલ પંડિત કહેછે કે,

हिंदोलेऽप रिपौ त्याज्यौ कोमलो धैवतो मवेत् ।
हिंदोलो रिपयोगेन मार्गहिंदोलको मवेत् ।

ભાવાર્થ—હિંદોલ રાગમાં રિ, પ વર્જિત છે અને ધૈવત કોમલ છે, જો રિ, પ સિવાય તો માર્ગહિંદોલ થશે.

પારિજાતનો શુદ્ધ થાટ કાફીનો હોવાથી ઉપરી વ્યાખ્યા પ્રમાણે પ્રચારમાં જેને આપણા ગાયકો હવે માલકસ કહેછે, તે સ્વરૂપ હિંદોલનુ ઠરશે. બીજા શબ્દોમાં કહેતા એમ કહીશુ કે, આ સવારના થાટમાથી રિ, પ વર્જ કરી જે સ્વરો રહેશે તે હિંદોલના સ્વરો થશે

સ્વરમેલકલાનિધિ કર્તા રામામાત્ય હિંદોલના સ્વરો આવા કહેછે

" श्रीरागमेले यल्लक्ष्म तत्स्यात् हिंदोलमेलके ।
धैवत शुद्ध एवात्र विशेषोय प्रदर्शित ॥'

ભાવાર્થ—શ્રીરાગના મેલનુ જે લક્ષણ કહ્યુ તેજ હિંદોલનુ સમજવુ, પણ અત્રે ધૈવત કોમલ લેવો એટલોજ ફેર છે

આ ગ્રથમા શ્રીરાગનો થાટ કાફીનો હોવાથી આનુ મત પારિજાત મતથી મળેછે

ચતુર્દંડીકાર કહેછે—**हिंदोलसज्ञको रागो भैरवीमेलसमव । औडवो रिपलोपेन सर्वकालेषु गीयते ॥**" એટલે તેજ થાટ થયો

સગીતસારામૃતમા હિંદોલને ભૈરવી થાટમાજ માન્યોછે, જેમકે—

'हिंदोलो भैरवीमेलसजातो रिपवर्जित ।
औडव सर्वदा गेया सगीतागमकोविदै ॥"

ભાવાર્થ—હિંદોલ ભૈરવી મેલમાથી નિપજેછે અને તેમા રિ, પ વર્જ છે તે ઔડવ છે અને સર્વદા ગાઈ શકાય છે એમ સગીત પડિત કહે છે

સગીતદર્પણકાર કહેછે કે **हिंदोलको रिपत्यक्त सत्रयो गदितो बुधै । मूर्छना शुद्धमध्यास्यादौडव काकलीयुत ॥'**

આ ગ્રથના રાગો ગ્રામ, મૂર્છનાના યોગે કહેલા હોવાથી, અને તે વિષય વાદગ્રસ્ત હોવા કારણે હાલ તમારે તે મતનો વિચાર મોકુફ રાખવો. પરતુ

એટલું કહી રાખું છું કે, આ મતે પણ આપણા પ્રચારમાં જે હિંદોલ રૂપછે, તે ઠરતું નથી. રાગતરંગિણીકારે પોતાના ગ્રંથમાં હિંદોલને કર્ણાટ થાટ કહ્યોછે, એટલે તે શ્રીરાગ અથવા કાફીનો છે. (પ્રાચીન શ્રીરાગ કાફી થાટનો છે).

આપણા પ્રચારનો હિંદોલ, આ સઘળા મતોથી મળતો નથી, એ તમારા લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે. આ રાગને યમન કલ્યાણના થાટમાં કોણે અને ક્યારે નાખ્યો હશે, એ એક મનોરંજક પ્રશ્નછે. આપણનેતો પ્રચારને અંગે ચાલવું છે, માટે ગ્રંથના હિંદોલને આપણો કહી શકાય નથી. તે એક નિરાળોજ રાગછે, એમજ કહેવું પડશે. આપણા હિંદોલને સમર્થક મત આવું છે, અને તે લક્ષ્યસંગીતકારનું છે.

" कल्याणीमेलकोत्थः स्याद्धिंदोलः सर्वसंमतः ।
प्रातःकालप्रगेयोऽपि धांशको गांशकोऽथवा ।
वादित्वं तद्गस्वरस्य प्रातर्नैव सुरक्तिदम् ।
इतिकेचिद्धस्य प्राहुः समीचीनं हि मे मते ॥
रिपयोरत्र लुप्तत्वादमात्यो गस्वरो भवेत् ।
अवरोहेण वर्णेन प्रायो गानं सुखावहम् ॥ "

ભાવાર્થ.—સર્વ સંમત હિંદોલ રાગ કલ્યાણી થાટમાંથી નિકળેછે. તે પ્રાતઃકાલે ગવાય છે. તેમાં કોઈ ધૈવત વાદી માને છે. પ્રાતઃકાલે ગાંધારનું વાદિત્વ રક્તિદાયક થતું નથી, તેથી ધૈવતનું માનવામાં આવ્યું હશે. તે ખરેખરજ વાજબી ગણાશે, એમ અમે માનીએ છિયે. રિ અને પ વર્જિત હોવાથી સંવાદી સ્વર ગાંધાર થશે. આ રાગમાં અવરોહી વર્ણમાં વિશેપ વૈચિત્ર્ય લાગે છે.

પ્ર૦—બંગાલ ઇલાકાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોએ આ રાગ વિષે કેવીએક શોધ કરીછે?

ઉ૦— ત્યાં પણ પ્રાચીન ગ્રંથ સમજેલા ગૃહસ્થ મારા જોવામાં ઘણા આવ્યા નથી. પ્રચારમાં જે સંગીતછે, તે વિષે ત્યાં બંગાલી ભાષામાં એક બે ગ્રંથ સારા થાયછે, એ ખરૂંછે, પરંતુ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ખુલાસો ત્યાં પણ થયેલો જણાતો નથી. આ હિંદોલ વિષે ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર શું કહેછે, તે તમને કહું છું.

" હિંડોલ રાગ એટલે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જે હિંદોલ રાગ કહ્યો છે તેજ છે. તે ઓડવ જાતિનો છે. તેમાં રિષભ અને પંચમ વિવાદી છે. આ રાગને વસંતઋતુની દોલયાત્રાના મહોત્સવ પ્રસંગે ગાવાની રૂઢી છે. હનુમન્મત પ્રમાણે જોતાં હિંદોલમાં પંચમ વિવાદી નથી પણ ઉલટો ધૈવતને વિવાદી માન્યોછે. અમારા

પ્રદેશમા સર્વ સગીત વ્યવસાયી લોકો, હનુમન્મતમા વર્જ્ય કરવા કહેલા, ધૈવત પરતો આ રાગનુ સર્વ મહત્વ છે, એમ માનેછે અમે પાછળ એકવેળા કહ્યુંજછે કે, હનુમન્મતનો પ્રચાર અમારી તરફ ઝાઝો નથી, કારણુ અમારે ત્યાં તે મત વિરૂદ્ધ પુષ્કળ રાગ પ્રકાર નિકળશે સગીતતરગ ગ્રથકાર એક ઠેકાણે કહે છે કે, અમારા દેશમા હવે હનુમન્મતજ ચાલેછે, અને હિંદોલનુ વર્ણન આગળ કરતા પચમ વર્જ્ય કરવાનુ કહેછે જો હનુમન્મત પ્રચારમા હોય તો એમ કેમ કહી શકાય? શબ્દકલ્પદ્રુમ ગ્રથમા જો કોઈ જોવા જાય તો હિંદોલમાં રિ, પ વર્જ્ય કરવાનુજ કહેલુ જણાયછે રાગવિબોધ અને સગીત નારાયણમાથી જે કાઈ રાગો Sir William Jones એમણે સગ્રહ કર્યા છે, તેમા હિંદોલ પણ એક છે, અને તેમા પણ પચમ વર્જ્ય કરવાનુજ કહ્યુંછે ”

આ માહિતી સગીતસાર ગ્રથની છે આ ગ્રથમા હિંદોલનુ સ્વરૂપ કલ્યાણ થાટના સ્વરોથીજ કહ્યુંછે કોણુ જાણે રાગવિબોધનો શુદ્ધ થાટ કેવો, એ બગાલમા ખબર હશે કે નહીં? કદાચિત્ ન હશે બગાલી ગ્રથકારોએ આપણા બિલાવલ મેલને શુદ્ધથાટ સમજી ભારેભાર ગ્રંથોના ઉતારા ટાક્યા છે મને લાગે છે કે, તમને તેમનુ આમ કરવુ પ્રશસ્ત લાગશે નહીં, રાગવિબોધકારે "હિંદોલ" ઔડવ માન્યો છે, અને આપણે પણ તેમ માનીએ છીએ, એટલા પરથીજ રાગવિબોધને આપણા રાગોનો આધાર ગણવા માડીએ તો તે વિધાન તદન મૂર્ખતાનુ ગણાશે નહીં કે? રાગવિબોધકારનો હિંદોલ આસાવરી થાટનો અને આપણો કલ્યાણી થાટનો એ બને એક કેમ થશે? બગાળી ગ્રથમા આવા પ્રકાર મને ઘણેક ઠેકાણે દેખાયા ત્યા સગીત–ગ્રંથોનુ જ્ઞાન આપણા કરતા ઘણુજ અધિક છે, એમ કહેવા કઈ કારણુ નથી ત્યા સગીતની રૂચી અધિક છે, એમા શકા નથી, પરતુ ગ્રથ વાચેલા વિદ્વાન ત્યા મને ઘણા મળ્યા નહીં જે થોડાક મળ્યા તેમની ગ્રંથો વિષે પુષ્કળ ઠેકાણે ગેરસમજુત થયેલી જણાઇ તેવી ગેરસમજુતીનુ એક ઉદાહરણ તમને કહુછુ ત્યા પ્રવાસ કરતા સગીત ગ્રથ વાચેલા એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ મને મળ્યા તેમણે સગીતદર્પણ વાચ્યુ હોય એમ મને જણાયુ તેમને મે સ્હેજ પ્રશ્ન કર્યો કે, તમને દર્પણનો શુદ્ધસ્વર મેલ કયો લાગે છે? તેમણે લાગલોજ ઉત્તર દીધો કે, તે બિલાવલ (આપણા પ્રચારનો) મેલજ છે ત્યારે મેં તેમની સામે શ્રીરાગની વ્યાખ્યા મૂકી અને કહ્યુ કે, આ શ્રીરાગના સ્વર કયા હશે? તે વ્યાખ્યા આવી હતી

> " श्रीराग' सच विख्यात सत्रयेण विभूषितः ।
> पूर्ण. सर्वगुणोपेतो मूर्छना प्रथमा मता ।
> केचित्तु कथयत्येनमृषभत्रयसयुतम् ॥"

ભાવાર્થ:—પ્રસિદ્ધ શ્રીરાગમાં ષડ્જ સ્વર ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે. તે રાગ સંપૂર્ણ છે, અને સર્વગુણસંપન્ન છે. મૂર્છના પહેલીછે. કોઈ કોઈ પંડિતો એમાં રિષભને ગ્રહ અંશ ન્યાસ માનેછે.

તેઓએ કહ્યું કે, આપણે શ્રીરાગમાં રિ સ્વર કોમલ લઈએ છિયે એ પ્રસિદ્ધજ છે. ષડ્જસ્વર ચાર શ્રુતિનોછે, અને અહિયાં "સત્રય" એટલે ત્રીજા દરજ્જાનો છે, માટે તે કોમલ થશે નહીં કે? આ સાંભળી મને નવાઈ લાગી! સત્રય શબ્દનો આવો અર્થ મારે સ્વપ્ને પણ નહોતો. સત્રય એટલે–જે રાગમાં સા સ્વર ગ્રહ, અંશ અને ન્યાસ એ ત્રણ ઠેકાણે હોય તે–એવો અર્થ સ્પષ્ટછે. તે ગૃહસ્થનો ઉપલો ઉત્તર સાંભળ્યા પછી મેં પુછ્યું કે, શ્રીરાગમાં આપણે ધૈવત કોમલ અને મધ્યમ તીવ્ર લઈએ છિયે, તે વિષે આ શ્લોકમાં શું કહ્યુંછે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેઓ કાંઈજ દઈ શક્યા નહીં. સંગીતસારકર્તાએ શ્રીરાગનું વર્ણન સ્વરોથી પ્રચારને અંગે કર્યુંછે.—એટલે તેણે રિ કોમલ મ તીવ્ર, ધ કોમલ, એ સ્વરો લીધાછે,–અને તેને આધાર સોમેશ્વર તથા કલ્લિનાથના સંસ્કૃત ગ્રંથોનો! એમ કાં? તો તે ગ્રંથકારો પણ શ્રીરાગને સંપૂર્ણ કહેછે! સોમેશ્વર જો રાગવિબોધકારજ હોય તો, તે ગ્રંથના શ્રીરાગનો થાટ કાફીનો છે, એ મેં તમને કહ્યુંજ છે. પરંતુ બીજો પણ એક સોમેશ્વર સાંભળવામાં આવેછે. બંગાલી ગ્રંથકાર ઉપર ટીકા કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ ત્યાંના ગ્રંથો વિષે તમે ખસૂસ પ્રશ્ન કર્યો, માટેજ મને જે લાગ્યું તે તમને પ્રમાણિકપણે કહ્યું. ત્યાંના ગૃહસ્થ ઘણા શોધકછે, એમાં સંશય નથી, પરંતુ ગ્રંથ વાંચેલા શિક્ષક ત્યાં ન હોવાથી, તેમની ભૂલો થવાનો સંભવ પણ જરૂર રહેછે. આ મેં મારો પોતાનો ખાનગી મત કહ્યો. તમને ત્યાંના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ વાંચવાની ભલામણ મેં કરેલીજ છે, અને તેમ વાંચ્યા પછી તમે તમારૂં મત બાંધજો અસ્તુ.

પ્ર૦—તમે કહ્યું હતું કે ભાવભટ્ટ એ ગ્રંથકાર, બહુ જૂનો નથી, તેણે હિંદોલનું વર્ણન કેવું આપ્યુંછે?

ઉ૦—ભાવભટ્ટે નિરનિરાળા ગ્રંથોના મતો ભેગા કર્યાં છે. રત્નાકર, દર્પણ, વિગેરે ગ્રંથોનો ખુલાસો તો તેનાથી પણ થયો નથી, પરંતુ બીજા ગ્રંથોમાંથી તેણે જે ઉતારાઓ લીધાછે, તે સમજાય તેવા છે.

પ્ર૦—ભાવભટ્ટે રત્નાકરના રાગ પોતાના ગ્રંથમાં કહ્યા નથી કે?

ઉ૦—તે તેણે યથાસાંગ ઉતારી લીધાછે, પરંતુ ફક્ત ઉતારીજ લીધાથી શું ઉપયોગ? રત્નાકરમાંથી તેણે એક એક રાગની વ્યાખ્યા જેમની તેમ ઉતારી

લીધી, અને તે સમજાવવાની ખટપટ ન કરતા નિરનિરાળા ગ્રંથોની વ્યાખ્યા ભેળી કરી રત્નાકરના ગ્રામરાગ, ગ્રામ, મૂર્છના, જાતિ, વિગેરે સાધનોથી સમ વેલા છે તેમનો ખુલાસો પુષ્કળ ગ્રથકારોથી થયો નહીં, માટે તેઓ ગ્રામ રા વાટે ગયાજ નથી ગ્રામ, મૂર્છના જાતિ વિગેરેના યોગ્ય ખુલાસાથી રત્નાક રાગોના સ્વરૂપો સ્પષ્ટ કરવા ખરેખરજ ઘણા મુશ્કેલ થયા છે. રત્નાકર પછી માત્ર પુષ્કળ સસ્કૃત ગ્રથો સારા સમજાવ તેવા છે, તથા તેમનો આપણને ઉ યોગ પણ થશે ભાવભટ્ટે હિંદોલની વ્યાખ્યા આવી આપી છે

" **द्वितीयगतिकोरिश्च त्वेकैकगतिकौ गनी । तदा हिंदोलमेल स्यात्**

આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે હિંદોલનો થાટ આસાવરીનોજ ઠરી શકશે આગ " **हिंदोलश्चोरिपत्यक्त सनिक प्रातरेवच** " એમ કહ્યુ છે આસાવર થાટનો હિંદોલ સવારે ગાવાનો રાગ છે એમ કહેવુ કોઇને વિસગત લાગશે નહી તેનેજ કલ્યાણ મેલમા ગાધાર વાદી તરીકે કોઈ વર્ણવેતો, વાદ અને મતભેદ કારણ મળશે રાગવિબોધમા હિ દોલ વિષે આમ લખ્યુ છે ' **हिंदोलो रिपहानं मांश सांतग्रह सदोपासिवा** ' આ રાગનો મેલ " વસત " કહ્યોછે વસત મેલની વ્યાખ્યા આવી છે " **शुद्धा वसतमेले सरिपमधा अतरश्च काकलिका** આ વ્યાખ્યા પરથી હિંદોલનો થાટ ભૈરવનો ઠરે છે એમા પણ રિ પ એજ સ્વરો વર્જ્ય છે તે ધ્યાનમા રાખવા જેવુછે

આ પરથી હિંદોલના રૂપો નિરનિરાળી વેળાએ નિરનિરાળા થતા ગયા એમ દેખાતુ નથી કે ? આપણે લક્ષ્યસગીતમા કહેલુજ પસદ કરશુ, કારણ તે આપણા પ્રચારના સ્વરૂપથી ઉત્તમ મળેછે તે ગ્રથકારને ગ્રથોના મતભેદ ખબર હતા, એમ તેના લખવાપરથી સ્પષ્ટ દેખાયછે ભૈરવ થાટના રિ, પ વર્જિત હિંદોલ રાગનો એક નવીન પ્રકાર આપણે પ્રચારમા આગળ આણી શકશુ હશે હવે આપણા પ્રચારના હિંદોલ તરફ વળીએ આ રાગ કદી કદી ગાયક લોક રાત્રિએ પણ ગાતા જણાયછે તેમા તીવ્ર મધ્યમ સ્પષ્ટ હોવાથી અને ગાધાર સ્વર પણ મહત્વ પામતો હોવાથી તેમ કરવુ ખોટુ દેખાતુ નથી હુ તો કહુછુ, કે, આ રાગ ગાધાર વાદી અને રાત્રગેય છે એવુ વિધાન જો કોઈ મારી સામે મૂકે તો તેને હુ સુસગતજ કહીશ હિંદોલમા પચમ વર્જ્ય છે, તે કારણે ધૈવતને આપોઆપજ અધિક મહત્વ આવેછે આમ જોવાથીજ આને સવારનો માન્યા હશે કોઇ કોઇ ગાયક ષડ્જને વાદી માનેછે તેમ માને તોપણ તે આપણા નિયમ વિરૂધ થનાર નથી ' સા મ પ ' સ્વરો ગમે તે વેળાના રાગોમા વાદી થઇ શકે એ આપણો નીયમછે હાલના વ્યવહારને અનુસરી

ચાલવું હોય તો, ધૈવતનું વાદીત્વ કબૂલ કરવું પડશે. આ રાગમાં આરોહણમાં નિષાદ વક્રછે એમ કહેવાયછે. એનો અર્થ એવો કે આરોહ કરતાં નિષાદ પર્યંત આવી એકાદ સ્વર પણ પાછળ જવું પડેછે. વક્રત્વ એટલે શું? એ મને લાગે છે કે, મેં તમને એક વેળાએ કહ્યું હતું. "સા, ગ, મ' ધ નિ ધ, સાં" એ હિંદોલનો આરોહ સારો લાગશે. સાં. નિ ધ, મ', ગ, સા" એવો અવરોહ થશે, "મ' ધ નિ સાં" એવો સરળ આરોહ કર્યાથી શ્રોતાઓને "સોહોનિ" રાગનો ભાસ થવાનો સંભવ હોયછે, માટે આ વક્રત્વ માનવામાં આવેછે. સાવકાશ ગાતી વેળાએ આ નિયમ સારી રીતે પાળી શકાય છે, અને તેનું પરિણામ પણ ઉત્તમ થાયછે. જલદ ગાવામાં ગાયક ઘણી વેળા આવા નિયમ તોડતા જણાયછે. આ રાગમાં નિષાદ સ્વર તદન ગૌંણ હોવાથી, જલદ તાનોમાં શ્રોતાના મનપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવા જેવી અસર થતી નથી. નિષાદનું વક્રત્વ બીજા ઘણાએક રાગોમાં તમારી દષ્ટિએ પડશે. આ કલ્યાણી થાટમાં જે બે મધ્યમના રાગોછે, તેમાં બહુધા આરોહમાં નિષાદ વક્ર અથવા વર્જ્ય હોયછે, એમ તમને જણાશે. જલદ તાનોમાં તેને વક્ર ન રાખી શકાતો હોવાથી, ત્યાં ત્યાં લેવાનારા નિષાદને પ્રચ્છાદિત અથવા અનભ્યસ્ત કહેછે. આ વિષય મેં તમને પહેલાંજ સમજાવ્યોછે. હિંદોલ રાગ ઉત્તરાંગનો હોવાથી તે અવરોહણમાં ખરેખરજ અધિક દિપેછે. આ રાગની પ્રકૃતિ બહુ ગંભિરછે. હિંદોલમાં નિષાદનો જેટલો ઓછો ઉપયોગ થાય તેટલો તે અધિક સ્પષ્ટ દેખાશે, તથા તેજ, નિષાદ જેટલો અધિક દેખાય તેટલો તમારો રાગ સોહોનિ રાગની પાસે જશે એવું ધારણ સદા ધ્યાનમાં રાખવું. હિંદોલ રાગ સાંભળતાં શ્રોતાઓને મારવા, પૂરિયા, સોહોનિ, એક પ્રકારનો પંચમ વિગેરે રાગોની થોડી થોડી છાયા દેખાવાનો સંભવ છે. તે સર્વ રાગો પોત પોતાના નિયમોથી નિરાળા છે એ ખરૂં, પરંતુ, તેમનું થોડા ઘણા પ્રમાણમાં નિકટપણું કહી રાખ્યું. આ સઘળા રાગોમાં પ્રથમ કોમલ રિ છે તે હિંદોલમાં નથી, તે પૂર્વાંગનો એક જાણવા જેવો ભેદજ છે. ઉત્તરાંગમાં તે રાગ હિંદોલની બહુ પાસે આવી શકેછે.

પ્ર૦—હવે અમને હિંદોલનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહો?

ઉ૦—ઠીકછે, કહુંછું.

સા, ધ સા, ગ સા, સા, સા, ગ મ' ગ, સા, સા ની ધ, નિ ધ, મ' ધ સા, સા, ગ મ' ગ, સા;

સા, ધ, મ' ધ, મ' ગ, મ' ધ સા, સા ગ મ' ધ, ધ મ' ગ સા; ધ ધ મ' ગ, મ' ગ, મ' ધ નિ ધ, મ' ગ, ધ મ' ગ ગ સા, સા સા ગ ગ, મ' ધ મ' ગ,

ધ ધ મ' ગ મ' ગ સા, સા ગ મ' ગ, સા, ગ ગ મ' ધ, મ' ધ સાં, સા સાં ધ ધ, ગ મ' ગ સાં, સા નિ ધ, નિ ધ મ' ગ ગ, નિ ધ મ' ગ, મ' ગ સા,

ધ ધ સા, ગ ગ સા સા ગ મ' ગ સા, સા ગ, મ' ગ, નિ ધ મ' ગ, ધ ધ મ' ગ, મ' ગ સા,

ગ ગ મ' ધ સાં, સા, સા ગ મ' ગ, મ' ગ સા, સા નિ ધ મ' ગ ગ, ધ મ' ગ, મ' ગ ગ સા, નિ નિ ધ ધ મ' મ' ગ ગ, મ' ગ, સા, ધ, સા ગ, આવા સ્વર સમુદાય ગાવાથી દ્વિતીય સ્વરૂપ ઘણુંજ સ્પષ્ટ દેખાશે. મને લાગેછે, હવે આપણે કલ્યાણી થાટના પહેલા બે વર્ગોના રાગો પૂરા કર્યા. ત્રીજા વર્ગમા આપણે બને મધ્યમ લેનારા રાગો નાખ્યા છે, તેનો વિચાર હવે કરવો છે

પ્ર૦—હા, હવે તેજ લ્યો

ઉ૦—પ્રથમ આપણે હમીર રાગ લઇશુ ક્યાંક ક્યાંક "હમ્બીર" એવું નામ પણ જણાયછે રાગોના નામોની યોગ્યાયોગ્યતાના પ્રશ્નમાં આપણે જવુ નથી. પ્રચારમા જે નામો જણાય તેજ સ્વીકારી આપણે આગળ ચાલવુ છે મે તમને પ્રથમથીજ કહ્યુ છે કે, રાગોના નામો નિરનિરાળા કારણોથી મળેલા છે. મી. ભેનરજી પોતાના ગ્રંથમાં આમ કહેછે

"રાગરાગિણી નિરનિરાળા ભાગોમાથી ભેગી કરવાનો એવો એક પુરાવો દઇ શકાય કે, પુષ્કળ રાગોના નામો દેશો પરથી દેવામા આવ્યાછે જેમકે, સૈંધવી, બગાલી, સોરઠી, ભોપાલી, ગુર્જરી, માલવી, કામોદી, કર્ણાટી, ગાંધારી, ટકી (રાજપુતાના) વૈરાગી, મુલતાની, ઇત્યાદી. મુખ્ય ૭ રાગોના નામો ૭ ઋતુપરથી પડેલા જણાયછે"

હાલ તુરત આપણે તેની ચરચામા પડવુજ નહીં. હમીર રાગનો થાટ કહેવાની જરૂર નથી. તે કલ્યાણીનોજ હોઇ તેમાં તીવ્ર તથા કોમળ એ બને મધ્યમો લેવાછે આને સંપૂર્ણ રાગોપૈકી એક માનેછે કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોમા, આ રાગ શંકરાભરણ થાટમા કહેલો મળી આવે છે તેનું કારણ શોધી કહાડવુ મુશ્કેલ નથી. આ બે મધ્યમના રાગોમા તીવ્ર મધ્યમ કરતા કોમલ મધ્યમ ખરેખરજ અધિક મહત્વવાન છે પરંતુ તે સર્વ રાગોમા, પ્રચારમા તીવ્ર મધ્યમ લેવામા આવેછે, એ નિર્વિવાદછે તીવ્ર મધ્યમ ગૌણછે તેનો એક સબળ પુરાવો એવો દઇ શકાય કે, તે ન લેવાય તોપણ રાગ સ્વરૂપ બગડી જતુ નથી. આ હમીર રાગમા આરોહણમાં નિષાદ વર્જ કરે છે, અને તેમજ અવરોહમા ગાધાર વર્જ

કરેછે. આજ કૃત્યોને કોઇ નિરાળા શબ્દોથી વર્ણવેછે. તેઓ કહેછે કે આ રાગમાં આરોહમાં નિ વક્ર છે, અને અવરોહમાં ગ વક્ર છે. આ બે સ્વરો ગાયકો બહુ સાવધપણે વાપરે છે, એમાં સંશય નથી. આ સ્વરો જરા પણ પ્રમાણ બહાર જતાં, સાંભળનારને લાગલોજ યમનનો ભાસ થવા માંડેછે, " ગ રે સા " એવો સરળ અવરોહ કર્યાથી યમન રાગનું અંગ સ્પષ્ટ દેખાશે, માટે ગાયકો ત્યાં " ગ મ રે સા " એવો પ્રયોગ કરે છે. લક્ષ્યસંગીતકારે આ બે મધ્યમ લેનારા રાગો વિષે પ્રચારના ધોરણે એક સાધારણ નિયમજ કહી રાખ્યો છે, અને તે એવો કે આવા રાગોમાં આરોહમાં નિ દુર્બલ, અને અવરોહમાં ગ દુર્બલ હોયછે. તે કહેછે.

"द्विमध्यमेषु रागेषु नियमः प्रायशो भवेत् ।
आरोहे स्यान्निदौर्बल्यं गदौर्बल्यं विपर्यये ॥"

ભાવાર્થ:—બે મધ્યમ લેનારા રાગોમાં એક સાધારણ નિયમ એવો હોયછે કે, આરોહમાં નિ સ્વર દુર્બલત્વ પામેછે અને અવરોહમાં ગાંધાર સ્વર દુર્બલ થાયછે.

જ્યારે તમે સાવકાશ રીતે આ રાગનો આલાપ કરો, ત્યારે હમેશાં આ નિયમના ધોરણે કરજો, એટલે તમારો રાગ સુંદર બેસશે. જલદ તાનો લેતાં " પ પ ધ નિ સાં રેં " એવી તાનો બીજા ગાયકો પ્રમાણે તમારે પણ લેવી પડશે, પરંતુ યોગ્ય ઠેકાણે મૂળ રાગનું મંડન કરી, શ્રોતાને યમનનો ભાસ ન થવા દેવાની ખબરદારી રાખજો, એટલે થયું. ઉત્તમ ગાયકો આ રાગ કેમ ગાયછે, તે તરફ લક્ષ આપતા રહેશો કે, તેમનું અનુકરણ તમે જલદીજ કરી શકશો. હંમીરનું અંગ તમારા મનમાં સારી રીતે ઠસવા માટે હું હવે જે સ્વરસમુદાય ગાઈ દેખાડું છું તે સાંભળો.

" સા ગ મ ધ, નિ ધ, સાં, રેં સાં, નિ ધ પ, મ' પ ધ પ, ગ ગ મ રે ગ મ ધ પ, ગ મ રે, સા " આ તમે ઉત્તમ તૈયાર કરી રાખશો કે, આ રાગનું સ્વરૂપ તમને બિનચુક ગાતાં આવડશે. આનાથી પણ નાનો પ્રકાર જોઇતો હોય તો આ લ્યો.

" સા, રે સા, ગ મ ધ, નિ ધ સાં । સાં નિ ધ પ, મ' પ, ધ પ, ગ મ રે સા, " " ગ મ ધ ", એ સ્વરો હવે લોકોનાં એટલા બધા પરિચયના થયા છે કે, તે સાંભળતાંજ તેઓ હંમીરનું નામ લેછે. હાલમાં આ રાગની તે એક

પડ્જ થઇ બેઠીછે હાલમા હમીરમા ધૈવત વાદી માનવામા આવેછે, તેનુ કારણ એકાર્થે "ગ મ ધ" એ સ્વરસમુદાયજ ગણી શકાય. પ્રથમા હમીરને ધૈવત વાદી કહ્યો નથી અને તે બરોબરજ છે, કારણ આ રાગ રાત્રિના પહેલા પ્રહરે ગાવામા આવતો હોવાથી તેમા ધૈવતનુ વાદિત્વ શોભનાર પણ નથી ગાવામા વચ્ચે વચ્ચે ધૈવતપર થોડુ વજન જણાય, તેથી તે વાદીજ હોવો જો ઇએ એમ નથી સગીતસારકર્તાએ આ રાગ વિષે એક સસ્કૃત ગ્રથનો આ ધાર પોતાના પુસ્તકમા આપ્યો આપ્યોછે

षड्जन्यासग्रहांशास्ता हंवीरापूर्णतांगता ।
निशाया प्रथमे यामे गेया प्रोक्ता मनीषिभि ॥

ભાવાર્થ—હમીર રાગ સપૂર્ણ છે, અને તેમા ષડ્જસ્વર ગ્રહ અશ ન્યાસ છે પડિતો મ્હેછે કે આ રાગ રાત્રિના પહેલે પ્રહરે ગવાયછે

આ આધાર સોમેશ્વરના ગ્રથનો છે એમ તે કહેછે રાગવિબોધનો કર્તા સોમનાથજ છે, પરતુ તે આ સોમનાથ નહીં, કારણ આ શ્લોક રાગવિબોધનો નથી. જો સોમેશ્વરના હમીરનો થાટ શકરાભરણ હોય તો તે આધાર સારો છે પરતુ રાગના થાટ સબધી સગીતસારકર્તાનો કેટલેક ઠેકાણે ગોટાળો થયેલો જણાતો હોવાથી સોમેશ્વરનો હમીર થાટ કયો એ હુ મ્હી શકતો નથી. પ્રથમા હમીરમેળ અન્ય ઠેકાણે પણ કહેલો છે, પરતુ તે શકરાભરણથી કાઈ અશે નિરાળો છે શકરાભરણમા ધૈવત તીવ્રછે, એ પ્રસિદ્ધ છે કેટલાક ગ્રથોમા હમીરમેળના જે વર્ણનોમા ધૈવત કોમળ કહ્યોછે તેવા વર્ણનો પણ તમને કહી રાખુછુ

રાગવિબોધમા આમ કહ્યુ છે

"हमीरमेलउज्ज्वलसमपधतीव्रतररिमृदुमसृदुसका ।
हमीरविहगडकेदारप्रमुखा अतो मेलात्" ॥

ભાવાર્થ—હમીરમેળમા શુધ્ધ સ મ પ ધ છે તીવ્રતર રિ મૃદુ મ અને મૃદુ સ છે આ મેળમાથી હમીર વિહગડ, કેદાર વિગેરે રાગો નિકળેછે

અહિયા સામપ સ્વરો શુધ્ધ છે એટલે તે આપણા શુદ્ધ થાટના થશે

તીવ્રતર રિ એટલે આપણો શુધ્ધ રિ થયો. મૃદુ મ અને મૃદુ સા એ ક્રમેથી તીવ્ર ગ અને તીવ નિ થયા પરતુ રાગવિબોધનો શુદ્ધધૈવત એટલે આપણો કોમળ ધૈવત થયો અહિયા આપણા પ્રચારના હમીર સ્વરૂપને બાધ આવે છે

અનૂપસંગીતરત્નાકરમાં હંમીરનું વર્ણન આમ કર્યું છે.

" द्वितीयमतिकोरिश्च तृतीयगतिकौ निगौ ।
हंमीरमेलणः स्याद्धमीराद्यास्तदुद्भवाः ।
सत्रिस्तृतीययामेच हंमीरः पूर्णईरितः ।

ભાવાર્થ.—હંમીર મેલમાં દ્વીતીય ગતિનો રી, અને તૃતીય ગતિના ગ, ની સ્વરો છે. આ મેલમાંથી હંમીરાદિક રાગો નિકળે છે. હંમીરમાં ષડ્જસ્વર ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે. એ રાગ સંપૂર્ણ હોઈ ત્રીજા પ્રહરે ગવાયછે.

આમાં રિષભ બીજા દરજ્જાનો એટલે આપણો તીવ્ર છે, તે ઠીક છે. નિષાદ અને ગાંધાર ત્રીજા દરજ્જાના એટલે તીવ્ર છે, તે પણ આપણાજ મત પ્રમાણે છે. બાકી રહેલા ચાર સ્વર સા, મ, પ, ધ, શુદ્ધ છે, માટે આ મત રાગ વિબોધના મત સાથે મળેછે. કારણ આ ગ્રંથનો પણ શુદ્ધ ધૈવત તે આપણો કોમલ ધૈવત છે.

રાગચંદ્રોદય નામના ગ્રંથમાં હંમીર આવો છે.

" शुद्धौसगौमध्यमपंचमौच । शुद्धस्तथाधैवतकोयदिस्यात् ।
लघ्वादिकौषड्जकमध्यमौचेत् । हंमीरनट्टाव्हयकस्यमेलः ॥
हंमीरनट्टप्रमुखाश्चरागाः । केचित्प्रसिद्धः प्रभवंत्यमुष्मात् ।
सांशग्रहांतोऽहनितूर्ययामे । पूर्णोभवेन्नट्टहमीर पूर्वः ॥

ભાવાર્થ.—હંમીરનાટ મેલમાં સા, ગ, મ, પ, સ્વરો શુદ્ધ છે. ધૈવત પણ શુદ્ધજ છે. ષડ્જ, મધ્યમ લઘુ છે. આ મેલમાંથી હંમીર, નાટ વિગેરે પ્રસિદ્ધ રાગો નિકળે છે. હંમીરમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસછે. તે સંપૂર્ણ હોઈ દિવસના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય છે.

આ વર્ણન હંમીરનાટનું છે, પરંતુ હંમીર તથા નાટ એ એકજ મેલમાંથી છે, માટે થાટનાં સ્વરો તપાસવા માટે તે ઉપયોગી થશે. અહિયાં શુદ્ધ ગાંધાર કહ્યોછે, તે આપણો તીવ્ર રિ છે. ષડ્જ અને મધ્યમ, એ લઘુ કહ્યાછે, તે આપણા તીવ્ર નિ, ગ છે. જે શુદ્ધ ધૈવત છે, તે આપણો કોમલ ધ છે. ત્યારે આ મત પણ રાગવિબોધથી મળેછે. હવે આવી તરાહના અધિક ઉદાહરણો આપતો નથી.

પરંતુ આ સર્વ જોઈ તમે પૂછશો કે, ત્યારે હંમીરને શંકરાભરણ મેલ કોણે કહ્યો હતો?

તમને રાગતરંગિણી ગ્રંથનું નામ મેં આગળ કહ્યુંછે. તે ગ્રંથમાં હમીર શંકરાભરણ થાટમાં કહ્યોછે. તે ગ્રંથનો શુદ્ધ થાટ કાફીનો છે એ પણ મેં કહેલુંજછે, તે ગ્રંથમાં હમીરને કેદાર થાટનો એક રાગ માન્યોછે, અને કેદાર મેલના સ્વર આમ કહ્યાછે " गांधारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयं गृण्हाति, निषादश्च षड्जस्य श्रुतिद्वयं गृण्हाति तदा केदारस्वरस्थानम् ।" કાફી મેલમાં ગ, ની તીવ્ર થયા એટલે આપણો શુદ્ધ થાટ થશે. કેદાર મેલના જન્ય રાગ કહેતાં ગ્રંથકાર આમ કહેછે

> " केदारस्वरसंस्थाने थुनः केदारनाटकः ।
> आभीरनाटनामात्र गेयो रागस्तथापरः ॥
> खंबावती ततो ज्ञेया शंकराभरणस्तथा ।
> बिहागडाच हंमीरः श्याम श्रुतिमनोहर ॥
> छायानट्टश्च भूपाली ज्ञेया भीमपलासिका ॥

ભાવાર્થ—કેદાર સ્વર સંસ્થાનમાં આગળ આપેલા રાગો ઉત્પન્ન થાયછે. કેદાર નાટ, આભીર નાટ, ખંબાવતી, શંકરાભરણ, બિહાગડા, હમીર, કાનને મધુર લાગનારો શ્યામ, છાયાનાટ, ભૂપાલી, અને ભીમપલાસિકા.

આ ઉતારો મેં ખસૂસ અહિયાં લીધોછે, કારણ આગળ જતાં આપણને કેદાર શ્યામ, છાયાનટ એ રાગો પણ કહેવાછે. રાગતરંગીણી ગ્રંથ ઉત્તર તરફનો છે અને પાછળ કહી ગયેલા ગ્રંથ લખનારા પંડિત ભાવભટ્ટ, પુંડરીક, સોમનાથ, એ દક્ષિણ નાછે એમ સમજી ચાલીએ, તો સંગીતના ઇતિહાસપર પણ થોડુંક અજવાળું પડશે પરંતુ હાલ આપણે તે વિષય હાથ ધરો નથી. આપણને હમીર માટે શંકરાભરણમેલ મળ્યો કે, આપણું ઘણું કામ થયું, કારણ પછી જે તે તીવ્ર મધ્યમનીજ વાત રહી. તે સ્વર રાત્રિદર્શક વાચકછે, એ તમે જાણોજછો. હમીર રાગ રાત્રે ગાવો સુસિદ્ધ માન્યોછે, માટે તેમાં તીવ્ર મધ્યમ વિસંગત થતો નથી, પણ ઉલટો વૈચિત્ર્યજ વધારેછે, એવો અનુભવછે તે સ્વર પાછળથી દાખલ થયો હશે, એવું માનવાનો પુરાવો તેનું ગાયન એજ દઇ શકાય. બે મધ્યમના સધળા રાગો જુઓ તે માંથી તીવ્ર મધ્યમ કહાડી પ્રયોગ કરતાં રાગહાનિ થતી દેખાતી નથી. લક્ષ્ય સંગીતમાં જે વર્ણનછે, તે માત્ર આપણા પ્રચારના હમીરને બરોબર લાગુ પડશે, કારણ તે ગ્રંથ તરંગિણી પછીનો હોઈ ખાસ હિંદુસ્થાની પદ્ધતિનોજ છે.

> " कल्याणी नामके मेले हंमीरः प्रोच्यते बुधैः ।
> गमद पांडाव केचिद्वैवतांदीऽपि लाप्यते ॥

धैवतेऽवधारणं यत्रैतद्वादित्वकारणम् ।
लक्ष्यगतं समालोच्य बुधः कुर्यात्स्वनिर्णयम् ॥
स्यादारोहे निर्दौर्बल्यमवरोहेऽपि गस्यतत् ।
स्वायंगेयं तथा पूर्णं वक्र रूपं सतां मतम् ॥
मध्यमावत्र द्वौ ग्राह्यौ रोहण एव तीव्रमः ।
सरलत्वे रोहणस्य यमनः स्यात्सुनिश्चितम् ॥
संवातात्द्गमधानां स्यादेतद्रूपं परिस्फुटम् ।
प्रायोऽनेनैव श्रोतारः कुर्वंति नामनिर्णयम् ॥ ”

ભાવાર્થ.—કલ્યાણી થાટમાં પંડિતો હંમીરની ઉત્પત્તિ માનેછે. આમાં ગાંધાર ગ્રહ અને પંચમ અંશ છે. પ્રચારમાં કોઈ કોઈ ધૈવતને પણ વાદી માનેછે, ગાતી વેળાએ ધૈવતપર વજન આવેછે, પરંતુ તેટલા પરથીજ વાદી સમજવાની જરૂર નથી. એવે ઠેકાણે લક્ષ્ય ઉપર ધ્યાન આપી યોગ્ય લાગે તે મત સ્વીકારવું. આરોહમાં નિષાદ મહત્વ પામતો નથી અને અવરોહમાં ગાંધારની સ્થિતિ પણ તેવીજ છે. પંડિતોના મતે આ રાગ સ્વયંગેય, સંપૂર્ણ અને વક્ર છે. એમાં બે મધ્યમો આવેછે. તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ કરવો હોય, તો તે આરોહમાંજ થાયછે. આ રાગના સ્વરો સરળ રીતે ગાવાથી યમનનું રૂપ ઉત્પન્ન થશે. ગ મ ધ એ સ્વરસમુદાયથી રાગસ્વરૂપ સ્પષ્ટ થવા માંડેછે. ઘણું કરી આ સ્વરસમુદાય પરથીજ શ્રોતાઓ રાગનું નામ નિર્ણય કરેછે.

આમાની દરેક વાતો તમારે ધ્યાનમાં રાખવી. મને લાગેછે કે, આ શ્લોક તમે મોઢેજ કરી રાખશો તો ઠીક પડશે, કારણ તેના યોગે તમે તમારા હાલના રાગરૂપનું પ્રતિપાદન કરી શકશો. પ્રચારમાં જો કે ઘણા જણો ધૈવતનું વાદિત્વ માનેછે, તોપણ મને લાગે છે કે, તમારે તો પંચમ કિંવા ષડ્જનુંજ માનવું. લોકમતને માન આપી જો ધૈવતનેજ વાદી માનવો પડે, તો તેને રાત્રિગેય રાગોમાં એક અપવાદજ માનવો પડશે. હિંદોલને ગાંધાર વાદી માની, જે પ્રમાણે તેને કોઇ સવારનો અપવાદરૂપી રાગ માનેછે, તેવોજ આ એક રાત્રિગેય પ્રકાર થશે. હંમીર રાગ ગાયક ગાતો હોય ત્યારે તેના ગાવામાં તમને કેદાર, શ્યામ અને કામોદ રાગનો વચ્ચે વચ્ચે ભાસ થશે, કારણ તે રાગો હંમીરની નજીકના છે. આવા જે સમપ્રકૃતિક રાગો હોય છે, તેમના નિયમો ઘણી સારી રીતે સમજી લેવા પડેછે. થોડુંક આગળ ગયા પછી આપણી પદ્ધતિમાં બીજા પણ જે સમપ્રકૃતિક રાગો માન્યા છે, તેમનું એક કોષ્ટકજ

આપી રાખીશ તે તમને ઉપયોગી થશે મને લાગેછે કે, હમીર વિષે તમને હમણાં આપેલી માહિતી બસ થશે નહિ વારૂ?

પ્ર૦—હા, તેટલી પુરતી છે હમીરનો થાટ, આરોહ, અવરોહ, વાદી સ્વર, સમય, તીન મધ્યમ નિયમ ગ અને નિ ના નિયમ, વિગેરે સર્વ વાતો અમે સમજ્યા છિયે હવે તેનુ સ્વરૂપ સ્વરોથી સ્પષ્ટ કહી રાખો, એટલે આ રાગ વિષેની અધિક માહિતી જોઇની નથી

ઉ૦—ઠીકછે, તે સ્વરૂપ આમ દઇ શકાશે

સા, ગ મ ધ, નિ ધ, સા નિ ધ પ, ગ મ ધ, પ, ધ પ, ગ મ રે, ધ પ, ગ મ રે, સા રે સા, ગ મ ધ। સા રે સા, નિ ધ પ,મ પ ધ પ,સા, સા રે રે સા ગ મ ધ, પ, મ' પ, ગ મ રે સા, ગ મ ધ।

મ' પ ધ મ' પ ગ મ રે, નિ ધ,સા, નિ ધ નિ ધ પ પ પ ધ ધ પ પ, મ' પ ધ મ' પ ગ મ રે, ગ મ ધ પ ગ મ રે સા, નિ નિ ધ, નિ ધ પ, મ' પ ધ ધ પ પ, પ ગ મ રે, ગ મ, નિ ધ સા નિ ધ પ, મ' પ ધ પ, ગ મ રે સા, ગ મ ધ।

સા રે સા સા, મ ગ પ મ, ધ પ ની ધ, સા, સા રે સા, સા ધ ની પ, ધ મ', પ ગ, મ રે, ગ મ ધ ધ, પ, ગ મ રે, સા રે સા।

પ પ સા, સા, સા, સા રે સાં, ગ મ પ ગ મ રે સા, સા નિ ધ, નિ ધ પ, મ' પ ધ પ, સા રે સા નિ ધ પ, મ પ ધ ધ પ, ગ મ રે, ગ મ ધ પ, ગ મ રે સા। ગ મ ધ।

આ પ્રમાણે આ રાગનો વિસ્તાર તમે કરતા જશો, તો આ રાગ ઉત્તમ ગાઇ શકશો આવા સ્વરસમુદાય અસખ્ય કરી શકાય માટે બીજા કરવા બેસતો નથી આ બે મધ્યમના રાગોમા ગાયકો જે ગીતો ગાયછે, તેમના અતરા (અસ્તાઇ, અતરા શબ્દો તમારી જાણમા આવ્યાજ છે) બહુધા પચમથી શરૂ થતા હોય, એવા એક સાધારણ નિયમ તમારી દૃષ્ટિએ પડશે એટલે તેમના અતરા 'પ પ સા સા, સા રે સા, સા ધ સા, સા રે સા નિ ધ પ," એ રીતે બહુધા શરૂ થતા જણાશે યમનાદિક એક મધ્યમના જે રાગ મે તમને કહ્યાછે, તેમા અતરા બહુધા "ગ ગ પ ધ પ, સાં સા,' એવી રીતે ગાયકો શરૂ કરેછે આ નિયમ સર્વ ગાયકોએ કડક રીતે સદા પાળવાજ જોઇએ, એવો આગ્રહ આપણે ધરતા નથી, તથાપિ પ્રચારમા તમને આ નિયમના ઉદા હરણો હમેશા જણાશે, એટલુજ સૂચવવાનો મારો ઉદ્દેશ છે આ બે

મધ્યમના રાગોમાં તાર ષડ્જ પરથી પંચમ પર્યંત અવરોહ કરતાં ધૈવતપર સ્પષ્ટ મુક્કામ કરવામાં આવે છે, અને તેમ કરતી વેળાએ નિષાદનું મહત્વ જરા કમતી થાયછે. ધૈવતપરથી પંચમપર જતાં, ગાયક ઘણોજ થોડો, પણ સમજી શકાય તેવો, કોમલ નિષાદનો સ્પર્શ કરેછે. તેવું કૃત્ય ઉત્તમ દેખાય છે. નિષાદ સ્પર્શથી ત્યાં કદિ કદિ થોડોક બિલાવલ રાગનો ભાસ થાયછે. આ રાગમાં કોમલ નિ વિવાદી સ્વર છે એ ખરૂં, પરંતુ તે અવરોહમાં અતિ થોડો લાગ્યાથી રાગહાનિ થતી નથી.

પ્ર૦—એ સર્વ અમારા લક્ષ્યમાં આવ્યું. હવે કેદાર રાગ કહો.

ઉ૦—હા, હવે તેજ લઇશું. કેદાર એ નામ પ્રાચીન છે. આ રાગ સાધારણ રાગો પૈકી એક છે, અને તે બહુતેક ગાયકોને આવડે છે. આવા પ્રસિદ્ધ રાગોની સ્વરરચના વિષે ઘણો મતભેદ હોતો નથી, એ સમજી શકાય તેવું છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ રાગ આપણને મળેછે. તે પૈકી કેટલાકમાં આ રાગનો થાટ શંકરાભરણ માન્યો છે. આપણા પ્રચારના સ્વરૂપને તેજ થાટ અધિક પાસે છે. પ્રચારમાં આ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ લગાડે છે, તેથીજ તેને આપણે કલ્યાણી થાટમાં ગણ્યો છે. આ રાત્રિગેય રાગ છે અને તેમાં ગાંધાર તથા નિષાદ કોમલ નથી, માટે તિવ્ર મધ્યમ વિસંગત જણાતો નથી. આ રાગનો સમય રાત્રિનો પહેલો પ્રહરજ માનવો. આમા વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો એક પ્રકાર ગાયકો કરે છે તે એવો કે, વચ્ચે વચ્ચે બંને મધ્યમો એક પછી એક જોડાજોડ લગાડે છે. આવું કૃત્ય આ રાગમાં ઘણુંજ ખુલે છે. વારંવાર તેમ કર્યા કરવાથી સારૂં દેખાશે નહીં એ ખુલ્લું છે, પરંતુ યોગ્ય પ્રમાણમાં તેમ કરવાથી રાગનું વૈચિત્ર્ય જરૂર વધારશે. આવી બે મધ્યમની "સંગતિ" થોડાજ રાગોમાં લેવાય છે, માટે તે બીના તરફ મેં તમારૂં ખાસ લક્ષ્ય ખેંચ્યું.

પ્ર૦—આવા મધ્યમ બીજા કયા રાગોમાં આવશે?

ઉ૦—પૂર્વી, લલત, વસંત, પંચમ, વિગેરે રાગોમાં આવા પ્રકાર તમારી દૃષ્ટિએ પડી શકશે, પરંતુ તે વિષે આગળ જતાં સવિસ્તરથી બોલવુંજ છે. કેદાર રાગમાં બે મધ્યમો લેતી વેળાએ તે સાવકાશ ગાવા પડેછે. તે જલદ ગાઇ શકાતા પણ નથી, અને ગાવાથી શોભતા પણ નથી. આ બે મધ્યમના રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ બહુધા આરોહમાંજ હોયછે. અહિયાં આ મધ્યમ વિષે એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત કહી રાખુંછું. તીવ્ર મધ્યમ આરોહમાં લેવાય છે એમ મેં કહ્યું, તે પરથી તમારી એવી સમજ થવાનો સંભવ છે કે, આ રાગમાં "ગ મં પ" એવો આરોહ કરી શકાતો હશે, પરંતુ તેમ થઇ શકતું

નથી. આ રાગમા તીવ્ર મ એ નિયમિત સ્વરો પૈકી નથી પણ એક આગતુક જેવોછે આરોહ તથા અવરોહ બન્નેમા રાગના નિયમિત સ્વરોએજ કરવામાં આવેછે વિશેષ કાર્ય માટે લીધના સ્વર નિયમિત પ્રમાણમા નિયમિત ઠેકાણેજ રાખવા પડેછે આ કેદાર રાગનો તીવ્ર મ પચમસગતે થોડોક લેવો હોયછે તમને યમનકલ્યાણ સમજાવતા અવરોહમા કોમળ મધ્યમનો ગાંધાર સગતે વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો હતો તેની યાદ હશેજ ત્યા પણ આપણે ગમપ એમ કયા કરી શકતા હતા? આવા મોજના કોઇ કોઇ પ્રયોગ કોઇ કોઇ રાગમા હોયછે અને તે ખસુસ ધ્યાનમા રાખવા પડેછે તીવ્ર મધ્યમનો આવો પ્રયોગ બે મધ્યમના બહુતેક સઘળાજ રાગમા તમને જણાશે હુ ધારુ છુ કે ઉદાહરણથી આ વધારે સ્પષ્ટ થશે તીવ્ર મધ્યમ હુ કેમ લઉં છુ તે જુઓ સા મ મ પ પ ધ પ મ પ મ મ પ ધ પ મ રે સા મ પ ધ મ પ નિ ધ પ મ પ ધ પ મ મ પ મ રે સા આ તીવ્ર મધ્યમ લેવાનો નિયમ થયો હવે બન્ને મધ્યમો સાથે જોડી કેમ ગાય છે તે જુઓ સા મ મ પ પ ધ પ મ મ પ ધ પ મ મ ધ પ મ પ મ રે સા હુ આગળ જતા રાગ વિસ્તાર કહેનારજ છુ માટે હમણા અધિક ઉદાહરણો લેતો નથી. કેદાર રાગમા ગાધાર સ્વર વર્જ કર્યો નથી એ ખરુ પરતુ વ્યવહારમા તેને એટલો ગૌણ કરવામા આવે છે કે તેને માર્મિક લોકો અસપ્રાયજ સમજે છે આ રાગમા ગાધાર સ્વર સભાળવામા મોટી કસબ હોયછે તે ત ન નાબુદ થતા સારગ નામે એક રાગ છે તેનો ભાસ થશે અને પ્રમાણ ઊપરાત દાખલ થતાં કલ્યાણ કામોદ વિગેરે રાગોની છાયા ઉપજશે એ હમેશા ધ્યાનમાં રાખવુ પડેછે આ સાભળી તમે ગભરાઇ જતા નહીં. આ સઘળા કૃત્યો વર્ણન કરવામા જેટલા કઠણ હોય છે, તેટલા પ્રત્યક્ષ પ્રયોગમાં મુશ્કેલ હોતા નથી. પચ દસ વખત આ ખુબીઓ જોઈ રાખ્યાથી તે આપોઆપ સાધે છે ગાયક જ્યારે મધ્યમ સ્વરપરથી રિખભપર આવે છે ત્યારે તેમને આ ગાધાર દેખાવો પડેછે આ ગાધાર સ્વર સદા મધ્યમ સાથે વિટનારોજ હોવાથી અને મધ્યમ આ રાગનો પ્રધાન સ્વર હોવાથી, લોકોની નજરે સ્પષ્ટ પડતો નથી. કેદાર રાગનો લક્ષમા રાખવા જેવો એક મોટો નિયમ એવો માનવો કે, તેનો પ્રારભ કરતા 'રિ ગ' એ બન્ને સ્વરો મુકી દઈ 'સા મ મ પ' એમ ઉપર જવુ રિખભ સ્વર આરોહમા સદા ત્યાજ્ય છે, એ નિયમ અહિયાં વિસરવો નહી. 'રે મ, પ' એવો આરોહ કરીયે કે સારગ કિવા મલ્હાર દેખાવા માડશે રે પ" એવો પ્રકાર કરતાં કામોદનુ અગ ઉત્પન્ન થશે રે ગ, એવો આરોહ કરીએ તોપણ કેદાર બગડશેજ આ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ

બિલકુલ લઇએ નહિ તોપણ રાગ સ્પષ્ટ ઓળખાય તેવો રહેશે. આમ છે તેથીજ કોઇ કોઈ ધૂર્ત ગાયક આ તીવ્રમધ્યમના ઓછા વધતા પ્રમાણ પરથી કેદાર રાગના નિરનિરાળા પ્રકાર માને છે. તેવા પ્રકારો વિષે આગળ થોડુંક બોલવું પડશેજ. તીવ્ર મધ્યમ સ્વરના અધિક પ્રયોગ કરી ગાયકો જે પ્રકાર ગાયછે તેને ચાંદની કેદાર કહેછે. એક પ્રસિદ્ધ મુસલમાન ગાયકે, શુદ્ધ કેદાર અને ચાંદની કેદાર વચ્ચેનો ભેદ મને એવો કહ્યો કે, શુદ્ધ કેદારમાં તીવ્ર મ સ્વર ઘણોજ થોડો લેવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ તે લેતા પણ નથી પરંતુ ચાંદની કેદારમાં તે આરોહમાં લેછે. તેમજ ચાંદનીકેદારમાં વચ્ચે વચ્ચે ધૈવત સંગતે અવરોહણમાં કોમલ નિષાદનો અંશ લેવામાં આવેછે. આ એક ભેદ છે એમાં તો સંશય નથી, પરંતુ આમ કહેવાનો આધાર ગ્રંથમાંથી મળવાજોગ નથીજ. "ચાંદની" એ નામ ઉર્દુ ભાષાનુ જણાય છે, અને તે પરથી એ પણ સિદ્ધજ છે કે, કોઈ પણ અર્વાચીન ગાયકે ગ્રંથના કેદારને ભાંગી તોડી આ રૂપ ઉત્પન્ન કર્યું હશે. ગ્રંથના શંકરાભરણ થાટનો રાગ લઇ તેમાં તીવ્ર મધ્યમ અને કોમલ નિ દાખલ કરી આ નવીન પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો હશે. હાલમાં ગાયક બંને મધ્યમ લગાડી કેદાર ગાયછે એ પ્રસિદ્ધજછે. તેનેજ "ચાંદની કેદાર" નામ દઈ શકાશે. ચાંદની કેદારના ગીતોમાં ગાયકો બહુધા "ચાંદની" એ શબ્દની યોજના રાખેછે. કેદારના ગ્રંથ સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરી ગાયકોએ મલુહા, જલધર વિગેરે બીજા પણ તેના પ્રકાર ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે આપણે આગળના થાટમાં જોઇશું. ધૈવત સાથે કોમલ નિ નો અંશ લેવાનું મેં કહ્યું તે પરથી, અવરોહમાં "સાં નિ (કોમલ) ધ પ" એવો પ્રયોગ કરી શકાય, એમ માત્ર સમજતા નહીં. માત્ર "ધ નિ ધ" (અહિયાં નિ ની નીચેની આડી લીટી તેનું કોમલત્વ દેખાડેછે) એટલોજ પ્રયોગ "નિ" નો થાયછે. યમનમાં કોમલ મ જેમ લેવામાં આવે છે, તેવુંજ કાંઈ અંશે આ પ્રયોગ વિષે પણ જાણવું. ચાંદની અને શુદ્ધ કેદારને જુદા જુદા કરવાના નિયમ કહો? એવો પ્રશ્ન ગાયકોને તમે કરો તો તેઓ તેનો ઉત્તર દઈ શકતા નથી. તેઓ તમનેજ તેમના ગીતો પરથી નિયમ શોધી કહાડવાનું કહેશે. આનું કારણ એટલુંજ કે, તેઓએ પોતાના ગાયન સાંભળીનેજ તૈયાર કરેલાં હોય છે, માટે નિયમ વિગેરે તેમને કોઇએ સમજાવેલા હોતા નથી. જેઓ ખરા પ્રસિદ્ધ ગાયકો હોયછે, તેઓએ તેવા કોઇ નિયમ કાયમ કરી રાખેલા હોયછે, એ કબુલ કરી શકાશે. જો રાગોને નિરાળા નામો આપવાં છે તો તેના સ્પષ્ટ ભેદ કહી શકાવા જોઇએ, એ ખુલ્લું છે.

પ્ર૦—તમારા બોલવાનો ભાવાર્થ અમે ઉત્તમ સમજ્યા. અમે કેદાર

રાગની આવી માહિતી ધ્યાનમાં રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, જુઓ. કેદાર રાગને ગ્રંથમા શંકરાભરણ થાટમા કહ્યો છે પરન્તુ તેમા પ્રચારમા હમેશ તીવ્ર મધ્યમ લેવામા આવેછે, માટે તેને સગવડ સારૂ કલ્યાણી થાટમા નાખે છે આમા આરોહમા રિ, ગ સ્વરો મૂકી દેવામા આવેછે મુખ્યત્વે કરી રિ સ્વર આરોહમા સદા વર્જ્ય છે ગાંધાર તદન થોડા પ્રમાણમાં સદા મધ્યમ સગતે હોયછે મધ્યમ પ્રધાન સ્વર છે તીવ્ર મ ફકત આરોહમા પંચમ સાથે આવેછે તીવ્ર મધ્યમનો અધિક પ્રયોગ કરી, અને અવરોહમા ધૈવત સાથે થોડોક કોમળ નિ લઇ ગાયકોએ ચાદની કેદાર ઉત્પન્ન કર્યોછે

ઉ૦—બસ બસ, તમને આ રાગ સારો સમજાયોછે હવે આગળ ચાલશુ રાગવિબોધકારે બે પ્રકારના કેદાર વર્ણવ્યાછે એકનો થાટ હમીર જેવો છે અને તેની વ્યાખ્યા આવી કરીછે केदारोल्पारिधोनिशिसन्यासोगांश ग्रहक ' આ હમીર થાટમા છે માટે તેમા ધૈવત કોમળ લેવાનુ કહ્યુછે આ રૂપ આપણું નથી એ સહેજ ધ્યાનમા આવશે બીજો પ્રકાર શંકરાભરણ થાટમાં કહ્યો છે, જેમ કે न्यंशान्यासग्रहक' पूर्णोनिदयेव केदार" અહિયાં નિષાદ સ્વરને અંશ કહ્યો છે, તેમ આપણા પ્રચારમાં નથી આપણે મધ્યમનુ અંશત્વ માનીએ છીએ

"હૃદયપ્રકાશ" નામના ગ્રંથમા કેદાર રાગનો થાટ શંકરાભરણ માન્યોછે, અને તેમાથી શ્યામ, નાટ, હમીર, વિગેરે રાગો ઉત્પન્ન થાય છે એમ પણ કહ્યુછે અહિયા એક વાત તમને સ્પષ્ટ કહી રાખુછુ અને તે એવી કે, કેદારમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવાની અનુમતિ ગ્રંથમા ક્યાયે જણાતી નથી. સગીત પારિજાતકાર અહોબળ પંડિત કેદારી વિષે આમ કહેછે

"गनी तीव्रौ तु केदार्यां रिधौ नस्तोऽथ गादिमा" આ થાટ શંકરાભરણનો છે, અને તે બરોબરછે આમા રિ, ધ બીન્દુલ વર્જ્ય કરવાનુ કહ્યું છે, તેમ માત્ર પ્રચારમાં આપણે કરતા નથી. આપણે આરોહમાં "રિ" વર્જ્ય માનીએ છિએ. આપણે ગાંધારને મહત્વ ન દેતા, મધ્યમ સ્વરને વાદી લઇએ છિએ આજ ગ્રંથમા આગળ "કેદારનાટ" નામે એક રાગ કહ્યો છે, તેમા આરોહમાં રિ, ધ વર્જ્ય કરવાનુ કહ્યુછે તે સ્વરૂપ આપણા પ્રચારના રૂપની થોડું પાસે આવશે આપણાથી ગાંધારને આ રાગમા કદિપણ વાદિત્વ આપી શકાશે નહીં સંગીતસારામૃતમાં તુળજેંદ્ર કહે છે કે,

"रागः केदारसंज्ञ स्याच्छंकराभरणोद्भव ।
संपूर्ण रमह साश सायकाले प्रगीयते ॥

ભાવાર્થ.—કેદાર રાગ ઓડવ હોઈ તેમાં રિ ધ વર્જિત છે. નિષાદ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે. મૂર્છના માર્ગી છે. અને કાકલિ નિષાદ આવે છે.

આ વર્ણન સારૂં છે. આમાં વિશેષ નિયમ કહ્યા નથી. રાગચંદ્રોદયકારે કેદાર મેલ આવો કહ્યોછે.

"लघ्वादिकौ षड्जकमध्यमौच्च । शुद्धौ समौ पंचमको विशुद्धः ।
निगौ विशुद्धौ च यदा भवंति । तदातु केदारकमेल उक्तः ॥"

ભાવાર્થ.—કેદાર મેલમાં ષડ્જ મધ્યમ લઘુ છે. સા મ પ શુદ્ધ છે અને નિ ગ સ્વરો પણ શુદ્ધ છે.

અને આગળ રાગની વ્યાખ્યા આવી આપી છે, **न्यंशांतकौ निग्रहकोऽरिधौवा । केदारकः सायममीष्ट एषः "** આ ગ્રંથ દક્ષિણ તરફનોજ મનાતો હોવાથી આનો કેદાર મેલ રાગવિબોધના મેલથી મળશે. અહિયાં ધૈવત વિષે કાંઈ પણ કહેલું નહોવાથી, તે શુદ્ધ એટલે કોમલ થશે. રાગમંજરી ગ્રંથમાં આ રાગનો મેલ ચંદ્રોદય ગ્રંથ પ્રમાણેજ છે.

"रिधौ द्वितीयगतिकौ तृतियगतीकौ निगौ ॥"

ભાવાર્થ.—રિ ધ દ્વિતીય ગતિના, અને નિ ગ તૃતીય ગતિના છે.

આ સઘળા વર્ણનોમાં તીવ્ર મધ્યમ લગાડવા વિષેની અનુમતિ દેખાતી નથી એમ તમારી દૃષ્ટિએ પડ્યુંજ હશે. પહેલાંથીજ તે તરફ મેં તમારૂં લક્ષ ખેંચ્યું છે. રાગતરંગિણીકારે કેદાર મેલનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે મેં તમને હંમીર રાગ સમજાવતાં કહ્યું હતું. સંગીતદર્પણમાં હનુમન્મત પ્રમાણે કેદારીને દિપકરાગની રાગિણી માની છે, અને તેની વ્યાખ્યા આવી આપીછે.

"केदारी रिधहीना स्यादौडवा परिकीर्तिता ।
नित्रया मूर्छना मार्गी काकलीस्वरमंडिता ॥"

ભાવાર્થ.—કેદારીમાં રિ ધ હીન હોઈ ઓડવછે. મૂર્છના માર્ગી (પ્રથમ ગ્રામની) છે અને કાકલી નિષાદથી સુશોભિત છે.

દર્પણનો શુદ્ધ થાટ દક્ષિણ તરફનો માનીએ, અને તેમાં રિ, ધ મુકી દઈએ તો, આપણા "સા રે મ પ ધ" સ્વરો રહેશે એમ કોઈ સૂચવેછે. દક્ષિણના શુદ્ધ થાટના રિ, ધ સ્વરો તે આપણા કોમલ રિ, ધ છે, અને તે આપણને કેદારમાં જોઈતા નથી એમ પણ તેઓ કહેછે. આપણે વાદગ્રસ્ત વિષયમાં પડવું નહીં. જે ગ્રંથે કેદારનો થાટ શંકરાભરણ કહ્યોછે, તેનોજ આધાર હાલ તમારે માનવો.

પ્ર૦—લક્ષ્યસંગીતમાર આ રાગ વિષે શું કહે છે?

ઉ૦—તે તમારી પદ્ધતિનોજ ગ્રંથ હોવાથી, તેનું મત તો તમારા પ્રચાર રૂપનું ઉત્તમ સમર્થન કરશે તે ગ્રંથ ન હોત તો આજે તમારા પ્રચારના સ ગીતને ઘણે ઠેકાણે નિરાધાર થઈ રહેવું પડત. તેમાનું વર્ણન આવુંછે જુઓ

" कल्याणीमेलके प्रोक्त केदारो यद्युसमत ।
शकराभरणेऽप्यन्ये केचिदाहुर्विपश्चित ॥
मद्वयमिह सप्रोक्त गौणत्व तीव्रमे यदि
अशत्व शुद्धमेऽभिष्ट व्यस्तत्व चापितस्स्वरे ॥
रिगोनत्व रोहणे स्यात्पूर्वांगे समत सताम् ।
असत्प्रायत्वमारोहे चावरोहे तु गस्यतत् ॥ "

ભાવાર્થ—કેદાર રાગ બહુમતે કલ્યાણી થાટમાથી નિકળે છે કોઈ પંડિતો તેને શંકરાભરણ થાટમા મુકે છે એમા મધ્યમ બંને છે તથાપિ તીવ્ર મ બહુ થોડો વપરાયછે શુદ્ધ મધ્યમ વાદી છે અને તે વ્યસ્ત એટલે જ્યા ત્યા છૂટો દેખાયછે આરોહમા પૂર્વાંગમા રિ ગ સ્વરો મુકી દેવાયછે અવરોહમા ગાંધાર અસ પ્રાય છે

આ વર્ણન તમારે સારી રીતે ધ્યાનમા રાખવુ પડશે, કારણ કે તમારા પ્ર ચારના રૂપને ઘણુ સમર્થન કરી શકશે રાગલક્ષણ ગ્રથમા કેદાર આમ જ્ઞોછે

मेलाद्यसमवो धीरशकराभरणाद्य वै ।
केदाररागं इत्युक्त सन्यास साशकग्रहम् ।
आरोहेप्यवरोहेच धवर्ज पाडव तथा

ભાવાર્થ—કેદાર રાગ શંકરાભરણ મેલમાથી નિકળે છે એમા ગ્રહ અંશ ન્યાસ સા છે આરોહ તથા અવરોહમા ધૈવત વર્જ હોવાથી આ રાગ પાડવ છે

આમા થાટ શંકરાભરણનોજછે પરતુ તેમા ધૈવત વર્જ કરવાનુ કહ્યુછે આપણે ધૈવત વર્જ કરતા નથી

"चत्वारिंशच्छतरागनिरूपणम् આ ગ્રથમા કેદારીને દિપકની રાગણી કહી છે અને તેનું વર્ણન આવુ કર્યુછે

"विरहविधुरचित्ता पांडुगडा कृशागी ।
मलयजरसपूरे सिच्यमाना सखीभि ॥
सरसकमलपत्रै क्लृप्तशय्यानिविष्टा ।
हिमकरसितधस्त्रा भातिकेदारिकेयम् ॥

ભાવાર્થ.—જેના ચિત્તમાં વિરહની ચિંતા ઉત્પન્ન થઇછે, જેના ગાલ ધોળા થયાછે, શરીર લેવાઇ ગયુંછે, જેના શરીરપર સખીઓ ચંદનરસ ચોપડેછે, જેણે કમલપત્રની શય્યાનું બિછાનું કર્યુંછે અને જેનું વસ્ત્ર બરફ જેવું સફેદછે એવી આ કેદારીછે.

પ્ર૦—પરંતુ આ રાગણીના સ્વરો વિષે આમાં માહિતી દેખાતી નથી તે?

ઉ૦— તેવી માહિતી ત્યાં નથી. ત્યાં ફક્ત તેનું આવું ચિત્ર આપ્યુંછે. એવા પુષ્કળ ગ્રંથોછે, કે જેમાં આવીજ તરાહના રાગવર્ણનો આપ્યાછે. તેના સ્વરો અને નિયમો વિષે તે ગ્રંથમાં કાંઇજ કહ્યું નથી. માત્ર આ સ્વરૂપોથીજ રાગ કેમ ગાઇ શકાય? એ શંકા યથાર્થછે. કોઈ સૂચવેછે કે, સાત સ્વરોના વર્ણો કહ્યાંછે, તેમની મદદથી આ ચિત્રોપરથી રાગમાં લાગનારા સ્વરો શોધવા હોયછે. મને લાગેછે, એટલો બધો કસબ બિચારા શ્રોતા અથવા ગાયકોમાં હોવો મુશ્કેલછે. તે કરતાં આમ માનવું અધિક સહેલું પડશે કે, આપણા પ્રાચીન પંડિત એક એક રાગિણીને એક એક દેવતા માનતા અને તેનું ધ્યાન કરવા કોઈ પણ મૂર્તિનું સાધન જોઇએ, માટે તેનું આવું સ્વરૂપ કલ્પનાથી કરી રાખતા હતા. સંગીત દર્પણમાં સર્વ રાગ રાગિણીના આવાં ધ્યાનો કહ્યાંછે. રાગિણીના ધ્યાનો યથાયોગ્ય રીતે કર્યાથી તે પ્રસન્ન થઇ ગાયકોને યશ આપેછે, એવી સમજુત તે પંડિતોની હતી. આ વિષય પર Sir William Jones કહેછે કે,

"Every branch of knowledge in this country has been embellished by poetical fables; and the inventive talents of the Greeks never suggested a more charming allegory than the lovely families of the six Rágas, named in the order of seasons above exhibited, Bhairva, Malawa, Shri Rág, Hindola, or Vasanta, Deepaka and Megha; each of whom is a Genius, or Demi God, wedded to five Raginees or Nymphs, and father of eight little Genii, called his Putras, or sons; the fancy of Shakespeare and the pencil of Albano might have been finely employed in giving speech and form to this assemblage of new aerial beings, who people the fairy land of Indian imagination; nor have the Hindoo poets and painters lost the advantage, with which so beautiful a subject presented them."

પ્ર૦—લક્ષ્યસંગીતકાર આ વિષે શું કહે છે?

ઉ૦—તે કાંઈ અંશે સ્પષ્ટવક્તા હોવાથી આ વિશે આમ કહેછે.

"रागादीनामुदीर्येते नानाग्रंथेपुमूर्तयः।
तत्र तेषां चरागाणां नस्वराद्युपलभ्यते ॥
संगीतदृष्ट्या ते ग्रंथाः केवलं निष्फला मताः।
मेलाःकथंमूर्तिता स्युरित्यप्युल्लेखमर्हति ॥"

ભાવાર્થ—ઘણાએક ગ્રંથોમા ફક્ત રાગોની મૂર્તિઓ વર્ણવેલ છે, પરન્તુ ર
રાગોના સ્વર ક્યા તે વિષે કાંઈપણ ખુલાસો નથી. આવા ગ્રંથો સંગીત દૃષ્ટિએ
જોતા કેવળ નિરૂપયોગી થશે. આ મૂર્તિઓ થાટ વાચક કેમ થાયછે તે પણ
કહેવાની જરૂર હતી.

તેનુ કહેવુ ભૂલ ભર્યું નથી. પરંતુ તે હશે. મે તમને પ્રથમથીજ કહ્યુ છે કે
જે ગ્રથકારે રાગોના રૂપો સ્પષ્ટ સ્વરોથી કહ્યા હોય, તેજ ગ્રથકાર આપણને ખરા
ઉપયોગી થશે કલ્પદ્રુમગ્રંથમા આમ કહ્યુ છે, "मध्यमांशग्रहन्यासो धैवतो वर्जित· क्वचित् । अर्धराड्युत्तरंगान केदारस्य मतं बुधैः।" આ ગ્રથનો
શુદ્ધથાટ બિલાવલ માનીએ તો આ વર્ણન ઠીક છે, પરતુ આ ગ્રથકારવિષે પ
ડિતોનુ મત બહુ ઉંચુ નથી, એ પણ કહી રાખવુ જોઈએ.

આ કેદાર રાગને ગભીર પ્રકૃતિનો માન્યો છે. જે રાગમા મધ્યમ વાદી હોય છે,
તે બહુધા આવીજ તરાહનો હોય છે, એવુ જણાશે આ રાગનો ઠસો મનપર
વહેલો થાયછે, અને તેમ થયા પછી સ્હેજમા નિકળી જતો નથી. કલ્યાણી
થાટમા આ એક સ્વતત્ર રૂપ છે આમાના મધ્યમને લક્ષ્યસગીતકારે "વ્યસ્ત"
અને ક્યાક ક્યાક "મુક્ત" એવા વિશેષણો લગાડ્યા છે પ્રત્યેક થાટમા આવા
વ્યસ્ત મધ્યમના જે રાગો આવે, તે તમે ખસૂસ ધ્યાનમા રાખતા જજો તે
એક નિરાળો વર્ગજ થશે, અને તે, રાગ ધ્યાનમા રાખવાનુ એક સ્વતત્ર સાધન
પણ થશે. કેદારમા "મ, રે સા" એ સમુદાય ઘણો મહત્વનો હોઈ અતિશય
મનોહરછે તે બરોબર સાધી રાખવો પડેછે આ ત્રણ સ્વરો નિર
નિરાળી રીતે ગાવાથી નિરનિરાળા રાગ દેખાય શકેછે મ પરથી રિ ને મીંડમાં
લઈએ, તો સોરઠ કિંવા મલ્લારની છાયા દેખાવા માડેછે જો મ, રે, સા, એમ
છુટા સ્વરો લઈએ તો સારગરૂપ દેખાયછે આની ખુબી એવી છે કે, મધ્યમ
ઉચ્ચારી જરા થોભીએ કે, ત્યા ગ નો બારીક કણ આપોઆપ યોગ્ય પ્રમાણમા
લાગેછે, અને તેજ આ રાગમા આપણને જોઈએછે. આથી તમને ગભરાવાની
જરૂર નથી. થોડા અભ્યાસથી આપોઆપ તેમ તમારા ગળાથી થશે મોજ એવીછે
કે આરોહમા રિ, ગ વર્જ્ય કરી "સા મ, મ પ, પ ધ પ મ" એવો પ્રકાર કરી
તમે મ પર, આવ્યા કે ત્યાથી રિ પર જતાં તે ગ આપોઆપ લાગી જશે પરતુ

જો "સા, રે મ પ, નિ પ મ" એવો પ્રકાર કરી આવશો તો ગ આપોઆપ વર્જ્ય થઈ સારંગ રાગનું રૂપ પ્રગટ થશે.

પ્ર૦—અમને લાગેછે, હવે આ માહિતી બસછે. કેદારનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—ઠીકછે તેમ કરૂંછું.

"સા મ, મ પ, પ ધ પ મ, મ, મ પ ધ મ, પ મ, રે, સા । સા સા રે સા, મ, રે સા, પ મ, રે સા, સા મ, પ ધ પ, મ, રે, સા। સા રે સા નિ ધ પ. ધ ધ પ, સા, રે સા, સા, મ, મ પ ધ પ મ, રે, સા । સા મ, મ પ, નિ ધ, પ, મ' પ ધ પ મ, સાં નિ ધ પ, મ' પ ધ પ, મ' મ, મ મ સા મ, પ ધ પ મ, પ મ, રે રે, સા ।

નિ નિ ધ પ, મ' પ ધ નિ ધ પ, મ' પ ધ પ મ, રેં સાં નિ ધ, પ મ' પ મ, પ મ' મ, પ મ સા મ, મં મં રેં સાં, રેં રેં સાં નિ ધ પ, સાં નિ ધ પ મ, સા મ, મ પ, ધ પ મ, મ પ મ, રે સા

પ પ, સાં, સાં, સાં રેં સાં, ધ સાં, ધ સાં, મં મં રેં રેં સાં; સાં રેં સાં નિ ધ પ, મ' પ ધ નિ ધ પ, મ' પ ધ પ મ, સા મ, મં રેં સાં નિ ધ પ મ, મ પ ધ પ, મ પ મ, રે રે, સા

પ પ ધ પ મ, પ પ, સાં, રેં સાં, નિ ધ પ, ધ નિ ધ પ, મ' પ ધ મ, સા મ, પ મ, નિ ધ પ મ, મ પ ધ પ મ, પ મ, રે, સા

પ્ર૦—હવે આગલો રાગ લ્યો.

ઉ૦—હવે આપણે કામોદ લઈએ. આ રાગમાં પ્રચારમાં બંને મધ્યમો લેવાતા હોવાથી આને આપણે કલ્યાણી થાટમાં નાખ્યોછે, એ પુનઃ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી. આ બે મધ્યમના રાગોમાં તીવ્ર મધ્યમ જરા ગૌણત્વ પામતો હોવાથી આવા રાગો કોઈ શંકરાભરણ થાટમાં પણ માનેછે, એમ મેં સૂચવ્યુંજ છે. કામોદ રાગનું અંગ સ્વતંત્ર છે. આ રાગની એક મોટી પકડ ધ્યાનમાં રાખવી હોયતો "ગ મ પ, ગ મ રે સા, રે" એ સ્વરસમુદાય ધ્યાનમાં રહેવા દો. આ રાગ રાત્રિના પહેલા પ્રહરે ગવાયછે. તેમાં વાદીસ્વર પંચમછે, અને સંવાદી ષડ્જ અથવા રિષભ મનાયછે. આ રાગમાં ગાંધાર સ્વરનો પ્રયોગ યથાયોગ્ય રીતિએ કરવામાં કૌશલ્ય છે. મ ગ રે સા, એવો સરળ અવરોહ કિંવા સા રે ગ મ, એવો સરળ આરોહ આ રાગમાં કર્યાથી રાગહાનિ થાયછે, માટે કોઈ પંડિતો ગાંધારનું વક્રત્વ માનેછે. બે મધ્યમના રાગોમાં આરોહમાં નિ દુર્બલ અને અવરોહમાં ગ દુર્બલ માનવાનો મેં તમને સાધારણ નિયમ કહ્યો હતો, તે આ રાગને પણ લાગવાર છે. કામોદમાં સર્વ સ્વરો લાગેછે, એવી સમજ સાધારણ

છે, તોપણ ગ અને નિ એ સ્વરો આ રાગમાં દુર્બલ છે એ ખરૂંછે લક્ષ્યસગીતમા આ રાગમાં આરોહણુ પ્રસગે નિષાદ અસત્પ્રાયછે, એમ કહ્યુછે અવરોહમા "ગ રે સા" એવા સ્વરો એકદમ કલ્યાણનુ સ્વરૂપ નજર સામે ઉભુ કરશે, માટે ગાયક ગાધાર પર આવી "ગ મ રે સા" એવો પ્રયોગ કરેછે તે ઘણોજ સુદર દેખાયછે આ રાગમા બીજી એક વાત એવી ધ્યાનમા રાખવીકે, આ રાગ ગાતા વચ્ચે વચ્ચે 'રિ અને પ' સ્વરોની સગતિ દેખાવામાં આવેછે, આવી સગતિ મલ્લાર નામે એક બીજો રાગ છે તેમા પણુ તમને આગળ જતા જણાશે મલ્લારમાં તીવ્ર મધ્યમ મુદ્દલ નથી, માટે તે નિરાળો થાયછે 'રિ પ' ની સગતિ ગાતી વેળાએ મલ્લાર રાગનો ભાગ સ્પષ્ટ ન થવા દેવા માટે ગાયકો લાગરોજ તીવ્ર મધ્યમનો ઉપયોગ કરી કામોદનુ અગ જોડી દેછે જેમકે, "રે પ પ, મ' પ, ધ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા, રે, પ પ" આ કૃત્ય બહુ ઉત્તમ દેખાયછે આવી તરાહના કિંચિત સ્વરૂપ છાયાનાટ તથા શામમા છે, પરતુ તે રાગો નિરાળા સ ભાળવાની યુક્તિઓ પણુ નિરાળીછે આ કામોદ રાગમા ગૌડ અને હમીર મિશ્રિત થયેલા દેખાયછે, એમ કોઈ માનેછે આમ કહેવામા કાંઇ અશે તથ્યછે, એમ મને પણુ લાગેછે આ રાગનુ રૂપ ટુકમા દેખાડવુ હોય તો 'સા, રે પ પ, મ' પ, ધ સા, નિ ધ પ, ગ મ પ ગ મ રે સા રે," એમ ચાલશે જેઓ 'રિ પ' સગતિને પ્રથમ શરૂઆતમા માનતા નથી, તેઓ પ્રારભે ગૌડ સ્વરૂપ રાખેછે, જેમકે "ગ મ રે સા, રે, મ પ" પરતુ રાગ વિસ્તાર કરતા તેમને પણુ હમેશા તે સગતિ દેખાડવી પડેછે રે, પ પ, મ' પ, ધ પ, એવો ભાગ આ રાગમા પ્રધાન હોવાથી તેમને વારવાર તેની આવશ્યકતા હોયછે, અને ગ મ પ, ગ મ રે સા એ અગ આ રાગમા જોઇએજછે, કારણુ આ રાગને બીજા રાગોથી નિરાળો દેખાડવાનુ આ એક મોટુ સાધન છે આ રાગ બરોબર ગાતા આવડે નહી તો, ગાયક છાયાનટ કિંવા શામ વિગેરે રાગોમા નિકળી જાયછે. છાયનટમા "રે, ગ મ પ, ગ મ રે સા" એવો ભાગ હમેશા આવશે તેવો તે કામોદમા નથી. શ્યામમા આરોહમા નિષાદ સ્પષ્ટ હોઇ રાગને મોટુ માધુર્ય આપનારો સ્વર બનેછે, તેમજ ધૈવત તદન અલ્પત્વ પામેછે તે રાગોના સ્વરૂપો જ્યારે હુ કહીશ ત્યારે તે સઘળુ તમને સ્પષ્ટ દેખાશે. કામોદમા રિષભ સ્વર જરા મહત્વ પામેછે, એવુ જોઇ કોઇ કોઇ તેને વાદી માનેછે, પણુ મને લાગેછે કે, તમારે પચમનુજ વાદિત્વ માનવુ તે સારૂ છાયાનટમા પણુ પચમને મહત્વ હોવાથી રિષ ભને આ કામોદમા વાદી કહેતા હશે, પણ આપણે તેમ કરવાની જરૂર નથી. પૂર્વાંગ રાગમા વાદીસ્વર પૂર્વાંગનો હોયછે, એમ આપણે પાછળ કહ્યુછે, તથાપિ

સા, મ, પ, સ્વરો ગમે ત્યારે વાદી થઈ શકે એવો પણ આપણો નિયમ છે, એ ભૂલવું નહિ. આ કામોદ રાગમાં ગ, ની સ્વરો કમતી લાગતા હોવાથી, કોઈ તેને ઓડવ રાગ માનેછે. ગાંધાર તદન વર્જ કરી શકાય નહીં એ ખરૂં છે. તેમ કર્યાંથી ભલતુંજ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થશે. "પ મ રે સા" સ્વરો સારંગમાં પણ આવેછે. કામોદમાં નિષાદને માત્ર બિલકુલ મહત્વ નથી એમ કહી શકાય. જ્યાં નિષાદ આરોહમાં લઈ શકાતો નથી, ત્યાં અવરોહમાં પણ તેને ઘણું મહત્વ હોતું નથી. આમ ઘણેક ઠેકાણે દેખાશે. કામોદમાં જોકે તીવ્ર મધ્યમ લેવામાં આવેછે, તોપણ તે પંચમની સંગતિમાંજ થોડોક લેવાયછે. "પ મં ગ" એવો અવરોહ ચાલશે નહીં. "ગ મં પ" એવો આરોહ પણ બહુધા કરતા નથી. તેનો પ્રયોગ "મં પ ધ મં પ, ગ મ પ ગ મ રે સા, રે" એમ વારંવાર દેખાયછે. આ બે મધ્યમનો રાગ હોવાથી તેમાના ગીતોના અંતરા બહુધા "પ પ સાં સાં, સાં રેં સાં" એવી તરાહથી શરૂ થશે. આવા રાગોની સર્વ મોજ પૂર્વાંગમાં હોયછે, પણ ગાયકલોક ઉત્તરાંગમાં ગમે તેવી તાનો મારતા હોવાથી નિષાદના નિયમ તરફ લક્ષ દેવાતું નથી. "પ પ ધ નિ સાં રે" એ યમનનો ભાગ હોવાથી, એવો નિયમિત આરોહ ગવાય તો, તે આ રાગમાં વિસંગત થશે. આમ છતાં ગાયકો તેમ કરતાં જણાય છે, કારણ "પ પ નિ ધ સાં" અથવા "પ પ ધ નિ ધ સાં" એમ પ્રત્યેક વેળાએ કરવું પડે તો મોટી અડચણ પડે. આવી અડચણ જોઇનેજ વિવાદી સ્વરનો અર્થ "અલ્પત્વ" અથવા "પ્રચ્છાદિતત્વ," "અનભ્યાસ," એવો કરવામાં આવ્યો હશે. અવરોહમાં ધૈવત પરથી સાવકાશ પંચમ તરફ જતાં કોમલ નિષાદનો સ્પર્શ ઘણી સુંદર રીતે થાયછે. આ પ્રકાર બે મધ્યમના સઘળા રાગમાં થાયછે, એમ પાછળ મેં કહ્યુંજ હતું. કોઇ એમ પણ કહેછેકે, આવા રાગોના અંતરા બહુતેક સરખાજ દેખાયછે, અને તેમના કહેવામાં કાંઈ અંશે અર્થ પણ છે.

આ કામોદ રાગ વિષે સંસ્કૃત ગ્રંથકરો શું કહેછે, તે ટુંકમાંજ કહુંછું. પરંતુ તે સઘળું તમારી ઇતિહાસિક માહિતી માટે અને કાંઇ અંશે કર્મણૂક માટેજ છે, એટલુંજ સમજી ચાલો. ગ્રંથોના મતભેદ જોઇ તમારે ગુંચવણમાં પડવું નહીં અને પ્રચારના સ્વરૂપોનો અભાવ કરવો નહીં. રાગ વિબોધકારે "કાંબોદી" નામે એક રાગ કહ્યોછે અને તેનો થાટ આવો વર્ણવ્યોછે.

"कांबोदीमेले तीव्रतररिरंतरकेतीव्रतरधौच ।
काकलिका शुद्धिसमपा अतश्चकांबोददेवकी ॥ "

ભાવાર્થ.—કાંબોદી મેલમાં તીવ્રતર રિ, અંતર ગ, તીવ્રતર ધ, કાકલિ ની અને શુદ્ધ સ મ પ એવા સ્વરોછે. આ મેલમાંથી કાંબોદી, દેવકી વિગેરે રાગો નિકળેછે.

આગળ ચાલતાં તેણે કામોદી રાગના લક્ષણ આવાં આપ્યાંછે.

"पूर्णांसादिरनिर्वो कांबोधंशांतसाचसायान्हे" આ થાટને આપણે શુદ્ધ થાટજ કહી શકાશે. નિષાદ વર્જ્ય કરવાનું કહ્યુંછે તે લક્ષમાં રાખવા જેવુંછે. બીજા ગ્રંથોમાં કાંમોજી નામે એક રાગ કહ્યોછે, તે તદ્દન નિરાળોછે. રાગમંજરીમાં કામોદ વિષે આમ કહ્યુંછે.

> **"निगाघेकैकगतिकौ तृतीयगतिकोऽपिमः ।**
> **पघकामोदमेलःस्या दस्मादन्यतराःपरे ॥**
> **सत्रिःसंपूर्णकामोदो गायेत्तुरीययामके ॥"**

ભાવાર્થ.—એક એક ગતી વાળા નિ, ગ અને ત્રીજી ગતીના મ કામોદ મેલમાં આવેછે. એમાંથી કામોદાદિક રાગો નિકળેછે. કામોદ સંપૂર્ણ છે, તેમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે, અને તે ચોથા પ્રહરનોછે.

રાગચંદ્રોદયમાં આ રાગ આવો કહ્યોછે.

> **"शुद्धौपधौ पंचमको लघुश्च । शुद्धौसरी त्रिश्रुतिकौ निगौच ।**
> **पथे यदास्यात् स्वरमेलनच तदाहि कामोदकमेल एवः ॥**
> **षड्जग्रहांशांताविराजमानः । कामोदरागो दिवसांतयामे ॥"**

ભાવાર્થ.—જેમાં પ, ધ શુદ્ધ છે, લઘુ પંચમ પણ છે, શુદ્ધ સ, રિ છે, અને નિ, ગ ત્રણ શ્રુતિવાળા છે, તે કામોદ મેલ જાણવો. કામોદમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે, અને સંધ્યાકાળે ગવાયછે.

નૃત્યનિર્ણય મતમાં આ રાગ આવોછે.

> **कामोदःकामरूपी धृतमुकुलकरः श्वेतवस्त्रंदधानः ।**
> × × × × × ×
> **संपूर्णः सत्रिकोऽसौ विधुगतिगनिकश्चापराह्णेचकास्ति ॥**

ભાવાર્થ.—કામોદ રાગ કામરૂપી છે, જેણે હાથમાં મુગટ લીધો છે, વસ્ત્ર સફેદ પહેર્યાં છે, × × × × × ×

સંપૂર્ણ છે, ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે, ગ નિ પહેલી ગતીના છે અને તે ચોથા પ્રહરમાં શોભેછે.

"અનુપ સંગીત વિલાસ" નામના ગ્રંથમાં "સંકીર્ણ રાગાધ્યાય" માંથી કામોદ સંબંધી એક ઉતારો આવો લીધોછે.

"गौंडाद्विलावलाज्जातः कामोदः पंचधाभवेत् ।
कामोदःशुद्धकामोदः सामंतास्तिलकस्तथा ॥
पुनः कल्याणकामोदः इत्युक्तं भरतादिभिः ॥
तथाहि शुद्धकामोदो यदि शुद्धेन संयुतः ॥
कामोदेन च संयुक्तः केदारो यदिगीयते ।
तदाभवति सामंतकामोदः प्रीतिवर्धनः ॥
खटरागोयदायुक्तः कामोदेन सदादिषु ।
तदा तिलककामोदो भवेद्भवविदारकः ॥

ભાવાર્થ.—ગૌંડ બિલાવલમાંથી ઉત્પન્ન થનારો કામોદ પાંચ પ્રકારનોછે ૧ કામોદ, ૨ શુદ્ધ કામોદ, ૩ સામંત કામોદ, ૪ તિલક કામોદ, ૫ કલ્યાણ કામોદ, એમ ભરત કહેછે. કામોદનો યોગ શુદ્ધથી થાય તો તે શુદ્ધ કામોદ કહેવાયછે. કેદાર અને કામોદ મળી સામંતકામોદ થાયછે. જ્યારે કામોદ સાથે ખટ મળેછે ત્યારે ભવવિદારક તિલકકામોદ થાયછે.

यद्धीमने संमिलतीहगौंडस्तुंडे गुणीनामथवाच वृंदे ।
तदावनीपालसभासुयाति कल्याणकामोद इति प्रसिद्धम् ॥

ભાવાર્થ.—જ્યારે મોટા રાજાઓની સભામાં ગુણી લોકો ઇમન સાથે કામોદનો યોગ કરેછે ત્યારે તે કલ્યાણ કામોદ કહેવાય છે, એ પ્રસિદ્ધજછે.

शुद्धनाटेन कामोदो युक्त कामोदनाटकः ॥
आडीसिंहालिपूर्वस्तु कामोदः सप्तधा भवेत् ॥"

ભાવાર્થ.—શુદ્ધ નાટ સાથે કામોદ મળેછે ત્યારે કામોદ નાટ થાયછે. બીજો આડીસિંહલીકામોદ એમ મળી સાત પ્રકારના કામોદછે.

આ કામોદના નિરનિરાળા ભેદો કહ્યાછે. આ પ્રસંગે આપણે તેવા ભેદોનો વિચાર કરવો નથી. હાલ તરત મિશ્ર રાગોના પ્રપંચમાં આપણાથી પડી શકાશે નહીં. ગ્રંથની આવી સર્વ વાતો તમારા ધ્યાનમાં હોય તો ઠીક. નહિ તો તે વાંચ્યાથી પણ કાંઇ અટકનાર નથી. પ્રચાર શું છે, તે મેં તમને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. લક્ષ્યસંગીતકારનું મત માત્ર હમેશાં ધ્યાનમાં રાખો. તે અધિક ઉપયોગી થશે. તે કહે છે,

कल्याणीमेलकेतत्र कामोदो विबुधप्रियः ।
द्विमध्यमप्रयोगेण लक्ष्येऽसौ स्याद्विमेलजः ॥

पंचमस्यैष वादित्व विदुर्पोमत्र संमतम् ।
अमात्यत्वंरिस्वरेस्या द्रवक्रमवरोहणे ॥
तीव्रमस्य प्रयोगोऽपि स्वल्प एवानुलोमके ।
निपादःस्यादसत्प्राय आरोहे तद्विदांमते ॥

ભાવાર્થ.—કલ્યાણી થાટમાંથીજ ગુણિપ્રિય કામોદ નિકળે છે. તેમાં બને મધ્યમો હોવાથી તે બે થાટનો (શંકરાભરણુ અને કલ્યાણુ) છે. ઘણું કરીને પંચમનુંજ વાદિત્વ મનાયછે. રિષભ સ્વર સંવાદી છે. ગાંધાર આરોહમાં વક્રછે, એમાં જોકે તીવ્ર મધ્યમ લાગેછે, તોપણુ તેનો યોગ આરોહમાંજ થોડા પ્રમાણુમાં થાયછે. આરોહમાં નિષાદ અસત્પ્રાય છે.

પ્ર૦—ખરેખરજ આ લક્ષ્યસંગીતનું મત, તમે જે જે વાતો કહી, તેનું યથાયોગ્ય રીતે સમર્થન કરેછે. તમે ગ્રંથના જે પ્રકારો કહ્યા તે ક્યાંક ક્યાંક એકમેકથી ભિન્ન છે, તેનું શું કારણુ હશે વારુ ?

ઉ૦—તે ગ્રંથકાર, નિરનિરાળા ઠેકાણુના અને નિરનિરાળા સમયના હશે એમ માની ચાલીએ કે, તમારા પ્રશ્નનો કંઇ અંશે ખુલાસો થશે. આપણે ત્યાં હાલ જે રાગો પ્રચારમાં છે તેમનાજ સ્વરૂપો દક્ષિણુ તરફ નિરાળા નથી શું ? બીજું કારણુ એવું દઇ શકાય કે, સંગીતમાં નિરનિરાળી વેળાએ સમાજ રૂચીને અનુસરી ફેરફાર થતાં ગયા. લક્ષ્યસંગીતકારના સમયમાં સંસ્કૃત ગ્રંથો હતા અને તે તેમણે જોયા પણુ હતા, પરંતુ પ્રત્યક્ષ ઉપયોગનું સંગીત ગ્રંથોને છોડી પરિવર્તન પામેલું હોવાથી, " लक्ष्यप्रधानानि शास्त्राणि" એ ન્યાયે તેણે પ્રચારનું સંગીત પોતાના ગ્રંથમાં સામેલ કર્યું. આ તેણે સારુંજ કર્યું. હજી પાંચ પચાસ વર્ષ પછી કોઇ પંડિત આપણું આ કાળનું સંગીત કેવું હતું, તે શોધવા માંડેતો, તેને આ લક્ષ્યસંગીતનીજ મદદ થશે. આપણુને તેની પ્રત્યક્ષ મદદ તો થાયજ છે, એ તમે જુઓજ છો.

પ્ર૦—તે ખરૂં છે. હવે કામોદનો સ્વર વિસ્તાર કહોછોના ?

ઉ૦—હા, તે કહું છું.

સા, રે, પ પ, મં પ, ધ પ, મ ગ, મ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા। રે પ પ, મં પ ધ ધ પ, મં પ ધ મં પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા, રે, પ પ, ગ મ રે સા। સા રે સા, મ રે, પ પ, ધ ધ પ, મં પ, નિ ધ પ, મ પ પ મં પ, મ રે, પ પ, ગ મ રે સા। સા રે સા, મ રે, સા રે સા, પ પ, ગ મ પ, ગ મ, રે સા, રે, સા રે સા, સા નિ ધ પ, પ પ ધ ધ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા।

પ પ, સાં, સાં, સાં ધ, સાં રેં સાં, ગં મં પં, ગં મં રેં સાં, સાં સાં રેં રેં સાં, સાં નિ ધ ધ પ, પ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા, મં મં રેં રેં સાં, સાં રેં સાં, ધ ધ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા ।

સાં સાં રેં રેં સા, રેં સાં, નિ ધ પ, મ' પ, ધ ધ પ મ' પ, ગ મ રે, ગ મ પ ગ મ' રે સા, આવી તરેહથી સ્વરસમુદાય ગાતાં ગયાથી, કામોદનું, સ્વરૂપ તમારા મનપર બેસશે. કામોદ રાગને રાગલક્ષણકારે પણ કલ્યાણથાટમાં કહ્યોછે, પરંતુ તેનું વર્ણન આવું કર્યું છે.

"मेचकल्याणिकामेलात्कामोदा परिकीर्तिता ।
सन्याससांशकंचैव सपड्जग्रहमुच्यते ।
आरोहेचावरोहेपि पधवर्जतदौडवम् ॥"

ભાવાર્થ:—મેચ કલ્યાણી મેલમાંથી કામોદ નિકળે છે. પડ્જ ગ્રહ અંશન્યાસ છે આ રાગ ઓડવ છે. આરોહ અવરોહમાં પ, ધ વર્જ છે.

આ વર્ણન આપણી તરફ ઉપયોગી થનાર નથી. આપણાથી પંચમ વર્જ કરી શકાય નહીં. હમણાં મેં વર્ણન કરેલા સ્વરૂપમાં તમે તીવ્ર મધ્યમ ઘણેક ઠેકાણે જોયો. કોઈ કોઈ ગાયક તેને બહુ થોડો વાપરેછે, અને કદિ કદિ તે લેતા પણ નથી એ પણ કહી રાખું છું. મને લાગે છે કે તે લીધાથી રાગવૈચિત્ર્ય વધી શકશે અને તેથી હું તે લેવાની ભલામણ કરીશ. તમને સારૂં ગાતાં આવડે કે તમે તમારૂં મત કાયમ કરજો. "ગ મ પ, ગ મ રે સા, રે" એ અંગ જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ પડશે ત્યાં સુધી, શ્રોતા કામોદજ સમજશે. કોઇ કોઈ બંગાલી ગ્રંથમાં કોમલ નિષાદનો સ્પષ્ટ પ્રયોગ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. આપણી તરફ પ્રચારમાં તેમ નથી. આ કામોદ રાગ પહેલા પ્રહરનોજ મનાય છે. આમાં હંમીર તથા ગૌડ રાગો ભેળાય છે એમ પ્રચારમાં માને છે, એ મેં તમને કહ્યુંજ હતું. Capt Willard ના ગ્રંથમાં મિશ્ર રાગોનું એક સ્પષ્ટ કોષ્ટક છે, તે વિષે હું બોલ્યોજ હતો. સંગીત કલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાં પણ રાગ મીલાપ એ વિષય પર એક પ્રકરણ છે તે પણ તમે જોઇ શકશો.

પ્ર૦—પરંતુ ફ્કત મિશ્રિત રાગોના નામો જાણી અમે મિશ્રણો કેમ કરી શકશું? તે મિશ્રણો કેમ કરવા તેના નિયમ ક્યાં કહ્યાં છે?

ઉ૦—તેજ અડચણ છે, અને તેથીજ હું આ મિશ્રણોનો એવો અર્થ કરૂં છું કે, મિશ્ર રાગો સાંભળતાંજ શ્રોતાઓને તેમાં અમુક અમુક રાગોની છાયા દેખાવા માંડે છે. કામોદ રાગમાં ગૌડ અને હંમીરનો ખરેખર ભાસ થાય છે. સંગીત દર્પણમાં કામોદ આવો વર્ણવ્યો છે:

"धांशम्यासग्रहा पूर्णा पौरवी मूर्च्छना मता ।
मल्लारनिकटेगेया कामोदी सर्वसंमता ।
शिवभूषणकेदारयुक्ता सर्वसुखप्रदा ॥"

ભાવાર્થ.—કામોદી સંપૂર્ણ છે, પૌરવી મૂર્છના હોય ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે. એનું સ્વરૂપ સર્વસંમત મલ્લાર જેવું મનાય છે. શિવભૂષણ (શંકરાભરણ) અને કેદાર એ બન્નેનો યોગ હોય, સર્વને સુખપ્રદ છે.

દર્પણપર ટીકા કરવાનું હું અહિયાં પસંદ કરતો નથી.

પ્ર૦—હવે બીજો રાગ લ્યો.

ઉ૦—હવે આપણે છાયાનટ રાગ વિષે બોલશું. આ રાગ રાત્રિના પહેલા પ્રહરનોજ મનાય છે. બે મધ્યમના બીજા રાગો પ્રમાણે આ રાગ પણ શંકરાભરણ થાટમાંજ મળે છે. તીવ્ર મધ્યમ પરથી આપણે તેને સગવડ માટે કલ્યાણી થાટમાં નાખ્યો છે. આ રાગ પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ જણાય છે. દક્ષિણ તરફ આ રાગને એક રાગાંગરાગ માને છે, કારણ તે અતિ પ્રાચીન છે. માર્ગ સંગીતમાં આમરાગ નામે જે પ્રસિદ્ધ જનક રાગ હતા, તેમનું દેશી સંગીતમાં જે શુદ્ધ અંગ છે તે સઘળું રાગાંગ રાગમાં હોય છે, એવી સમજુત ત્યાં છે. તેમની તેવી સમજમાં આ કાળમાં કાંઇ અર્થ છે, એમ મને તો લાગતું નથી. દક્ષિણ પંડિત પોતાના રાગના રાગાંગ, ભાષાંગ, વિગેરે ભેદ હજી સુધી માને છે, એ માત્ર ખરૂં છે. રાગના સ્વરૂપમાં લોકરૂચી પ્રમાણે ફેરફાર થાય કે ભાષાંગ રાગ કહેવાયછે. તેમના તે વર્ગોમાં આપણે જવાની જરર નથી. છાયાનટ એ આપણી તરફ એક સાધારણ રાગો પૈકીજ છે એમ કહી શકાય, કારણ ઘણાખરા ગાયકોને તે આવડે છે. આ રાગનું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું અંગ એટલે, "ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ મ રે, સા રે સા" એ છે. આ અંગ ક્રમે કરી કોઇ પણ ઠેકાણે, ગાયક શ્રોતાઓ આગળ માંડવો પડે છે. તેના પરથીજ આ રાગની બહુધા પારખ હોય છે. તે નહિ તો આ રાગ પણ નહિ, એમ કોઈ કોઈ કહે છે. ઘણા ખરા ગાયકો પોતાનાં ગીતો આ અંગથીજ શરૂ કરે છે. આ અંગ એટલું તો સ્વતંત્ર છે કે, બીજા જે જે રાગોમાં તે સામેલ થાય, તે તે રાગોમાં પોતાની છાયા આણે છે, અને તેથી તેવા રાગોના નામ દેતાં નટ એવું પદ જોડવું પડે છે. છાયાનટ, એ પૂર્વાંગ રાગ છે. મને લાગેછે કે, આનું મેં કહેલું અંગ તમારે મોઢેજ કરી રાખવું પડશે. હમીરનું અંગ "ગ મ ધ, નિ ધ, પ, મં પ, ધ પ, ગ મ રે, ગ મ ધ પ, ગ મ રે સા" એ તમે શિખ્યાજ છો "સા મ, મ પ, પ ધ પ મ, મ પ મ, રે,

સા" એ કેદારનું અંગ તમારા ધ્યાનમાંછે અને તેમજ "સા, રે પ પ, મં પ, ધ મ પ મં પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા" એ કામોદનું અંગ પણ તમે જાણોજ છો. હવે તેજ પ્રમાણે આ "ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, ગ ગ મ રે, સા રે સા" એ લક્ષમાં રાખો. છાયાનટમાં "રે ગ મ પ" એવા સ્વરો સાવકાશ ઘણા સુંદર લાગે છે. તેવા તે કામોદ, કેદાર, વિગેરે રાગોમાં ચાલતા નથી. અવરોહમાં ગાંધારનું વક્રત્વ હમેશાં સુંદર દેખાય છે, કારણ તે નિયમને અનુસરી છે. જે અંગ નિયમને આધારે હોય તેને ઉત્તમ રીતે સંભાળવું પડેછે. તીવ્ર મધ્યમની સ્થિતિ કામોદ, કેદાર વિગેરે રાગો પ્રમાણેજ છે, એટલે તે સ્વર સદા પંચમને આશ્રયે રહેશે. "પ મં ગ," એવો અવરોહ કિંવા "ગ મં પ" એવો આરોહ થઈ શકતો નથી. તેવો પ્રયોગ કરવાનો યત્ન કર્યો કે ગાયક આશ્રય રાગમાં એટલે યમનમાં નીકળી જાય છે. ઉત્તરાંગમાં તાનો લેતાં ગાયકો નિષાદનો નિયમ તોડે છે, તેનું કારણ મેં તમને કહ્યુંજ છે. તીવ્ર મધ્યમ આ રાગમાં તદન ન લેવાય, તોપણ બહુ હાનિ થતી નથી. તે શોભા અને વૈચિત્ર્ય વધારે છે, એવું માત્ર કહી શકાય. તેવામાં વળી તે સ્વર સમયવાચક પણ હોવાથી, કયાંક કયાંક યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાય તે સારૂં. છાયાનટમાં બીજી પણ એક મહત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે, અને તે પંચમ અને રિષભ એમની વિલક્ષણ માધુર્યથી ભરેલી સંગતિ છે, "ધ ધ પ પ રે ગ મ પ" એમાં પંચમ પરથી રે સ્વર લઇએકે, શ્રોતા રાગ ઓળખવા માંડે છે. આ કેવો ચમત્કાર! "સા, રે રે પ પ" એવો પ્રકાર થાય કે, શ્રોતા કામોદ સમજે છે, અને "પ પ રે રે"થતાં છાયાનટની અપેક્ષા કરેછે! આ મોજ તમે સદા લક્ષમાં રાખો. મંદ્ર સ્થાનના પંચમપરથી જો મધ્યમ સ્થાનના રિષભનો સ્પર્શ કરીએ તો પણ લાગલોજ છાયાનટનો ભાસ થાય છે. આ રાગમાં કોઇ પંચમ વાદી માને-છે અને રિષભને સંવાદી માને છે, અને કોઇ રિ વાદી અને પ સંવાદી માને છે. આપણે પંચમ વાદી માનશું. અનેક વેળા ધૈવત પરથી ગીતો શરૂ થતા હોવાથી કોઈ તે સ્વરને વાદી સમજે છે, પરંતુ તે વાજબી નથી. રાગના સામટા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો ધૈવતને મહત્વ દેખાનાર નથી. ખેંચી તાણીને ધૈવતને મહત્વ આપવાથી રાગહાનિ થશે. આ રાગમાં હંમીર અને કેદાર રાગ પ્રમાણેજ અવરોહમાં કદિ કદિ કોઇ ધૈવત સાથે કોમલ નિષાદનો કણ જોડી દેછે; તેમ કરવાથી બુરૂં દેખાતું નથી, કારણ તે કૃત્ય અવરોહમાં છે. પરંતુ તે સ્વર આ રાગમાં નિયમિત નથી, કારણ "સાં નિ ધ પ" એવો અવરોહ તેમાં કદીજ શક્ય નથી. આ રાગ સાંભળતાં શ્રોતાઓને યમન, ગૌડ, હંમીર, બિલાવલ ઇત્યાદિ રાગોનો ભાસ થાયછે. હવે આ રાગનું સ્વરૂપ તમને સ્વરોથી કહું છું. જુઓ.

સા સા, ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે, સા રે સા।

સા સા, રે રે, ગ મ પ, મ ગ ગ, મ રે, સા રે સા, સા રે સા, નિ ધ પ પ, પ પ રે રે, રે ગ મ પ, ગ મ પ, ગ મ રે, સા।

ગ મ પ, ગ મ રે, ધ ધ પ પ, ગ મ રે, પ ગ મ રે, સા રે સા, સા રે ગ મ પ, ગ મ રે સા।

રે રે સા સા, ગ મ રે સા, પ પ ગ મ પ, ગ મ રે સા, ધ ધ પ, રે ગ મ પ, સા રે સા।

પ પ સાં સાં, સા રે સાં, સા રે ગ મ પ, ગ ગ મ રે સાં, સાં સા રેં રે, સા સા ધ પ, રે મ મ પ, ગ મ રે સા।

સા સા રે સા, સા રે ગ મ, રે સા, પ મં પ ધ પ, ગ મ રે સા, ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ મ રે, સા રે સા, સા રે સા નિ ધ પ, નિ ધ પ, ધ ધ પ રે ગ મ પ, ગ મ રે સા।

કોઈ ગાયક કહે છે કે, છાયાનટ મિશ્ર રાગ છે, એટલે તે છાયા અને નટ એ બે રાગના યોગે બનેયો છે એક ગાયકે મને છાયા રાગમા આરોહમાં નિષાદ અને અવરોહમા ગાધાર લઈ છાયાનટથી તેનો ભેદ દેખાડયો. આ પ્રકાર તમારા સ્મરણમા રહેવા દો પ્રચારમા છાયા અને છાયાનટ નિરનિરાળા નિયમોથી ગાનારા તમને ઘણા મળનાર નથી, એ પણ સાથે કહી રાખુછુ યમન અને કલ્યાણ ભીમ અને પલાસી, અલૈયા અને બિભાવલ, (આ છેવટનો રાગ તમને હજી માહિત નથી) એમાના ભેદ શોધતા બેસવા જેવોજ આ પ્રકાર છે એમ જણાયછે રત્નાકરમા "છાયા" ને નિરાળો ભાષાગ રાગ માન્યોછે, માટે તેવો ભેદ માનતા આવ્યા હશે આ રાગમા રિષભ સાથે પચમની જે સગતિ મે કહિ, તેને કોઇ કોઇ મીડમા ઘણીજ સુદર પ્રદર્શિત કરે છે

હવે આપણે કર્મણુક માટે ગ્રંથોના કાઈ વર્ણનો જોઈશુ સગીતપારિજાતકાર અહોબલ પડિત આ રાગ વિષે આમ કહે છે

> "छायानटस्तुविज्ञेय• शकराभरणस्वरैः।
> आरोहणे निवर्जः स्यादवरोहेगवर्जितः।
> धैवतोद्‌ग्राहसयुक्तो रिन्यासोऽनेकमध्यम ॥'

ભાવાર્થ—છાયાનટ રાગ શકરાભરણ થાટમાથી ઉત્પન્ન થાય છે આરોહમા

નિ વર્જ તથા અવરોહમાં ગ વર્જ છે. ધૈવતથી ઉદ્ગ્રાહ થાયછે અને રિષભ ન્યાસ છે. એમાં અનેક મધ્યમ (બંને મધ્યમ) આવે છે.

આ વર્ણન આપણા પ્રચારના સ્વરૂપને ઘણે ભાગે મળેછે, ખરૂં ના? રાગ-લક્ષણ ગ્રંથમાં છાયાનાટ મેલમાં બંને ગાંધાર અને કોમલ નિષાદ સ્વરો કહ્યાંછે. આપણો જે તીવ્ર રિ, તે તેણે વર્જ કર્યો છે. આ રૂપ આપણે લઇ શકશું નહીં. છાયાનટના મેલને તે "વાગધીશ્વરી મેલ" કહેછે. આ દક્ષિણ તરફનો ગ્રંથછે.

સંગીત સારામૃત ગ્રંથમાં છાયાનટ વિષે આમ કહ્યું છે.

"समपाः स्युस्त्रयः शुद्धाः षट्श्रुत्यृषभसंज्ञकः ।
अंतराख्यानगांधारः पंचश्रुतिकधैवतः ॥
कैशिक्याख्यनिषादश्चेत्येतत्सप्तस्वरैर्युतः ।
छायानट्टस्यमेलोऽस्मिन्नेतदाद्या भवंतिहि ॥
छायानाटः स्वमेलोत्थः संपूर्णः संग्रहांशकः ।
उपांगसायमेवेषगेयः संगीतकोविदैः ॥"

ભાવાર્થ.—છાયાનટ મેલમાં સ મ પ શુદ્ધ, ષટ્શ્રુતિ રૂષભ, અંતર ગાંધાર પંચશ્રુતિ ધૈવત, કૈશિક, નિષાદ વિગેરે સાત સ્વરો છે. એમાંથી છાયાનટ વિગેરે રાગો નિકળે છે. છાયાનટ રાગ પોતાનાજ મેલમાંથી નિકળે છે. તે સંપૂર્ણ હોઇ ષડ્જ ગ્રહઅંશ છે. એ ઉપાંગ રાગ હોવાથી સંધ્યાકાળે ગાવો એમ સંગીત પંડિતો કહેછે.

આ ચાર રાગલક્ષણના થાટ સાથે મળે છે. ષટ્ શ્રુતિ રિષભ એટલે આપણો તીવ્ર ગ, પંચશ્રુતિ ધ એટલે આપણો તીવ્ર ધ, અને કૈશિક નિ એટલે આપણો કોમલ નિ છે. આ રૂપ પણ આપણું નથી.

रागमंजरी.—

"छायानाटस्त्रिसःसायं काकल्यंतरराजितः।"

ભાવાર્થ.—છાયાનટમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે. તે કાકલી અને અંતર સ્વરોથી સુશોભિત છે.

रागचंद्रोदयः—

शुद्धौसमौ पंचमकोविशुद्धः शुद्धोनिषादो लघुमध्यमश्च ।
निगौ यदा त्रिश्रुतिकौ भवेतां कर्णाटगौडस्य तदैष मेलः ॥

पड्जग्रहः सांतयुतश्चसोंशोऽतराश्रित काकलिदीप्यमानः ।
छायादिमः सायमसौविगेयो नटाह्वयो गानविचक्षणेन ॥

ભાવાર્થ.—જ્યારે સ, મ, પ, નિ સ્વરો શુદ્ધ આવેછે, મધ્યમ લઘુ હોયછે અને નિ, ગ ત્રિશ્રુતિક હોયછે, ત્યારે કર્નાટ ગૌડ થાટ ઉત્પન્ન થાયછે. જેમા ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ હોયછે, તથા અતર અને કાકલી સ્વરોથી ઘણી શોભા આવેછે ત્યારે તે રાગને પડિતો છાયાનટ રાગ કહેછે અને ગાન વિચક્ષણ પડિતો આને સધ્યાકાળે ગાય છે.

नृत्यनिर्णयः—

" कर्णाटस्यैवमेले प्रकटितसुतनुश्चादिमध्यांतषड्जः । "

ભાવાર્થ.—ઉત્તમ તનુવાળો છાયાનટ રાગ કર્ણાટ થાટમાથીજ છે, અને તેમા ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે

કર્ણાટ થાટમા બન્ને ગાધાર લેવાનુ કહ્યુ છે. આવો છાયાનટ આપણા પ્રચારમાં ગ્રાહ્ય થનાર નથી.

રાગતરગિણી ગ્રથમા છાયાનાટ એ રાગ કેદાર મેલમાં કહ્યો છે, એટલે આપણા હિંદુસ્થાની શુદ્ધ સ્વરોનાજ થાટમા તે નાખ્યો છે. દર્પણ, અને સ્વરમેલકલાનિધિ ગ્રથમા આ રાગ કહ્યો નથી.

ચતુર્દડિપ્રકાશિકા ગ્રથમા કહેલો છાયાનટનો થાટ રાગલક્ષણ ગ્રથમાં કહ્યો છે તેજ છે.

હવે લક્ષ્યસગીતમા છાયાનટનુ વર્ણન કેવુ કર્યુ છે, તે જુઓ

स्यात्कल्याणीमेलकेऽपि छायानटोऽतिरंजक ।
रिपसंवादसपन्न सध्याकालोचित पुन. ॥
सुसंगतिरत्रप्रोक्ता पर्योश्चैवसुसंमता ।
पचमादृपमे पातो नून स्यात् हृदयगमः ॥
रागेस्मिन् गायकै केश्चिद्धैवतो ग्रह ईरित ।
न्यसनं षड्जस्वरेऽपि मते तेषां सुनिश्चितम् ॥
आरोहणे तीव्रमस्य प्रयोगो दृश्यते स्फुटः ।
गचत्रस्यादवरोहे नियमेन सतांमते ॥

ભાવાર્થ—કલ્યાણી થાટમાથીજ અતિ રજક છાયાનટ રાગ નિકળે છે. એમાં રે પ સ્વરોનો સવાદ છે અને સધ્યાકાળે ગવાય છે આમા પચમ

અને રિષભની સંગતિ સુસંમત છે. જ્યારે પંચમ પરથી રિષભ પર અવાય છે, ત્યારે તે કૃત્ય ઘણું સુંદર લાગેછે. કોઇ પંડિતો ધૈવતથી ગ્રહ, અને ષડ્જ પર ન્યાસ કરવાનું સુચવે છે. જ્યારે તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ થાય છે, ત્યારે તે ઘણું કરી આરોહમાંજ થાયછે. અવરોહમાં ગાંધારપર વક્રત્વ રાખવાનો નિયમ પંડિતો માને છે.

પ્ર૦—એ વર્ણન અમે સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખશું, કારણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આપણા પ્રચારના રૂપને સમર્થક આજ છે.

ઉ૦—હા, તેમ કહેવામાં હરકત નથી.

પ્ર૦—હવે કયો રાગ લેનારછો? અમને લાગે છે કે, શ્યામ લઇએ.

ઉ૦—ઠીક છે, તે લઇશું. શ્યામ રાગ એ સાધારણ રાગો પૈકી નથી. મોટા પ્રસિદ્ધ ગાયકોનેજ તે આવડે છે. આ દુર્મેલ હોવાથી તેના સ્વરૂપ વિષે પ્રચારમાં એક મત નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે, એક મતે તે કલ્યાણી થાટમાં, તો બીજા મતે ભૈરવી થાટમાં હોય. એટલો બધો ભેદ કદીજ ન હોય, એ નિરાળું કહેવાની જરૂર નથી. આપણે આ રાગને કલ્યાણી થાટમાંજ માનીએ છિયે અને તેમાં બંને મધ્યમ પણ લઇએ છિયે. આ રાગને કેદાર અને કામોદ રાગો થકી બહુ કાળજીથી દૂર રાખવો પડે છે, કારણ આ સઘળા સમપ્રકૃતિક રાગો ગણાય છે. કેદારમાં આરોહમાં રિષભ વર્જ્ય છે, ગાંધાર પણ લૂલો છે, અને નિષાદ અસત્પ્રાય છે એ આપણે જોયુંજછે.

શ્યામ રાગમાં આરોહમાં રિષભ લઇ શકાયછે અને નિષાદ પણ સ્પષ્ટ દેખાડી શકાયછે. કામોદમાં ગાંધારનું થોડું રૂપ છે અને થોડોક નિષાદ અવરોહમાં લેવાયછે. શ્યામ રાગમાં નિષાદ આરોહમાં ઘણુંજ વૈચિત્ર્ય આપે છે, અને ગાંધાર પણ સ્પષ્ટ લેવાય છે. યમનકલ્યાણ અને શુદ્ધકલ્યાણમાં ગાંધારને આપણે જીવ સ્વર માન્યો હતો, કેદારમાં મધ્યમને પ્રધાન માન્યો અને કામોદ તથા છાયાનટમાં પંચમ વાદી માન્યો એ તમને યાદ હશેજ. આ શ્યામ રાગમાં ષડ્જને વાદી માનવોછે, અને તેનો સંવાદી મધ્યમ લેવોછે. આ સ્વરૂપ તમને ઘણુંજ ગમશે. આ રાગમાં ચતુઃશ્રુતિક સ્વરો સા, મ, પ, ઘણા પ્રમાણમાં વધેછે. કેદારમાં મધ્યમ સર્વથી મોટો અને ષડ્જ સંવાદી હતો, અહિં તેથી ઉલટી સ્થિતિ છે, પરંતુ આ બંને સ્વરો બીજા સ્વરો કરતાં અધિક મહત્વના હોવાથી શ્યામને કાંઇક પ્રમાણમાં કેદારનું સ્વરૂપ આવેછે. પંચમ સ્વર લેતાં તેની સાથે તીવ્ર મ જોડી દેવાય છે, અને તે ઠેકાણે કામોદનો ઠીક ભાસ થાયછે. એક ખુબી એવી ધ્યાનમાં રાખવી કે મધ્યમ અને પંચમ એ બંનેને એકસરખું મહત્વ દેવું

નહીં સ્યામમા પચમનુ વાદિત્વ માનનારા છે, અને તેઓ પોતાના ગાવામા આ રાગમા કામોદનુ અગ અધિક પ્રદર્શિત કરે છે કેદાર રાગમા રે મ રે, એવો પ્રયોગ કદિ જ થતો નથી અને કામોદમા પણ તે હોતો નથી અહિઆ તેમ થાય છે એટલુજ નહીં, પણ તેની આગળ વળી ' નિ સા " એના સ્વરો પણ લેવામા આવેછે 'રે મ રે, નિ સા રે' એ સ્યામની ઘણીજ મધુર તાન છે આ તાનથી શ્રોતા ઓને મલાર કિંવા સોરઠ જેવો એમદ પ્રભર દેખાવાનો સભવ હોયછે, તેમ તે ન દેખાવા માટે ગાયક છેવટના "રે" સ્વર પરથી એકદમ "મ પ એવો આગેહ કરે છે અને તે સારો દેખાયછે સ્યામનુ સ્વરૂપ ટુકમા ધ્યાનમા રાખ્યુ હોય તો આગળ આપેલા સ્વરસમુદાય ઉત્તમ બેસાડી રાખવા "રે, મ રે, નિ સા, રે, મ પ ગ મ પ ધ, મ' પ ગ મ પ ગ મ રે નિ સા, પ નિ સા રે, આ તરાહથી બીજા રાગોથી આ રાગ ઘણો જુદો થશે આ રાગમા આરોહમા ધૈવત લેતા નથી પણ નિષાદ લેછે, એ લક્ષમા રાખવા જેવો પ્રકાર છે એકાર્થે '**आरोहे तु निवर्ज्यस्यात**" એ નિયમને આ એક અપવાદજ કહેવાશે સ્યામને કોઇ કોઈ સ્યામકલ્યાણ પણ કહેછે કોઇ સ્યામ અને કલ્યાણ એમ બે નિરાળા રાગો માને છે લક્ષ્યસગીતમા સ્યામ એટલુજ નામ આપ્યુ છે ગ્રથમાં પણ તેમજ દેખાય છે આપણે પણ તેટલુંજ રાખશુ આ રાગ રાત્રિના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે આમા રે મે અને રે પે, એ બને સગતિ આવી શકેછે, એ ધ્યાનમા રાખવા જોગ છે તે નિરનિરાળા ગાઈ ગાયકો રાગનુ વૈચિત્ર્ય વધારે છે ગ નિ સ્વરોનુ અલ્પત્વ નિકળી જવાથી આ રાગનુ સ્વતત્ર રૂપ રહી શકેછે મધ્યમ પરથી જ્યારે મીંડમા રિષભ લેવાય છે, ત્યારે તેમા ઘર્ષણથી ગુમગાધાર આવતો હોવાથી, સોરટનો ભાસ થાય ન થાય એટલામા રિષભ પરથી તીવ્ર મધ્યમ પર જતા હોવાથી, વિલક્ષણ શોભા દેખાય છે કોઈ ગાયક સ્યામ રાગમા ધૈવત વાદી માની હમીર જેવો પ્રકાર ગાઇ દેખાડે છે આ પ્રકાર મને પસદ નથી હમીરમા પણ ધૈવતને વાદિત્વ દેવાનુ કારણ નથી એમ મે તમને પ્રથમથીજ કહ્યુછે મારા મિત્ર રાજા સુરેંદ્રમોહન તાગોરે (તેમની સાથે મારો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો છે) જે સગીત સારસગ્રહ નામે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમા એક ગ્રથમાથી મને લાગે છે 'સગીત નારાયણ' એ ગ્રથમાથી તેમણે ઘણાએક રાગોના વર્ણનો દાખલ કર્યા છે, તેમા સ્યામ કલ્યાણનુ પણ છે તેમાના કેટલાક તમને પણ કહુંછુ

सपूर्ण श्यामराग स्यात् धाशन्यासग्रहात्मक ।
प्रदोषो गानकालोऽस्य निर्णीतो गानकोविदे ॥

ભાવાર્થ.—શ્યામ રાગ સંપૂર્ણ છે. ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે. પંડિતોએ એનો સમય સંધ્યાકાળનો કાયમ કર્યો છે.

આ વર્ણનમાં ધૈવતનું અંશત્વ કહ્યું છે એ ખરૂં. પરંતુ આ ગ્રંથનો શુદ્ધ થાટ કયો? એ ઘણો મુશ્કેલ પ્રશ્નછે. સંગીતસારસંગ્રહમાં પણ તે પ્રશ્નનો ખુલાસો નથી. શંકરાભરણ એ શુદ્ધથાટ કોઇપણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં ન હોવાથી ઉપલી વ્યાખ્યાને તે થાટ લગાડવો યોગ્ય થનાર નથી. લક્ષ્યસંગીતનો થાટ તેવો છે ખરો, પરંતુ તે ગ્રંથ તો હમણાનોજ છે. **धैवतांशग्रहन्यासः** એવું વર્ણન જ્યાં હોય ત્યાં હમેશાં કોમલ રિ ધ સ્વરોનો થાટ હોયછે, એવું પ્રતિપાદન કરનારા પંડિત પણ આપણને કદિ કદિ મળી આવે છે. સંગીતસારસંગ્રહમાં બીજી પણ કેટલીક વ્યાખ્યાઓ મળી આવે છે તે આવી છે.

"धैवतांशग्रहन्यासच्छायानट्टः प्रकीर्तितः ।
संपूर्णः कथितश्चासौ कविभिस्तत्वदर्शिभिः ॥"
"रिग्रहन्यासकांशा स्यात् छाया संपूर्णलक्षणा ।
प्रदोपेच प्रगातव्या विधिरेष प्रकीर्तितः ॥"
" षड्जग्रहा मरहिता छाया शृंगारवीरयोः ।
गांधारांशग्रहन्यासा वीरशांतिरसाश्रिता ।
संपूर्णागौडसारंगी गेयामध्यान्हतः परम् ॥"

ભાવાર્થ.—" છાયાનટમાં ધૈવત સ્વર અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે. માર્મિક પંડિતો કહેછે કે આ રાગ સંપૂર્ણ છે."

(બીજું મત) " છાયા સંપૂર્ણ હોઈ રિષભ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે. તે સંધ્યાકાળે ગાવાની વિધિ છે."

(ત્રિજું મત) " છાયારાગ મધ્યમ વર્જિત હોઇ, શૃંગાર અને વીરરસમાં પ્રયોજનીય છે." " ગૌડસારંગ રાગ સંપૂર્ણ છે, અને મધ્યાન્હ પછી ગવાયછે, તેમાં ગાંધાર અંશગ્રહન્યાસ છે, તથા વીર અને શાંતિ રસનો છે.

" સંગીત નારાયણ " ગ્રંથ કલકત્તાની Royal Asiatic Library માં છે.

પ્ર૦—ત્યાં બીજા કયા ક્યા ગ્રંથો છે?

ઉ૦—હું ત્યાં ગયો હતો ત્યારે ત્યાના Catalogue માં મને આવાં નામો જણાયાં.

૧ સગીત રત્નાકર	૮ સગીત શિરોમણી
૨ રત્નાકર ટીકા (કલિનાથ)	૯ સંગીત સાગર
૩ —"—— (સિંહભૂપાલ)	૧૦ અમોઘાનંદિની શિક્ષા.
૪ સગીતનારાયણ (પુરૂષોત્તમ)	૧૧ રાગમાલા (ક્ષેમકર્ણ)
૫ કલ્પદ્રુમ.	૧૨ સંગીત દર્પણ.
૬ સંગીતભાષા.	૧૩ નારદીય શિક્ષા
૭ પારિજાત	૧૪ સકીર્ણ રાગલક્ષણ.

હાલ તે પુસ્તકાલયમા અધિક પણ હશે ત્યા પ્રવાસ કરવાનો પ્રસગ આવે તો તે Library તરફ જરૂર એક ફેરા મારજો

પ્ર૦—તેમ શા પરથી કહોછો ?

ઉ૦—હું બનારસ તરફ યાત્રાએ તેમજ સગીત પરની માહિતી મેળવવા ગયો હતો, ત્યારે મને ત્યાં ગાયઘાટ પર રહેનારા પંડિત બાળમુકુંદજી માળવી કર્મ-કાંડીના ઘેર જવાનો પ્રસગ આવ્યો હતો તે ગૃહસ્થ નિરનિરાળા વિષયો પરના હસ્ત લેખ સગ્રહ કરી તેના શોધકાને, વેચેછે તે પડિતે મને કહ્યુ કે, કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ મહામહોપાધ્યાય પડિત હરિપ્રસાદજી M A. એમણે તેમની પાસેથી સંગીત પરના આટલા ગ્રંથો લીધા છે

૧ રાગવિબોધ, ૨ ગાધર્વવે , ૩ રાગચુંબકમણિરૂચિમાલિકા, ૪ સંગીત સગ્રહ,૫ સગીતવિદ્યાનિધાન, ૬ સગીતકલ્પલતા, ૭ સંગીતરઘુનદન ૮ આનદસજીવન (મદનપાલ) ૯ સોમેશ્વરમત ૧૦ ગીતગિરીશકાવ્ય, ૧૧ સગીતરસકૌમુદી, ૧૨ સગીતસાર (કેદારનાથ) ૧૩ ગીતસાર, ૧૪ ભરતકૃત ગાનશાસ્ત્ર, ૧૫ સામપ્રકાશ

મને લાગેછે કે હાલ તે ગ્રથો કલકત્તાની R A Library માં હોવા જોઇએ, કારણ હરીપ્રસાદજી એ ગ્રથો તે સસ્થા માટેજ લઇ ગયા હતા, એમ બાળમુકુંદજી કહેતા હતા આ ગ્રથો ત્યા જઇ જોવાનું મારાથી તો હજી બન્યુંજ નથી પણ તમે આગળ જતા કોઇવાર જો જો. હું કલકત્તે ગયો હતો ત્યારે તે પુસ્તકાલયમા જે ગ્રથો મે જોયાં તે વિષે મે મારી પ્રવાસની રોજ નિશીમાં સવિસ્તર હકીકત લખી રાખી છે, અને તે તમે જ્યારે જોઇ શકશો. મદ્રાસ ઇલાકામાં મે રામેશ્વર પર્યન્ત પ્રવાસ કર્યો ત્યા મદ્રાસ તજાવર ત્રીચિનાપલ્લી અને માઇસોર એ ચારે ઠેકાણે મોટા મોટાં પુસ્તકાલયો છે અને તેમા સંગીત ગ્રથો પણ છે તમને તે વિષેની કાઇ માહિતી જોઇતી હોય તો મને પૂછજો

પ્ર૦—તે પુસ્તકાલયમાં કયા કયા ગ્રંથો છે? તે અમને માહિત હોય તો ઠીક.

ઉ૦—ઠીક છે. કહું છું.

મદ્રાસ Oriental Library—

૧ નૃત્તાલ પુરાણુસંગ્રહ, ૨ રાગવિશેષ, ૩ સંગીત દર્પણ ૪ સંગીત રત્નાકર, ૫ સંગીતસારસંગ્રહ, ૬ સ્વરમેલકલાનિધિ.

તંજાવર Palace Library—

૧ સંગીતસારામૃત, ૨ સંગીતમુક્તાવલી, ૩ રાગરત્નાકર, ૪ અભિનયદર્પણ, ૫ અષ્ટોત્તરશતતાલલક્ષણ, ૬ તાલપ્રસ્તાર, ૭ તાલલક્ષણ, ૮ તાલદીપિકા, ૯ રાગપ્રસ્તાર, ૧૦ તાલદશપ્રાણદીપિકા, ૧૧ રાગલક્ષણ, ૧૨ દંતિલકોહલીયમ, ૧૩ સંગીતમકરંદ, ૧૪ ચત્વારિંશચ્છતરાગનિરૂપણ, ૧૫ સંગીત દર્પણ, ૧૬ રત્નાકર, હજી બીજાં બે ચાર છે પણ તેના નામો મને યાદ નથી.

ત્રિવેંદ્રમ Palace Library—

૧ અંગહારલક્ષણ, ૨ નાટ્યગ્રંથ,૩ નાટ્યવેદ, ૪ નટ્યવેદ વિવૃતિ, ૫ નૃત્યરત્નાકર, ૬ બાલરામભરત, ૭ ભાવપ્રકાશ, ૮ રસાર્ણવસુધાકર, ૯ સંગીત ચિંતામણિ, ૧૦ સંગીત ચૂડામણિ, ૧૧ સંગીતસુધા, ૧૨ સંગીત સુધાકર (હરિપાલ), ૩૧ સપ્તસ્વરલક્ષણ, ૧૪ સ્વરતાલાદિલક્ષણ.

મૈસોર Government Oriental Library—

૧ અભિનયદર્પણ, ૨ અભિનયપ્રકરણ, ૩ અભિનયમુકુર, ૪ અભિનય ભરતસાર સંગ્રહ, ૫ આદિભરત, ૬ સંગીતદર્પણ. ૭ ભરતસારસંગ્રહ, ૮ સંગીત ચૂડામણિ, ૯ સંગીતમકરંદ, ૧૦ સંગીતરત્નાકરવ્યાખ્યા, ૧૧ સંગીતલક્ષણદીપિકા, ૧૨ સંગીત લક્ષણ, ૧૩ સંગીતસમયસાર, ૧૪ સ્વરપ્રસ્તાર ૧૫ સ્વરમેલકલાનિધિ.

ઉત્તર તરફ મેં પ્રવાસ કર્યો ત્યાં જાણવાજોગ ગ્રંથ મળવાનું ઠેકાણું કહિયે તો ફક્ત બીકાનેર મહારાજની Library છે. પંજાબ, કાશમિર અને નેપાલમાં મોટાં પુસ્તકાલયો છે તથા ત્યાં સંગીત ગ્રંથોપણ છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ ત્યાં જવાનો યોગ હજી થયો નથી. બીકાનેર Library માં જે ગ્રંથ પ્રત્યક્ષ મારા જોવામાં આવ્યા તે આવા છે.

૧ સંગીતસૂત્ર, ૨ સંગીતરત્નાકરટીકા (કલ્લિનાથ), ૩ સંગીતરત્નાકર ટીકા (સિંહ ભૂપાલ), ૪ સંગીતરાજરત્નકોશ, ૫ અનૂપ સંગીત રત્નાકર, ૬ અનૂપસંગીતાવલાસ, ૭ સંગીતવિનોદ, ૮ સંગીતવર્તમાન, ૯ સંગીતાનૂપરાગસાગર,

१० सगीतोद्देश, ११ शृगारहारसगीत, १२ स्वरमेलकलानिधि, १३ હृदयप्रકाश, १४ હृदयકૌતુક, १५ सगीतानदજીवन, १६ सगीतरागમાલા (क्षेमકર્ણ), १७ सगीतदर्पણ, १८ दर्पણ (हिंदी) १९ હનુમન્મતીય રાગ વિભાષા, २० રાગકૌતુક, २१ સગીતોપનિષત્સાર, २२ રાગતત્વ २३ સગીતકલ્પતરૂ, २४ રાગવિબોધ, २५ રાગકાવ્યરત્ન, २६ રાગમાલા, २७ સકીર્ણરાગ, २८ રાગાધ્યાન, २९ ગમકમજરી, ३० સગીતમકરદ, ३१ મુક્તાવલી, ३२ નૃત્યાધ્યાય, ३३ મુખાદિચાલી–નૃત્યાધ્યાય, ३४ સગીતસાર–નૃત્યાધ્યાય, ३५ સ્વરાધ્યાયભાષાધ્રૂપદ, ३६ મુરલીપ્રકાશ, ३७ પારિજાત, ३८ સગીતસારકલિકા, ३९ રાગચદ્રોદય, ४० રાગમાલા, ४१ રાગ મજરી, ४२ નૃત્યભેદનિર્ણય, ४३ સકીર્ણરાગાધ્યાય, ४४ સગીતશારીરિક, ४५ સગીત વિનોદ

મને લાગે છે, આના જેવો સગ્રહ બીજા કોઇ પણ શહેરમા ન હશે મે જે જે ગ્રથો જોયા તેમા કઈ કઇ માહિતી મળવા જેવી છે, તે સર્વે મારી યાદ પોથીમા લખ્યુ છે, તે સવળુ તમે જોઈ શકશો, માટે તે વિષે અધિક લખતો નથી એક મુખ્ય મુદ્દા તરફ તમારૂ ધ્યાન ખેચવુ જોઇએ અને તે એ કે, આટલા બધા ગ્રથો જોકે આજે હયાત છે–ઉપલબ્ધ પણ છે એમ કહીશુ–તો પણ તેમા સગીત રત્નાકરના ગ્રામરાગો અથવા જાતિ પ્રકરણોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરેલો હોય એવો એક પણ ગ્રથ દૃષ્ટિએ પડતો નથી રત્નાકરના રાગોના અને જાતિના વર્ણનો પોત પોતાના ગ્રથમા યથાસાગ ઉતારી લીધા હોય તેવા ગ્રથકાર પુષ્કળ નિકળશે, પરતુ તે ઉત્તમ સમજ્યાનો પુરાવો તેવા ગ્રથમા પણ નથી એમ પ્રમાણિક પણે કહેવુ પડશે આ બીના તરફ હુ તમારૂ ધ્યાન ઠેકઠેકાણે ખેચીશજ તમે તેવા ગ્રથ જ્યારે સ્વતત્ર રીતે શિખશો, ત્યારે મારા બોલવાનો મર્મ સ્હેજમા તમારા લક્ષમા આવશે મે હમણા કેટલાક ગ્રથોના નામો કહ્યા, તે ઘણા ખરાતો રત્નાકર પછીનાજ છે, એ પણ સુચવી રાખુ છુ હાલના ગ્રથકારો સબધી લક્ષ્યસગીતમાટે કાઢેલા ઉદ્ગારો પ્રથમ દર્શને જરા કડક દેખાયછે ખરા, પરતુ તે વગર સમજના તો નથી એમ તમને પણ આગળ જતા લાગવા માડશે અસ્તુ હવે પ્રસ્તુત તરફ વળીએના?

પ્ર૦—ખરેખર આપણને સ્થામ રાગનો ભાગ હજી પૂરો કરવોછે. તે વિષે આગળ ચલાવો

ઉ૦—સસ્કૃત ગ્રથોમા સામ, શ્યામ, સોમ, અને સ્યામકલ્યાણી એવા નામો દૃષ્ટિએ પડેછે, તે પૈકી સોમ એ રાગ આપણને નિરાળોજ માનવો પડશે એમ

લાગેછે. રાગલક્ષણકારે તે રાગમાં રિ, ધ, નિ સ્વરો કોમલ માન્યા છે. આવા રાગને આપણા ગાયક સ્યામ કહેવા કદિ તૈયાર થશે નહીં. તમારે જોઇએ તો આગળ જતાં આ રૂપને એક સ્વતંત્ર રાગ તરીકેજ સ્વીકારી શકશો. સામ અને સ્યામ એ રાગો નિરાળા ન હશે, એમ સુચવનારા પંડિત પણ મળેછે. ચતુર્દંડી-પ્રકાશિકા નામના ગ્રંથમાં સામ રાગનું વર્ણન આવું કર્યું છે.

" शंकराभरणान्मेला त्संभूतस्सामरागकः ।
संपूर्णः सततं गेयो मंद्रमध्यमभूपितः ॥ "

ભાવાર્થ.—શંકરાભરણ મેલમાંથી સામરાગ ઉત્પન્ન થાયછે. તે સંપૂર્ણ હોઇ સતત ગવાયછે અને મંદ્રમધ્યમ ભૂષિત છે.

તુલાજી મહારાજના સંગીત સારામૃત ગ્રંથમાં સામનું વર્ણન આવું છે.

" कांभोजीमेल उत्पन्नः सामरागो निवर्जितः ।
पाडवः सग्रहन्यासः सदागेयः शिवप्रदः ॥ "

ભાવાર્થ.—કાંભોજી મેલમાંથી સામરાગ નિકળે છે. એમાં નિષાદ વર્જ્ય છે. તે પાડવ હોઈ પડ્જ ગ્રહન્યાસ છે. સદાગેય અને શિવપ્રદ છે.

" **आरोहे गांधारलंघनम्** " એમ પણ ત્યાં કહ્યું છે. રાગતરંગિણીકારે "સ્યામ" એવું નામ સ્પષ્ટ કહ્યું છે, અને તે રાગ પોતાના કેદાર સંસ્થાનમાં હિંદુસ્થાની શુદ્ધ સ્વરના થાટમાં નાખ્યો છે, એ મેં તમને પહેલાંથીજ કહ્યું છે.

" **चत्वारिंशाच्छतरागनिरूपणम्** " એ ગ્રંથમાં સ્યામ કલ્યાણીને હંસક રાગના સામંત નામના પુત્રની ભાર્યા કહી છે. તેમાં સ્વરોનો ખુલાસો નથી. ચતુર પંડિતે લક્ષ્યસંગીતમાં સ્યામનું વર્ણન આવું કર્યું છે.

कल्याणीमेलसंप्रोक्तः श्यामरागः सुसमंतः ।
कल्याणस्य प्रकारोऽयमिति कैश्चिदुदीर्यते ॥
मध्यमावत्र द्वौ प्रोक्तौ लक्ष्यमार्गविचक्षणैः ।
स्यात् षड्जस्यैव वादित्वं संवादित्वं तु मेस्वरे ॥
गायने चास्य रागस्य कामोदांगं स्फुटं भवेत् ।
निगाल्पत्वं तत्र दृष्टं नैवमत्र मते सताम् ॥
रिपयो रिमयोर्वापि संगती रक्तिदा भवेत् ।
आरोहणे धैवतस्य वर्जनं सुखमावहेत् ॥

ભાવાર્થ.—કલ્યાણી મેલમાંથી શ્યામરાગ માન્યો છે કોઇ તેને કલ્યાણનો
:ર માને છે લક્ષ્યજ્ઞ પંડિતો આ રાગમા બ્ને મધ્યમો માને છે ષડ્જ સ્વર
ી અને મધ્યમ સંવાદી છે. આ રાગ ગવાતા ઠેકેઠેકાણે કામોદાગ સ્ફુટ થાય
પરંતુ જેમ કામોદમા નિ ગ સ્વરો ઘણા અલ્પ હતા તેમ આમા નથી. રિ પ'
ને 'રિ મ' ની સંગતિ ઘણીજ રંક્તિદાયક લાગે છે આરોહણમાં ધૈવત વર્જ
થી ઘણો સુખકર પ્રયોગ થાયછે.

આ વર્ણન આપણા પ્રચારથી મળતુ હોવાથી તે આપણે સ્વીકારશુ
ગૂપસગીતવિલાસ ગ્રથમા શ્યામનાટ નામે એક રાગ આપ્યોછે, અને તે
વો કહ્યોછે

> " श्यामनाटस्तुकेदारमेले गेयो मनीषिभि ।
> गादिपूर्णश्चमन्यास पमांश श्यामनाटक ॥ '

ભાવાર્થ.—શ્યામનાટ પંડિતોએ કેદારમેલના સ્વરોથી ગાવો તે સંપૂર્ણ
એમા ગાધાર ગ્રહ, મધ્યમ ન્યાસ, અને પ અથવા મ અંશ છે

આમા શંકરાભરણનોજ થાટ કહ્યો છે, તથા ગ અથવા પ ને વાદી
ાતુ કહ્યુછે શ્યામ એ અનેક વેળા નટરાગ સાથે મિશ્રિત થએલો જણાયછે
! કોઈ ગ્રંથકાર " *શ્યામનાટ* " રાગનાજ લક્ષણો કહેછે હમીર, કેદાર, અને
ાદ એ રાગ પણ નટરાગથી ઘણી સુંદર રીતે યોગ પામેછે ચતુર્દડિપ્રકાશિ-
ા " શાંતિ કલ્યાણ ' નામનો એક મેલરાગ કહ્યોછે દક્ષિણના ખોતેર મેલો
ાજ આ એક છે તે થાટ આપણો યમન કલ્યાણનોજ છે શાંત કલ્યાણને
રોહવરોહમા સંપૂર્ણ કહ્યો છે

પ્ર૦—હવે અમને શ્યામ રાગનુ રૂપ સ્વરોથી કહો

ઉ૦—હા, તે આમ થશે

સા, રે, મ રે, રે મ રે નિ સા, રે, મ' પ, પ, ધ પ, મ' પ, મ રે, પ ગ
રે, નિ સા ।

પ નિ, સા, રે નિ સા, મ ગ મ રે, નિ સા, મ' પ ધ પ, મ પ મ, રે પ ગ
રે નિ સા ।

મ મ, રે નિ સા, રે નિ, મ રે નિ, પ નિ, રે નિ સા, સા રે મ' પ, ગ મ
નિ સા ।

પ઼ પ઼ નિ઼ સા, રે રે નિ઼ સા, મ' પ રે નિ઼ સા, રે મ રે, મ' પ, નિ મ' પ, મ' પ ધ મ' પ, મ ગ, ગ મ પ ધ મ' પ, ગ મ પ, ગ મ રે, નિ઼ સા, રે, મ' પ।

પ પ, સાં, સાં, રેં નિ સાં, નિ સાં રેં, મં રેં, નિ સાં, નિ ધ પ, મ' પ પ, નિ રેં નિ, મ' પ, મ' પ પ, ધ મ' પ, મ ગ, ગ મ પ ધ મ' પ, ગ મ પ, ગ મ રે, નિ઼ સા ।

આ રાગમાં હું ક્યાં ક્યાં અને કેમ કેમ શોભુંછું, તે લક્ષ લગાડી જોઇ રાખો એટલે આ સ્વરૂપ તમારા મનપર બેસશે. આમાં મ પરથી રે પર મીંડમાં આવવું અને ત્યાંથી નિ઼ સા, એ સ્વરો મધુર રીતિએ ગાવા, એ કૃત્યો ખુબીના છે.

પ્ર૦—આ રાગ અમે સમજ્યા. હવે ગોડ સારંગ લઇએ.

ઉ૦—ઠીકછે, હવે તે લઇશું. ગોડ સારંગ પછી યમની લેવો જોઇતો હતો, પરંતુ તે રાગ આપણે સગવડ માટે બીલાવલ થાટના રાગ લેતી વખતે કહીશું. "યમની" એ બીલાવલ રાગનોજ એક પ્રકાર છે, અને જે અર્થે બીલાવલ વિષે આપણે કાંઇ પણ બોલ્યાજ નથી, તે અર્થે મુખ્ય બીલાવલ પ્રથમ લઇ ત્યાર પછી યમની બીલાવલ રાગ સમજાવવો અધિક સહેલો પડશે. યમનીમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવાતો હોવાથી આપણે તે રાગને કલ્યાણી થાટમાં નાખ્યોછે એ સમજાશેજ.

પ્ર૦—ઠીકછે. તેમ કરો, અમને કાંઇજિ હરકત નથી.

ઉ૦—ગોડસારંગને આપણી પદ્ધતિમાં એક સંપૂર્ણ રાગ કહ્યોછે. આ રાગમાં બંને મધ્યમો છે એ તો મેં પ્રથમથીજ કહ્યું છે. બહુમતે આ રાગનો સમય દિવસનો બીજો પ્રહર મનાય છે. આવા તીવ્ર સ્વરોના રાગને આ સમય સુસંગત નથી એવું કહેનારાઓ પૈકીજ હું પણ એક છું. મને લાગેછે કે, આ રાગના નામમાં સારંગ એ એક ભાગ હોવાથીજ તેને બપોરનો વખત મળ્યો હશે. મધ્યાન્હકાળે તીવ્ર ગ લેનારા રાગો શોભતા નથી, એ નિયમને અનુસરી ખુદ્દ સારંગમાં પણ ધૈવત અને ગાંધાર કમતી કરેલા દેખાયછે. ગોડસારંગમાં ખરૂં જોતાં સારંગનું સ્વરૂપ બીલકુલ જણાતું નથી, તો પણ તે બિચારાને કપાળે બપોરનો વખત આવ્યો. આ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવો હોયછે.— નિદાન તે લેવાયછે, તે પણ આ રાગને બપોરનો સમય યોગ્ય નથી, એમ માનવાનુંજ એક કારણ કહી શકાય. સારંગ રાગની પહેલાં આસાવરી, તોડી, દેવગાંધાર, જાૈનપૂરી વિગેરે ગવાયછે, અને તે સર્વેમાં ગાંધાર કોમલ છે. તેમજ સારંગ પછી ધનાશ્રી, ભીમપલાસી, મુલતાની, ધાની, વિગેરે ગવાયછે, તેમાં પણ

ગાધાર કેમન છે ખુદ સારગમા આધારને તદન વર્જ કરાયછે આમ હોવા છતા, મને તો લાગે છે કે, ગૌડસારગને મધ્યાન્હકાળ નિયુકત કરવો, વાજ્બી નથી હું તો ધારૂછુ કે, ઘણાએક માર્મિકોનું આવુજ મત હશે, તથાપિ બહુ મતને અનુસરી જો તે મત કબુલજ રાખવુ પડે તો, તેને એક અપવાદ તરીકેજ ધ્યાનમાં રાખો. આ રાગને જો દિવસનોજ રાગ માનવો હોય તો તેને બીલાવનના સમયે માનવો, એ અધિક સારૂ દેખાશે બીનાવન રાગને સવારના પહેલે પ્રહરે ગાવાનો પ્રચાર પ્રસિદ્ધ છે ગૌડસારગમા ઉત્તરાગમાં બિલાવલની થોડી છાયા દેખાઇ શકશે તેવામા બન્ને મધ્યમ લેનારો એક રાગ યમની બીનાવન પણ છેજ આ મે મારૂ પોતાનુ ખાનગી મત કહ્યુ છે સુસગત કયુ અને વિસગત કયુ એ તમને પણ બહુ જલદીજ સમજાશે આ રાગ બે મધ્યમનો હોવાથી, નિષાદ સ્વરને આપોઆપ ગૌણત્વ આવેછે, એ તમારા ધ્યાનમા આવશેજ. ગૌડસારગને કિંચિત કલ્યાણ સ્વરૂપ આવતું હોવાથી કોઈ પડિત તેને ગાધાર વાદી રાગ માનેછે મને લાગેછે કે, જે અર્થે આ રાગને હવે દિવસનો રાગ માનવોછે, તે અર્થે ધૈવતને વાદિત્વ દઇ ગાધારને સવાદિત્વ આપવુ ઠીક પડશે આ રાગમા આ બન્ને સ્વરો બરોછ એવો અનુભવ છે હુ આ રાગ તેમજ ગાઉ છુ, અને તેને બિલાવલનો સમય મા ગુંછુ અહિઆ તીવ્ર મધ્યમની સ્થિતિને નિરાળી કહેવાની જરૂર નથી બે મધ્ય મની રાગોમાં તે સ્વર પચમ સગતિએજ રહેછે

મ પ ધ મ પ મ ગ, રે ગ રે મ ગ પ રે સા" એવો પ્રયોગ આ રાગમા વારવાર કરેલો તમારા જેવામા આવશે આ રાગ તીવ્ર મધ્યમ પર બિલકુલ અવલબતો ન હોવાથી તેને બિલકુલ ન લઇએ તો પણ, રાગ ઓળખાય તેવો તો જરૂર રહેછેજ તથાપિ તે લગાડવાથી રાગનુ વૈચિત્ર્ય વધે છે, એ પણ ખરૂં છે જો આ રાગને રાત્રિગેય માનીએ તો ગાધારનુ વાદિત્વ અને તીવ્ર મધ્યમનું રાત્રિ સૂચકત્વ, એ સારા શોભશે. પ્રથમાં આ રાગ શકરાભરણ થાટમા નાખેલો મળી આવે છે, તેમાં આપણને નવાઇ લાગવા જેવુ કાંઈ નથી. કેટલાક ગ્રંથોમા આ રાગને સ્પષ્ટ ગાધાર વાદી કહેલોછે ગૌડસારગ એ વક્ર રાગોમા ખપે છે. આ રાગનો આરોહ અવરોહ બરાબર તપાસી જોઇએ, તો તેનુ વક્રત્વ ખરેખરજ જાહેર થાય છે

પ્ર૦—આ રાગનુ સ્વરૂપ ફક્ત આરોહાવરોહથી દેખાઈ શકશે કે?

ઉ૦—હા! તે આરોહ અને અવરોહ આમ કરો એટલે થયુ

સા, રે સા ગ રે, મ ગ, પ મ', ધ પ નિ ધ સા । સા ધ, નિ પ, ધ મ', પ ગ, મ રે મ સા ।

આ કેટલું વક્ર સ્વરૂપ છે તે જુઓ છોજના? ગાયક લોક સદા આ રીતિએજ ગાય છે, એવું માત્ર સમજતા નહીં. જલદ ગાતી વેળાએ આટલું વક્રત્વ સંભાળી શકાય નહીં, એ ખુલ્લું છે. આ રાગનું મુખ્ય અંગ અથવા તેની મુખ્ય પકડ "સા, રે સા, ગ રે, મ ગ," એ સ્વરસમુદાય છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી ગાયક વચ્ચે વચ્ચે આ અંગ પ્રગટ કરી આ રાગનું મંડણ કરેછે. હમીર સુદ્ધાં વક્ર રાગો પૈકીજ છે, એમ મેં કહેલું, તમારા સ્મરણમાં હશેજ. "સા, રે સા, ગ મ ધ, નિ ધ, સાં, સાં રેં સાં, નિ ધ પ, મં પ. ધ ધ પ, ગ મ રે, ગ મ ધ પ, ગ મ રે, સા રે સા," એવા સ્વરોથી હંમીર સ્પષ્ટ થાય છે. આ ખુબીઓ ધ્યાનમાં રાખતા જવી. "સા, મ, મ પ, પ ધ પ, મ, મં પ, ધ પ, મ, રે સા" એ કયા રાગનું અંગ થશે વારૂ?

પ્ર૦—એ કેદારનું હોવું જોઇએ એમ અમને લાગે છે. ખરૂં કે?

ઉ૦—ખરેખર છે. "સા, રે રે પ ધ, મં પ, ધ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા" એવું કામોદનું અંગ તમને ખબર છેજ અને "રે, મ રે, નિ સા, રે, મં મં પ પ, ધ મં પ, મ રે, પ ગ મ રે, નિ સા," એ શ્યામનું છે. વક્ર રાગોના સ્વરૂપો સાવકાશ ગાતી વેળાએ ઘણા ઉત્તમ સંભાળી શકાય છે, પરંતુ જલદ ગાતી વેળાએ તેમ સાધતું ન હોવાથી રાગના અંગ વ્યક્ત કરનારા ભાગ ખસુસ ધ્યાનમાં રાખવા પડેછે. ગાયક પંચમની ઉપરના સ્વરોમાં તાનો લેવા માંડે કે, યમન નામે જે આશ્રય રાગ મેં કહ્યો હતો, તેમાં નીકળી જવાય છે, પરંતુ યોગ્ય ઠેકાણે અંગ વાચક સ્વર સમુદાય સ્પષ્ટ દેખાડી, તે મૂળ રાગ પ્રદર્શિત કરેછે. આવું કૃત્ય જાણી જોઇને કરે તેવા ગાયકની તારીફજ થાયછે. કેટલાક ગાયકો પોતાની તાનબાજીમાં એટલા તો લીન થઇ જાયછે કે, તેમને તેમના મૂળ રાગનું ભાન પણ રહેતું નથી. તેવા ગાયક ગમે તેટલી તાનો લેતા હોય છતાં તેમની પંક્તિ ઘણી ઉંચી ગણાતી નથી. ફક્ત ગળુંજ તૈયાર કરવું તેમાં કસબ અથવા વિદ્યા નથી, એ સદા ધ્યાનમાં રાખવું. અતિ તાનબાજીથી તો શ્રોતાઓ વહેલાજ કંટાળી જાયછે, તેના ઉદાહરણો તમને પણ અનેક વેળા જણાશે. ધિમે ધિમે નિયમ સંભાળી ગાયન શરૂ કરવું અને પછી પોતાની ગતિ વધારવી. તથાપિ વખતો વખત મૂળ રાગની શાખ પુરયા કરવી, કે શ્રોતાઓ તૃપ્ત થશે, અને તમારી વિદ્વત્તા પણ ઉત્તમ જણાશે. ફક્ત "રે સા, ગ રે, મ ગ, પ રે સા" એ સ્વરો ગાઈએ કે, ગૌડસારંગ દેખાવા માંડે છે. આ અંગ બીજા કોઇપણ રાગમાં ભેળાય કે તેમાં ગૌડનો ભાસ ઉત્પન્ન કરશે.

પ્ર૦—આ રાગનો વિસ્તાર અમને સ્વરોથી દેખાડશો કે?

ઉ૦—હા આ લ્યો.

સા, રે સા, મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ, રે સા ।

સા રે મ ગ, પ પ મ' પ, ધ ધ પ, ધ પ, મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

ધ ધ મ' પ, નિ ધ મ' પ, ધ મ' પ, ધ પ,મ મ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

સા રે સા સા, ધ઼ નિ ધ પ, ધ઼ સા, ગ રે મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

ધ ધ મ' પ, નિ ધ, સાં નિ ધ, નિ ધ પ, મ' પ, નિ ધ પ, મ' પ ધ મ' પ, મ ગ, નિ ધ મ' પ, મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

પ પ સાં, સાં, સા રે સા, સાં રે મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા, સા રે સાં, નિ ધ નિ ધ પ, મ પ, ધ નિ ધ પ, મ' પ ધ મ' પ, મ ગ, ધ મ' પ મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા,।

આ રાગ ગાતાં ગાયક બહુધા "પ રે સા" એ સ્વરો વારવાર પ્રચારમાં લેછે, માટે મે પણ તેનુજ અનુકરણ કર્યુ છે સ્વરોથી રાગનો વિસ્તાર જેટનો કરીએ તેટલો થોડોજ છે તમે પણ તેવી કેટલીક તાનો મોઢે કરી શકશો? એકવાર નિયમ ઉત્તમ સમજાયા કે પછી તમારા જોવાને ઘણી મદદની જરૂર નથી ગાતા ગાતા ધિમે ધિમે રાગોના અંગો તથા સ્વરૂપો આપોઆપ ધ્યાનમાં આવેછે, અને સુસગત સ્વરસમુદાય કયા તથા વિસગત કયા, તે પણ સમજાવા માંડે છે આનુ અભ્યાસ કરતા જવાથી થોડાજ સમયમા આવી માહિતી મળી શકેછે આપણા ગાયકોને તાનબાજી કોઇએ શિખવેલી હોતી નથી. હર હંમેશ ગાતા ગાતા પોતાની મેળેજ તેમના ગળા તૈયાર થએલા હોય છે હવે, આ ગૌડ સારગ વિષે એક બે ગ્રથ મતો કહી રાખવુ

હૃદયપ્રકાશ નામના ગ્રથમાં આમ કહ્યુછે

"मादिर्गपांशः सपूर्ण गौडसारंग उच्यते"

ભાવાર્થ.—ગૌડસારગ સપૂર્ણ છે અને તેમા ગ અથવા પ અશ છે

આ ગ્રથના થાટ વિષે મે પાછળ કહ્યુજ છે કલકત્તાના કેટલાક ગ્રથકારોએ આ રાગ પોતાના પ્રચારના સ્વરોએ કહી, તેના સપૂર્ણત્વ વિષે માત્ર સસ્કૃત ગ્રંથોનો હવાલો આપ્યો છે તે ગ્રથનો શુદ્ધ થાટ કયો, તે વિશે માત્ર એક અક્ષર પણ કહ્યો નથી. આવા આધાર આપવામા વિશેષ અર્થ હોતો નથી એ સ્હેજ સમજાશે તેમ કરવામા તે ગ્રથકારોનો શો ઉદ્દેશ હશે, તે તેઓનેજ ખબર ગ્રથ કેવા હોવા જોઇએ તે વિષે લક્ષસંગીતકારે આમ કહ્યુ છે

" स्वाभिप्रायं स्पष्टतया जानीयुः सकला जनाः ।
एतदर्थं लेखनंस्याद्ग्रंथानामित्यसंशयम् ॥
प्राचीनशास्त्रे ह्यज्ञाते संगीतपरिवर्तनात् ।
वस्तुस्थितिरुदाहार्या ग्रंथकृद्भिरमायया ॥
परिवर्तनशीलं यत्संगीतं ग्रंथकर्तृभिः ।
प्राचीनं नष्टप्रायं तत्स्पष्टीकर्तुं न शक्यते ॥
नावश्यकं हि तत्किंतु यथाकथापि भाषया ।
तदसामंजस्य वृद्धिं नैष्टेत्येव ब्रवीम्यहम् ॥"

ભાવાર્થ.—આપણો અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે સર્વ લોકો સમજી શકે માટે એતદર્થજ ગ્રંથોની આવશ્યકતા છે એમાં સંશય નથી. સંગીતનું પરિવર્તન થયાથી પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્ર કોઇ કોઇ ઠેકાણે દુર્બોધ થયું હોય તો, ગ્રંથકારોએ પ્રમાણિકપણે તેમ સ્પષ્ટ જણાવવું જોઇએ. અમે જાણીએ છિયે કે, સંગીત પરિવર્તન શીલછે, અને નષ્ટ થઇ ગયેલું પ્રાચીન સંગીત સ્પષ્ટ રીતે ગ્રંથકારો સમજાવી શકશે નહીં. અમે કહીશું કે, તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર પણ નથી, પરંતુ અમે એટલુંજ કહેવા માગીએ છિયે કે, ગમે તેવી સંદીગ્ધ ભાષા વાપરી પ્રાચીન સંગીત હાલછે તેના કરતાં પણ અધિક દુર્બોધ કરવું એ ઇષ્ટ કહેવાશે નહીં.

હું ધારું છું કે, તેનું કહેવું વાજબી છે. પ્રાચીન સંગીત જો હવે નષ્ટપ્રાયજ થયું હોય, તો તેમ સ્પષ્ટ લખવામાં શી હરકત છે? પશ્ચિમ તરફના પંડિતોના ગ્રંથો જુઓ. તેમાં સંદેહ ભરેલા અથવા લોકોને ભ્રમમાં નાખનારા ભાગો કદિ પણ જણાનાર નથી. પરંતુ તે હશે.

રાગતરંગિણીકાર ગૌડસારંગ વિષે આમ કહેછે.

" मेघरागस्य संस्थाने मेघो मल्लार एवच ।
गौडसारंगनाटौच रागो वेलावली तथा ॥

ભાવાર્થ:—મેઘ થાટમાંથી મેઘમલ્લાર રાગ નિકળે છે. ગૌડસારંગ, નાટ, વેલાવલી વિગેરે પણ તેમાંથીજ છે.

મેઘ સંસ્થાના (થાટના) સ્વરો કહેતાં તે આવું વર્ણન કરે છે. " **गांधारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयं गृण्हाति, मध्यमश्च पंचमस्य श्रुतिद्वयं गृण्हाति, निषादः षड्जस्य श्रुतिद्वयं गृण्हाति, मध्यमः शुद्धो भवति, तदा मेघसंस्थानम्** " આ વર્ણન કેટલું બધું સ્પષ્ટ છે? આ રાગતરંગિણી ગ્રંથનો શુદ્ધ થાટ કાફીનો છે એટલું ધ્યાનમાં રાખ્યું કે લાગલોજ સર્વ ખુલાસો થાયછે. ગૌડસારંગમાં આપણે

પ્ર૦—આ રાગનો વિસ્તાર અમને સ્વરોથી દેખાડશો કે?

ઉ૦—હા આ લ્યો

સા, રે સા, મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ, રે સા ।

સા રે મ ગ, પ પ મ' પ, ધ ધ પ, ધ પ, મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

ધ ધ મ' પ, નિ ધ મ' પ, ધ મ' પ, ધ પ,મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

સા રે સા સા, ધ નિ ધ પ, ધ સા, ગ રે મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

ધ ધ મ' પ, નિ ધ, સાં નિ ધ, નિ ધ પ, મ' પ, નિ ધ પ, મ' પ ધ મ' પ, મ ગ, નિ ધ મ' પ, મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા ।

પ પ સા, સાં, સાં રે સા, સા રે મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સાં, સા રે સા, નિ ધ નિ ધ પ, મ પ, ધ નિ ધ પ, મ' પ ધ મ' પ, મ ગ, ધ મ પ મ ગ, રે ગ રે મ ગ, પ રે સા, ।

આ રાગ ગાતા ગાયક બધુા " પ રે સા " એ સ્વરો વારવાર પ્રચારમાં લેછે, માટે મે પણ તેનુજ અનુકરણ કર્યું છે સ્વરોથી રાગનો વિસ્તાર જેટલો કરીએ તેટલો થોડોજ છે તમે પણ તેવી કેટલીક તાનો મોઢે કરી શકશો? એકવાર નિયમ ઉત્તમ સમજાયા કે પછી તમારા જેવાને ઘણી મદદની જરૂર નથી ગાતા ગાતા ધિમે ધિમે રાગોના અગો તથા સ્વરૂપો આપોઆપ ધ્યાનમા આવેછે, અને સુસગત સ્વરસમુદાય કયા તથા વિસગત કયા તે પણ સમજાવા માંડે છે ચાલુ અભ્યાસ કરતા જ્યાથી થોડાજ સમયમા આવી માહિતી મળી શકેછે આપણા ગાયકોને તાનબાજી કોઇએ શિખવેલી હોતી નથી. હર હંમેશ ગાતા ગાતાં પોતાની મેળેજ તેમનાં ગળા તૈયાર થયેલાં હોય છે હવે, આ ગૌડ સારગ વિષે એક બે ગ્રથ મતો કહી રાખુ

હૃદયપ્રકાશ નામના ગ્રથમા આમ કહ્યુછે

" मार्धिर्गपांशा. संपूर्णः गौडसारग उच्यते "

ભાવાર્થ.—ગૌડસારગ સપૂર્ણ છે અને તેમાં ગ અથવા પ અશછે

આ ગ્રથના થાટ વિષે મે પાછળ કહ્યુજ છે કલકત્તાના કેટલાક ગ્રંથકારોએ આ રાગ પોતાના પ્રચારના સ્વરોએ કહી, તેના સપૂર્ણત્વ વિષે માત્ર સંસ્કૃત ગ્રથોનો હવાનો આપ્યો છે તે ગ્રથનો શુદ્ધ થાટ કયો, તે વિશે માત્ર એક અક્ષર પણ કહ્યો નથી. આવા આધાર આપવામા વિશેષ અર્થ હોતો નથી એ સ્હેજ સમજાશે તેમ કરવામા તે ગ્રથકારોનો શો ઉદ્દેશ હશે, તે તેઓનેજ ખબર ગ્રથ કેવા હોવા જોઇએ તે વિષે લક્ષ્યસગીતકારે આમ કહ્યુ છે

૭ કેદાર, ૮ હિજેજ, ૯ હંમીર, ૧૦ કામોદ, ૧૧ તોડી, ૧૨ આભીરી, ૧૩ શુદ્ધવરાટી, ૧૪ શુદ્ધરામક્રી, ૧૫ દેવક્રી, ૧૬ સારંગ, ૧૭ કલ્યાણ, ૧૮ હિંદોલ, ૧૯ નાદરામક્રી. આ પ્રમાણે મેં ૧૯ કહ્યાછે. બાકીના ગુણી લોકોએ સમજી લેવા.

આવા આ ઓગણીસ મેલ ચંદ્રોદય ગ્રંથના થયા. તેમાં જન્ય રાગવ્યવસ્થા આવી છે.

૧ મુખારી	૧ મુખારી.
૨ માલવગૌડ	૧ માલવગૌડ, ૨ ગૌડક્રિયા, ૩ ગુર્જરી, ૪ ટક્ક, ૫ પાડી, ૬ કુરંજી, ૭ બહુલી, ૮ પૂર્વી, ૯ રામક્રી, ૧૦ દ્રવિડગૌડ ૧૧ ગોડી, ૧૨ બંગાલ, ૧૩ આસાવરી, ૧૪ પંચમ ૧૫ રેવગુપ્તિ ૧૬ પ્રથમમંજરી, ૧૭ કર્ણાટ બંગાલ, ૧૮ શુદ્ધગૌડ, ૧૯ શુદ્ધલલિત, ૨૦ દેવગાંધાર, ૨૧ મારવિકા.
૩ શ્રી	૧ શ્રી, ૨ માલવશ્રી, ૩ ધન્નાસિંકા, ૪ ભૈરવી, ૫ સૈંધવી.
૪ શુદ્ધનાટ	૧ શુદ્ધનાટ.
૫ દેશાક્ષી	૧ દેશાક્ષી.
૬ કર્ણાટગૌડ	૧ કર્ણાટગૌડ, ૨ તુરૂષ્ક તોડી, ૩ શુદ્ધબંગાલ, ૪ છાયાનટ, ૫ સાંમંત.
૭ કેદાર	૧ કેદાર, ૨ નારાયણગૌડ, ૩ વેલાવલી, ૪ શંકરાભરણ ૫ નટનારાયણ, ૬ મધ્યમાદિ, ૭ ગૌડમલ્લાર, ૮ સાલંગનાટ ૯ ભૂપાલી, ૧૦ સાવેરી, ૧૧ સૌરાષ્ટ્રી, ૧૨ કાંબોજી.
૮ હિજેજ	૧ હિજેજ, ભૈરવ.
૯ હંમીર	૧ હંમીરનાટ.
૧૦ કામોદ	૧ કામોદ.
૧૧ તોડી	૧ તોડી.
૧૨ આભીરી	૧ આભીરી.
૧૩ શુદ્ધવરાટી	૧ શુદ્ધવરાટી, ૨ સામવરાટી.
૧૪ શુદ્ધરામક્રી	૧ શુદ્ધરામક્રિ, ૨ ત્રાવણી, ૩ દેશી, ૪ વિભાસ, ૫ લલિત.
૧૫ દેવક્રી	૧ દેવક્રી.
૧૬ સારંગ	૧ સારંગ.
૧૭ કલ્યાણ	૧ કલ્યાણ.
૧૮ હિંદોલ	૧ હિંદોલ.
૧૯ નાદરામક્રી	૧ નાદરામક્રી.

બને મધ્યમો લઈએ છિયે, અને તે ગ્રંથ પ્રમાણે બરોબર છે રાગલક્ષણ, પારિજાત, રાગવિબોધ, રાગમંજરી, નૃત્યનિર્ણય, રાગચંદ્રોદય, વિગેરે ગ્રંથોમાં આ રાગ કહ્યો નથી

પ્ર૦—હા ઠીક યાદ આવ્યુ રાગચંદ્રોદય ગ્રંથના કર્તા પુંડરીક વિષે થોડીક માહિતી અમને કહેશો કે ? અમને તેના શ્લોક સારા જણાયા

ઉ૦—પુંડરિક વિઠ્ઠલના ગ્રંથ રાગ ચંદ્રોદય, રાગમંજરી, રાગમાલા અને નર્તન નિર્ણય વિગેરે તમને બિકાનેરના મહારાજાના પુસ્તકાલયમાં જણાશે તે તમને આગળ જતા હુ શિખવનાર છુ તે પંડિત દક્ષિણ તરફનોજ હતો. એમ તેના લખવા પરથી જણાય છે રાગ ચંદ્રોદય ગ્રંથના સ્વરાધ્યાયની છેવટે તેણે આમ કહ્યુછે

'**श्रीकर्णाटज्ञातीयपुंडरीकविठ्ठलविरचिते सद्रागचंद्रोदये स्वर प्रसाद समाप्त**" આ એક સારો પંડિત થઇ ગયો

પ્ર૦—ત્યારે તો તેનો શુદ્ધ થાટ પુની રીતેજ દક્ષિણ તરફનો હશે તમે તેમ પ્રથમથીજ અમને સુચવ્યુ હતુ ચંદ્રોદય ગ્રંથમા રાગરચના કઈ રીતિએ કહીછે, તે ટુકમા કહી શકાશે કે ? તે વિસ્ય ઘણો લબાય તેવો હોય તો તેની બહુ જરૂર નથી

ઉ૦—તે ગ્રંથકારે મુખ્ય થાટ અથવા મેલ ઓગણીસ માની, તેમાથી પોતાના અડસઠ જન્ય રાગો કહ્યાં છે તમને જોયતા હોયતો તે મેલ કહુછુ લ્યો. આ સઘળાં શ્લોકો મોઢે કરી રાખવાની જરૂર નથી. તે સમજ્યા એટલે થયું

> तत्राद्यमेलस्तु मुखारिकाया । स्ततोभवेन्मालवगौडमेल ।
> श्रीरागमेलस्तदनतर स्यात् । स्याच्छुद्धनट्टाव्हयकस्य मेल ॥
> देशाक्षिकाया अपिमेलक स्या । त्कर्णाटगौडस्य भवेत्तुमेल ।
> केदारकाख्यस्य भवेच्चमेलो । हिजेजमेलोऽपि हमीर मेल ॥
> कामोदरागाभिधकस्य मेल । स्ततस्तुतोड्याव्हयकस्य मेल ।
> आभीरिकायाः सुमतश्च मेलो । मेलो भवेच्छुद्धवराटिकाया ॥
> स्याच्छुद्धरामक्रियभिधस्य मेलो । देवक्रियायाश्च भवेत्तुमेलः ।
> सारगमेलस्तदनतर स्यात् । कल्याणमेलस्तुतत पुर स्यात् ॥
> हिंदोलरागस्य भवेत्तुमेल । स्याच्चादरामक्रियभिधस्य मेल ।
> इतीरितास्ते नवचंद्रसख्या । पदपरस्तात्फलयत् तज्ञा ॥"

ભાવાર્થ—ચંદ્રોદય ગ્રંથમાં જે ૧૯ થાટ કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે. ૧ મુખારી, ૨ માલવગૌડ, ૩ શ્રી, ૪ શુદ્ધનાટ, ૫ દેશાક્ષી, ૬ કર્ણાટગૌડ

૧૦ કામોદ–પ ધ શુદ્ધ, લઘુ પ, સ રિ શુદ્ધ, નિ ગ ત્રિશ્રુતિક;
૧૧ તોડી–સ રિ મ પ ધ શુદ્ધ, સાધારણ ગ, કૈશિક નિ; (ભૈરવીથાટ)
૧૨ આભીરી–સ પ મ ધ શુદ્ધ, સાધારણ ગ, શુદ્ધ ગ, મ લઘુ;
૧૩ શુદ્ધવરાટી–સ રી ગ પ શુદ્ધ, ધ શુદ્ધ, સા પ લઘુ;
૧૪ શુદ્ધરાશમક્રી–સ રી પ ધ શુદ્ધ, મ લઘુ, સા પ લઘુ; (પૂર્વીમિલ)
૧૫ દેવક્રી–મ સા પ ની શુદ્ધ, સા પ લઘુ, મ પંચશ્રુતિક (તીવ્ર)
૧૬ સારંગ–સ ગ મ પ શુદ્ધ, સા પ લઘુ, નિ કૈશિકી;
૧૭ કલ્યાણ– સ ગ પ ધ શુદ્ધ, સા પ લઘુ, સાધારણ ગ;
૧૮ હિંદોલ–સ રિ મ પ ધ શુદ્ધ, ગનિ ત્રિશ્રુતિક;
૧૯ નાદરામક્રી–સ રી મ પ ધ શુદ્ધ, સાધારણ ગ, સા લઘુ;
વિકૃત સ્વરોના નામો સંબંધી આ બે શ્લોકો તમે માઢેજ કરી રાખો.

"शुद्धाः स्वरायेतु भवंतिसप्त । तज्जान् विकारान् प्रवदामि सप्त ।
स्वोपांतिकश्रुत्यधिसंश्रितःस्यात् । षड्जाभिधानोलघुषड्जनामा ॥
एवं मपौ स्तो लघुशब्दपूर्वौ । साधारणो गः प्रथमश्रुतिस्थः ।
मस्यद्वितीयश्रुतिगोऽतरः स्यात् । षड्जाव्हयस्य प्रथमश्रुतिस्थः ॥
तथा द्वितीयश्रुतिवर्तमानो । निः कैशिकी काकलिनामधेयः ॥
अथो रिधावाद्यगनिश्रुतिस्थौ । लक्ष्येषु वेदश्रुतिकौ भवेताम् ।
मः पंचमाद्यां श्रुतिमेत्य लक्ष्ये क्वचिच्च पंचश्रुतितां प्रयाति ॥

ભાવાર્થ.—જે સાત શુદ્ધ સ્વરો કહ્યા છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિકૃત સ્વરો પણ સાત છે તે કહું છું. ષડ્જ સ્વર (જે ચારશ્રુતિનો છે)જ્યારે પોતાની ઉપાંત્ય શ્રુતિપર રહે છે (એટલે ત્રિજી શ્રુતિપર રહે છે) ત્યારે તેને લઘુ ષડ્જ કહેછે. આ ન્યાયથીજ મ અને પ સ્વરો પણ લઘુ સંજ્ઞા પામેછે. ગાંધાર જ્યારે મધ્યમની પહેલી શ્રુતિપર આવેછે ત્યારે તેને સાધારણ કહેછે, અને જ્યારે તે (ગાંધાર) મધ્યમની બીજી શ્રુતિપર બોલેછે ત્યારે અંતર સંજ્ઞા પામેછે, નિષાદ જ્યારે ષડ્જની પહેલી શ્રુતિ લેછે, ત્યારે કૈશિક કહેવાયછે અને ષડ્જની બીજી શ્રુતિ લે-છે ત્યારે કાકલી કહેવાયછે. રિ, ધ સ્વરો જ્યારે ગ અને નિ ની પહેલી શ્રુતિ લેછે ત્યારે ક્રમેથી ચતુઃશ્રુતિક રી અને ચતુઃશ્રુતિક ધ કહેવાયછે. લક્ષ્યમાં કોઇ પ્રસંગે મધ્યમ પણ પંચમની પહેલી શ્રુતિ લઇ પાંચ શ્રુતિ વાળો થાયછે.

પ્રિય મિત્રો, હવે આપણે આ વિષયાંતરમાં અધિક ઉંડા જવું નહીં. લક્ષ્યસં-ગીતકારે પોતાના ગ્રંથને છેડે કેટલાક વર્ગીકરણો આપ્યાછે, તેમાં આ ન હોવાથી તે મેં અહિંઆં કહ્યાં. ભાવભટ્ટના ગ્રંથમાંથી પણ મેં આપ્યાં હોત, પરંતુ તેમ

૦—આ વર્ગીકરણ ઘણુ સારૂ છે, પરતુ જ્યા સુધી આ ઓગણીસ થાટના અમને સમજાયા નથી, ત્યા સુધી આ ગ્રથના રાગ સ્વરૂપો કેમ સમજાશે ? તમને ભળતાજ પ્રશ્નો પુછી વિષયાતરમા લઇ ગયા છિયે, પરતુ જે તમે આટલી માહિતી કહીછે, તે અર્થે આ થાટના સ્વરોનો પણ ખુલાસો તો સારૂ, એમ અમને લાગે છે

૦—ીકછે તે ખુલાસો ટુકમા કરૂ છુ, પુડરીકની પરિભાષા તમે હમણાજ ર એવી ધ્યાનમા રાખોકે, આપણા સા, મ, પ શુદ્ધ સ્વરો તે તેના પણ છે આપણા કોમલ રિ ધ તે તેના શુદ્ધ છે આપણા તીવ્ર ગ, ની, તે લઘુ મ અને લઘુ સા છે આપણા કોમલ ગ, ની સ્વરોને તે કદિ કદિ ણ ગ અને કૈશિક નિ કહે છે, અને કદિ કદિ ત્રણ શ્રુતિના ગ, નિ પણ આપણા શુદ્ધ રિ, ધ તે તેના શુદ્ધ ગ, નિ છે, આપણો તીવ્રમ તે તેના છે આ ગ્રથમા લઘુ શબ્દ નવીનછે પુડરીકે ફક્ત શ્રીરાગમા ચતુ શ્રુતિ કહ્યાછે આ સ્વરોની જગ્યા આપણા શુદ્ધ રિ, ધ સ્વરોથી એક નીચની ર ઠરશે, પરતુ હવે દક્ષિણ તરફ આપણા તીવ્ર રિ, ધ સ્વરોનેજ ચતુ રિ, ધ સમજે છે રાગવિબોધકારનો શ્રી રાગનો થાટ પુડરીકના થાટથી મળેછે મને યાદછે કે પાછળ ક્યાક ક્યાક આ સ્વરની માહિતી મે આપી પરતુ તે પુન અહીં સામગ્રી આપી રાખ્યાથી તમને અધિક સવળ થશે હવે મેળોના સ્વરો કરૂ છુ

મુખારી— સર્વ શુદ્ધસ્વરો, એટલે દક્ષિણનો શુદ્ધ થાટ સમજવો.

માલવગૌડ—સા રે મ, પ, ધ, એ સ્વરો શુદ્ધ, ષડ્જ અને મધ્યમ (આપણો ભૈરવથાટ)

શ્રી—રિ, ધ ચતુશ્રુતિક, સાધારણ ગ, કૈશિક ની, સ, મ પ એ શુદ્ધ ાથાટ)

શુદ્ધથાટ—નિ, ગ ત્રિશ્રુતિક, ષડ્જ મધ્યમ લઘુ, સ, મ, પ, શુદ્ધ (બને ને)

દેશાક્ષી—સા, મ લઘુ ગ ત્રિશ્રુતિક, સ મ પ નિ શુદ્ધ

કર્ણાટગૌડ—સા મ પ શુદ્ધ, શુદ્ધ નિ, લઘુ મ, નિ ગ ત્રિશ્રુતિક,

કેદાર—સા, મ લઘુ સ મ પ શુદ્ધ, નિ ગ શુદ્ધ, (શકરાભરણ)

હિજેજ—સ રિ મ પ ધ શુદ્ધ, મ લઘુ નિ કૈશિકી,

હમીર—સ ગ મ પ ધ શુદ્ધ, સા મ લઘુ

૧૦ કામોદ–પ ધ શુદ્ધ, લઘુ પ, સ રિ શુદ્ધ, નિ ગ ત્રિશ્રુતિક;
૧૧ તોડી–સ રિ મ પ ધ શુદ્ધ, સાધારણ ગ, કૈશિક નિ; (ભૈરવીથાટ)
૧૨ આભીરી–સ પ મ ધ શુદ્ધ, સાધારણ ગ, શુદ્ધ ગ, મ લઘુ;
૧૩ શુદ્ધવરાટી–સ રી ગ પ શુદ્ધ, ધ શુદ્ધ, સા પ લઘુ;
૧૪ શુદ્ધરાશમક્રી–સ રી પ ધ શુદ્ધ, મ લઘુ, સા પ લઘુ; (પૂર્વિમિલ)
૧૫ દેવક્રી–મ સા પ ની શુદ્ધ, સા પ લઘુ, મ પંચશ્રુતિક (તીવ્ર)
૧૬ સારંગ–સ ગ મ પ શુદ્ધ, સા પ લઘુ, નિ કૈશિકી;
૧૭ કલ્યાણ– સ ગ પ ધ શુદ્ધ, સા પ લઘુ, સાધારણ ગ;
૧૮ હિંદોલ–સ રિ મ પ ધ શુદ્ધ, ગનિ ત્રિશ્રુતિક;
૧૯ નાદરામક્રી–સ રી મ પ ધ શુદ્ધ, સાધારણ ગ, સા લઘુ;

વિકૃત સ્વરોના નામો સંબંધી આ બે શ્લોકો તમે મોઢેજ કરી રાખો.

"शुद्धाः स्वरायेतु भवंतिसप्त । तज्ञान् विकारान् प्रवदामि सप्त ।
स्वोपांतिकश्रुत्यधिसंश्रित:स्यात् । षड्जाभिधानोलघुषड्जनामा ॥
एवं मपौ स्तो लघुशब्दपूर्वौं । साधारणो गः प्रथमश्रुतिस्थः ।
मस्यद्वितीयश्रुतिगोऽतरः स्यात् । षड्जाव्हयस्य प्रथमश्रुतिस्थः ॥
तथा द्वितीयश्रुतिवर्तमानो । निः कैशिकी काकलिनामधेयः ॥
अथो रिधावाद्यगनिश्रुतिस्थौ । लक्ष्येषु वेदश्रुतिकौ भवेताम् ।
मः पंचमाद्यां श्रुतिमेत्य लक्ष्ये क्वचिच्च पंचश्रुतितां प्रयाति ॥

ભાવાર્થ.—જે સાત શુદ્ધ સ્વરો કહ્યા છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિકૃત સ્વરો પણ સાત છે તે કહું છું. પડ્જ સ્વર (જે ચારશ્રુતિનો છે)જ્યારે પોતાની ઉપાંત્ય શ્રુતિપર રહે છે (એટલે ત્રિજી શ્રુતિપર રહે છે) ત્યારે તેને લઘુ પડ્જ કહેછે. આ ન્યાયથીજ મ અને પ સ્વરો પણ લઘુ સંજ્ઞા પામેછે. ગાંધાર જ્યારે મધ્યમની પહેલી શ્રુતિપર આવેછે ત્યારે તેને સાધારણ કહેછે, અને જ્યારે તે (ગાંધાર) મધ્યમની બીજી શ્રુતિપર બોલેછે ત્યારે અંતર સંજ્ઞા પામેછે, નિષાદ જ્યારે પડ્જની પહેલી શ્રુતિ લેછે, ત્યારે કૈશિક કહેવાયછે અને પડ્જની બીજી શ્રુતિ લે-છે ત્યારે કાકલી કહેવાયછે. રિ, ધ સ્વરો જ્યારે ગ અને નિ ની પહેલી શ્રુતિ લેછે ત્યારે ક્રમેથી ચતુઃશ્રુતિક રી અને ચતુઃશ્રુતિક ધ કહેવાયછે. લક્ષ્યમાં કોઇ પ્રસંગે મધ્યમ પણ પંચમની પહેલી શ્રુતિ લઇ પાંચ શ્રુતિ વાળો થાયછે.

પ્રિય મિત્રો, હવે આપણે આ વિષયાંતરમાં અધિક ઉંડા જવું નહીં. લક્ષ્યસં-ગીતકારે પોતાના ગ્રંથને છેડે કેટલાક વર્ગીકરણો આપ્યાછે; તેમાં આ ન હોવાથી તે મેં અહિંઆં કહ્યાં. ભાવભટ્ટના ગ્રંથમાંથી પણ મેં આપ્યાં હોત, પરંતુ તેમ

કરના દાન સગવ. નથી તે વર્ગીકરણો તમારે માટે મે પ્રથમથીજ બીજી તરફ સ્પષ્ટ લખી રાખ્યા છે લક્ષ્યસગીતકારે આ સર્વે ગ્રંથો જોયા હોય એમ તેના લખાણ પરથી જણાયછે

પ્ર૦—હવે અમને લક્ષ્યસગીતકારનુ મત કહો

ઉ૦—તે આમ છે.

> "कल्याणीमेल्के ज्ञेयो गौडसारगनामक ।
> यातिवक्रस्वरूपोऽपि द्वाभ्या माभ्या सुभूषित ॥
> मध्यान्हाहों भवत्ययकपो गवक्रश्चावरोहणे ।
> वादित्व स्याद्धैवतस्य सवादित्व तु गे पुन ॥
> नून विसगत चास्य गान मध्यान्हिकं भवत् ।
> वादित्व चेन्मत गेतदिति धाशो मतो मया ॥

ભાવાર્થ—ગૌડસારગ રાગની ઉત્પત્તિ કલ્યાણી મેલમાથીજ સમજી લેવી એનુ સ્વરૂપ ઘણું વક્ર છે, અને તે બને મધ્યમોથી ભૂષિત છે આ રાગમા નિ અલ્પ છે, અવરોહમા ગ વક્ર છે તે મધ્યાનકાળે ગવાય છે ધૈવત વાદી અને ગાધાર સવાદી છે એના ગાધાર વાદી કરી મધ્યાનકાળે ગવાતો રાગ માનવો એ વિસગત હોવાથી હુ એમા ધૈવતને વાદિત્વ આપવાનુ પસદ કરૂ છુ.

આ મત આપણે સ્વીકારનાર છિયે, માટે તે સારીપેઠ ધ્યાનમા રાખો

પ્ર૦—ઠીક છે, હવે બિલાવલ થાટ લઇશુ ને?

ઉ૦—હા હવે આપણે તેજ લેનાર છિયે બિલાવલ રાગ ઘણો પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે સસ્કૃત ગ્રંથોમા વેલાવલી વેલાવલ બિલાવલી એવા નામો દૃષ્ટિએ પડેછે રાગરૂપોમા માત્ર નિરનિરાળા ભેદ દખાય છે કેટલાક ગ્રથમા બેલાવલીમા ગાધાર કોમળ કહ્યો છે પ્રચારમા હવે તે સ્વર હમેશા તીવ્રજ માનવામા આવે છે બહુમતે બિલાવલનો થાટ શકરાભરણ છે દક્ષિણ તરફ શકરાભરણ એ એક અતિ લોકપ્રિય રાગછે આપણી તરફ બિલાવલ રાગપણ તેવોજ લોકપ્રિય છે આ બને રાગોમા તમને ઘણુ મળતાપણુ જણાશે આ બને રાગો પ્રાત કાલમાજ મનાય છે ગ્રથમા શકરાભરણને સવારનો રાગ માનેલો જણાશે શકરાભરણ રાગ હાલમા આપણી તરફ પ્રચારમા આવવા માડ્યાછે આપણો બિલાવલ પણ દક્ષિણ તરફ લોકપ્રિય થતો જાયછે ત્યાની પદ્ધતિમા બિલહરિ નામનો એક પ્રકાર છે તે કેટલેક પ્રમાણમા આપણા બિલાવલ જેવોજ દેખાયછે આપણે બિલાવલ હમેશા સવારના ગાઇએ છિયે, એમ કહી શકાય

પ્ર૦—ત્યારે તો તેમાં ઉત્તરાંગ વાદી, અને અવરોહમાં વૈચિત્ર્ય, એ વાતો પણ દેખાશેજ, નહિ વારૂ?

ઉ૦—ઠીક બોલ્યા. તમે કહ્યું તે ખરૂં છે. સંધ્યાકાળે સંધિપ્રકાશના રાગો પછી જેમ કલ્યાણ છે, તેમ પ્રાતઃકાલે સંધિપ્રકાશના રાગો પછી આ બિલાવલ રાગ સમજવો. કોઇ કોઇ તો આને સવારનો કલ્યાણ એમ પણ કહે છે. આ યોજના બહુ કૌશલ્યની છે, એમાં સંશય નથી.

પ્ર૦—દક્ષિણ તરફ આ શંકરાભરણ થાટમાંથી નિકળનારા લોકપ્રિય રાગો કયા છે? અને તેવાજ આપણી તરફ કયા?

ઉ૦—દક્ષિણના એક પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થે મને કહ્યું કે, ત્યાં પ્રચારમાં આ થાટના પ્રસિદ્ધ રાગો આવા છે. ૧ શંકરાભરણ, ૨ અઠાણા, ૩ આરંભી, ૪ કુરંજી, ૫ કેદાર, ૬ સાવેરી, ૭ બિલહરિ, ૮ બિહાગ, ૯ હંસધ્વનિ, ૧૦ નવરોજ, ૧૧ દેવગાંધારી, ઇત્યાદિ, આ રાગોના આરોહ, અવરોહ, દક્ષિણના અનેક તેલંગુ પુસ્તકોમાં મળશે. ત્યાં મેલ અને આરોહ તથા અવરોહનું મહત્વ ઘણુંજ છે.

પ્ર૦—દક્ષિણ તરફના સંગીતનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મુખ્ય કરી કયા પુસ્તકો અમારે જોવા?

ઉ૦—હું ધારૂં છું કે, તમારે આ પુસ્તકો જરૂર જોવા.

૧–Capt. Day's The Music and Musical Instruments of Southern India.

૨–Chinnuswami Moodliar's Oriental Music.

૩–સંગીત સંપ્રદાય પ્રદર્શિની by Subram Dixit Pandit.

૪–પંડીત શિંગરાચાર્યના ક્રમિક પુસ્તકો.

૫–ગાનવિદ્યા સંજીવિની by Mr. T. Naidu, M. R. A. S.

૬–ભરતકલ્પલતા મંજરી.

આ પૈકી પહેલા બે પ્રથમ વાંચવા. તે અંગ્રેજીમાં છે અને ઘણા સારા થયાછે. બાકીના તેલંગુમાં છે.

પ્ર૦—ત્યાંની પદ્ધતિપર સંસ્કૃત ગ્રંથો કયા વાંચવા?

ઉ૦—ચતુર્દંડિપ્રકાશિકા, સંગીતસારામૃત, રાગલક્ષણ, વિગેરે ગ્રંથો જોવા. ચતુર્દંડિપ્રકાશિકા એ ગ્રંથ દક્ષિણ પદ્ધતિનો પાયોછે, એમ માનીએ તો પણ ભૂલ

ગણાશે નહીં તે ગ્રંથ હજી સૂધી છપાયો નથી મદ્રાસ ઇલાકામા ઇટયાપુર નામના સસ્થાનમા પંડિત સુબ્રહ્મ દીક્ષિત નામના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થઇ ગયા, તેમના કુટુંબ પાસે આ ગ્રંથછે કૈલાસવાસી દીક્ષિત સાહેબ મારા મિત્ર હતા, અને મને તેઓએ તે ગ્રંથની એક નકલ આપી છે તે આગળ જતા હું તમને દેખાડીશજ. તે ગ્રંથ પણ તમારે શિખવોછે Mr Moodliar એ એક બુદ્ધિમાન લખનાર હતા તેઓ દીક્ષિત પંડિતનાજ અનુયાયી હતા

પ્ર૦—Capt Day સાહેબનો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે કે?

ઉ૦—મને લાગેછે કે તે ન હશે મે સાભળ્યુ છે કે, તેની એક પ્રત B. B R A. Society Library મા છે સગીત વિષય પરના ગ્રંથોનો વિશેષ ખપ થતો ન હોવાથી બહુધા આવા ગ્રંથોની અધિક આવૃત્તિ થતી નથી દુર્દૈવે આપણી તરફ તો તેવો અનુભવ છે હશે, હવે આપણે આપણા વિષય તરફ વળીએ ના?

પ્ર૦—આપણી તરફ બિલાવલ થાટના કયા રાગો પ્રસિદ્ધછે, તે કહેવુ રહ્યુ

ઉ૦—આ થાટમાથી આપણે જે રાગો અહિં લેનાર છિયે તે આવા છે ૧ શુદ્ધ બિલાવલ, ૨ અલૈયા બિલાવલ, ૩ શુક્લબિલાવલ, ૪ દેવગિરી, ૫ નટબિલાવલ, ૬ કુકુભ, ૭ મલુહકેદાર, ૮ ગુણકલી, ૯ પાહડી, ૧૦ દેશકાર, ૧૧ માડ, ૧૨ બિહાગ, ૧૩ શકરા, ૧૪ દુર્ગા, ૧૫ હસધ્વનિ, ૧૬ હેમકલ્યાણ, ૧૭ સર્પર્દા ૧૮ લચ્છાશાખ આ પૈકી ઘણા ખરાને તો બિલાવલનાજ પ્રકાર તરિકે પ્રચારમા માનવામા આવે છે બિલાવલના હજી બીજા પણ ભેદ ગાયકો માને છે, પરતુ તેમના સ્વરૂપો ઘણા વાદગ્રસ્ત પણ હોય છે, એમ કહેવુ જોઇએ

પ્ર૦—એક રાગના નિરનિરાળા ભેદ માનવાની તરાહ પ્રાચીનજ જણાયછે! હમણાં તમે બિલાવલના ઘણાક પ્રકાર કહી ગયા તેવાજ કલ્યાણના પણ હતા.

ઉ૦—હા રત્નાકરમા ઉપાગ રાગ વિગેરે પ્રપચ આજ ધોરણ પર છે તેમાં ગૌડ, ગુર્જરી બિલાવલી વિગેરે રાગોના નિરનિરાળા પ્રકાર માન્યાછે માર્ગ સગીતમા ભાષા, વિભાષા, અને અતરભાષા, તેમજ દેશી સગીતમા ભાષાગ, ક્રિયાગ, અને ઉપાગ વિગેરે વર્ગો આપણે જોઇએજ છિયે. દક્ષિણ તરફ રામનાદ, સસ્થાનમા એક પ્રસિદ્ધ સગીત પંડિત છે, તેઓએ મને રાગાગ, ભાષાગ, ક્રિયાગ, અને ઉપાગ, એમની વ્યાખ્યા આવી કહી હતી.

" રાગાગ રાગ " એટલે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય રાગ. પ્રથમા લખેલા આરોહાવરોહથીજ

તે કાળજીપૂર્વક ગાવા જોઇએ. એ Classical અથવા પહેલા વર્ગનાં રાગોછે. તેમાં શાસ્ત્ર નિયમોનો ભંગ થાય તો, રાગાંગત્વ રહેનાર નથી.

" ભાષાંગરાગ " એટલે જે રાગો મોટા શાસ્ત્રીય પાયા પર ન હોય તે જાણવા. તે, દેશના નિરનિરાળા ભાગના પ્રચારના ધોરણે બનતા ચાલેલા હોય છે. આવા રાગો જે શાસ્ત્રીય રાગોની નજીક આવે, તેમનાં તે ભાષાંગો છે, એમ મનાય છે. આવા રાગોના નામો ઘણીક વેળા મુલકો પરથી પણ જણાય છે.

" ક્રિયાંગરાગ " એટલે જેમાં શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમો કાયમ રહી, (બહુધા અવરોહમાં) વિચિત્રતા અને લોક રંજન માટે કોઇ વિવાદી સ્વરોનો પણ ઉપયોગ થાય તે ખરૂં જોતાં તો આવી રીતિએ શુદ્ધ રાગ ભ્રષ્ટ થાય છે એ ખરૂં છે, પરંતુ રૂચિ અને રક્તિ તરફ જોઇ, આવું કૃત્ય કૌશલ્યથી કરવામાં આવે છે.

" ઉપાંગરાગ " એ એકાર્થે ક્રિયાંગ રાગ પ્રમાણેજ રાગાંગ રાગોને ભ્રષ્ટ કરી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, પરંતુ અહિં એક ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. ક્રિયાંગમાં શુદ્ધ રાગ સ્વરૂપ કાયમ રાખી એકાદ બીજો નવીન સ્વર લેવામાં આવે છે અને ઉપાંગમાં મૂળના સ્વરો કાઢી નાખી નવા દાખલ કરવામાં આવે છે. તમારી હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં આવી ભાંજગડ બિલકુલ નથી.

આ વ્યાખ્યા સારી સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે એમ કોઇ પણ કહેશે. સંગીત વિલાસ ગ્રંથમાં ભાવભટ્ટ પંડિતે આપેલી વ્યાખ્યા આવી છે, " **ग्रामोक्तानांच रागाणां छायामात्रं भजंतिहि। गीतज्ञैःकथिताः सर्वे रागांगास्तेन हेतुना॥ भाषाच्छायाश्रिता येच जायंते तादृशाःकिल। भाषांगास्तेन कथ्यंते गायकैः सौतिकादिभिः॥ रागच्छायानुकारित्वादुपांगमितिकथ्यते। उपांगानिमतंगेनांतर्भावितानितेपुच** " પ્રચારમાં ગાયકો બિલાવલના નિરનિરાળા ભેદો ગાયછે, એ મેં કહ્યુંજ છે. આ ભેદો સ્પષ્ટ નિરનિરાળા ઓળખવામાં તમને જરૂર પ્રયાસ પડશે. તેનું એક કારણ એવું છે કે, બિલાવલના બહુતેક પ્રકાર સંપૂર્ણ છે, અને વળી તે સઘળા ઉત્તરાંગ પ્રધાન છે. પ્રત્યેક પ્રકારમાં રાગનાં મુખ્ય અંગ રાખવાના હોવાથી, બહુતેકના અંતરાઓ સરખાજ દેખાય છે, અને આવી અડચણને લીધે, અનેક વેળા રાગની મુખ્ય પારખ તેની શરૂઆતના સ્વરૂપો પર અથવા મુખડા પરથીજ થાયછે. અહિઆં આપણે જે બિલાવલ ભેદ પસંદ કર્યાં છે, તે પૈકી ઘણાએક એવા છે કે, જેમના લક્ષણો ઘણા પ્રમાણમાં વહેલા ધ્યાનમાં આવી શકે. બિલાવલનો એક મુકરર અવરોહ " સાં, નિ ધ, પ, ધ નિ ધ પ, મ ગ, મ, રે, સા. " એવો મનાય છે.

આ અવરોહ તમે સ્વરોથી ગાશો કે ત કાળ બિનાવન સ્પષ્ટ થશે ઉત્તરાગ વાદી રાગોની આ એક ખુબીજ છે કે, અવરોહમા તે રાગો સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય છે હું ધારૂ છુ, આ સ્વરો તમે ધ્યાનમા રાખશો તો ઠીક પડશે બિનાવલમા મધ્યમ સ્વર અવરોહમા વર્જ્ય કરવો નહીં તેમ કરતા દેશકાર રાગનુ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થશે રાત્રિના પહેલા પ્રહરે ધૈવતનુ વાદિત્વ કે જે રાગને માટે હોય છે તેજ તેને સવારના પહેલા પ્રહરે પોષક થાય છે રાત્રિના રાગોમા ધૈવત વાદી કરીએ તો, તે રાગ સવારનો દેખાવા માડશે તેમજ સવારના રાગોમા રિ ગ સ્વરો જેટના બ.ગે તેટલા તે રાત્રિના દેખાશે આમ ક થાય? એ પ્રશ્ન છોડવાનુ કામ હમણાજ આપણા શિર પર લેવુ નહીં આવા વિષયો વાદગ્રસ્ત હોય છે આપણુ સગીત રે ગ ધ નિ એ ચાર સ્વરોની નિરનિરાળી વ્યવસ્થાપર ઘણે પ્રમાણે અવ લબી છે એમ કહેવુ ભૂલ ભર્યું થશે નહીં સવારના પહેલા પ્રહરથી તે સધ્યા કાળના સધિપ્રકાશના રાગો આવે ત્યા સુધી તીવ્ર ગાધારના રાગો તમને ક્વચિ તજ દષ્ટિએ પડશે ગૌડ સારગનો અપવાદ મે તમને કહી રાખ્યાજ છે તીવ્ર મધ્યમ સ્વર દિવસના થોડાજ રાગોમા છે એ પણ મે કહ્યુ છે આવી કેટલીક સાધારણ વાતો હમેશા ધ્યાનમા રાખવી

મ૦—અમે હવે તો એક એવોજ સાધારણ નિયમ કરી રાખનાર છિયે કે ગાયક દિવસે ગાતો હોય તો તેના ગાવામા તીવ્ર મધ્યમ છે કે કેમ એ પહેલા જોવુ અને તેમ હોય તો, રિ સ્વર છે કે કેમ એ જોવુ તીવ્ર રિ જણાય તો ગૌડ સારગ કિંવા યમની પૈકી એક રાગ હશે એમ સમજશુ અને તેજ રિ વર્જ્ય હોય તો ઘણુ કરી હિંદોલ હશે એમ જાણશુ

ઉ૦—સાબાશ આવી કેટલીક યુક્તિઓ ધ્યાનમા રાખવી ખોટી નથી. રાગ ઓળખવામા તમને તીવ્ર મધ્યમની મ દદ પુષ્કળ ઠેકાણે થશે બિનાવલમા આપણે વાદી સ્વર ધૈવત માનશુ તથા સ વાદી ગાધાર કિંવા ષડ્જ લઇશુ ગાધારને સવાદી માનવાનો પ્રચાર અધિક છે કેટલાક ગાયક બિનાવલમા ગાધારનેજ વાદી માનવા તૈયાર થશે પરતુ તમારે તે મત પસદ કરવુ નહીં. કોઇ ગ્રથમા તમને બિનાવલમા રી પ સ્વરો વર્જ્ય માનેલા જણાશે પણ તેવો બિલાવન રાગ આપણે ગાતા નથી એ ખરૂ છે તથાપિ તેવા ઓડવ પ્રકારથી આપણને એક નવોજ રાગ મળશે અને તે સુદર પણ દેખાશે તેવા ઓડવ બિલાવલનુ સ્વરૂપ સ્વરોથી આવુ થશે જુઓ ધ નિ સા નિ સા નિ ધ મ ગ સા। ધ નિ સા મ ગ મ ધ મ ગ મ ધ નિ સા ગ સા ધ મ ગ સા। સા સા ગ ગ મ ગ મ ધ નિ ધ મ ગ ધ નિ સા ગ ગ સા ગ મ ગ સા સા નિ ધ

નિ ધ મ ગ, સા " આ પ્રકાર ઘણો મધુર દેખાશે. ગ્રંથના પ્રકારોના નામો શોધી ક્હાડવાનું એક સારૂં સાધન પણ આપણી પાસે છે.

પ્ર૦—તે કયું ?

ઉ૦—મેં પાછળ તમને Capt Day સાહેબના પુસ્તકનું નામ કહ્યું હતું ને? તે પુસ્તકમાં લગભગ એક હજાર (હું સુમારથી કહું છું) રાગોના આરોહ અવરોહ થાટવાર કહી રાખ્યાછે, અને તે સર્વે રાગોના નામો પણ આપ્યાં છે. હમણાંજ એક મરાઠી ભાષાનો સંગીત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં મને લાગે છે કે, સો બસો તો છેજ. Capt Day સાહેબે આ માહિતી સંસ્કૃત ગ્રથપરથી લીધી હશે. તંજાવરના એક સંગીત પંડિતે મને રાગલક્ષણ નામનો એક નાનો ગ્રંથ આપ્યો છે, તેમાં સેંકડો રાગોની આરોહઅવરોહ આપી છે પરંતુ ફક્ત આરોહ અવરોહથીજ રાગ ગાઇ શકાતો નથી, એ તમે જાણોજ છો. હશે. રિ પ સ્વરો વર્જ કરીને પણ આપણને એક સુંદર રાગ સ્વરૂપ મળી શકશે, એમ હું કહેતો હતો. બિલાવલ એ સંપૂણ રાગો પૈકીજ એક છે, એ મેં કહ્યુંજ છે, તથાપિ હમેશાં ઓળખાય તેવું તેનું સ્વરૂપ આવું ધ્યાનમાં રાખવું. સા, રે સા, ગ રે, ગ પ, ધ નિ ધ, નિ સાં। સાં નિ ધ પ, ધ મ ગ, મ રે, સા। આને ક્ષણભાર તે રાગની આરોહ અવરોહજ માનશો, તોપણ બહુ હરકત જેવું નથી. આ સ્વરો ઉત્તમ ગાઇ તૈયાર કરવા પડશે. બિલાવલનું સ્વરૂપ તદન સ્વતંત્ર છે. તે જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ દેખાય ત્યાં ત્યાં તે રાગ બહુધા બિલાવલનોજ એક પ્રકાર હશે, એમ કહી શકાય. ઉત્તરાંગના પ ધ નિ ધ, પ, નિ સાં, એ સ્વરો કાંઇ એવા તો ચમત્કારિક છે કે, તે તીવ્ર સ્વરના બીજા કોઇ પણ રાગમાં દાખલ કરવામાં આવતાં, તેમાં બિલાવલનોજ ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. હવે આગળ આપણે બિલાવલના નિરનિરાળા પ્રકારોનો વિચાર કરનાર છિયે. પરંતુ મોજ એક એવી છે કે, તે બહુતેકના અંતરામાં " પ પ, ધ નિ ધ, નિ સાં, એ ભાગ બહુધા જણાશે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે સઘળા બિલાવલ પ્રકાર છે એમ એ ભાગ પરથીજ ઠરશે. મને લાગે છે કે, અહિં તમારા મનમાં એવી એક શંકા ઉત્પન્ન થતી હશે કે, ત્યારે તો તે રાગો નિરનિરાળા કેમ ઓળખી શકાતા હશે? તેવી શંકાનું એવું સમાધાન કરી શકાશે કે, આવા રાગોનો નિર્ણય વાદી સંવાદી સ્વરોના યોગે કરી શકાય છે. બિલાવલના કેટલાક પ્રકારો તો બીજા રાગોના મિશ્રણથી બનેલા હોયછે. બિહાગ જયજયવંતી, ઝિંઝોટી, છાયાનટ, નટ, ગૌડ, વિગેરે રાગો બિલાવલમાં ઉત્તમ ભળેછે. તેમની સહાયતાથી પણ બિલાવલના પ્રકાર ઓળખી શકાય છે. જ્યારે તેવા પ્રકાર આપણે પ્રત્યક્ષ હાથ ધરશું ત્યારે તે વિષે અધિક બોલશું. હમણા જે રાગો મેં કહ્યાં તે પણ અનેક વેળા બિલાવલની

અસ્તાઈના ભાગમા બેસાયેલા જણાયછે અંતરામા પ પ ધ નિ ધ નિ સા એ
અને ગાયકોએ ત્યાં પણ કેમ ફરી દેખાડેલો પડેછે પણ તેમ ન કર્યાથી
બિલાવલનુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ દેખાતુ નથી. બિલાવલમા બીજી પણ એક મહત્વની વાત
ધ્યાનમા રાખવી અને તે ધૈવત સ્વરોની—મુખ્યત્વે કરી અવરોહમાની—સંગતિછે
આ સંગતિ તમને હમેશા દેખાશે, તથા તેના યોગે રાગનુ વૈચિત્ર્ય પણ વધેલુ
જણાશે.

અહિંઆ તમને એક મનમેળ કરી રાખુછુ કોઇ કોઈ ગાયક શુદ્ધ બિલા
વલ તથા અલૈયા બિલાવલ એવા બે નિરનિરાળા રાગો માનેછે તમે તમારા ગાવામા
આ રાગ નિરાળો રાખવા માટે કેવા નિયમો રાખો છો એવો પ્રશ્ન પુછતા, તેઓ કહે
છે કે જેમ યમન રાગ મધ્યમ ગાંધાર આરોહાવરોહમા સંપૂર્ણ છે, તેમ આ શુદ્ધ સ્વર
ના બિલાવલ રાગને પ્રાતઃકાળનો રાગ સમજવો તેમના મતે સા રે ગ મ પ
ધ નિ સા સા નિ ધ પ મ ગ રે સા એ શુદ્ધ બિલાવલનો આરોહ અવરોહ છે
તેઓ એમ પણ કહે છે કે આ પ્રકારમાથી આરોહમા મધ્યમ વર્જ કરી અને
અવરોહમા થોડો કોમલ નિષાદ લઇ અલૈયા બિલાવલ થાયછે આ મત મુખાંઇ
ભર્યું નથી પણ સગવડ ભર્યું છે એમ કોઇ પણ કહેશે પરંતુ પ્રચારમા શુદ્ધ
બિલાવલ અને અલૈયા બિલાવલ એમ નિરનિરાળા ગાનારા ગાયક તમને ક્વચિતજ
મળશે તમે કોઇ પણ ગાયકને બિલાવલ ગાવાનુ કહેશો કે તે લાગતો જ અલૈયા
ગાવા માંડશે ત્યાર પછી શુદ્ધ બિલાવલ ગાવાની ફરમાસ કરતા મને આવડતો
નથી એમ કહેશે, કિંવા કાઇ ભળતુજ ગાવા માંડી વખત ગાળી નાખશે બિલા
વલના પ્રકારમા ગાયક બહુધા ધૈવત સગતે કોમલ નિષાદનો કણ હમેશા લગાડેછે
તેમ ઓછુ લાગતુ નથી તેનુ કૃત્ય અવરોહમા કરાયછે અને ત્યાંજ તે શોભેછે
અવરોહની પ્રત્યક્ષ તાનોમા તે હોયછે એવુ નથી પણ વચ્ચે વચ્ચે તે દ્રષ્ટિએ
પડેછે પાછળ કલ્યાણ થાટમા બે બે મધ્યમ લગતા રાગો મે કહ્યા ત્યારે એકદેશ
હુ કહી જ ગયા હતા કે તેવા રાગોની અવરોહમા ધૈવત સગતે બિલાવલ પ્રમાણેજ
કોમલ નિષાદનો કણ લાગેછે બિલાવલ થાટ અને કલ્યાણ થાટમા જે ફક્ત
ફરક છે તે મધ્યમનો છે એ તમે જાણોજછો. તેજ કારણથી આ બે રાગો એ
કમેકની ઘણુ નજીક આવેછે આની જ મોજ આપણા ભૈરવ તથા પૂર્વી થાટમા
પણ દ્રષ્ટિએ પડશે બિલાવલ રાગનો પૂર્વાંગનો વિસ્તાર ઘણો ખરો કલ્યાણ
જેવો જ દેખાતો હોવાથી ઓછા અનુભવના શ્રોતાઓને પુષ્કળ વેળા તે બને
રાગો નિરાળા કરવા મુશ્કેલ પડેછે તથાપિ ગાયક ઉત્તરાંગમા દાખલ થતા કે
પછી સશયનુ ઘણુ કારણ રહેતુ નથી ઘણુ કરી અંગોનુ પ્રાધાન્ય પડતો મધ્ય

સમેક પરથીજ જુએછે કારણ ગાતી વેળાએ મંદ્ર અને તાર સપ્તકો અપૂર્ણજ રહેશે. ગાયકો બિલાવલ ગાતાં વારંવાર ધૈવત પર જઇ કલ્યાણીની છાયા કમતી કરેછે. હું આ કૃત્ય કેમ કરૂંછું તે બરોબર લક્ષમાં રાખો, એટલે તમને પણ સાધશે. કોઈ કોઇ પંડિત બિલાવલમાં ષડ્જનું વાદિત્વ માનેછે. ષડ્જ સ્વર ગમે ત્યારે વાદી થઇ શકે, એવો આપણો નિયમજછે. તમે લક્ષ્ય સંગીતે કહેલા બિલાવલના લક્ષણજ ધ્યાનમાં રાખો એટલે થયું. તે આમ છે.

"शंकराभरणे मेले रागो वेलावलः स्मृतः।
षड्जांशको बुधैः प्रोक्तो धैवतांशोऽपि संमतः॥
आरोहणं भवेत्तत्र मन्यल्पस्वरसंयुतम्।
अस्य गानं मतं प्रातरुत्तरांगप्रधानकम्॥
प्रातःकालीयकल्याण इति केचिद्वदंत्यमुम्॥
अवरोहे गदौर्बल्यं कल्याणं च निवारयेत्॥
धमयोः संगति स्तत्र नित्यं वैचित्र्यकारिणी।
आरोहे तु निवक्रत्वं केषांचित्संमतं सताम्॥'

ભાવાર્થ.—વેલાવલ રાગ શંકરાભરણ થાટમાંથીજ નિકળેછે. કોઇ એમાં ષડ્જ વાદી માનેછે અને કોઇ ધૈવત માનેછે. આરોહમાં મ નિ સ્વરોનું અલ્પત્વછે. આ રાગનું ગાયન ઉત્તરાંગ પ્રધાન હોઇ પ્રાતઃકાલોચિત કહ્યું છે. કોઇ પંડિતો તો એને સવારનો કલ્યાણજ કહેછે. અવરોહમાં ગાંધાર સ્વર દુર્બલ હોવાથી કલ્યાણથી બચાવી શકાશે. ધ મ સ્વરોની સંગતિ વેલાવલમાં વૈચિત્ર્યજનક છે. કોઇ પંડિતો આમાં આરોહણમાં નિષાદનું વક્રત્વ પણ સૂચવેછે.

આ લક્ષણો મોઢે કર્યાથી બિલાવલની માહિતી અવશ્ય મળશે. હું જે જે વાતો તમને કહેતો આવ્યો તે સર્વે આ ગ્રંથકારે કેવી ટુંકમાં કહી રાખીછે તે જોયું ના? આ ગ્રંથ કહી કહાવી અર્વાચીન પદ્ધતિનોજ હોવાથી તે સર્વ વાતો તેમાં હોવીજ જોઇએ. હું ચતુર પંડિતનોજ અનુયાયી હોવાથી મેં તે તમને પ્રથમથીજ સવિસ્તર કહી. હવે આપણા અધિક જુના ગ્રંથો શું કહેછે તે જોઇશું.

સંગીત રત્નાકરમાં વેલાવલીને કકુભ ગ્રામરાગની ભાષા ભોગવર્ધનીમાંથી નિકળનારી માનીછે. કકુભનું વર્ણન આવું છે.

"मध्यमापंचमी धैवत्युद्भवः ककुभो भवेत्।
धांशग्रहः पंचमान्तो धैवतादिक मूर्छनः॥
प्रसन्नमध्यारोहिभ्यां करुणे यमदैवतः।
गेयः शरदि तज्ज्ञाता × × × ॥

ભાવાર્થ.—કકુભ રાગ મધ્યમા ધૈવત અને પચમી જાતિઓમાથી ઉત્પન્ન થાયછે. ધૈવત અશ ગ્રહ ન્યાસ છે. ધૈવત મૂર્છના છે. પ્રસન્નમધ્ય અલંકાર છે, કરૂણરસ છે, યમ દેવત છે અને શરદ ઋતુ છે.

ત્યાર પછી આગળ સાર્ઙ્ગદેવ આમ કહેછે:—

> विभाषा ककुभे भोगवर्धनी तारमंद्रगा ।
> धैवतांशग्रहन्यासा गापन्यासा रिवर्जिता ॥
> धनिभ्यां गमपै भूरिर्वैराग्ये विनियुज्यते ॥
> तज्जा वेलावली तारधा गमन्द्रा समस्वरा ।
> धाद्यन्तांशा कम्प्रषड्जा विप्रलंभे हरिप्रिया ॥

ભાવાર્થ—કકુભરાગની વિભાષા ભોગવર્ધની છે તેમાં તાર મદ્ર ગ છે, ધૈવત અશ ગ્રહ ન્યાસ છે, ગ ઉપન્યાસ છે, રિ વર્જિત છે અને વૈરાગ્યમાં પ્રયોગ છે તેમાથીજ વેલાવલી ઉત્પન્ન થાયછે, જેમા તાર ધ, મદ્ર ગ છે અને બાકીના સ્વરો સ મ છે ધૈવત અશ ગ્રહ ન્યાસ છે, ષડ્જનુ કંપન છે વિપ્રલભમા પ્રયોગછે અને હરિપ્રિય છે.

રત્નાકરના ગ્રામ મૂર્છના જાતિ વિગેરેનો વિચાર હજી આપણે કર્યો નથી સગીત દર્પણકારે વેલાવલીની વ્યાખ્યા આવી કહી છે

> " धैवतांशग्रहन्यासा पूर्णा वेलावली मता ।
> पौरवी मुर्छना ज्ञेया रसे वीरे प्रयुज्यते ॥ "

ભાવાર્થ—વેલાવલી સપૂર્ણ હોઇ તેમા ધૈવત અશ ગ્રહ ન્યાસ છે. પૌરવી મૂર્છના છે અને તેનો પ્રયોગ વીર રસમા કહ્યો છે.

તેણે આ રાગિણીને હિંદોલની ભાર્યા માની છે, અને તેની મૂર્છના ધૈવતથી શરૂ થનારી કહી છે આજ દામોદર પડિતે આગળ શ્લોક ૮૧ મા" **वेलावल्याः स्वरा प्रोक्ता शंकराभरणे बुधैः**." એમ પણ કહ્યુ છે

પ્ર૦—પ્રાચીન ગ્રંથોની ગ્રામ મૂર્છના વિષે બગાલી ગ્રથકારોએ કેવો એક ખુલાસો કર્યો છે ?

ઉ૦—ત્યા પણ સમાધાનકારક ખુલાસો થયેલો જણાતો નથી ત્યાના મુખ્ય ગ્રંથો એટલે ગીતસૂત્રસાર અને સગીતસાર એજ બે છે. તેમા શુ કહ્યુ છે, તે જોઇએ તો ઠીક.

પ્ર૦—કહેશો તો ઠીક થશે. તેપરથી એ લોકોએ કેવા તર્ક કર્યા છે, તે તો જણાશે.

ઉ૦—પ્રથમ મી૦ ઐનરજી શું કહેછે તેનો સાર કહુંછું. પણ આ પરથી તેના મતો મને સર્વદા ગ્રાહ્ય છે એવું માત્ર સમજશો નહીં.

" પ્રાચીન કાળે નિરનિરાળા પ્રકારના સ્વરગ્રામ (મૂળસ્વરોના સપ્તકો) વ્યવહારમાં હતા. તે ગ્રામોનાં સ્વરોનાં અંતરો નિરનિરાળા પ્રકારના નિયમોએ કાયમ કરેલા હતા. તે અંતરો સમજાવવા માટે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ ગ્રામોના સૂક્ષ્મ વિભાગ કર્યા. કોઇએ તે બાવીસ કર્યા અને કોઇએ તે કરતાં પણ અધિક કર્યા. આ સૂક્ષ્માંતરોને શ્રુતિ કહેવામાં આવતી. પ્રાચીન ગ્રંથમાં વારંવાર ત્રણ ગ્રામોનો ઉલ્લેખ આપણી દૃષ્ટિએ પડેછે. તે ષડ્જગ્રામ, મધ્યમગ્રામ, અને ગાંધારગ્રામ છે. આ ત્રણ ગ્રામોના મૂળ સપ્તસ્વરોની રચના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોની હતી. પ્રત્યેક ગ્રામમાં સૂક્ષ્માંતરો (શ્રુતિ) બાવીસજ મનાતા હતા. આ શ્રુતિની પાંચ જાતિ કહીછે, તે આવી:- ૧ દીપ્તા, ૨ આયતા, ૩ કરૂણા, ૪ મૃદુ, ૫ મધ્યા. દીપ્તા જાતિની શ્રુતિ ચાર, મૃદુની ચાર, આયતાની પાંચ, કરૂણાની ત્રણ, અને મધ્યા જાતિની ૭ શ્રુતિઓ માની છે. આ જાતિઓ ક્યા ધોરણ પર માની હશે તે, તે શાસ્ત્રકારજ જાણે. અમને તે સઘળો પ્રકાર કલ્પનાનોજ જણાયછે. અમને તો તેમાં કહેવા જેવું રહસ્ય કાંઇજ દેખાતું નથી. સંસ્કૃત ગ્રંથમાં નિરનિરાળા ગ્રામમાં જે સ્વરાંતરો કહ્યાંછે તે આધુનિક સ્વરાંતરોથી ઘણાજ ભિન્નછે. (ગ્રંથમાં ષડ્જ ગ્રામના સ્વરાંતરો આમ કાયમ કરવાનું કહ્યું છે.)

" षड्जत्वेन गृहीतो यः षड्जग्रामे ध्वनिर्भवेत् ।
ततस्तूर्ध्वस्तृतीयः स्यादृषभो नात्र संशयः ॥
ततो द्वितीयो गांधार श्चतुर्थो मध्यमस्ततः ।
मध्यमात्पंचमस्तद्वत् तृतीयो धैवतस्ततः ॥
निषादोऽतो द्वितीयस्तु ततः षड्जश्चतुर्थकः ॥"

ભાવાર્થ.—ષડ્જ ગ્રામમાં ષડ્જ તરીકે જે ધ્વનિ માન્યો હોય તે ધ્વનિથી ત્રીજો ઉંચો ધ્વનિ (એટલે તે ધ્વનિથી ત્રીજી શ્રુતિપરનો) તે રિષભ થાયછે, એમાં સંદેહ નથી. રિષભથી બીજી શ્રુતિપર ગાંધાર આવેછે; તે ધ્વનીથી ચોથો તે મધ્યમ; મધ્યમથી ચાર શ્રુતિ ઉંચો તે પંચમ; પંચમથી ત્રીજો ધ્વનિ તે ધૈવત; ધૈવતથી બીજો તે નિષાદ અને નિષાદથી ચોથો તે ષડ્જ છે.

મધ્યમ ગ્રામનાં સ્વરાંતરો બહુતેક ષડ્જ ગ્રામ પ્રમાણેજ સમજવા છે, પરંતુ તેમાં પંચમ સ્વરને એક શ્રુતિ નીચો માનવો છે. ગાંધાર ગ્રામમાં રિ અને ધ સ્વરો ઉપર કહેલાં બંને ગ્રામોના રિ ધ સ્વરો કરતાં એક એક શ્રુતિ નીચા

માનતા છે અને ગ નિ સ્વરો એક એક શ્રુતિ ઉંચા છે મધ્યમ અને પંચમ સ્વરો જેનું માનમ ન ખા છે પંચમ સ્વર, મધ્યમ અને ગંધાર ગ્રામમાં એક સંયોગ છે ગ્રામોના સ્વ રો વિર પનુ મય । ના નતેમ્ય નથી, પ ણુ અમે બહુમતને અનુસરી વર્ણન કર્યું છે હતું, તે ગ્રામોમા દરેક સ્વરનો પ્રમાણની સ્વર રચના આપ । આધુનિક સંગીતમાં જણાતી નથી. ગ્રથકાર કહે છે કે આ ધરતી પર ફક્ત ષડ્જ અને મધ્યમ એ બે ગ્રામો છે ગંધાર ગ્રામનો પ્રચાર ફક્ત દેવલોકમાં જ મોકે અમને આનો એટલો જ અર્થ દેખાય છે કે આ ગ્રંથના સમય ગંધાર ગ્રામનું સંગીત ઉપલબ્ધ ન હશે સમો સમય સંગીતનું પરિવર્તન થતું ગયું તેમજ આ પણ એક પુરાવો મળી શકે. ષડ્જ અને મધ્યમ ગ્રામના સ્થાનો બરાબર તપાસી જોતા એમ જણાશે કે આ બને ગ્રામોના ગ નિ સ્વરો કોમળ હતા અને ગંધાર ગ્રામમાં રિ મ ધ નિ સ્વરો કોમળ હતા.

ષડ્જ ગ્રામના સ્થાનો જોતા બીજી એક આશ્ચર્યકારક વાત આપણી નજરે પડે છે અને તે એવી કે જ્યાં સા છે ત્યાં રિ, રિ છે ત્યાં ગ, એવી રીતની માન્યતા કરતા જઈએ તો આપણને આપણા આ નિક સંગીતનો શુદ્ધ સ્વર (બિલાવલ થાટ) યથાયોગ્ય રીતિએ મળી રહે છે આ ઉપર જોતા અનેક વેળા આપણને એમ લાગવા માંડે છે કે શ્રુતિ સંખ્યા પ્રમાણે મૂળના સાત સ્વરો માપમ કરવા આપણા ગ્રંથકારોની ભૂલ તો થઈ ન હશે? આપણે જાણીએ છીએ કે ભરત હનુમાન્ વિગેરે આદિ શાસ્ત્રકારોના ગ્રંથો તે પ્રથમથી જ લોપ પામ્યા હતા. મધ્ય ભાગના ગ્રંથકારોની માહિતી વગર પરંપરાથી ચાલતી આવેલી સાંભળેલી હકીકત પરથી જ હશે ગ્રામમાં આવનારી સ્વરોની શ્રુતિ વિગેરે તેઓ આમ સમજાવતા આવ્યા હશે.

" चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्री रिषभधैवतौ ॥"

ભાવાર્થ —ષડ્જ મધ્યમ અને પંચમ ચાર ચાર શ્રુતિવાળા છે નિષાદ અને ગાંધાર બે શ્રુતિવાળા તથા રિષભ અને ધૈવત ત્રણ ત્રણ શ્રુતિના છે

આ ગ્રંથકારો પૈકી એકાદે પોતાના મનની કલ્પનાથી આ રચના તૈયાર કરી હશે ત્યાર પછીના ગ્રંથકારોએ "महाजनो येन गत स पथ" એ ન્યાયે પોતાના ગ્રંથો લખ્યા હશે આ પ્રમાણે પહેલા ગ્રંથકારની ભૂલ કાયમ થઈ હશે. તેમ ન હોય તો પ્રત્યેક સ્વર પોતાની છેવટની શ્રુતિપર બોલે છે એ વિધાન

સુસંગત દેખાતું નથી. ગ્રામનો પહેલો સ્વર સા તો પહેલી શ્રુતિપરજ માનવો અધિક સુસંગત દેખાશે. × × × ×

આ પરથી એમજ ઠરે છે કે, આપણા ગ્રંથકારો પુરાણ શાસ્ત્રકારોનું રહસ્યા સમજ્યાજ નથી. પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ ભૂલ કરી એમ કહેવું તે મહા પાપ કરવા જેવું છે તે અમે જાણીએ છિએ. આપણે તેમ ન કહેતા એમજ કહીશું કે, તે પ્રાચીન ગ્રામ રચના પ્રાચીન સંગીતને સુયુક્ત હશે, પરંતુ હમણાંના આપણા સંગીત માંટે તે તેવી નથી. આમ કહ્યા શિવાય છુટકોજ નથી. ગ્રંથકાર કહેછે કે, ગાંધારગ્રામ દેવલોકમાં ગયો છે; આપણે પણ તેનુંજ અનુકરણ કરી એમ કહીશું કે જે અર્થે ગ્રંથકારે વર્ણવેલા પડ્જ અને મધ્યમ ગ્રામની સ્વરરચના પ્રચારમાં નથી, તે અર્થે તે ગ્રામ પણ હવે પરલોકવાસીજ થયોછે.

વિકૃતસ્વરઃ—સંસ્કૃત ગ્રંથકારો સાત શુદ્ધસ્વરો અને બાર વિકૃત સ્વરો માનતા હતા. આપણે હાલ જેને વિકૃત કહીએ છિયે, તેજ તેમના હતા એવું માત્ર સમજશો નહીં. પડ્જ ગ્રામના મુખ્ય સાત સ્વરોનેજ તેઓ શુદ્ધ સ્વરો કહેતા. એજ સ્વરો એક અથવા બે શ્રુતિ ઉંચા નીચા થતાં, તેઓ વિકૃત સંજ્ઞા પામતા હતા. પ્રાચીન ગ્રંથકારો એકંદર બાર વિકૃત સ્વરો માનતા હતા, પરંતુ તે સઘળા એકજ ગ્રામમાં વપરાતા હતા, એમ સમજવું નહીં. પડ્જ ગ્રામમાં ત્રણ સ્વતંત્ર વિકૃત સ્વરો હતા, અને તેમજ મધ્યમ ગ્રામમાં પાંચ સ્વતંત્ર વિકૃત હતા. બાકી રહેલા ચાર સ્વરો બંને ગ્રામોમાં સાધારણ હતા. પ્રાચીન મતે મુખ્ય સાત સ્વરોની નિયત અવસ્થામાં ભેદ થયાથી તેવી વિકૃતિ થતી હતી. સા ગ મ નિ એ સ્વરો બે પ્રકારે વિકૃત થતાં. રિ, ધ એમને એક એક વિકૃતિજ હતી. વિકૃતિ બે તરાહથી થતી હતી. પહેલી નિયત સ્થાન પરથી સ્વર ચ્યુત થયાથી અને બીજી પાડોશનો સ્વર વિકૃત થયાથી. કૈશિક નિ, ચ્યુત સા અને વિકૃત રિ એ પડ્જ ગ્રામના ત્રણ વિકૃત સ્વર; સાધારણ ગ, ચ્યુત મ, ચ્યુત પ, અને વિકૃત ધ એ મધ્યમ ગ્રામના વિકૃત સ્વર; અચ્યુત સા, અંતર ગ, અચ્યુત મ, કાકલિ નિ, વિગેરેને બંને ગ્રામોમાં સાધારણ માનતા હતા. × × ×"

મને લાગેછે કે, આ વિકૃત સ્વરોની ભાંજગડમાં તમારે જવાની બીલકુલ જરૂર નથી. આગળ જતાં ગ્રંથકારોએ પડ્જ અને પંચમ સ્વરો અચલ માન્યા, અને બાકીના પાંચનેજ માત્ર વિકૃતત્વ માન્યું એ મેં કહ્યુંજછે. એક ઠેકાણે આમ કહ્યું છે.

" पड्जोऽचलः पंचमश्च रिषभश्चलति स्वरः ।
गांधारो मध्यमश्चाथ निपादो धैवतश्चलः ॥" संगीतदामोदरे ॥

ભાવાર્થ—ષડ્જ અને પંચમ અચળ સ્વરો છે. બાકીના ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત, અને નિષાદ સ્વરો ચળ છે (એટલે તેઓ વિકૃત થઇ શકે છે)

આધુનિક સંગીતમાં પણ આજ પ્રમાણે છે એ તમે જાણો છો. જ્યારે આપણે ગ્રંથ જોઇશું ત્યારે તેમાંના વિકૃતો વિષે પણ જરૂર વિચાર કરશું. હવે મૂર્છના વિષે શીં૦ બનર્જી શું કહે છે તે જોઉં

"સ્વરગ્રામમાંના પ્રત્યેક સ્વર પરથી પ્રારંભ કરી, તેના આઠમા સ્વર પર્યંત આરોહણ કરી ત્યાંથી પુન અવરોહણ કરવું, તે કૃત્યને શાસ્ત્રકાર મૂર્છના કહેતા હતા. જેમકે, "क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्" ॥ रत्नाकरे ॥ "आरोहणावरोहणे क्रमगस्वरसप्तकम । मूर्छनाशब्दवाच्य हि विज्ञेय तद्विचक्षणै ॥' मतंग ॥ "સા રે ગ મ પ ધ નિ" એ એક મૂર્છના થશે. "રિ ગ મ પ ધ નિ સા" એ બીજી એમ થશે. પ્રત્યેક ગ્રામમાં સાત સાત મૂર્છના માનતા હતા. ગ્રામ ત્રણ હતા, માટે મૂર્છના એકવીસ માનતા. આ પ્રકારોને મૂર્છના શા માટે કહેતા, એ ગ્રંથકારે સારી રીતે સમજાવ્યું નથી. ગ્રંથકારે મૂર્છનાને સુંદર નામો પણ દઇ રાખ્યાં છે. ષડ્જ ગ્રામની મૂર્છના "સા" થી શરૂ થાય છે, અને મધ્યમ ગ્રામની "મ" થી શરૂ થાય છે. શાર્ઙ્ગધર પંડિતે એક મતભેદ કર્યો છે, તે વિચાર કરવા જેવો છે. તે કહે છે કે, કોઇ પંડિતના મતે "સા" સ્વર પર "રિ" સ્વર સ્થાપન કરી મૂળ સ્વરગ્રામ જ "રિ ગ મ પ ધ નિ" એના ક્રમમાં આરોહ કર્યાથી, અભિરુદ્ગતા નામની બીજી મૂર્છના થશે. "સા" પર "ગ" માની ("સા" ની જગ્યાએ "ગ" ઉચ્ચારી) આરોહ કર્યાથી અશ્વક્રાન્તા નામની બીજી મૂર્છના થશે. આ મૂર્છનાનો અર્થ બરોબર જ યુક્તિ સંગત છે. મૂર્છનામાંથી ભિન્ન ભિન્ન રાગો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ ગ્રંથકાર માનતા હતા. મૂર્છનાનો આવો અર્થ કરીએ તોજ કાંઇક સમાધાનકારક ખુલાસો થયા જેવું છે. ટુંકમાં એમ દીસે છે કે, આપણા આધુનિક સંગીતમાં જેને આપણે થાટ કહીએ છીએ, તેનેજ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મૂર્છના કહેતા હતા. મૂર્છના કહેવાથી સ્વરોને ઉંચા નીચા કરવાની ખટપટ રહેતી નથી.

ગ્રીસ દેશના પ્રાચીન સંગીતમાં આ મુજબ આજ પ્રકાર દૃષ્ટિએ પડે છે, એ વિચાર કરવા જેવું છે જેમકે—

૧ ઉત્તરમંદ્રા (પહેલી મૂર્છના)...સા રે ગ મ પ ધ નિ (Ionian)
૨ અભિરુદ્ગતા (૨ જી) .... રિ ગ મ પ ધ નિ સા (Dorian)
૩ અશ્વક્રાન્તા (૩ જી) ...ગ મ પ ધ નિ સા રે (Phrygian)
૪ મત્સરીકૃતા (૪ થી) ......મ પ ધ નિ સા રે ગ (Lydian)
૫ શુદ્ધષડ્જા (૫ મી) . ...પ ધ નિ સા રે ગ મ (Mixolydian)
૬ ઉત્તરાયતા (૬ ઠી)........ધ નિ સા રે ગ મ પ (Æolian)

ગ્રામોના યોગે મૂળ સ્વરાંતરો કાયમ કરી રાખેલા હોવાથી, ફક્ત મૂર્છના બદલાયાથી થાટ પણ આપોઆપજ બદલાતો. આપણા સંગીતમાં કોઇ થાટો એવા હોય છે કે, તે ફક્ત શુદ્ધ મૂર્છનાના બદલાયાથીજ આપણને મળતા નથી, પણ ત્યાં વિકૃત સ્વરો પરથી મૂર્છના શરૂ કરવી પડેછે.

મિત્રો, હવે આપણે આ વિષયાંતરમાં બહુ લાંબા ઘસડાયા, માટે હવે તેને મુકી દઇએ તો ઠીક. પ્રાચીન કાળે મૂર્છનાના યોગે રાગોના થાટ કહેવાતા હતા એવું મી. બેનરજીનું મતછે, એ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશેજ. સંગીત દર્પણનું હવે ભાષાંતર થયુંછે, તેમાંથી પણ આ વિષય પર તમારે એકવાર જરૂર વાંચી જવું.

પ્ર૦—સંગીતસારમાં આ વિષય સંબંધી શું કહ્યું છે, તે કહેવું હજી રહ્યુંછે. તેમાં પણ જો આમજ લંબાણ તથા સમજવામાં ઘણું મુસ્કેલ હોય, તો રહેવા દો.

ઉ૦—નહીં, નહીં, તે ગ્રંથકારે પાંચ દસ લીટીમાંજ આ ભાગ પતાવ્યોછે. તે આમ કહેછે. "મૂર્છના અને તાન એમનો આશ્રયરૂપ જે સ્વરસમૂહ તેનુંજ નામ શાસ્ત્રમાં ગ્રામછે. ગ્રામ ત્રણ માન્યાછે, ૧ ષડ્જગ્રામ, ૨ મધ્યમગ્રામ, ૩ ગાંધારગ્રામ. શાસ્ત્રકાર લખેછે કે, પંચમ સ્વર પોતાની નિયત ચોથી શ્રુતિપર હોય, અને ધૈવત ત્રણ શ્રુતિનો હોય એટલે ષડ્જ ગ્રામ થયો. પંચમ પોતાની ઉપાંત્ય (ત્રીજી) શ્રુતિપર હોય, અને (તેણે કરી) ધૈવત ચતુઃશ્રુતિક હોય તો તે મધ્યમ-ગ્રામ થાયછે. દ્વિશ્રુતિક ગાંધાર, જ્યારે રિષભ અને મધ્યમ સ્વરોની એક એક શ્રુતિ લે, તથા તેજ પ્રમાણે નિષાદ, ધૈવત અને ષડ્જ સ્વરની એક એક શ્રુતિ લે, ત્યારે ગાંધાર ગ્રામ થાય છે. આ ત્રણે ગ્રામો પૈકી ષડ્જ અને મધ્યમ એ બેજ આ લોકમાં પ્રચલિત્ છે, અને ગાંધાર ગ્રામ દેવલોકમાં વ્યવહરતૃ છે. કોઇ એવો પ્રશ્ન કરેછે કે, સા, મ, ગ એ ત્રણ સ્વરો શિવાય બીજા સ્વરોને ગ્રામત્વ કાં ન માનવું? તેનો ઉત્તર આવો છે. ષડ્જ એ આદિ સ્વર છે, તથા મ અને પ એ બે તેના સંવાદી હોવાથી તેનું ગ્રામત્વ યોગ્યજ છે. ઓડવ, ષાડવ, મૂર્છના (શુદ્ધતાનો) કહેતાં, ગ્રંથમાં ક્યાંય પણ મધ્યમનો લોપ કહ્યો નથી, માટે મધ્યમનું ગ્રામત્વ પણ યોગ્યજ થશે. ષડ્જ અને મધ્યમ સ્વરો દેવકુલના છે, તેમજ ગાંધાર પણ છે, તેથી ગાંધારને ગ્રામત્વ દેવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ ષડ્જ ગ્રામને પ્રધાન માને છે, અને મધ્યમ ગ્રામને ગૌણ માને છે. અમને લાગે છે કે, તેજ બરોબરછે. કારણ ષડ્જને બીજા સ્વરોના જનકજ કહ્યો છે. આપણે પ્રચારમાં બીજા સ્વરોને ષડ્જની દૃષ્ટિએજ નામો આપીએં છિયે. ષડ્જજ ન હોય

તો રિષભ ગાધાર મ્યાથી? આ સર્વ વાતો પરથી પડજનુ પ્રાધાન્ય વાજબીજ છે મધ્યમને પડ્જત્વ દેવાથી એકજ સ્વર વિકૃત લેવો પડેછે, (તે તીવ્ર મ છે) માટે મધ્યમ એ ગૌણ ગ્રામ માન્યોછે'

આ ગ્રથમારના પ્રાચીન શાસ્ત્ર પરના વિચાર બહુ ઉચ્ચ પ્રતિના દેખાતા નથી મૂર્છના વિષે તે શુ લખેછે તે જુઓ "પ્રાચીન પડિતોના મતે શાસ્ત્રોક્ત સપ્ત સ્વરોનુ આરોહણ તથા અવરોહણ કર્યાથી મૂર્છના થાય છે પરતુ આધુનિક પડિત તે પ્રચીન મત સ્વીમારતા નથી એક સ્વર પરથી ઘર્ષણે ખીજો સ્વર જે ક્રિયાએ દેખાડવામા આવે છે, તેનેજ તેઓ મૂર્છના કહે છે અમે આધુનિક મતને અનુસરી લખતા હોવાથી એજ મત સ્વીકારશુ

અસ્તુ વેનાવની રાગ વિષેનુ સગીતદર્પણકારનુ મત મે તમને કહ્યુજ છે આ દર્પણકાર વિષે કદાચિત્ આગળ ચાલતા હજી પણ બોલવુ પડશે પણ તે વિષે યોગ્ય પ્રસગે જોઈ લઈશુ રાગ વિબોધમા બિલાવલી શુદ્ધસ્વરોના થાટમા મ્હી છે આ વાત મહત્વની છે એમ તમને આગળ જણાશે સોમનાથે પ્રથમ રાગની વ્યાખ્યા આવી કહી છે

'धाशातादि पूर्णारिऽपापि वेलावली व्युष्टे'

ભાવાર્થ.—વેનાવની સપૂર્ણ અને ઓડવ એમ બે પ્રમારની છે ઓડવમા રિ પ વર્જિત છે તે પ્રાતર્ગેય છે અને ધૈવત અશ ગ્રહ ન્યાસ છે

અહિં વેનાવનીના બે પ્રકાર મ્હ્યા છે સપૂર્ણ વેનાવની અને ઓડવ વેનાવલી વેલાવનીને પ્રાતર્ગેય મ્હી છે અને તેમા ધૈવતનુ વાદિત્વ સ્વીમાર્યું છે, તે ઠીકજ છે ઓડવ પ્રકારમા રિષભ અને પચમ સ્વરો વર્જનીય છે આવા પ્રમારના ઉદાહરણો પાછળ મે તમને ગાઈ દેખાડ્યાં હતાં રાગબોધ ગ્રથની બિનાવનીના લક્ષણ આપણા પ્રચારની બિનાવનીને ઘણે પ્રમાણે સમર્થન થશે એમ કહી શકાય. ચતુર્દડિપ્રમાશિકા ગ્રથમા વ્યકટમખી પડિત આમ મ્હે છે

'संपूर्णस्वर सयुक्ता सर्वकालेपु गीयते ।
वेलावली तु भापाग जाता श्रीरागमेलके ॥"

ભાવાર્થ—વેનાવની રાગિણી સપૂર્ણ છે અને તે સર્વ મળે ગાઈ શમાય છે તે ભાષાગરાગ છે અને શ્રીરાગ મેલમાથી નીકળે છે

શ્રીરાગમેલ એને આપણો કાફી થાટ સમજવો છે માટે આ લક્ષણ આપણા બિનાવન રાગનુ સમથન કરનાર નથી કોઈ કહેશે કે બિલાવની અને વેનાવની

નિરાળા માનવા. પણ તે બરાબર કહેવાશે નહીં. રાગવિબોધ અને દર્પણ ગ્રંથમાં વેલાવલીનો થાટ સ્પષ્ટ શંકરાભરણ કહ્યો છે.

"शुद्धाःस्युः समपाः पंचश्रुति रिषभधैवतौ ।
साधारणाख्यगांधारः काकल्याख्यनिषादकः ॥
एतैः सप्तस्वरैर्युक्तो वेलावल्याश्च मेलकः ।
वेलावली तु भाषांगं पूर्णेयं हि स्वमेलजा ॥
धन्यासांशग्रहाप्रातर्गेया संगीतकोविदैः ॥" सारामृते ॥

ભાવાર્થ.—વેલાવલી મેલમાં સા, મ, પ શુદ્ધ છે. પંચશ્રુતિક રિષભ, સાધારણ ગાંધાર અને કાકલી નિષાદ સ્વરો છે. વેલાવલી ભાષાંગરાગ છે અને તે સંપૂર્ણ હોઇ સ્વરમેલમાંથી (એટલે વેલાવલ મેલમાંથી) નીકળે છે. તેમાં પંચમ અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે. તે પ્રાતર્ગેય છે. કોઈ કોઈ અવરોહમાં રિ પ વર્જ્ય કરે છે.

આ વર્ણનમાં ગાંધાર કોમલ હોવાથી, આ પ્રકાર આપણો નથી, એ સમજાશેજ.

"पूर्णो वेलावलीरागो धन्यासस्तु च धग्रहः ।
क्वचिद्रिपाभ्यांन्यूनः स्यादवरोहे प्रभातजः ॥" स्वरमेलकलानिधौ ॥

ભાવાર્થ.—વેલાવલી રાગ સંપૂર્ણ છે. તેમાં ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે. તે પ્રાતર્ગેય છે. કોઇ કોઇ અવરોહમાં રિ પ વર્જ્ય કરે છે.

આ ગ્રંથકારે પણ વેલાવલી રાગ કાફીથાટમાંજ નાખ્યો છે.

"वेलावल्यां गनी तीव्रौ मूर्छना चाभिरुद्गता ।
आरोहे मनिहीनाया मंशः षड्जो बुधैः स्मृतः ।
अवरोहे गवर्जायां क्वचिद्गांधारमूर्छना ॥" संगीतपारिजाते ॥

ભાવાર્થ.—વેલાવલીમાં ગ, નિ તીવ્ર છે, અભિરુદ્ગતા મૂર્છના છે. પંડિતો વાદી સ્વર ષડ્જ માનેછે. આરોહમાં મ, નિ સ્વરો વર્જ્ય છે. ક્વચિત્ અવરોહમાં ગ વર્જ્ય થાય છે. અને ગાંધાર મૂર્છના મનાય છે.

આ અહોબલ પંડિતનું વર્ણન ઠીક છે. તે પંડિતને પ્રાચીન ગ્રંથની મૂર્છના જણાયેલી હતી કે નહીં, એ પ્રશ્ન નીરાળો છે. પારિજાતનો સ્વરાધ્યાય જોઇએ તો તેમાં "आरोहश्चावरोहश्च स्वराणां जायते यदा । तां मूर्छनां तदा लोके आहुर्ग्रामाश्रयंबुधाः॥" એ મૂર્છનાની વ્યાખ્યા છે. અહોબલે મૂર્છનાનાં સઘળાં નામો રત્નાકરનાજ સ્વીકાર્યાં છે. રાગવર્ણનમાં માત્ર તે તેણે એવાં ઘુસાડી દીધાં

છે કે, વાચકને એમજ લાગવા માંડેછે કે, ગ્રંથકારને તેનું ખરૂં રહસ્ય જણાયું હશે નહીં પ્રાચીન ગ્રંથ વાક્યો કેમે કરી કોઇ પણ ઠેકાણે અમસ્તાંજ દાખલ કરી દેવાની રૂઢિ આપણી તરફ પુષ્કળ ઠેકાણે જણાય છે તેવા વાક્યોની ખરૂ જોતા તો કાઇંજ જરૂર હોતી નથી. 'અભિરુદ્ગતા' એ રિષભની મૂર્ચ્છના હતી એમ અહોબલ જાણતો હતો "ऋषभादिस्वरोद्भूता सप्तम्याख्याभिरुद्गता" એ તેનીજ વ્યાખ્યા છે આ વ્યાખ્યા ઉપલા રાગ વર્ણનને કેમ લગાડવી, તે અહોબલ બિલકુલ કહેતો નથી તે કહે છે કે, મારા રાગ હનુમન્મત પ્રમાણે છે "लक्षणानि ब्रुवे तेषां समत्याच हनूमत' (શ્લોક ૩૩૩) દર્પણકારના રાગ પણ હનુમન્મતનાજ છે આ બંને ગ્રથના વર્ણનો પુરસદે એકમેકથી મેળવી જોજો રાગચંદ્રોદયકારે બીલાવલી કેદાર મેલમાં નાખી છે જેમકે,

> "लध्वादिकौ षड्जकमध्यमौ च । शुद्धौ समौ पचमको विशुद्ध. ॥
> निगौ विशुद्धौ च यदा भवंति । तदा तु केदारकमेल उक्त ॥
> केदारनारायणगौडकाख्यो । वेलावली शकरभूषणाख्य. ॥ ६ ॥
> धांशग्रहांता रिपवर्जिता या । वेलावली प्रातरसावमीष्टा ॥ "

ભાવાર્થ—કેદાર મેલમાં સ, મ, પ, શુદ્ધ છે, ષડ્જ અને મધ્યમ લઘુ છે (એટલે ક્રમેથી તીવ્ર ની અને તીવ્ર ગ જાણવા) આ મેલમાંથી કેદાર, નારાયણ ગોડ, વેલાવલી, શકરાભરણ વિગેરે રાગો ઉત્પન્ન થાયછે વેલાવલીને સંપૂર્ણ અથવા રિ પ વર્જિત માને છે એમાં ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે અને પ્રાતઃકાલે સુખકર થાય છે

આ મત રાગ વિબોધથી સારૂ મળશે તે આપણને ઉપયોગી થશે "સગીત અનૂપાકુશ" ગ્રંથમાં ભાવભટ્ટે વેલાવલીનું વર્ણન અહોબલનાજ શબ્દોએ કરેલું હોવાથી તે અહિંઆ આપતો નથી. આ ભાવભટ્ટના ધૈર્યની ક્યાક ક્યાક તો હદજ છે અનૂપ સગીતરત્નાકર નામે જે ગ્રંથ તેણે લખ્યો છે, તેમા તેણે સાર્ઙ્ગદેવના સેંકડો શ્લોકો તેનાજ શબ્દોએ ઉતારી લઇ સાર્ઙ્ગદેવનુ જ્યા નામ હતું ત્યાંથી તે કહાડી નાખી પોતાનુજ લગાડી દીધુ છે

> "परमर्दीच सोमेशो जगदेकमहीपति. ।
> व्याख्यातारो भारतीये लोल्लटोद्भटशकुका ॥
> भट्टाभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधर पर' ।
> अन्येच बहव' पूर्वे ये सगीतविशारदा ॥
> अगाधबोधमथेन तेषां मतपयोनिधिम् ।
> निर्मथ्यानूपसिंहोऽयं सारोद्धारमम[illegible]त् ॥"

ભાવાર્થ.—આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં પરમર્દી સોમેશ્વરાજા, લોલ્લટ, ઉદ્ભટ, ભટ્ટ, અભિનવ, ગુપ્ત, કીર્તિધર, વિગેરે મોટામોટા જે સંગીત પંડિતો થઇ ગયા તેમના મતપયોનિધીનું પોતાના અગાધ જ્ઞાનથી ઉત્તમ મંથન કરી, અનૂપસિંહે આ સારોદ્ધાર કર્યો છે.

સંગીત રત્નાકર હવે છપાયેલો હોવાથી આ પ્રકાર મુર્ખાઇ ભરેલોજ દેખાશે. પણ તે ભવિષ્યમાં કોઇ દિવસે છપાશે, એમ પણ તેને લાગ્યું ન હશે? હશે. પોતાના ગ્રંથમાં બીજા કેટલાએક ગ્રંથોના ઉતારાઓ તેણે લીધા છે, તે ઠીકજ થયું છે. "અનૂપ સંગીત વિલાસ" ગ્રંથમાં રાગમંજરીનું મત કહ્યું છે, તે આવું છે.

"धत्रिका रिपहीनावा प्रातर्वेलावलीष्टदा" આમાં થાટ કેદારનો છે, તે બરોબર છે.

ભાવાર્થ.—વેલાવલી સંપૂર્ણ અથવા રિ પ હીન માનેલીછે. તે પ્રાતઃકાલમાં ઇષ્ટદાયક થાયછે. તેમાં ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે.

નૃત્યનિર્ણયમાં આમ કહ્યું છે.

"धांशांताशाऽरिपावा सरपरदसुता सत्कुडाईसहाया ।"

ભાવાર્થ.—વેલાવલીમાં ધૈવત અંશ ગ્રેહ ન્યાસ છે. તે સંપૂર્ણ અને રિ પ હીન બે પ્રકારની છે. તેને સરપરદાસુતા તથા કુડાઇસહાયા પણ માનેલી છે. (સરપરદા તથા કુડાઈ રાગો પ્રસિદ્ધ છે)

પાછળ હું અલૈયા બિલાવલ વિષે બોલ્યો હતો, તેની તમને યાદજ હશે. આ નામ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ન હશે, એમ પ્રથમ આપણુને લાગે છે, પણ તે સંગીતતરંગિણી નામના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ છે. તેમાં બિલાવલ તથા અલૈયા બિલાવલ એમ બે નિરનિરાળા રાગો કહ્યાં છે.

"मेघरागस्य संस्थाने मेघोमल्लार एव च ।
गौडसारंगनाटौ च रागौ वेलावली तथा ॥
अलहीया तथाह्येया शुद्धसुहुस्तथैव च"

ભાવાર્થ.—મેઘરાગના થાટમાંથી મેઘમલાર, ગૌડસારંગ, નાટ, વેલાવલી, અલહિયા, શુદ્ધસુહ વિગેરે રાગો નીકળે છે.

મેઘ સંસ્થાન એટલે આપણા પ્રચારનો શુદ્ધ થાટજ છે, એ તમે જાણોજ છો. મને લાગે છે કે, હવે અધિક ગ્રંથ મતોની જરૂર નથી, કારણુ તેનો તમને પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ થનાર નથી.

છે કે, વાચકને એમજ લાગવા માંડેછે કે, ગ્રંથકારને તેનું ખરું રહસ્ય જણાયું હશે નહીં પ્રાચીન ગ્રંથ વાક્યો કેમે કરી કોઈ પણ કેમણે અમસ્તાજ દાખલ કરી દેવાની રૂઢિ આપણી તરફ પુષ્કળ ઠેકાણે જણાય છે તેવા વાક્યોની ખરું જોતાં તો કાંઈજ જરૂર હોતી નથી "અભિરૂઢતા" એ રિષભની મૂર્છના હતી એમ અહોબલ જાણતો હતો " ऋषभादिस्वरोद्भूता सप्तम्याख्याभिरूढता " એ તેનીજ વ્યાખ્યા છે આ વ્યાખ્યા ઉપરના રાગ વર્ણનને કેમ લગાડવી, તે અહોબલ બિલકુલ કહેતો નથી. તે કહે છે કે, મારા રાગ હનુમન્મત પ્રમાણે છે "लक्षणानि ब्रुवे तेषां समत्याच हनुमत" (શ્લોક ૩૩૩) દર્પણકારના રાગ પણ હનુમન્મતનાજ છે આ બને ગ્રંથના વર્ણનો પુરસદે એકમેકથી મેળવી જોજો રાગચંદ્રોદયકારે ખીનાવલી કેદાર મેલમાં નાખી છે જેમકે,

> "लघ्वादिकौ षड्जकमध्यमौ च । शुद्धौ समौ पचमको विशुद्धः ॥
> निगौ विशुद्धौ च यदा भवति । तदा तु केदारकमेल उक्त ॥
> केदारनारायणगौडकाख्यौ । वेलावली शकरभूषणाख्यः ॥ ६ ॥
> धांशग्रहांता रिपवर्जिता वा । वेलावली प्रातरसावभीष्टा ॥ "

ભાવાર્થ—કેદાર મેલમા સ, મ, પ, શુદ્ધ છે, પડ્જ અને મધ્યમ લઘુ છે (એટલે ક્રમેથી તીવ્ર ની અને તીવ્ર ગ જાણવા) આ મેલમાથી કેદાર, નારાયણ ગૌડ, વેલાવલી, શંકરાભરણ વિગેરે રાગો ઉત્પન્ન થાયછે વેલાવલીને સંપૂર્ણ અથવા રિ પ વર્જિત માને છે એમાં ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે અને પ્રાતઃકાલે સુખકર થાય છે

આ મત રાગ વિબોધથી સારૂ મળશે તે આપણને ઉપયોગી થશે " સંગીત અનૂપાકુશ " ગ્રંથમા ભાવભટ્ટે વેલાવલીનું વર્ણન અહોબલનાજ શબ્દોએ કરેલ હોવાથી તે અહિઆ આપતો નથી. આ ભાવભટ્ટના ધૈર્યની ક્યાંક ક્યાંક તો હદજ છે અનૂપ સંગીતરત્નાકર નામે જે ગ્રંથ તેણે લખ્યો છે, તેમા તેણે સાર્ઙ્ગ દેવના સેંકડો શ્લોકો તેનાજ શબ્દોએ ઉતારી લઈ સાર્ઙ્ગદેવનુ જ્યા નામ હતું ત્યાંથી તે કહાડી નાખી પોતાનુંજ લગાડી દીધુ છે

> "परमर्दीच सोमेशो जगदेकमहीपतिः ।
> व्याख्यातारो भारतीये लोल्लटोद्भटशंकुका ॥
> भट्टाभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधर पर ।
> अन्येच बहव पूर्वे ये सगीतविशारदा ॥
> अगाधबोधमथेन तेषां मतपयोनिधिम् ।
> निर्मथ्यानूपसिंहोऽय सारोद्धारममु व्यधात् ॥"

ભાવાર્થ.—આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં પરમર્દી સોમેશરાજા, લોલ્લટ, ઉદ્ભટ, ભટ્ટ, અભિનવ, ગુપ્ત, કીર્તિધર, વિગેરે મોટામોટા જે સંગીત પંડિતો થઇ ગયા તેમના મતપયોનિધીનું પોતાના અગાધ જ્ઞાનથી ઉત્તમ મંથન કરી, અનૂપ-સિંહે આ સારોદ્ધાર કર્યો છે.

સંગીત રત્નાકર હવે છપાયેલો હોવાથી આ પ્રકાર મુર્ખાઇ ભરેલોજ દેખાશે. પણ તે ભવિષ્યમાં કોઇ દિવસે છપાશે, એમ પણ તેને લાગ્યું ન હશે? હશે. પોતાના ગ્રંથમાં બીજા કેટલાએક ગ્રંથોના ઉતારાઓ તેણે લીધા છે, તે ઠીકજ થયું છે. "અનૂપ સંગીત વિલાસ" ગ્રંથમાં રાગમંજરીનું મત કહ્યું છે, તે આવું છે.

"**धांशिका रिपहीनावा प्रातर्वेलावलीष्टदा**" આમાં થાટ કેદારનો છે, તે ખરેખર છે.

ભાવાર્થ.—વેલાવલી સંપૂર્ણ અથવા રિ પ હીન માનેલીછે. તે પ્રાતઃકાલમાં ઇષ્ટદાયક થાયછે. તેમાં ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે.

નૃત્યનિર્ણયમાં આમ કહ્યું છે.

"**धाद्यंतांशाऽरिपावा सरपरद्सुता सत्कुडाईसहाया ।**"

ભાવાર્થ.—વેલાવલીમાં ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે. તે સંપૂર્ણ અને રિ પ હીન બે પ્રકારની છે. તેને સરપરદાસુતા તથા કુડાઇસહાયા પણ માનેલી છે. (સરપરદા તથા કુડાઈ રાગો પ્રસિદ્ધ છે)

પાછળ હું અલૈયા બિલાવલ વિષે બોલ્યો હતો, તેની તમને યાદજ હશે. આ નામ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ન હશે, એમ પ્રથમ આપણને લાગે છે, પણ તે સંગીતતરંગિણી નામના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ છે. તેમાં બિલાવલ તથા અલૈયા બિલાવલ એમ બે નિરનિરાળા રાગો કહ્યાં છે.

"**मेघरागस्य संस्थाने मेघोमल्लार एव च ।**
गौडसारंगनाटौ च रागौ वेलावली तथा ॥
अलहीया तथाक्षेया शुद्धसुहुस्तथैव च "

ભાવાર્થ.—મેઘરાગના થાટમાંથી મેઘમલ્લાર, ગૌડસારંગ, નાટ, વેલાવલી, અલહિયા, શુદ્ધસુહુ વિગેરે રાગો નીકળે છે.

મેઘ સંસ્થાન એટલે આપણા પ્રચારનો શુદ્ધ થાટજ છે, એ તમે જાણોજ છો. મને લાગે છે કે, હવે અધિક ગ્રંથ મતોની જરૂર નથી, કારણ તેનો તમને પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ થનાર નથી.

પ્ર૦—અમને બિલાવલનુ સ્વરૂપ કહો।

ઉ૦—હા, હવે તેમજ કરૂ છુ

સા, રે સા, ગ મ રે સા, નિ ધ નિ ધ પ, પ ધ સા, સા રે ગ મ, ગ, મ રે સા, ધ ધ પ, ધ મ ગ, મ રે, સા।

ગ મ રે, ગ પ, ધ ધ ગ મ રે સા, ધ પ મ ગ, મ રે, ગ મ પ, ગ મ, રે સા।

સા રે ગ મ, રે ગ મ, પ મ ગ મ રે, ધ ધ પ, નિ ધ પ, ધ મ ગ, રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે, સા।

નિ નિ ધ ધ પ, ધ પ, નિ ધ પ, ધ મ, ગ પ, ધ નિ ધ પ, ધ મ, ગ, મ રે, ગ પ, મ ગ, મ રે સા।

સા સા ગ મ, રે ગ પ ધ, મ પ, નિ ધ ધ પ, ગ મ પ, મ ગ મ રે, ગ મ પ ગ મ, રે રે, સા।

સા ગ મ, રે ગ મ, પ ધ ધ, નિ ધ, સા, નિ ધ, નિ ધ પ, ધ ધ, મ ગ, મ રે, ગ પ ધ નિ ધ, પ, ધ મ ગ, મ રે, ગ પ, ગ મ રે રે સા।

સા રે ગ મ, રે રે સા, સા રે સા ગ મ રે રે સા, ધ નિ ધ પ, પ ધ, નિ સા સા, ધ ધ પ ધ મ પ, નિ ધ સા, સા, નિ ધ પ, પ ધ નિ ધ પ મ ગ, ગ મ રે, ગ મ પ, ગ મ રે, સા રે, સા।

પ પ ધ નિ ધ, નિ સા, ધ નિ સા, સા, સા રે ગ મ, રે રે સા, સા રે સા, ધ ધ, ધ નિ ધ પ, ધ મ પ, રે સા, ધ નિ ધ પ, મ ગ મ રે, રે ગ મ પ, ગ મ ગ, મ રે, રે સા।

સા નિ ધ પ મ ગ રે, ગ પ, ધ નિ ધ પ, ધ ધ પ, ધ મ પ, ધ નિ ધ સા, રે ગ મ રે સા, સા રે સા, નિ ધ પ, મ ગ મ રે, પ મ ગ ગ, મ રે, સા।

પ્ર૦—આ રાગ અમારા ધ્યાનમા આવ્યો, હવે બીજો લ્યો

ઉ૦—મને લાગે છે કે હવે આપણે દેવગિરી લઇએ 'દેવગિરી' એ દોલતાબાદનુ પ્રાચીન નામ હતુ, એમ કહેવાય છે ગ્રથમા "દેવગિરી-બિલાવલ" એવુ સયુક્ત નામ હોતુ નથી ત્યા ફક્ત દેવગિરી એટલુજ જણાય છે દેવગિરીમા બધા શુદ્ધ સ્વરોજ લાગનાર છે, એ નિરાળુ કહેવાની જરૂર નથી. કેટલાક ગ્રથો મા દેવગિરીને કલ્યાણી થાટમા માન્યો છે, એટલે તેમા મધ્યમ તીવ્ર માન્યો છે

કદી કદી તે પ્રકારના પણ ગીતો ગાતાં ગાયકો મેં જોયાં છે. આ મત સંગીત પારિજાતનું છે. પરંતુ પ્રચારમાં શંકરાભરણ થાટમાં આપણા સાંભળવામાં દેવગિરીનું ગાયન આવે છે, એ કબુલ કરવું જોઇએ. મને લાગેછે કે, તમને બંને પ્રકાર આવડતા હોય તો ઠીક. તીવ્ર મધ્યમનો પ્રકાર પણ ખોટો દેખાતો નથી, તે થાટના દેવગિરીને યમનથી નિરાળો કરવો સહેલો છે, કારણ દેવગિરીમાં અવરોહમાં ધ, ગ સ્વરો વર્જ્ય કરવાનું કહ્યું છે. તમે યમન થાટમાં જે રાગ શિખ્યા તેમાં તમને આવો રાગ દેખાયો નહોતો, ખરૂંના? માલશ્રીમાં રિ, ધ, હિંદોલમાં રિ, પ, ભૂપાલીમાં મ, ની, એમ વર્જ્ય થતા ગયા, પરંતુ ત્યાં અવરોહમાં ધ, ગ વર્જિત રાગ એક પણ નહોતો. આવા દેવગિરીમાં ષડ્જ સ્વર વાદી થાય છે. પ્રચારમાં દેવગિરીનું સ્વરૂપ કલ્યાણના સ્વરૂપથી એટલું તો મેળવાય છે કે, તે બંને રાગોને અસ્તાઈના ભાગમાં જૂદા કરવા કદિ કદિ મુશ્કેલ પડે છે. "સા, નિ ધ, નિ ધ, સા રે ગ, ગ રે ગ, રે, સા" એ સ્વરસમુદાય દેવગિરીમાં સાવકાશ ગાઇએ તો, ઘણો સુંદર દેખાય છે, પરંતુ તે શ્રોતાઓમાં કલ્યાણનો કેટલોક ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે ગાયક આગળ શુદ્ધ મધ્યમ સ્પષ્ટ લગાડી દેખાડે છે. જેમકે. "ગ, મ ગ, રે, સા" આ કૃત્ય તમે ધ્યાનમાં રાખજો. બિલાવલના સઘળા પ્રકારમાં, કલ્યાણની ઘણો પાસે આવનારો રાગ આજછે, એવો બહુમત છે. જ્યાં કલ્યાણનો તીવ્ર મ ન હોઇ બહુતેક કલ્યાણ જેવું સ્વરૂપ દેખાતું હોય, ત્યાં તમારે આ દેવગિરી રાગ શોધવા માંડવો. આરોહમાં મધ્યમનો પ્રયોગ બહુ થોડો દષ્ટિએ પડશે. મધ્યમ લેવાથી બિહાગમાં તણાઈ જવાનો ભય રહે છે. બિહાગમાં આરોહમાં રિષભ લેતા ન હોવાથી તે રાગ નિરાળોજ રહેશે. એ વિષય હું તમને આગળ જતાં કહેનારજ છું. બિલાવલમાં આરોહ કરતાં મધ્યમ આમ ટાળે છે.

"સા, નિ ધ, સા, રે ગ, ગ, મ ગ, પ, ધ પ, મ ગ, મ રે, સા, સા રે ગ મ ગ, રે સા, ગ પ ધ ધ પ, ગ મ ગ, રે સા." "ગ પ ધ નિ, ધ, સાં" એ ભાગ આવે કે, બિલાવલ સ્પષ્ટ થયો, એમ સમજવું. પછી મેં તમને અહોબલનું મત કહ્યું, તેમાં અવરોહમાં ધ, ગ વર્જ્ય કરવાનું કહ્યું હતું, તે યાદ હશેજ. કેટલાક ગાયકો તે નિયમ શંકરાભરણ થાટના પોતાના દેવગિરીને પણ લગાડે છે. જેમકે, "પ પ ધ નિ, પ, ગ, મ રે, સા, નિ ધ, સા, રે ગ મ રે, સા" દેવગિરીને સવારના પહેલા પ્રહરનો રાગ માનેલો હોવાથી તે ઉત્તરાંગ વાદીજ રહેશે. તેની શોભા અવરોહમાં વિશેષ દષ્ટિએ પડશે. આ આપણો નિયમજ છે, માટે તેમ હોવામાં નવાઇ નથી. લક્ષ્યસંગીતકારે આ રાગનું વર્ણન કરતાં બરોબર કહ્યું છે કે,

"आरोहणे रात्रिगेया यथा रागा परिस्फुटाः ।
तथैवावरोहणे ते दिनगेया प्रकीर्तिता ॥"

ભાવાર્થ.—જે પ્રમાણે રાત્રિમાં ગવાતા રાગોની ખુબી આરોહમાં બહુધ અધિક વ્યક્ત થાયછે, તેજ પ્રમાણે દિવસના ગવાતા રાગોની ખુબી અવરોહમ વ્યક્ત થાય છે, એમ માને છે.

બિલાવલના ઘણાખરા પ્રકારોમાં, અવરોહમાં ધૈવત સાથે જોડેલો કોમલ નિષાદનો કણ સારો દેખાય છે, એમ મે કહ્યું હતું તેવો કણ ગાયક આ રાગમ પણ વચ્ચે વચ્ચે જોડેછે. હું જે જે જગ્યાઓ રાગને મુખ્ય ઓળખવાના ઠેકાણા તરીકે કહેતો જાઉં, ત્યાં ત્યાં તમારે કાળજીપૂર્વક ધ્યાન આપી જોવુ, કારણ તેનીજ મદદથી તમારો રાગ ઠરનાર છે આ રાગસ્વરૂપ વિષે તમારો ગોટાળો થાય નહીં માટે હું ટુકમાં પુન આમ કહુ છુ દેવગિરી બે તરાહથી ગવાય છે કોઈ તીવ્ર મ લઈ અને કોઈ શુદ્ધ મ લઈ બીજો પ્રગાર ગાતા દષ્ટિએ પડશે. આ રાગ હમેશા કલ્યાણ જેવો દેખાય છે, પરતુ કોમલ મધ્યમ હોવાથી તે રાગથી જૂદો પડે છે આમા ષડ્જ સ્વર વાદી છે. આ રાગ સવારના ગવાય છે. આરોહમા મધ્યમ દુર્બલ છે અને અવરોહમા ધ ગ દુર્બલ છે ગાયકો અતરો ખાસ બિલાવલનોજ રાખે છે, અને તેણે કરી શ્રોતાઓના મનમા ભ્રાતિ રહેતી નથી. પૂર્વાંગમા કલ્યાણ અને ઉત્તરાગમા અલૈયા રાખી ગાયક બહુધા દેવગિરી ગાય છે ઘણી વેળા પ્રચારમા તમને અલૈયા રાગના ગીતો ઉત્તરાગમા શરૂ કરેલા પણ જણાશે હવે તમને આ રાગનુ સ્વરૂપ સ્વરોથી ગાઈ દેખાડુ છુ, તે બરોબર જુઓ.

સા, નિ ધ સા, રે ગ, ગ, મ રે, સા, રે સા, નિ ધ નિ ધ પ, સા રે ગ, મ રે સા।

સા રે ગ, રે ગ, પ મ ગ, મ રે ગ, સા રે ગ મ રે સા, રે સા, નિ ધ પ, પ ધ નિ પ, ગ મ રે સા, સા ધ, સા રે ગ ।

ગ મ રે ગ, ગ પ ધ નિ ધ, સા, નિ ધ નિ પ, ગ મ ગ, પ ગ, મ રે સા ।

સા રે સા, સા રે ગ મ, રે રે સા, રે સા, ધ નિ પ ગ મ રે, સા, નિ ધ, સા રે ગ।

પ પ સા, નિ ધ સા, સા રે સા, ગ મ રે, સા, પ ગ મ રે, સા, ગ પ ધ નિ પ, સા રે સા નિ ધ ધ, નિ પ, પ ગ મ રે, સા રે સા, નિ ધ, સા રે ગ ।

સા ધ, સા રે ગ, ગ, મ રે ગ, પ, ધ નિ પ, મ ગ, મ રે, ગ પ, ધ નિ પ, ગ મ મ રે ગ પ મ ગ મ રે સા સા રે ગ।

સા રે ગ, રે રે સા, ગ, મ રે રે સા, પ પ ગ ગ મ રે, સા રે ગ, રે સા, રે સા, નિ ધ નિ પ, ધ સા, સા રે ગ મ પ, ગ મ રે સા ।

સા ધ, સા રે ગ, રે ગ, રે રે સા, ગ, મ ગ, મ રે સા, સા, નિ, ધ, પ, પ ગ, ગ, મ ગ, રે ગ, ગ પ, મ ગ મ રે, સા ।

પ પ, સાં ધ, નિ સાં, સાં, રેં સાં નિ ધ નિ ધ પ, ગ મ ધ ધ, ધ નિ ધ પ, પ ધ સાં, નિ ધ પ, પ ધ પ મ ગ, મ રે સા, ।

પ ધ નિ ધ, સાં, સાં રેં સાં, સાં નિ ધ, નિ સાં નિ ધ નિ પ, ગ ગ મ રે, ગ પ, પ પ ધ નિ, પ, પ ગ, મ રે, ગ મ રે, સા રે સા, સા ધ, સા રે ગ ।

આ સ્વર વિસ્તારમાં ક્યાંક ક્યાંક જાણી જોઇને ગ, નિ સ્વરોના નિયમો તરફ દુર્લક્ષ કર્યું છે તે તમારા ધ્યાનમાં આવશેજ. તે રીતે આ રાગને કલ્યાણની નજીક આણવાનો યત્ન કર્યો છે. પ્રચારમાં તમને અનેક વેળા તેવા પ્રયોગ દેખાઇ આવશે. કોઈ ગાયક અલૈયા તથા યમનીના મિશ્રણથી દેવગિરી રાગ ગાયછે, પરંતુ બહુતેક તીવ્ર મધ્યમ મૂકી દેછે. કારણ તેમ ન કર્યાથી યમની બિલાવલ ગાવો મુશ્કેલ પડે છે. કોઇ કોઈ દેવગિરી રાગમાં મ, નિ સ્વરો તદન અલ્પ રાખી થોડીક દેશકારની છાયા ઉત્પન્ન કરેછે. કોઈ કહે છે કે, અલૈયામાં બિહાગ મેળવ્યાથી દેવગિરી રાગ થાય છે. પ્રચારમાં બહુધા કલ્યાણ, ભૂપ, જયજયવંતી, બિહાગ, નટ, ગૌડ અને ઝિંઝોટી રાગથી બિલાવલનો યોગ કરી ગાયક લોક બિલાવલના નિરનિરાળા પ્રકાર ઉત્પન્ન કરેછે. એમ મેં સુચવ્યુંજ છે. તેમને તેવા પ્રકારોને નામો આપવાની અડચણ પડેછે, અને તેથી મતભેદ પણ આપણી દ્રષ્ટિએ પડેછે. દેવગિરી, લચ્છાસાખ, સરપર્દા વિગેરે રાગો ઠરાવવા હમેશ ભાંજગડ પડેછે કારણ ગાયકોમાં એક મત હોતું નથી. લક્ષ્ય સંગીતકારે કહ્યું છે કે.

"नूनं विलाघलस्यैते प्रकारा वादमूलकः ।
केवलं लक्ष्यमाश्रित्य बुधाः कुर्वंतिनिर्णयम् ॥"

ભાવાર્થ.–ખરૂં જોતાં બિલાવલમાં આ પ્રકારો ઘણા વાદમુલકજ કહેવાશે. પંડિતો આવા રાગોનો નિર્ણય (એટલે તેમના સ્વરૂપોનો નિર્ણય) પ્રચાર ઉપર ધ્યાન આપીનેજ કરેછે.

મને લાગેછે કે, આના કહેવામાં ઘણે પ્રમાણે તથ્ય છે. આપણે બહુમતને ધરી ચાલશું એટલે થયું. તે મત આવું છે.

"शुद्धस्वरसमायोगाज्जातो देवगिरिस्तथा ।
विलावलप्रभेदोऽयं कल्याणांगेनमंडितः ॥
षड्जस्तग्रभवेद्वादी विलोमे दुर्बलौ धगौ ।
नातिदीर्घस्तीव्रमोऽपि क्वचिल्लक्ष्ये प्रदृश्यते ॥
अवरोहे धैवतेनसह कोमलतेर्लेव ।
वेलावलस्वरूपंतत्प्रदर्शयेदसंशयम् ॥' लक्ष्यसंगीतम् ॥

ભાવાર્થ.—દેવગિરી રાગ શુદ્ધથાટમાંથી નિકળે છે અને એક બિલાવલ પ્રકારજ ગણાય છે. તેમાં કલ્યાણનું અંગ ઉત્તમ લાગે છે. વાદી સ્વર ષડ્જ છે અવરોહમાં ધ ગ સ્વરો દુર્બલછે પ્રચારમા કદી કદી થોડો તીન મધ્યમનો પ્રયોગ પણ નજરે પડેછે. અવરોહમા જ્યારે ધૈવત સાથે કોમલ નિનો કણ લેવામા આવે છે, ત્યારે વેલાવલનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

કોઈ ગ્રંથકાર બિલાવલમા પચમ વર્જ કરી દેવગિરીનું રૂપ ઉત્પન્ન કરવાનું પણ કહે છે, પરતુ પ્રચાર તેવો નથી બિલાવલના કોઇ પણ પ્રકારમા પચમ સ્વર વર્જ કરવાનો પ્રધાન નથી માટે તે સ્વર મકી દઇ, જોઇએ તો, આપણે એક નવોજ પ્રકાર પ્રચારમા આણી શકીએ તેમ છે, એ અહિ સૂચવી રાખુછુ

હવે આપણે આ દેવગિરી રાગ વિષે ગ્રથકાર શુ શુ કહેછે તે જોઇએ. ગ્રથોક્તીનો ઉપયોગ આપણને થશે કિંવા નહિ, એ મુદ્દા તરફ પણ તમારૂ લક્ષ હોવુ જોઇએ ગ્રથોનુ અભિમાન આપણી તરફ ઘણુ હોય છે.

"कांबोदीमेले तीव्रतररिरंतरकतीव्रतरधौच ।
काकलिका शुचिसमपा अतश्च कांबोददेवक्री ॥
अपराण्हे देवक्री सांशन्यासग्रहाऽपाचा ॥" ॥ रागविबोधे ॥

ભાવાર્થ—કામોદી થાટમા તીવ્રતર રિ, અતર ગ, તીવ્રતર ધ, કાકલી ની અને શુદ્ધ સ, મ, પ, સ્વરો આવે છે આ થાટમાથી કાંબોદ, દેવક્રી, વિગેરે રાગો નિકળે છે દેવક્રીમા ષડ્જ ગ્રહ અશ ન્યાસ છે, અને તે અવરોહમા (એટલે બપોર પછી) ગવાય છે કોઇ પડિતો આ રાગમા પચમ વર્જ માને છે.

અતર અને કાકલી સ્વરોને આપણા તીવ્ર ગ અને તીવ્ર નિ સ્વરોને ઠેકાણે તમે બેનાશક સમજતા જાઓ દક્ષિણ તરફ આ સ્વરનામો સેંકડો વર્ષોથી આજ પર્યંત ચાલતા આવ્યા છે આપણી તરફ એક બે એવા પડિત પણ મને મળ્યા હતા કે, જેઓએ મને કહ્યુ હતુ કે, ગ્રથના સઘળા સ્વરો—સા, મ, પ, બાદ કરી—આપણા પ્રચારના સ્વરોથી ભિન્ન છે, તેઓએ એમ પણ કહ્યુ કે.

પ્રાચીન સ્વરો હવે બિલકુલ વપરાશમાં નથી. આ સાંભળી મેં તેમને પુછ્યું કે, તેમ હોય તો, પ્રાચીન ગ્રંથનું આપણું અભિમાન યોગ્યછે કે? જો પ્રાચીન સ્વરો હવે છેજ નહીં તો તે પર અવલંબી રહેનારા રાગ પણ ન હશે. અને તે ન હોય તો, "અમે સંગીત શાસ્ત્રમાં નિપૂણ" એટલે શું સમજવું? મુસલમાન ગાયકોને તો કદિ કદિ તુચ્છ સમજીએ છિયે. તે બિચારાઓમાં વિદ્યા નથી, તો શાસ્ત્ર શું જાણશે? એમ પણ આપણે કદી કદી ટકોરમાં બોલીએ છિયે! ત્યારે તો આપણાં પ્રાચીન સંગીતનો ઉપયોગ હવે આપણને કાંઈ પણ નથી, એટલું જ્ઞાન મેળવ્યાથીજ આપણી કિંમત વધેલી ગણાઇ કે કેમ? મારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેઓ દઇ શકયા નહીં. મારી સમજૂત એવી છે કે, હાલના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાંથી ઘણાએક જે અર્થે દક્ષિણ સંગીતથી મળેછે, તે અર્થે દક્ષિણ પદ્ધતિમાં જે બાર સ્વરો માન્યાછે, તેજ ગ્રંથોના પણ હશે એમ માનવુંજ સુયુક્તિક થશે. એટલુંજ નહીં, પણ તેમ માનવાથી ઘણાએક ગ્રંથોનો સમજી શકાય તેવો ખુલાસો પણ થશે. અસ્તુ. આપણે ગ્રંથના દેવગિરી રાગના ગ્રંથ વર્ણનો જોતા હતા. રાગવિબોધ મતમાં, પંચમ વર્જ કરી દેવગિરી ગાવાનો જે પ્રકાર કહ્યો છે, તે ધ્યાનમાં રાખજો. આપણી તરફ દેવગિરીમાં પંચમ કદિજ છોડતા ન હોવાથી આગળ જતાં તે એક નવા પ્રકાર તરીકેજ ઉપયોગમાં આણવા જેવો છે. એ મેં કહ્યુંજ હતું.

"देवक्रिया क्रियांगस्यात् कांभोजीमेलसंभवा ।
गनिलोपादौडुवाऽसौ सग्रहांशा मता सदा ॥" ॥ सारामृते ॥

ભાવાર્થ.—દેવક્રિયા ક્રિયાંગ રાગછે અને તેની ઉત્પત્તિ કાંભોજી મેલમાંથી છે. તેમાં ગ અને નિ સ્વરો લોપ પામવાથી તે ઓડવ મનાય છે. ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે અને સર્વકાલ ગવાય છે.

આ ગ્રંથનો કાંભોજી મેલ એટલે આપણો ખંમાજ થાટ છે. પ્રચરમાં ગ, નિ સ્વરો મૂકી દઇ દેવગિરી ગાતા નથી. આવા મતભેદો જોઈ કોઈ એમ પણ સૂચવે છે કે, દેવગિરી, દેવક્રિયા, દેવક્રિ, દેવકૃતિ, વિગેરે રાગો નિરનિરાળાજ માનવા. યુકિત ઠીક છે, પણ ગ્રંથકાર તેમ માનતા હતા કે કેમ, તે આગળા મતો જોઈ તમેજ કહી શકશો "ચત્વારિંશચ્છતરાગનિરૂપણ" ગ્રંથમાં દેવક્રિને નટનારાયણની ભાર્યા કહી છે. તેમાં સ્વરોનો ખુલાસો કર્યો નથી પણ માત્ર રાગિણીની મૂર્તિ કહી છે.

"बंगाली शुद्धसालंका कांभोजी मधुमाधवी ।
देवक्रीति च पंचैता नटनारायणांगनाः ॥

देवकीमृदुपाणिपादयुगला ग्रैवेयभूषोज्वला ।
स्तब्धोरोजसरोजकामचपला साध्वी परासुंदरी ॥
कौसुमाम्बरधारिणी विधुमुखी श्रीखंडचर्चस्तनी ।
काश्मीरारुणविग्रहा सुनयना बिंबोष्ठिका राजते ॥'

ભાવાર્થ.—બંગાલી, શુદ્ધસાલંગ, કાંભેજી, મધુમાધવી, અને દેવકી એ નટનારાયણની પાંચ ભાર્યા છે.

જેના હાથ પગ ઘણાજ સુકુમાર છે, જેના કંઠમાં સુશોભીત ગળાસરી છે, જેના સ્તનો કમળ જેવા હોઇ સ્તબ્ધ છે, જે કામ ચપલા અને અતિશય સુંદર છે, જેના શરિર પરના વસ્ત્રો કુસુંબી છે, જેનુ મુખ ચંદ્રમા જેવુ છે, જેના સ્તન પર ચંદનનુ મર્દન કર્યુ છે, જેણે પોતાના શરિર પર કેસર લગાડ્યુ છે અને જેના નયન સુંદર હોઈ હોઠ બિંબ જેવા રાતા છે એવી દેવકિ રાગિણી છે.

આ ચિત્ર ઠીક છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ રાગ ગાવા, આ ચિત્રની મદદ ઘણીજ થોડી થશે એમ દેખાય છે આપણને આવાં અનેક ગ્રંથકારો જણાય છે રાજા સાહેબ ટાગોરના સંગીતસારસંગ્રહ, રાગમાલા અને ચૂડામણિ વિગેરે ગ્રંથોમા આવા પ્રકાર પુષ્કળ દેખાશે જે ગ્રંથકારો, પોતાની પદ્ધતિનો ખુલાસો સ્વર, મેલ, રાગ વિગેરેથી ઉત્તમ સમજાવી કરે છે, તેમનીજ કિંમત આપણને અધિક માનવી પડશે એ હુ વારવાર સુચવતો આવ્યો છુ આપણને કયા ગ્રંથ કેટલા ઉપયોગી થશે, તે જાણી શકાવા માટે હુ આ ચિત્રો કહુ છુ હમણાજ જે શ્લોક મેં કહ્યા, તેમા દેવકિ નટનારાયણની ભાર્યા છે, એમ કહ્યુ છે તે વિચાર કરવા જેવુ છે કાંભોજીને એજ રાગની એક ભાર્યા માની છે સારામૃતકારે દેવકિને કાંભોજી થાટમા કહી છે, એ મે કહ્યુજ હતુ. સારામૃત પ્રમાણેજ નટનારાયણનો થાટ પણ કાંભોજીજ છે

ચતુર્દંડીપ્રકાશિકા અને રાગતરંગિણી ગ્રંથોમા આ રાગનુ વર્ણન નથી સ્વર મેલકલાનિધીમા દેવક્રિયાને કનડગૌળ થાટમા નાખી છે તે થાટમા બંને ગાંધાર અને બંને નિષાદ કહી છે રાગલક્ષણ ગ્રંથમા આ રાગનુ વર્ણન આવુ કર્યુ છે.

"नटभैरविरागाख्यमेलाज्जातः सुनामकः ।
देवक्रियेतिरागश्च सन्यासं सांशकं ध्रुवम् ॥
आरोहेऽप्यवरोहेच षवर्जितश्च षाडवम् ॥"

નટભૈરવી થાટમાથી દેવકી રાગ ઉત્પન્ન થાયછે તેમા ષડ્જ અંશ ન્યાસ છે.

નટભૈરવી થાટ એટલે આપણો આસાવરી થાટ થાય છે. આ મતની દેવક્રીયા આપણા સાંભળવામાં કદિ પણ આવતી નથી. તથાપિ આસાવરી થાટમાં પંચમ વર્જ કરી આપણને આ એક નવું સ્વરૂપ મળશે. રાગચંદ્રોદયકારે દેવગિરી (દેવક્રિયા) આવી કહી છે.

"शुद्धौसमौ शुद्धपनी तथैव लघ्वादिकौ षड्जकपंचमौच ।
पंचश्रुतिर्मश्च यदाभवेत्तु देवक्रियायाः कथितः समेलः ॥
मेलादमुष्मात्कतिचित्तुरागा देवक्रियाद्याः प्रकटीभवंति ।
षड्जग्रहः सांतयुतश्च सांशः समुज्झितः पंचमकेनवास्यात् ॥
तृतीययामेदिवसस्य शुद्धवसंतको देवकृतिः सदैव ॥"

જ્યારે સ, મ શુદ્ધ, ૫, નિ શુદ્ધ, તેમજ ષડ્જ અને પંચમ લઘુ અને પંચશ્રુતી મધ્યમ હોયછે ત્યારે દેવક્રી થાટ થાયછે. આ થાટમાંથી દેવક્રી તથા બીજા રાગો ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ગ્રંથના સ્વરોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો મેં પ્રથમજ કર્યો હતો. સંગીતસાર સંગ્રહમાં આ રાગનું વર્ણન આવું કર્યું છે.

"षड्जन्यासग्रहांशेयं वीरेदेवकृतिर्मता ।
असावृतुषु सर्वेषु गातव्या समयेषु च ॥"
"इयमेव शुद्धवसंतजातिरिति देवदत्तः ॥"

ભાવાર્થ.—દેવકૃતીમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે, અને તેનો પ્રયોગ વિરરસમાં થાયછે. તે સર્વ ઋતુ અને સર્વકાળ ગવાય છે.

દેવદત્તનાં મત પ્રમાણે આની જાતિ શુદ્ધ વસંતનીજ છે.

આ ગ્રંથમાં એ રાગના સ્વરોનું સ્પષ્ટિકરણ બિલકુલ નથી. સંગીતસંપ્રદાય પ્રદર્શિની ગ્રંથમાં દેવક્રિયા કેદારગૌડ થાટમાં એટલે આપણા ખંમાજ થાટમાં છે. ત્યાં વર્ણન આવું કર્યું છે. "**देवाक्रिया चौडवी स्याद्गानिवर्जाच सग्रहा**" આ સ્વરૂપ આપણા "દુર્ગા" નામના રાગથી થોડું ઘણું મળશે.

" भूपालीच देवगिरी वसंती सिंदुरी तथा ।
आहीरी पंचमी प्रोक्ता हिंदोलस्यैव वल्लभाः ॥ "

ભાવાર્થ.—ભૂપાલી, દેવગિરી, વસંતી, સિંદુરી અને આહીરી એ પાંચેને હિંદોલની ભાર્યા કહી છે.

આ ગ્રથમા પણ રાગના સ્વરૂપનો ખુલાસો કર્યો જણાતો નથી અનૂપ રત્નાકરે પારિજાતનો ઉતારો લીધોછે, અને તે આવોછે

" अवरोहे घगौ नस्तो मस्तु तीव्रतरो भवेत् ।
देवगिरो गनी तीव्रौ यत्रस्यात् पड्जमूर्च्छना ॥ "

ભાવાર્થ—દેવગિરીમા અવરોહમા ધ, ગ વર્જ્ય થાયછે, તીવ્રતર મ આવેછે, ગ ની તીવ્રછે, અને ષડ્જની મૂર્છના છે

પારિજાતનુ મત આપણા પ્રચારના રૂપથી ઠીક મળશે મને લાગે છે કે, હવે અધિક ગ્રથ મતો દેતા બેસવાની જરૂર નથી. દેવગિરી રાગ કેમ ગાવો એ વિષે મે તમને સર્વ કાઈ કહ્યુજ છે જ્યા તીવ્ર મ વાપરો ત્યા તેને મર્યાદાની બહાર જવા દેતા નહીં, એટલે થયુ. જો તે લેવાનુ કદિ કદિ ટાળશો તો પણ તે રાગ બગડનાર નથી સવારના રાગોમા લોકોને તેની જરૂર જણાશે નહીં આ રાગ ગાતા જ્યારે જ્યારે કલ્યાણનો ભાગ અધિક થાય ત્યારે ત્યારે શુદ્ધ મધ્યમના યોગ્ય ઉપયોગથી તેનો દોષ દુર કરવો પડે છે

પ્ર૦—તે સારી પેઠે અમારા લક્ષમા આવ્યુ હવે અમને "યમની" રાગ કહો

ઉ૦—હા, હવે તેજ કહુછુ "યમની" એટલે એક બિલાવલ પ્રકાર છે, એતો મે પ્રથમથીજ તમને કહ્યુછે યમની બિલાવલ એ સયુક્ત નામ કાને પડતાજ, આ રાગ યમન અને બિલાવલના મિશ્રણથી થયો હશે, એમ સાભળનારના મનમા આવે છે ખરેખરજ આ રાગ તે બને રાગના મિશ્રણથી બનેલોછે યમનના થાટમા તીવ્ર મ છે અને બિલાવલના થાટમા શુદ્ધ મ છે, એ પ્રસિદ્ધજ છે, તો યમનીમા બને મધ્યમ હોવા જોઇએ એમ કોઇના પણ ધ્યાનમા આવશે યમની એ સવારનો રાગ હોવાથી તેમા તીવ્ર મધ્યમ કરતા કોમળ મધ્યમનુ પ્રાબલ્ય અધિકજ રહેશે તીવ્ર મ એ સ્વર તેમાનો યમનનો ભાગ દેખાવા પુરતોજ છે યમનીમા ' પ મ' ગ, ગ મ ગ રે, સા ' એવો પ્રકાર ગાયક સ્પષ્ટ કરી દેખાડે છે ગાયકો આ યમની બિલાવલ રાગ ગાતા યમનનો ફક્ત તીવ્ર મ લેનારો ટુકડોજ વચ્ચે વચ્ચે બિલાવલમા ગાયછે યમનમા શુદ્ધ મધ્યમનો પ્રયોગ કેટલો મર્યાદિત છે, તે તમે જાણોજછો તેવી મર્યાદા હવે આ રાગમા રાખતા નથી. કલ્યાણ જેવુ અધિક સ્વરૂપ દેખાવા માડતાજ, ગાયક શુદ્ધ મધ્યમ વાપરી બિલાવલ પ્રદર્શિત કરે છે, અને અન્યાનો ભાસ અધિક થવા માડતાં વચ્ચે સ્પષ્ટ યમન દાખલ કરેછે આ કૃતો ખુબીથી કરી દેખાડવામાજ ગાયકનો ખરો કસબ છે આ સ્વર સમુદાય બરાબર જુઓ

"સા રે ગ, ગ મ, રે ગ, પ મ ગ, રે સા, પ મ' ધ ધ પ, પ ધ પ મ ગ, મ રે, સા, પ મ' ગ, મ ગ રે, સા, સા રે મ"

અહિં યમન અને બિલાવલ એ બને રાગો મિશ્રિત છે. ઘણી ખરી તાનો બિલાવલની જેવી હોયછે, પરંતુ તેમાં રાગનું નામ ઠરાવનારો યમનનો અંશ પણ આણવો પડે છે. સાધારણ નિયમ પ્રમાણે બિલાવલમાં ગાંધાર અને નિષાદ સ્વરોને વક્રત્વ હોયછે, પરંતુ અહીં હવે કલ્યાણનું અંગ દેખાડવાનું હોવાથી, તે સાધારણ નિયમ વચ્ચે વચ્ચે તોડવામાં આવેછે. યમની બિલાવલ એ સંપૂર્ણ રાગછે તથા આધુનિક છે. આમાં હમેશાં થોડોક તીવ્ર મ રાખતા જાઓ. જો તે ન લ્યો તો પણ "નિ રે ગ રે સા, નિ રે સા, ગ મ ગ રે સા, નિ ધ નિ પ, ધ નિ રે ગ મ ગ, પ ગ મ ગ, રે રે સા, ગ મ પ મ, ગ રે રે સા" એવા સ્વર સમુદાયથી યમનનો ઘણોક ભાગ દેખાશે. કોઇ કોઇ ગાયકો તો તીવ્ર મ લીધા વગરજ પોતાનો રાગ પૂરો કરી, લોકોના મનમાં યમનીનો ભાસ ઉત્પન્ન કરેછે. મને લાગેછે કે તમે થોડોક તીવ્ર મ લ્યો તેજ સારૂં. દેવગિરી શિવાય બીજો કોઇ પણ પ્રકાર તીવ્ર મ લેતો નથી, માટે આ રાગ ઓળખવામાં તમને તે સ્વર ઘણીક મદદ કરશે.

તમારે દેવગિરી અને યમની એ રાગો નિરનિરાળા કરી દેખાડવા પડશે, માટે તેમના સ્વરૂપો વિષે તમારા નિયમ સ્પષ્ટ હોવા ઇષ્ટ છે. બીજા લોકોના નિયમો તમારા નિયમથી ક્યાંક જરા ભિન્ન હોય, તો પણ હરકત નથી, પરંતુ તમારૂં ગાણું સદા કાંઇક પણ નિયમના ધોરણે હોવું જોઇએ, તોજ તમારી પદ્ધતિ. પુનઃ તમારા નિયમ એવા હોવા જોઇએ કે, તે સુશિક્ષિત લોકોને યોગ્ય અને ગ્રાહ્ય જણાય. "**बाबावाक्यं प्रमाणम्**" એ મતનો આ કાળ નથી. હમણાંનો સમાજ બહુ શોધક થયોછે. આપણી, સમજુતી પ્રમાણે આપણે પાળતા આવેલા નિયમ પ્રમાણિક પણે આપણા શ્રોતા પાસે માંડવા, કે આપણે આપણું કર્તવ્ય કર્યું. આપણા, નિયમ તેમને પસંદ પડે તો ઠીકજ છે, નહિતો તેઓ નવીન નિયમ શોધી કહાડશે અને તેણે કરી પરિણામ ઇષ્ટજ આવશે. તર્ક કરવાનો અધિકાર સર્વેને સરખોજ છે. હશે હવે દેવગિરી અને યમની એ બંને રાગોના સ્વરૂપો, એક પ્રસિદ્ધ ગાયકના મત પ્રમાણે તમને સ્વરોથી કહુંછું. પ્રથમ દેવગિરીનું સ્વરૂપ જુઓ.

"સા નિ ધ, નિ ધ સા, રે ગ, ગ મ રે ગ, મ રે સા, સા રે સા નિ ધ, નિ ધ પ, પ પ ગ, મ ગ, રે ગ પ મ ગ, મ રે સા। સા ધ, સા રે ગ। પ, નિ ધ સાં, રેં સાં નિ ધ, નિ સાં નિ ધ પ, ગ મ ધ ધ, ધ નિ ધ પ, મ' પ, નિ ધ

સા, સા, નિ ધ પ, પ ગ મ ગ મ રે, સા મા નિ ધ સા રે ગ । આ સ્વરો હું સાનમાશ કેમ ગાઉંછુ તે જોઇ રાખો

યમની—"સા રે ગ રે સા, નિ સા, પ ધ નિ સા, સા રે ગ રે સા, સા ગ મ રે ગ પ મ' પ, ગ મ, રે ગ, ગ પ મ ગ, મ રે સા, રે, સા રે ગ રે સા । સા સા, ગ મ રે ગ, પ મ' પ મ ગ મ રે, સા, સા રે ગ, સા નિ ધ નિ ધ પ પ પ પ ધ ધ પ, મ' પ, મ ગ મ રે, સા । પ ધ નિ ધ સા, નિ ધ સા, સા રે ગ મ, રે સા, સા ધ સા, રે સા નિ ધ પ, પ ધ પ, મ' પ, મ ગ રે ગ પ મ ગ મ રે સા ।

આ બને રૂપો એકમેકમા કેના ભેગાઇ જાયછે તે તમે જોયુજ ને ? તેઓ આમ એકમેકમા ભેગાઇ જાન તેવા હોવાથી, કેટના વિચક્ષણ ગાયક તે નિરાળા કરવા એક તોડ કાઢેછે તેઓ આ બનેમાથી એકમા તીવ્ર મ લગાડતાજ નથી તેમ કરવાથી આ બને રાગો નિરનિરાળા દેખાડવાનુ સહેલ પડે, એ ખુલ્લુજછે તમને તેમ કરવુ ગમે તો ખુશી સાથે કરો પરતુ એક મનોરજક પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થશે કે આ બે પકી ક્યા રાગમા તીવ્ર મધ્યમ રહેવા દેવો ? આ પ્રશ્ન ખરેખરજ વિચાર કરવા જેવોછે દેવગિરી એ આપણો પ્રાચીન ગ્રથોક્ત રાગછે, એ તમે જાણોજછો કેટલાક ગ્રથોમા તેમા તીવ્ર મ છે, અને કેટલાકમા તે નથી યમની એ આધુનિક રાગછે, અને તે યમન તથા બિલાવલના સયોગે થયો છે એવો બહુમતછે યમનમા તીવ્ર મ તો પ્રસિદ્ધજ છે ત્યારે મને લાગેછે કે આપણે લક્ષ્યસગીતકારનુજ મત સ્વિકારવુ, એ અધિક સવળ થશે તે મત આવુ છે

> "कल्याणीनामके मेले यमनी लक्षिता बुधै ।
> वेलावल्या प्रकारोऽय स्वीकृतो यमनागत ॥
> सपूर्णो गीयते प्रातर्द्विमध्यमसुभूषित ।
> मिथ सगादिनावत्र सपाविति मत सताम् ॥
> आरोहणे तीव्रमेण यमनाग स्फुट भवेत् ।
> अवरोहे शुद्धमेन बुधस्तत्परिमार्जयेत् ॥
> निषादे प्रायशा दृष्ट वक्र यमनुलोमके ।
> अस्यामपि पसक्त तद्वदिति सुसंमतम् ॥

ભાવાથ —યમનીનો થાટ પડિતો કલ્યાણનોજ માનેછે આને એક વેલાવલીનોજ પ્રકાર માન્યા છે તેમા કલ્યાણી અગ છે આમા બને મધ્યમો હોઈ તે પ્રાતકાલે

સંપૂર્ણ સ્વરોથી ગવાય છે. આમાં ષડ્જ અને પંચમ સંવાદી સ્વરો છે. આરોહમાં જ્યારે તીવ્ર મ લેવાય છે ત્યારે યમન અંગ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પંડિતો અવરોહમાં શુદ્ધ મધ્યમ લાવી યમનાંગ દુર કરે છે. બિલાવલના આરોહમાં ઘણુંકરીને નિષાદનું વક્રત્વ દેખાય છે, તે નિયમ આ રાગમાં પણ લગાડવો એવો પંડિતોનો મત છે.

પ્ર૦—અમને પણ આ મત પસંદ છે. અમે દેવગિરીમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવાનું ઘણું ખરું ટાળતા જશું, અને યમનીમાં તે સ્પષ્ટ દેખાડશું. પણ યમનીમાં વાદી કયો સારો દેખાશે?

ઉ૦—વાદી ષડ્જ માનવો અને પંચમ તેનો સંવાદી રાખવો. તીવ્ર મધ્યમથી આ રાગને દેવગિરીથી સ્હેજ નિરાળો સંભાળી શકાશે, માટે ષડ્જનું વાદિત્વ રહે તોપણ હરકત નથી. ચતુર પંડિતના દેવગિરીનું લક્ષણ તમે જાણોજ છો. યમની બિલાવલના હજી બીજા ગ્રંથાધારો શોધવા બેસવાની જરૂર નથી. કદાચિત્ તે મળનાર પણ નથી.

પ્ર૦—તે અમારે નથી જોઇતા. આવા ખરેખરા મિશ્રરાગોના ગ્રંથકાર પણ બીજાં લક્ષણો શું કહેશે? આગળ ચાલો.

ઉ૦—હવે બિલાવલના બીજા જે કાંઇ પ્રસિદ્ધ ભેદો પ્રચારમાં છે, તે લીધા હોત, પરંતુ સઘળા પ્રકાર એકદમ કહેવાથી કદાચિત્ તમારો ગોટાળો થાય, માટે વચ્ચે નિરાળી પ્રકૃતિના એક બે રાગો કહુંછું. પ્રથમ તમને "દેશકાર" રાગની માહિતી કહું છું.

પ્ર૦—ઠીક છે, તેમ કરો.

ઉ૦—"દેશકાર" અથવા "દેશિકાર" એ રાગ શુદ્ધ સ્વરોનાજ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે. તેમાં મધ્યમ અને નિષાદ સ્વર વર્જ્ય કરવામાં આવેછે, માટે તેને ઓડવ રાગ કહે છે. આને હાલ પ્રચારમાં પ્રાતર્ગેય રાગો પૈકી એક સમજે છે. હું "હાલ" શબ્દ ખસૂસ વાપરૂં છું, કારણ કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ રાગનો સમય સંધ્યાકાળનો પણ કહ્યો છે. તેમજ વળી કોઇ ઠેકાણે તેને બપોરનો પણ કહ્યોછે. આપણે આને સવારનો માનનાર છિયે. દેશકારમાં વાદી સ્વર ધૈવત છે. આ રાગની પ્રકૃતિ બહુ ગંભિર છે. આ રાગનો ધૈવત ઠેકઠેકાણે દેખાડવામાં બહુજ કુશળતા છે. એ કૃત્ય સારૂં સાધે નહીં તો, લાગલીજ ભૂપાલી રાગની છાયા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. ભૂપાલી પૂર્વાંગ વાદી રાગ છે, અને આ ઉત્તરાંગવાદી છે, એ ઉત્તમ ધ્યાનમાં રાખવું. "ધ, પ, ગ પ ધ ધ પ પ ગ

રે સા, ધ પ" આટલા સ્વરો સાવકાશ ગાઇએ, તો તત્કાળ દેશકાર દેખાશે પુ ગ, રે સા સા રે ગ, ધ પ ગ, રે ગ રે, સા એ સ્વરો ગાશો કે, ભૂપાલી દેખાશે મને લાગે છે કે, આ બને રાગોના અંગો તમે વારવાર ગાઈ તેમના પરિણામ ઉત્તમ ધ્યાનમા રાખશો તો ઠીક થશે આપણા આ દેશકારના સ્વરૂપને પ્રચારમા કવચિત્ કોઈ વિભાસ કહેશે, પરતુ આપણે તો વિભાસ બે પ્રકારના માનનાર છિયે એક ભૈરવ અને બીજો મારવા થાટનો જ્યારે આપણે તે થાટના રાગોનો વિચાર કરશુ ત્યારે વિભાસ પણ આવશેજ કોઇક ગ્રથમા દેશકારને પૂર્વી થાટમા કહ્યો છે તેમા તીવ્ર મ હોવાથી અને રિ, ધ કોમળ હોવા કારણે તેને સધ્યાગાનનો માન્યો હોય તો, નવાઇ નથી શુદ્ધ સ્વરનો આ પ્રકાર આપણે સવારના બિલાવલની પહેલા ગાવાથી ઘણો ઉત્તમ દેખાશે આ રાગ ગાવો મુશ્કેલ નથી આ રાગનુ વર્ણન લક્ષ્યસગીતકારે ઘણુ સારૂં કર્યુ છે, અને તે આવુ છે

> "शकराभरणमेला देशीकार प्रजायते ।
> औडवो मनिवर्जे स्यात्प्रथमे यामके दिने ॥
> धैवतस्यात्र वादित्व पचमे न्यास उच्यते ।
> उत्तरागप्रधानोऽय प्रात काले प्रगीयते॥
> केचिदाहू रूपमेतद्विभासस्य सुनिश्चितम् ।
> विभासको मतोऽस्माद्भिर्मेले मालवगौडये ॥
> विभासुक इति नाम प्रस्फुट सवितुर्यत ।
> गान तस्यापि रागस्य मत भानूदयात्परम् ॥
> सध्याकाले यथा प्रोक्ता भूपाली गायिका बुधै ।
> देशीकारो भवेदत्र प्रात काले सुधाशक ॥
> केचिदन्ये वदत्येन पूर्वी मेलसमाश्रितम् ।
> मध्यान्हार्हे कप्रमर्नि चय लक्ष्यानुवर्तिन ॥

ભાવાર્થ—દેશકાર રાગ શકરાભરણ મેલમાથી ઉત્પન્ન થાયછે તે મ ની હીન હોવાથી ઓડવ છે અને દિવસના પહેલા પ્રહરે ગવાય છે વાદી સ્વર ધૈવતછે અને પચમ ન્યાસ છે આ રાગ પ્રાતકાળોચિત હોવાથી ઉત્તરાગ પ્રધાન છે આ સ્વરૂપનેજ કોઇ કોઇ વિભાસ માને છે પરતુ અમે વિભાસને માલવગૌડ થાટમા માનિયે છિયે વિભાસુક એ નામ તો પ્રત્યક્ષ સૂર્યનુ હોવાથી વિભાસ રાગનુ ગાયન સુર્યોદય થયા પછી સુસગત થશે પડિતોએ સધ્યાકાળે જે પ્રમાણે ગાયાશક ભૂપાલી માની છે, તે પ્રમાણે આ દેશીકાર રાગ સવારનો ધૈવનાશ છે બીજા કોઈ લોકો દેશકારને પૂર્વી થાટમા મૂકે છે અને તેને મધ્યા

ન્હાર્હૂં તથા કંપિત મ, નિ સ્વરવાળો પણ માને છે, પરંતુ અમે તો લક્ષ્ય એટલે પ્રચારને અનુસરીને ચાલનારા છિયે.

પ્ર૦—આ વર્ણનમાં કહેલી સર્વ વાતો તમે પહેલાંજ અમને કહી ગયાછો. હવે આ રાગનું સ્વરૂપ કહો એટલે બસ.

ઉ૦—તે આવું છે.

"સાં, ધ ધ પ, ગ પ ધ પ, ગ રે સા, સા રે ગ પ, ધ ધ, ગ પ ધ ધ પ, ગ રે સા। સા ધ઼ ધ઼ સા, રે ગ, પ, ગ પ, ધ પ, સાં, ધ પ, સા રે ગ પ, ધ, પ ગ પ ગ રે સા। સા રે ગ રે સા, ગ પ ધ ધ પ, ગ રે સા, સા ધ઼ સા, રે ગ પ, ધ, સાં; ધ પ, ધ પ ગ રે સા, । પ ગ પ ધ, ધ ધ પ પ, ધ સાં ધ પ, ધ ધ, રેં રેં સાં, ધ પ, ગ પ ધ પ ગ રે સા, ધ, પ । સા રે સા, ધ પ ગ રે સા, ધ઼ ધ઼ સા, સા રે ગ પ, ધ, ગં રેં સાં, રેં સાં ધ, ગ પ ધ, સાં ધ, સાં રેં સાં ધ, ગ પ ધ પ, ગ રે સાં, ધ, ધ પ । સા રે ગ પ, ગ પ ધ, પ ધ, સાં ધ, રેં રેં સાં ધ, સાં રેં સાં, ધ પ, ગ પ ધ સાં રેં સાં ધ પ, ગ પ ધ પ ગ રે સા, ધ, ધ પ । ગ ગ પ ધ સાં, સાં, સાં ધ સાં રે, રેં સાં ધ પ, ગં રેં, સાં રેં સાં ધ પ, પ ધ સાં, ધ ધ પ પ, સા રે ગ પ ધ સાં ધ પ, ગ પ ધ પ ગ રે સા, ધ, ધ પ ।

અહીં બીજી એક વાત કહી રાખું છું તે પણ લક્ષમાં રહેવા દ્યો. આજ પાંચ સ્વરોથી કોઈ "જેત કલ્યાણ" માને છે. તેમાં તેઓ પંચમ વાદી કરેછે, અને ધૈવતને કમી મહત્વનો રાખે છે. તેનું સ્વરૂપ આવું છે. "પ પ, પ ધ પ, રે રે સા સા, ગ પ પ ગ, પ ધ ગ, પ પ, ધ પ, રે રે સા । પ પ, સાં, સાં રેં સાં, રેં સાં, પ, પ ગ, સા, ગ પ, ધ, સાં પ ધ ગ, પ પ, પ ધ પ, રે રે સા । આપણે આગળ ચાલતા મારવા થાટમાં "જેત" કહેનાર છિયે. સંગીત રાગતરંગિણીમાં જેત કલ્યાણ યમન થાટમાં કહ્યો છે. હશે. દેશકારના વિસ્તારમાં રિષભ અને ધૈવત સ્વરો કોમલ કરવામાં આવે કે, ત્યાં વિભાસ રાગ દેખાવા માંડશે. વિભાસ સુદ્ધાં ઉત્તરાંગ પ્રધાન રાગ છે, અને તેમાં ધૈવત વાદી છે. દેશકારમાં જેવો પંચમ પર ન્યાસ શોભે છે, તેવોજ તે વિભાસમાં સુંદર દેખાય છે. પ્રાચીન સંગીતમાં ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ એ બહુધા એકજ ઠેકાણે માનતા હતા, પરંતુ આપણા દેશી સંગીતને તેવો નિયમ લાગતો નથી. હું ધારૂં છું કે, આ સર્વ મેં તમને પ્રથમજ કહી રાખ્યું છે. ચતુર પંડિતે તે સંબંધી એક ઠેકાણે આમ કહ્યું છે. **ऊक्तदशलक्षणानां नूनं स्याद्गौरवं पुरा । देश्यामिह पुनस्तेषां संमतंपरिवर्तनम् ॥ ग्रहन्यासानां नियमाः सांप्रतं हिते। यथायोग्यं नैवलक्षे दृश्यंत इति संमतम्॥"**
દેશકારના સ્વરો વિષે સંસ્કૃત ગ્રંથકાર શું કહે છે. તે હવે આપણે જોઇએ.

"शुचिरामक्रीमेले मृदुमकतीव्रतम म मृदुसा शुद्धम् ।
सरिपधम् इ. × × × ॥ रागविबोधे ॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધરામક્રી થાટમા મૃદુ મ, (તીવ્ર ગ) તીવ્રતમ મ, અને મૃદુ સા (તીવ્ર ની) વિકૃત સ્વરો હોઈ, સા, રિ, પ, ધ, સ્વરો શુદ્ધ છે

અહિંયા જે થાટ કહ્યો છે તે આપણો પૂર્વી થાટ થશે સોમનાથ તેને શુદ્ધ રામક્રિ મેલ કહે છે તેણે પ્રત્યક્ષ દેશકારનુ વર્ણન આવુ કર્યું છે " **सांशाद्यतो ऽन्हींत कम्पमनिर्देशाकृत्पूर्ण** " આપણે પ્રચારમા જેને દેશકાર કહીશુ, તે આ નહિ. આવી તરાહનો પ્રકાર કદિજ તમારી દૃષ્ટિએ પડનાર નથી એમ હુ કહેતો નથી, પરતુ હુ લક્ષ્ય સગીતમા કહેલુ રૂપ પસદ કરીશ રાગવિબોધમા વર્ણવેલો પ્રકાર આવો દેખાશે, જુઓ.

" સા સા, નિ ધ પ, પ ધ પ, ગ પ ધ, સા ધ પ, પ પ ધ ગ પ, ગ રે સા, સા રે સા, ગ પ ધ પ, ગ રે સા । મં ધ સા, સા રે સા, સા નિ ધ, સા ગ મં ગ રે સા, સા રે સા, રે રે સા, નિ ધ, નિ ધ પ, ગ પ ધ, સા નિ ધ પ ધ ધ પ, ગ પ ધ પ, ગ રે સા ॥

આ પ્રકાર પણ કાનને ખરાબ લાગશે નહીં. સગીતરાગતરંગિણી ગ્રથમા દેશકાર રાગનો થાટ ગૌરીનો માન્યોછે. ગૌરીમેલના સ્વરો આવા વર્ણવ્યા છે.

" शुद्धा. सप्तस्वरा. कार्या रिधौ तेपुच कोमलौ ।
तोडी मुरागिणी गेया ततो गायकनायकै. ॥
पध सति च गांधारो द्वेश्रुती मध्यमस्य चेत् ।
गृण्हाति काकलीनि स्यात् तदा गौरी प्रवर्तते ॥
मालव. स्याद् गुणमय श्रीगौरीच विशेषत ।
चैत्रीगौडी तथा प्रोक्ता पहाडीगौरिका पुन ॥
देशी तोडी देशकारो गौरो रागेषु सप्तम ॥ "

ભાવાર્થ—શુદ્ધ સાત સ્વરો માડી તેમાથી રિ, ધ કોમળ કરીએ કે તોડી મેળ થાયછે તે મેલમા તોડી રાગિણી ગાયકો અને નાયકો ગાયછે તોડી મેળના સ્વરો માંડીને પછી ગાધાર સ્વર મધ્યમની બે શ્રુતિ લે, તેમજ નિષાદ ને કાકલી થાય, તો ગૌરી થાટ થશે ગૌરી મેળમાથી માળવ, શ્રી, ગૌરી, ચૈત્રીગૌડી, પાહાડી ગૌરી, દેશીતોડી, દેશકાર, ગૌડ વિગેરે રાગો ઉત્પન્ન થાય છે.

અહિંયાં પહેલાં તોડીનો મેલ કરી પછી તેમાં ગ, નિ સ્વરો તીવ્ર કરવાનું કહ્યું છે. તોડીનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાટ આપણી ભૈરવીનો છે. શ્રી, શંકરાભરણ, માલવ ગૌડ, વિગેરે થાટો ઘણાજ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગ્રંથની એકવાક્યતા કરવા માટે પણ તે ઉપયોગી થાયછે. તોડીના થાટમાં આપણા ગ, નિ તીવ્ર થયાથી આપણો ભૈરવનો થાટ થશે. "અનૂપવિલાસ" ગ્રંથમાં ભાવભટ્ટ પંડિત આ રાગ વિષે આમ કહેછે.

"तृतीयगातिनिगमा देशकारस्य मेलके ।
देशकार स्त्रावणीच देशीललितदीपकौ ॥
विभासो जयतश्रीश्च संभवंत्यत्र मेलतः ।
देशिकारोऽपराण्हे स्यात् सत्रिः संपूर्णको भवेत् ॥"

ભાવાર્થ.—દેશકાર મેલમાં તૃતીય ગતિક નિ, ગ, મ છે. આ મેલમાંથી દેશકાર, ત્રાવણી, દેશી, લલિત, દીપક, વિભાસ, જયતશ્રી વિગેરે રાગો ઉત્પન્ન થાયછે. દેશકાર સંપૂર્ણ છે. તેમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે અને તે અપરાણ્હોચિત છે.

અહિંયાં કહેલા સમપ્રકૃતિક રાગો પરથી તે પૂર્વી થાટમાંજ જણાયછે.

"देशकार्यां गनी तीव्रौ धांशो धादिकमूर्छना ॥" पारिजाते ॥

ભાવાર્થ.—દેશકારમાં ગ, નિ તીવ્ર છે, ધૈવત અંશ છે અને ધૈવતાદિક મૂર્છના છે.

આ આપણા શુદ્ધ થાટનો પ્રકારછે, પરંતુ તે સંપૂર્ણ છે.

"देशकारी तु संपूर्णा षड्जन्यासग्रहांशिका ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया वैराटीमिश्रिता भवेत् ॥" दर्पणे

ભાવાર્થ.—દેશકારી સંપૂર્ણ છે. તેમાં ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે પ્રથમ મૂર્છના છે, તથા વૈરાટી મિશ્રિત લાગેછે.

વરાટીને પુષ્કળ ઠેકાણે પૂર્વીથાટમાં પણ કહી છે. દર્પણનાં રાગ વર્ણન સંતોષકારક નથી, એ મેં પ્રથમથીજ સૂચવ્યું હતું. આવા પ્રકાર બીજે પણ ઘણે ઠેકાણે તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. ગ્રંથકારો સંબંધી મારા એક સ્પષ્ટ અને પ્રમાણિક પણે બોલનારા મિત્રે શું કહ્યું તે તમને તેમનાજ શબ્દોમાં કહુંછું.

"આપણા મધ્યકાળના કેટલાક ગ્રંથકારોને પ્રાચીન શાસ્ત્રનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થયો નહોતો એમ જે કહેવાયછે તે ખોટું નથી. તેમજ તે ગ્રંથકારો સર્વેજ

ઉત્તમ પ્રતિનુ પ્રત્યક્ષ-સગીત (Practical music) જાણુતા હતા, એમ તેમના લખવા પરથી પણ દેખાતુ નથી (કેટલાક તેવા જાણનાર હતા એ કબૂલ કરી શકાશે) તેઓ સંસ્કૃત ઉત્તમ જાણુતા હશે પરતુ પ્રત્યક્ષ સગીતનું ઉત્તમ જ્ઞાન હોવા સિવાય, ખરા ઉપયોગી સગીત ગ્રંથો લખવા સહેલા નથી એવુ મારૂ મત છે ગ્રથકારો પર અમસ્તાજ આક્ષેપ કરવા મને પસદ નથી ,પરતુ તેમા સારૂ કોણુ અને નરસુ કોણુ એ ઠરાવવુ પાપ કરવા બરોબર છે એમ હુ માનતો નથી પ્રત્યક્ષ-સગીતની ઉચ્ચ પ્રતિની માહિતી ન મેળવેલા ગ્રથ લખનારા પડિતો પણ આપણા આ કાળમા મળનાર નથી કે? તેવા જો મળી શકે, તો પ્રાચીન કાળે તેવા કા નહોય?”

એ ખરૂ છે કે, કોઇ કોઈ ગ્રથકારોએ પોતાની રાગ વ્યાખ્યા મ્હેતા, તેમા ગ્રામ અને મૂર્છનાનો ઉપયોગ એવી ચમત્કારિક રીતિએ કરોછે કે, તેમની વ્યાખ્યાનો ખુલાસો વાચકોને સમાધાનકારક ન થતા તેઓ માત્ર મોટા ગોટાળામા પડે છે પ્રાચીન ગ્રથકારોના લખાણુમા ખૂનો કાઢવાનું ધૈર્ય તો તેમનામા હોતું નથી, અને ગ્રંથોનો ઉપયોગ જોઇએ તેવો થતો નથી. પ્રત્યક્ષ સંગીત જાણુનારા હોય છે, તેઓને ઘુ ઘણુ વેળા સંસ્કૃત આવડતુ નથી, અને જેઓ સસ્કૃત પડિત હોય છે, તેઓ ક્હેછે કે આ અમારો વિષય નથી. આપણે તમારા સગીત દર્પણુનુજ ઉદાહરણુ લઇએ. આ ગ્રથમા ખુદ દામોદર પડિતે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી લખેલો ક્યો ભાગ છે? અને તેમા કઈ વાતો ખુલાસા સહિત ક્હેલ છે? તેણે પોતાના ગ્રથમા ઘણેક ઠેગણે સગીત રત્નાકર માંનો સ્વરાધ્યાય તેનાજ શબ્દોથી દાખલ કરેલો આપણી દષ્ટિએ પડેછે, પરતુ રત્નાકરના અતિ મહત્વ અને મુશ્કેલ જાતિપ્રકરણનેતો તેણે એ ધડક છોડી દેવાનુજ પસદ કર્યું છે ઠીક, હવે આ પ્રમાણે રત્નાકરના પગમા પગ મૂકી સ્વરાધ્યાય પુરો કરી આગળ પ્રત્યક્ષ ઉપયોગી જે રાગાધ્યાય તેમા શુ કર્યું? ત્યા કાઈ પણ યોગ્ય માર્ગ ન કદેતા તેણે રત્નાકરને તરછોડી મહાદેવનું આવાહન કરી, તેના પાંચ મુખમાથી પાચ રાગોની સૃષ્ટિ રચાવી. પુન માર્ગ આગળ જઈ અતો મહાદેવ અને તેના રાગોને એક તરફ રાખી ગ્રથકારે હનુમ મતનો આશ્રય કરેલો જણાય છે આવા પ્રકાર જોઈ આપણી નવીન તરાહથી શિખેલા વાચકોને આશ્ચર્ય લાગે કદાચિત્ કોઇપણ આવે, તો નવાઈ કેવી? આ ગ્રથ જેમની પ્રકાર કાઢો જો સઘળો ને સ્વરાધ્યાય આપણે આપણા ગ્રથમા શબ્દશ ઉતારી લઈએ, તો તેનો રાગાધ્યાય કા છોડી દીધો તેનું કારણ કયો આપણી પાસે જવાબ માગશે કે દર્પણુકારે જાણ્યુ જોઈતું હતુ એ વાતોનો ખુલાસો કાંઈ પણ

ન કર્યાથી, જો કોઈ નિર્દય અને નિર્ભીડ ટીકાકાર કહે કે, દામોદરને સાર્ङ્ગદેવની ગ્રામ–મૂર્છના–જાતિ પ્રકરણોનો યોગ્ય ખુલાસો થયો નહોતો, તો તેનો બચાવ તેના ગ્રંથ પરથી કેમ કરવો? રત્નાકરમાંના ગ્રામરાગનો ભાગ છોડી દઈ હનુમન્મતના રાગોના વિચિત્ર ઘેલાં ગાડાં ચિત્રો વર્ણન કરવાની જરૂર ખરેખરજ નહતી એમ કોઈ પણ કહેશે. સાર્ङ્ગદેવને પૂર્વપ્રસિદ્ધ સંગીતનો ખુલાસો થયો નહોતો, માર્ગ સંગીતની તેની સઘળી માહિતી સાંભળેલીજ હતી, તેના સમયમાં સર્વત્ર દેશી સંગીતજ હતું એવું દર્પણકારને લાગવાથી તેણે તેનો રાગાધ્યાય છોડી દીધો કે શું, એ આપણે શા પરથી જાણશું? પણ ખુદ દામોદર પંડિતે જે રાગવ્યાખ્યાઓ આપી છે, તે પરથી તેના રાગ ગાઈ શકાશે ખરાકે? તેમ ગવાયેલા મે હજી સાંભળ્યા નથી એ ખરૂં છે. તે રાગનામો પ્રચારના છે, પણ તે વ્યાખ્યાઓ છે, એવું કહી શકાય તેમ લાગતું નથી. જે ગ્રંથકારોએ ગ્રામ મૂર્છનાની ભાંજગડ છોડી દઈ પ્રચારને અંગે પોતાના ગ્રંથ લખ્યાછે, તેની તારીફ યોગ્યજ થાય છે. સારાંશ, સાર્ङ્ગદેવના રાગોનું શું થયું, અને તે નિરૂપયોગી કાં ? એ પ્રશ્નનો નિકાલ દર્પણકારે કરવો જોઈતો હતો, એમ માર્મિક લોકો કહેશે ખરા. તે હશે. પરંતુ હનુમન્મતનું સ્પષ્ટિકરણ પણ દર્પણમાં છે કે? તે મતનો ગ્રંથ ક્યો? તેના શુદ્ધ વિકૃત સ્વરો ક્યા? તેમાની મૂર્છનાઓ કેમ છોડવવી વિગેરે વાતોનો ખુલાસો દર્પણકારે બિલકુલ કર્યો નથી. જો રત્નાકરનો સ્વરાધ્યાય દર્પણના રાગાધ્યાય પૂરતો છે, તો આ બંને ગ્રંથોમાં જે રાગો સાધારણ છે, તેનો પરસ્પર મેળ બેસે છે કે? ન બેસતો હોય તો, કાં બેસતો નથી? એ પ્રશ્નો પુનઃ રહેશેજ. મને લાગે છે કે, આવી વાતોનો ખુલાસો ગ્રંથ વાચતી વેળાએ કરવો અધિક સબળ થશે. રત્નાકર દર્પણ વિગેરે ગ્રંથમાંના સંગીતનો ખુલાસો થવાથી આપણા લોક પ્રચારનું સંગીત છોડી દઈ તે લેશે, એવું જરાએ નથી, પરંતુ સામવેદના કાળથી સંગીત કેમ કેમ બદલાતું ગયું તે પદ્ધતસર સિદ્ધ કરવું, એ વિદ્વાન લોકોએ હાથ ધરવા જેવું કામ છે.

પ્ર૦—સામવેદનું નામ લીધું માટે એક પ્રશ્ન પુછુછું. સામવેદના સંગીત વિષે તમે કાંઈ તપાસ કરી છે કે? અને તેમ હોયતો તમને કાંઈ ઉપયોગી માહિતી મળી કે?

ઉ૦—હું દલગીર છું કે, મને તેવી શોધ કરવાનો વખત મળ્યો નથી. ઉત્તર તરફ પ્રવાસે જતી વેળાએ મેં સામના ગાન સંબંધી કાંઈક પ્રશ્નો નોંધી રાખ્યા હતા. તે મેં ત્યાંના કેટલાક પંડિતોને પુછ્યા પણ હતા, પરંતુ તેમનાંથી તે પ્રશ્નોનો ખુલાસો થયો નહીં. તેઓ મોટા વિદ્વાન હતા, પરંતુ સામ એ તેમનો વિષય ન

હોતો. મને એવી ખબર મળીછે કે, ગોદાવરીના કિનારાપર નિજામ સરકારની હદમા " ઇંદૂર " નામનુ એક નાનુ ક્ષેત્ર છે ત્યા સામવેદના ગાન વિષે યોગ્ય માહિતી મળી શકશે ઇશ્વર કૃપાએ જો હુ ત્યા જઇ શકિશ, તો તે માહિતી હુ મેળવીશ મારાથી તેમ ન બની શકે, તો, તે તમે કરજો સામનો અભ્યાસ એટલે એક સ્વતત્રજ વિષય છે પાશ્ચાત પડિતોએ તે વિષય પર કાઇ કાઇ લખ્યુ છે, પરતુ તે મે હજી સારી પેઠે જોયુ નથી. (Raja Saheb Tagore ના Hindu music) પુસ્તકમા એક યુરોપીયન પડિતે લખેલો એક નિબધ છે, તે મે જોયો પરતુ તેપરથી જોઇએ તેટલી અને તેવી માહિતી મળી નહીં. તમારા પ્રચારના સગીતથી સામનો કાઇ સબધ નથી, એ માત્ર ભુલતા નહીં

પ્ર૦—તમે તે ઉત્તર તરફના પડિતોને કેવા પ્રશ્ન પુછ્યા હતા તે કહેશો કે ?

ઉ૦—તે પ્રશ્ન કેવળ ઉપર ટપકે હતા અને તે વિષયની માહિતી ન હોવાથી માર્મિક પ્રશ્નો પુછી શકાવા બહુ શક્ય ન હતુ મે જે પ્રશ્નો પુછ્યા તે આવા હતા.

૧—સામવેદનું ગાન ઉત્તમ શિખવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીએ કયા પુસ્તકો અવશ્ય વાચવા?

૨—સામની પોથી હાથમા લઈ જોતા, મત્રોના અક્ષરોપર ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, એવા અક લખેલા દેખાય છે, તે અકોનો સબધ શા સાથે હોયછે ?

૩—જો એ અક સ્વરોના વાચક હોય તો તેનો સ્પષ્ટ ખુનાસો કયા ગ્રથમાં મળશે? સાતથી અધિક અક હોઈ શકશે કે? નહીં, તો કા નહીં?

૪—સહિતામા ૧, ૨, ૩, એટલાજ અક કા છે? સહિતા ફક્ત ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરીત, એટલાજ સ્વરોથી બોલાય છે, એટલે તે ગવાતી નથી, એ કારણ વાજબી થશે કે ?

૫—મત્રના અક્ષરોમા વચ્ચે વચ્ચે મોટા આકડા લખેલા દેખાય છે, તે આકડાઓ અને અક્ષર પરના આકડાઓનો ભેદ, પ્રત્યક્ષ મત્ર ગાઇ સમજાવશો કે ?

૬—સામનું પ્રત્યક્ષ ગાન સમજવા માટે નારદીય શિક્ષાનો ઉપયોગ થશે કે ? થાય તો કરી દેખાડો

૭—"प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयोथ चतुर्थकः । मद्रकुष्टोह्यतिस्वार एतान् कुर्वंति सामगा. ॥" એ શ્લોકનો ઉપયોગ પ્રત્યક્ષ મત્ર લઇ કરી દેખાડશો કે ?

૮—મંત્ર પર લખેલા સ્વરોનો આપણા પ્રચારના સા રિ ગ મ પ ધ નિ સ્વરોથી આપણે મેલ લગાડી શકશું કે ?

૯—ઋચાસ્ના સપ્ત સ્વર એકથી બીજો ઉંચો એવી રીતિએ વ્યવસ્થિત કરેલા છે, સામના તેવાજ છે કે ?

૧૦—આપણે સામનું ગાન સાંભળીએ છિએ, તેમાં ત્રણ—અથવા કદીકદી ચાર–સ્વરોજ આપણને દૃષ્ટિએ પડેછે, એ તમે લક્ષ લગાડી જોયુંછે કે ? સામવેદના ગાનના સ્વરો ક્રમેથી બોલી શકાશે કે ? એ માહિતી ક્યાં મળશે ?

૧૧—સામના સ્તોભનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કયા ગ્રંથમાં મળશે? એકજ ઋચાને નિરનિરાળા સ્તોભોથી બોલી શકાશે કે? નિરનિરાળી શાખા પ્રમાણે સ્તોભો પણ બદલાશે કે ?

૧૨—સામ ગાયનની એકંદર પદ્ધતિ કેટલી છે? તેનાં પુસ્તકો કયા કયા?

૧૩—તાંડ્યાલક્ષણસૂત્ર, પુષ્પસૂત્ર, સામતંત્ર, ધન્વીભાષ્ય અને અગ્નિભાષ્ય, એ ગ્રંથમાં ક્યા ક્યા વિષયો છે ? તે પૈકી સામગાન શિખવું હોય તો કયું પુસ્તક પ્રથમ શિખવું?

૧૪—"વેય, આરણ્ય, ઊહ અને ઉહ્ય" એ ગાનો મને નિરનિરાળા સંભળાવી તેના ભેદ સમજાવશો કે? એક ઋચાગાન અને ત્રિઋચાગાન એટલે કેવું?

૧૫—"૨" એ અક્ષરનો ભેદ સમજાવો. કયાંક ક્યાંક અવગ્રહ ચિન્હ હોયછે, ત્યાં કેમ કરેછે?

૧૬—આંગળા પર સ્વરોની જગ્યાઓ કઇ? તેને આધાર ક્યો? તે જગાપર કાયમ કરેલા સ્વરો નિરનિરાળા ક્રમોએ કહો.

૧૭—એકદમ ૩ કિંવા ૪ નો આંકડો જુઓ તો તમે સ્વર કયો લગાડશો ? ૧ એટલે ઉચ્ચ, ૨ એટલે તેથી નીચો, ૩ એટલે તેથી પણ નીચો, એટલીજ માહિતીથી સ્વરોની જગ્યા નિયમિત થશે કે ? સ્વરોમાં પરસ્પર કાંઈ સંબંધ ઠરાવેલો હોય છે કે ?

૧૮—અક્ષરોના કાલમાનો કોની મદદથી લગાડવા ? એટલે અમુક સ્વર અમુક પળ સુધી ગાવો, એવો કોઈ નિયમ છે કે ?

૧૯—પ્રાતિશાખ્યો કઈ કઇ છે ? અને તે તેવી કો ?

૨૦—શિક્ષા કેટલી છે ? તમે કઈ સ્વીકારો છો ? શિક્ષા પ્રમાણે ગાયનમાં ક્યો ભેદ કેમ થાય છે, તે મને દેખાડશો કે ?

૨૧—નિરનિરાળી શિક્ષા પ્રમાણે સ્વરો પણ બદલાશે કે ?

૨૨—એકજ પ્રકારના આંકડા હોઈ ગાવાના પ્રકાર નિરાળા થશે કે ? તેવ મે સાભળ્યા છે

૨૩—હૌ, હૌ વિગેરે પદો ગાનમા આવે છે તેનો શુ ઉદ્દેશ ? તે લગાડવાના નિયમ ક્યા પુસ્તકમા કહ્યા છે ?

૨૪—"રથતર" સામ એટલે શુ ? બીજા ક્યા પ્રકાર છે, અને તે કેમ ઓળખવા ?

૨૫—એમજ ગાયક ક્રમેથી વેદ, આરણ્ય વિગેરે ગાના હતા કે ?

એવા કેટલાક પ્રશ્નો મે નોંધી રાખ્યા હતા તેમનાપર મને ઉત્તમ માહિતી મળી નહીં, માટે તે વિષય હાલ હાથધર્યો નથી હશે હવે દર્પણ વિષે બે બોલ બોલવા રહ્યા છે, તે બોલી મુખ્ય વિષય તરફ વળશુ. આપણા મુસલમાન ગાય કોને દર્પણનું અભિમાન આપણા કરતા પણ અધિક ! કા તો તેમા છ રાગ ભરવ, માલકૌસ, હિંદોલ દિપક, શ્રી અને મેઘ એ કહ્યા છે માટે ! પણ તેમાના તે રાગોના સ્વરૂપો તમારા પ્રચારના સ્વરૂપોથી મળેછે કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન કરતાજ તેઓ ચુપ બેસેછે તે બિચારાઓને દર્પણની માહિતી ફક્ત કાને સાભળેલીજ રત્નાકરના રાગોથી દર્પણના રાગોની એકવાક્યતા કરી દેખાડો એવી વિનતિ મે એક નામાંકિત હિંદુ પંડિતને કરી હતી, પરતુ તેણે ઉત્તર દીધો કે, મને મોટી રકમ મળ્યા શિવાય તેમ હુ કદિજ કરનાર નથી તેની મોટી કિંમત આપવાનો મારો વિચાર નહોતો, માટે પુન તેને માર્ગે હુ ગયો નહીં. આ વિષય પર મે જે સ્વતત્ર તર્ક કર્યાછે, તે કોઈ બીજે પ્રસગે કહીશ. હાલ તમને પ્રચલિત સગીત બને તેટલુ સહેલુ કરી આપવાનુ મે કબૂલ્યુછે તેના વાદગ્રસ્ત વિષયમા જવાની આ પ્રસગે આપણને બિલકુલ જરૂર દેખાતી નથી. પુરાણા ગ્રથકારો તો, રાગોની ભાર્યા તેના પુત્ર ઈત્યાદિ સસાર યથાસાગ કહી કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે તેઓએ રાગરાગિણીના ધ્યાનો લખવામા પોતાનુ કવિત્વ ક્યાક ક્યાક અત્યત્તમ ઉત્તમ પ્રદર્શિત કર્યું છે હવે આ ચિત્રોનો ઉપયોગ કદાચિત્ રાગોની ઉપાસના કરવામા થતો હશે એમ પણ આપણે માની ચાલશુ પરતુ આપણી આ વિસમી સદિના સગીત વિદ્યાર્થીઓને રાગોના રૂપો ચિત્રોથી કહ્યા કરતા સ્પષ્ટ સ્વરોથી આપેલા અધિક પસદ પડશે એવી મારી સમજુત છે તે હીકજ છે યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી રાગસ્વરૂપોનુ જ્ઞાન પ્રેમ્ણાથી મેળવવા જેટલી ધીરજ તે બિચારાઓને ક્યાથી હશે વારૂ ? રાગોના ચિત્રણનો જોઈતા હોય તો મેરુ-

ર્ણના રાગમાલા ગ્રંથમાં જોઇએ તેટલા મળશે. તે ગ્રંથ આગળ ચાલતાં તમને દેખાડીશ. નિજામ હૈદ્રાબાદમાં વેદશાસ્ત્રસંપન્ન આપાસાહેબ તુલસી, શાસ્ત્રી તથા ગવૈયા, એમની પાસેથી તે ગ્રંથની એક નકલ મને મળી છે. તેજ ગૃહસ્થે કૃપાકરી સંગીત મકરંદ નામના એક ગ્રંથની નકલ પણ મને આપી છે.

પ્ર૦—ઠીક છે, હવે આપણે કયો રાગ લઇશું ?

ઉ૦—હવે આપણે બિહાગ, શંકરા, બિહાગડા, વિગેરે રાગોનો વિચાર કરશું. આપણે પ્રથમ બિહાગ રાગજ લઇશું. આ રાગ શુદ્ધ સ્વરોનો છે, તે પ્રસિદ્ધજ છે. ગુણીલોક પ્રચારમાં તેની જાતિ ઓડવ સંપૂર્ણ માનેછે. આ રાગનો આરોહ પાંચ સ્વરોથી થાયછે, અને તેના અવરોહમાં સાતે સ્વરો લેવામાં આવેછે. આરોહમાં રિષભ અને ધૈવત એ વર્જિત સ્વરો છે. આ રાગ રાત્રિગેય છે, અને તે તદ્દન સાધારણ છે.

પ્ર૦—ત્યારે તેમાં પૂર્વાંગનો કયો સ્વર વાદી માનવો ?

ઉ૦—આમાં વાદી ગાંધાર છે, અને સંવાદી નિષાદ છે. આ રાગનો અવરોહ જો કે સંપૂર્ણ છે, તો પણ તેમાં રિ, ધ સ્વરો ઘણાજ દુર્બલત્વ પામેછે. આ બે સ્વરો જો યોગ્ય પ્રમાણમાં લગાડી ન શકાય તો, શ્રોતાને લાગલોજ બિલાવલનો ભાસ થાયછે. ગાયકલોક અવરોહ કરતાં "સાં નિ, ધ પ, મ ગ, મ પ મ ગ, રે સા" એમ નિષાદ અને ગાંધાર પર થોડુંક થોભવા જેવું કરેછે. તેમ કરવાથી ધૈવત અને રિષભ આપોઆપ દુર્બલ થાયછે. મને લાગેછે કે, આ હું પ્રત્યક્ષ કરી તમારા મનપર ઠસાવીશ તો ઠીક પડશે. બિહાગનું સ્વરૂપ સ્વતંત્ર હોવાથી તે બીજા રાગોમાંથી બહુ જલદી ઓળખી શકાયછે. "ગ મ પ, મ ગ, રે સા" એને આ રાગની એક પકડજ સમજવી. આ સ્વરો બીજે પુષ્કળ ઠેકાણે દેખાશે, પરંતુ "મ ગ, રે સા" એવો ગાંધાર પરનો મુકામ બહુધા ત્યાં ન હશે. અવરોહમાં રિ, ધ સદંતર વર્જ કરી ચાલનાર નથી. કારણ તેમ કરવાથી બીજા કોઇ રાગોની છાયા દેખાવાનો સંભવ છે. "સાં નિ, પ સાં નિ, પ, પ, ગ પ ગ, સા" એ ભાગ શંકરા નામે એક બીજો રાગ છે, તેમાં અધિક દ્રષ્ટિએ પડેછે. "પ ગ, પ ગ, સા" એ ભાગ શંકરા અને માલશ્રી એ બંનેમાં ઘણી વેળા જણાય છે. એ બે રાગો નિરાળા રાખવાનાં બીજાં સાધનો સ્પષ્ટ છે, એ ખરૂં, પરંતુ બિહાગમાં જો અવરોહ સંપૂર્ણ છે, તો તેજ નિયમ પાળવો સારો, એમ મને લાગેછે. શંકરા રાગમાં મધ્યમ વર્જિત છે, અને માલશ્રીમાં તે તીવ્રજ હોવાથી તે રાગમાં બિહાગની ભ્રાંતિ થનાર નથી, એ ખુલ્લું છે. બિહાગ એ નામ કઇ ભાષાનું હશે, એમ લાગલુંજ

આપણા મનમાં આવેછે. બંગાલી ગ્રંથકારો કહેછે કે, સંસ્કૃત વિહગ "અથવા" વિહંગ એ શબ્દોના અપભ્રંશ થઈ બિહાગ નામ થયું હશે. આપણે પણ એવી કાંઈ કલ્પના કરવીજ જોઈએ એમ નથી. ગ્રંથમાં બિહાગડા એવું પણ એક નામ દેખાયછે. બિહાગનો આરોહ અવરોહ બહુ સહેલો છે, અને તે આવો છે. " નિ સા, ગ મ પ, નિ સાં નિ, ધ પ મ ગ, રે સા. " આ રાગમાં ગાંધાર, વાદી હોવાથી તે જ્યાં ત્યાં દેખાશેજ. પરંતુ અહિયાં નિષાદનો પ્રયોગ ખસૂસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. જ્યારે ગાયક નિષાદ પર વચ્ચે થોભેછે, ત્યારે ખરેખર કાંઈ વિલક્ષણ શોભા દેખાય છે. "મ ગ, સા નિ, પ નિ, સા." "સાં નિ, પ, નિ સાં નિ પ, ગ મ પ, ગ મ ગ, રે સા નિ" એ પ્રયોગ વારંવાર ગાઈ ઘૂંટી રાખોકે, આ રાગ તમે સારો ગાઈ શકશો. બિહાગનો સમય રાત્રિનો બિજો પ્રહર મનાયછે. આ રાગમાં પુષ્કળ વેળાં તીવ્ર મધ્યમનો પણ ઉપયોગ કરતાં ગાયક તમારા જોવામાં આવશે. રાત્રિના રાગોમાં અને મુખ્યત્વે કરી જે રાગોમાં ગ, નિ સ્વરો તીવ્ર હોય છે, તેમાં તીવ્ર મ, એ સ્વર ઘણી હાનિ કરતો નથી, કારણ તીવ્ર મ એ સ્વર માર્મિકાના મને રાત્રીના રાગોમાંજ અધિક હોયછે. પ્રત્યેક રાગમાં તે લગાડવોજ જોઈએ એમ નથી, પરંતુ યોગ્ય ઠેકાણે વિવાદીના નાતાએ દાખલ કર્યો હોય તો, રાગ નાશ કરતો નથી, એવો અનુભવ છે. "બિહાગડા" નામનો એક રાગ પ્રચારમાં આપણા સાંભળવામાં આવેછે. તેમાં ગાયક અવરોહમાં કોમલ નિ સ્વર લેછે. ગ્રંથમાં બિહાગડાને બિલાવલ થાટમાં નાખ્યોછે, એટલે તેમાં કોમલ નિ બિલકુલ નથી, એ પણ કબુલ કરવું જોઈએ. મોજ એક એવી જુઓકે, બિહાગ એ એકાર્થે નવીન નામ સ્વીકારી, તે રાગ બિલાવલ થાટમાં નાખવામાં આવ્યો અને બિહાગડા એ સ્વરૂપ ગ્રંથમાં બિલાવલ થાટમાં હોવા છતાં તેમાં કોમલ નિ દાખલ કરવામાં આવ્યો ? કેટલાક ગાયકોએ આ રાગને બિહાગથી નિરાળો દેખાડવા માટે તેમાં મધ્યમ વાદી માનવાનો ક્રમ શરૂ કર્યોછે. તેઓ બિહાગડાનું અંગ "સા ગ, ગ મ" એવું રાખેછે. મધ્યમને આમ વ્યસ્ત અથવા પ્રદેશ રાખ્યાથી ત્યાં જરાક "શુક્લ બિલાવલ" રાગની છાયા દેખાયછે. તે દૂર કરવા માટે ગાયક પછી આરોહમાં રિ, ધ સ્વરો પણ લેછે. આ તમને સ્વરોથી અધિક સ્પષ્ટ દેખાશે. બિહાગડાનું એક ગીત મને એક પ્રસિદ્ધ ગાયકે શિખવ્યુંછે, તેને આધારે આ રાગનું સ્વર સ્વરૂપ આવું થશે.

સા, ગ, ગ મ, મ ધ, મ ધ ની, ધ પ મ, પ મ ગ, સા, ગ, ગ મ । ગ, મ પ, ની સાં, નિ ધ પ, મ પ મ ગ રે સા, સા ગ, ગ, મ । પ પ ની, ની સાં, સાં, સાં રેં ગં, રેં સાં, નિ ધ પ, સાં ગં, રેં ગં મં, ગં રેં સાં, સાં ની ધ પ, ધ મ ગ, રે સા ગ, ગ પ મ ।

અહિયાં આરોહમાં રે ઘણેક ઠેકાણે લીધોછે, એ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યુંજ હશે. નિષાદ બંને વાપર્યાં છે. આ સ્વરૂપ બિહાગથી તદન નિરાળુ થશે એ કોઈ પણ કબુલશે.

પ્ર૦—અહિયાં હમણાં અમને બિહાગનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહી રાખ્યાથી, ઘણું સવળ થશે. તે અમે એક બીજાથી મેળવી જોઈશું.

ઉ૦—તે કહું છું.

સા, ગ, રે સા, નિ઼ સા, પ઼, નિ઼ સા, ગ મ ગ, રે સા। નિ઼ સા ગ મ પ, ગ મ ગ, રે સા, નિ઼ સા પ઼ નિ઼ સા, ગ નિ઼ સા, ગ મ પ ગ મ ગ, રે સા। નિ઼ સા ગ મ પ, ગ મ પ, ગ મ ગ, પ ગ મ ગ, રે સા, નિ, પ, ગ મ પ ગ મ ગ, રે સા। ગ મ પ પ, નિ નિ પ, સાં નિ પ, ધ પ, ગ મ ગ, પ ગ મ ગ, રે સા, નિ઼ સા ગ રે સા સા નિ઼, પ઼ નિ઼ સા, સા ગ મ પ, ગ મ પ, ગ મ ગ, રે સા। પ પ નિ નિ સાં, સાં સાં ગં સાં, સાં રેં સાં, નિ પ, પ નિ, સાં નિ, ધ પ, ગ મ પ નિ સાં, ગં રેં સાં, સાં નિ, પ, ગ મ પ ધ, મ ગ, રે સા।

તમને સ્વરમાલિકા તો મોઢેજ છે માટે અધિક વિસ્તાર કરતો નથી. આ રાગ તમને હમેશાં જણાશે. તેની ગણના બહુધા સહેલા રાગોમાંજ થાય છે.

હવે આ રાગ સંબંધી બેચાર ગ્રંથ મતો જોઈશું. ત્યાં ઘણે ઠેકાણે બિહાગડા અથવા બિહાગરા એવાં નામો મળશે, એ ધ્યાનમાં રાખજો. રાગ વિબોધમાં આમ કહ્યુંછે.

> "हंमीरमेल उज्ज्वलसमपधतीव्रतरारिमृदुमम्रृदुसकाः ।
> हंमीरविहंगडकेदारप्रमुखा अतो मेलात् ।
> न्यंशग्रहसन्यासोऽल्पधो लसेन्निशि विहंगडः ॥"

ભાવાર્થ.—હંમીર થાટમાં સ મ પ ધ શુદ્ધ છે, તેમજ તીવ્રતર રિ, મૃદુ મ, અને મૃદુ સા છે. આ મેલમાંથી હંમીર વિહંગડ, કેદાર વિગેરે રાગો નિકળેછે. આ રાગમાં નિષાદ અંશ, ગ્રહ, ન્યાસ છે, ધૈવત અલ્પ છે, તથા રાત્રિના સમયે ગવાયછે.

આ ઠેકાણે ધૈવત શુદ્ધ કહ્યોછે, એટલે આપણા પ્રચારનો જે કોમલ ધૈવત તે લેવો પડશે. આપણા ગાયક આ રાગમાં કોમલ ધૈવત વાપરતા નથી.

"નૃત્ય નિર્ણય ગ્રથમા બિહાગડો કેદાર મેલમા શ્લોકે અને તે સાયકાળે ગાવો એમ કહ્યુછે "**सायकेदारमले इ** હૃદયપ્રકાશ ગ્રથમા આ રાગ કહ્યો નથી

સગીતપારિજાતકાર અહોબલ પડિત, આ રાગ આમ કહેછે

> "विहागडे गनी तीव्रावारोहे तु रिर्वर्जिते ।
> गांधारोऽशाऽहसपञ्चे न्यासांशो निस्वरो मत ॥
> यद्यस्मिन् पचमाऽग्राह स्यादारोहे गवर्जनम् ।
> मूर्छना मध्यमे चापि पराहित्य सदाभवेत् ॥'

ભાવાર્થ—વિહાગડામા ગ, નિ તીવ્ર છે આરોહમા રિ વર્જિત છે, ગાધાર ગ્રહ અને નિષાદ અશ તથા ન્યાસ છે જ્યારે પચમ ગ્રહ થાયછે ત્યારે ગ વર્જિત હોયછે મધ્યમની મૂર્છના તથા પ વર્જિત હોયછે

આમાં આપણો બિલાવલનો થાટ છે, પણ આરોહમા ધૈવત વર્જ્ય કરવાનુ કહ્યુ નથી બીજા શ્લોકનો ઉપયોગ આપણને થનાર નથી, એ સમજાશેજ

રાગતરગિણીકારે આ રાગ કેદાર મેલમા કહી પછી તેની ઉત્પત્તિ કહીછે જેમકે

> "केदारस्वरसंस्थाने श्रुत केदारनाटक ।
> आभीरनाटनामाच गेयो रागस्तथापर ॥
> विहागराच हवार श्याम श्रुतिमनोहर ॥
> सरस्वत्यथ मारुश्च केदारापि मनोहरा ।
> विहागरासमुत्पत्तिनिदान त्रितय मतम्"

ભાવાર્થ—કેદારથાટમા કેદાર નાટ છે આભીરનાટ પણ તેમાથીજ છે તેમજ વિહાગરા, હબીર અને મધુર શ્યામ રાગો પણ એજ થાટમાથી નિકળે છે બિહાગરાની ઉત્પત્તિ સરસ્વતી, મારૂ, અને કેદાર એ ત્રણે રાગોમ થી માનેલીછે

તરગિણીમાંનો કેદારમેલ એટલે આપણો બિલાવલ થાટ છે, એ મે કહ્યુજ છે રાગલક્ષણ ગ્રથમા બિહાગરો આમ વર્ણવ્યોછે

> 'मेलाद्यसमवो धीरशंकराभरणाश्रवे
> विहागडेति रागश्च सन्यास शाशक ध्रुवम् ।
> आरोहे रिधवर्जश्चाप्यवरोहे समग्रकम् ॥"

ભાવાર્થ.—બિહાગડા રાગ શંકરાભરણ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ષડ્જ અંશ, ન્યાસ છે. આરોહમાં રિ, ધ વર્જ્ય છે અને અવરોહણ સંપૂર્ણ છે.

શંકરાભરણ મેલ તે આપણો બિલાવલ થાટ છે. અહિં આરોહમાં રિ, ધ વર્જ્ય કરવાનું કહ્યુંછે, એ ધ્યાનમાં રાખો. ચતુર્દંડિપ્રકાશિકા, સારામૃત, અને સ્વરમેલકલાનિધી ગ્રંથોમાં આ રાગ કહેલો જણાતો નથી.

"સંગીતસાર" નામના બંગાલી ગ્રંથમાં બેહાગ, બિહાગ, વિહંગડા, એમ નિરનિરાળા પ્રકાર કહ્યાછે. રાગો વિષે ટીપમાં જે માહિતી આપીછે તે આવી છે.

"બેહાગ એ સંસ્કૃત શાસ્ત્રાનુયાયિક રાગ નથી. એની ઉત્પત્તિ વિહંગડા રાગથી છે. બિહાગમાં ગ્રહસ્વર નિષાદ છે, ગાંધાર વાદી છે, અને રિષભ તથા ધૈવત વિવાદી સ્વરો છે. તથાપિ અવરોહણમાં રિ, ધ સ્વરો કૌશલ્યથી લગાડવાથી પરિણામ ખોટું થનાર નથી.

બિહાગનું સંસ્કૃત નામ **विहग** અથવા **विहगरी** છે. પુષ્કળ લોક "વિહગ" નુંજ નામાંતર "વિહંગડા" સમજે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ આ બે નિરનિરાળા રાગો છે. વિહંગમાં બંને નિષાદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેછે. વિહંગડા રાગમાં ફક્ત શુદ્ધ નિષાદજ લેવાય છે. પ્રસિદ્ધ કલ્લિનાથ અને શિલ્હન બિહાગની જાતિ સંપૂર્ણ માનેછે.

પ્ર૦—પરંતુ તે ગ્રંથકારો વિહાગના સ્વર કયા કહેછે?

ઉ૦—તે મારાથી કહી શકાશે નહીં. તેમનો ગ્રન્થ મારી પાસે નથી. સ્વર સમજાયા શિવાય સંપૂર્ણ જાતિનો ઉપયોગ થનાર નથી એ અડચણ છે ખરી. હશે. આગળ ચાલીએ.

"વિહગ રાગનું પ્રમાણ **नर्तक-निर्णय** ગ્રંથના રાગ વિવેકમાં મળશે. તેમાં આ રાગને શંકરાભરણનો પુત્ર કહ્યો છે." પુત્રનો થાટ કવચિત જનકના થાટથી મળી શકશે.

"विहंगडा-अस्याः जातिः संपूर्णा । इति मतंगमुनेर्मतम् ।"

અહિયાં પુનઃ તમે મતંગે બિહાગડાનો થાટ કયો કહ્યોછે, એવો પ્રશ્ન કરશો પરંતુ હું ઉત્તર દઈ શકનાર નથી. સંગીતસારકર્તાએ રાગનો વિસ્તાર કરી દેખાડ્યોછે, તેમાં બંને નિષાદ છે, અને ધૈવત આરોહમાં પણ છે. આપણા ગાયક પણ હવે બિહાગડો એમ ગાયછે, એ વાત ખરી છે. ક્ષેત્રમોહન સ્વામીએ દેવબિહાગ નામનો એક રાગ પોતાના ગ્રંથમાં કહ્યો છે, તેમાં આરોહમાં રિ, ધ

સ્વરો લીધા છે અને એક નવીન રૂપ તરિકે જોઇતો હોયતો સંગ્રહ કરી શકાશે "**अधिकस्य अधिकं फलम्**" એમ કહેવાયજ છે. મને લાગેછે, હવે આપણે આ બિહાગ રાગ છોડી દઇએ.

પ્ર૦—ઠીક છે, હવે શંકરો લ્યો તે નજીકનો છે.

ઉ૦—મારા મનમા તેજ લેવાતું હતું. તમને પ્રચારમાં શંકરા રાગ ત્રણ તરાહથી ગવાતો દ્રષ્ટિએ પડશે.

તે ત્રણ પ્રકાર ઓડવ ષાડવ અને સંપૂર્ણ એ છે આ રાગના ઉદ્ધારમાં તમને માલશ્રી અને બિહાગ, ભેળાવા જેવો પ્રકાર કાંઇક પ્રમાણમા દેખાશે આપણે જાણીએ છિયે કે, બિહાગમાં આરોહાવરોહમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્પષ્ટ લેવાયછે. મધ્યમ શિવાય બિહાગ થશેજ નહીં એમ પણ કહી શકાય શંકરા રાગમા મધ્યમ બહુમતે વર્જિત છે ત્યારે આ બંને રાગોમા આ એક મોટો જાણવા જેવો ભેદ થયો ખરોને? માલશ્રીમાં તીવ્ર મધ્યમ છે, અને ધૈવત વર્જિત છે, એ તમે જાણોજ છો. અહિંયા ધૈવત લેવાયછે અને મધ્યમ છોડી દેવાયછે, માટે શંકરાને માલશ્રીથી નિરાળો કરવો મુશ્કેલ થશે નહીં. "સા, પ પ, ગ સા" એ ભાગ માલશ્રી અને શંકરા એ બંનેમા સાધારણ છે આમ જોકે છે, તથાપિ કોઈ કોઇ ગાયક આ બંનેમા ગોટાળો ન થવા પામે માટે શંકરા રાગના અવરો-હમા રિષભ સ્વર સ્પષ્ટ દેખાડે છે, જેમકે "પ ગ, પ ગ, રે સા, સા રે સા, ગ પ ગ સા"

શંકરા રાગનુ સ્વરૂપ તમારા મનમા ઉત્તમ ઠસવા માટે તેમાં વારવાર આ વનારી એક તાન તમને કહી રાખુછુ અને તે આવી છે. "સા નિ, ધ પ, નિ ધ સા નિ, પ." ગાયક આ પુનઃ પુનઃ લેતા હોય એવુ દેખાયછે, ત્યા તમારે શંકરા રાગ જાણવો. બિહાગમા પણ આવો થોડોક ભાગ આવેછે, પરંતુ તેમા આરોહમા ધૈવત વર્જ કરે છે. એટલુજ નહીં, પણ શંકરા રાગનો ભાસ ન થવા દેવા માટે અવરોહમા લાગલોજ સ્પષ્ટ કોમળ મધ્યમ દેખાડેછે, જેમકે "સાં નિ, પ, નિ, સા નિ ધ પ, મ ગ, મ પ મ ગ, રે સા," આવા સ્વરોએ શંકરા રાગ ગાતા ઉત્તરાગમા બિહાગનો ભાસ થતો હોવાથી, ગાયક મધ્યમ વર્જ કરી થોડુક માલશ્રીનુ રૂપ ઉપજાવ કરેછે જેમકે "પ નિ, ધ સા નિ, પ ગ, પ ગ સા," અને પછી માલશ્રી ટાળવા માટે "સા રે સા, ગ પ નિ પ ગ પ ગ રે સા," એવો પ્રયોગ કરેછે આ પ્રયોગ ઘણાજ મનોરંજક હોઇ તદન સહેલા છે મારી સાથે દસ વીસ વખત ગાવાથી તમને તે લાગનાજ સાધશે. શંકરા ગાવાની

તરાહ ત્રણ છે, એમ મેં હમણાંજ તમને કહ્યું. તે, તરાહ આવીછે. પહેલી ઓડવ, એટલે જેમાં રિ, મ એ બંને સ્વરો વર્જ કરવામાં આવેછે તે, બીજી પાડવ એટલે જેમાં મધ્યમ એ એકજ સ્વર છોડવામાં આવેછે તે, અને ત્રીજી સંપૂર્ણ એટલે જેમાં સાતે સ્વરો લેવાયછે તે. આ છેવટની તરાહ આપણી તરફ બહુ પ્રચારમાં નથી. સંપૂર્ણ પ્રકારમાં આરોહમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવાયછે, પરંતુ તે અવરોહમાં વર્જ કરવામાં આવેછે. આ તરાહ સંગીત સાર નામના બંગાલી ગ્રંથમાં કહી છે. માલશ્રીમાં રિ, ધ એ તદ્દન વર્જિત થાયછે, અને અવરોહમાં પણ મધ્યમ લેવાયછે, એ આપણે જાણીએજ છિયે. આ બંગાલી સ્વરૂપ એક નવીનછે, એમ સમજી ચાલવામાં કાંઇજ હરકત જણાતી નથી. તે ઠીક પણ લાગશે. ત્યાંના મુલકમાં તેવો પ્રચાર હશે.

પ્ર૦—તે રાગને કાંઈ આધાર કહ્યાછે કે ?

ઉ૦—"રાગ સર્વસ્વકાર" આ રાગની જાતિં સંપૂર્ણ માનેછે, એમ કહ્યુંછે. પણ તે ગ્રંથના શંકરા રાગના સ્વરો બંગાલી સ્વરૂપથી મળેછે કે કેમ, એ કહી શકાશે નહીં. આજ તો આપણા ગ્રંથકારોની નજર ચુકછે. તેઓ પરિશ્રમ ઘણો લેછે, એમાં લેશ માત્ર સંશય નથી, પરંતુ કેટલીક મહત્વની વાતો એવી તો સંદેહ ભરી રહેવા દેછે કે, તેમને કદી કદી વાચકોને હાથે ગેર ઇનસાફ પણ મળેછે. એટલે તેમની મહેનતના બદલામાં વાચકોના મનમાં જે પુન્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ, તેવી તે થતી નથી. હવે આજ ઉદાહરણ લ્યોને. જો રાગસર્વસ્વકારનો થાટ (શંકરાનો) કલ્યાણીનો ન હોયતો પછી તે આધાર બંગાલી સ્વરૂપને કેમ શોભશે ? હશે. **भिन्नरुचिर्हिलोकः** એમ કહી તે ભાગ આપણે છોડી દઇશું. ત્યાં તીવ્ર મધ્યમ લેનારૂં સ્વરૂપ કહ્યુંછે, તે આવું છે.

" પ સાં નિ, ધ પ, પ નિ ધ સાં નિ, ગ પ, મં પ ગ, રે ગ રે સા, પ નિ પ, સા, સા સા, ગ પ, ગ રે સા। પ નિ સાં સાં, રેં ગં રેં, પં મં પં ગં, રેં ગં રેં સાં, સાં રેં સાં, ધ નિ ધ પ, પ નિ ધ સાં નિ, ગ પ મં પ ગ પ ગ, રે ગ, રે સા।"

આ સ્વરૂપમાં પણ, "પ નિ, ગ, સાં નિ, પ ગ, રે સા" એ એક રાગવાચક ભાગ સ્પષ્ટ છે, એ લક્ષમાં રાખો. શંકરા રાગના પ્રકાર ત્રણ છે, એમ હું પાછળ કહી ગયો, તે પરથી તમને લાગશે કે, આપણને આ સઘળા પ્રકાર પ્રચારમાં જણાશે. પરંતુ મને લાગેછેકે, આમ કહેવું અધિક ઠીક પડશે કે, ઓડવ શંકરા અને પાડવ શંકરા એ બે પ્રકારોજ માત્ર આપણી તરફ દષ્ટિએ પડેછે. આ બંનેમાં મધ્યમ બહુધા વર્જ કરવામાં આવેછે. શંકરા રાગમાં ધૈવત વર્જિત નથી, તથાપિ

તે રાગ બિહાગનુ અંગ લેનારો હોવાથી, તેમા આપોઆપજ ધૈવતને ગૌણત્વ આવેછે જે કાંઈ સઘળી ખુબી તે "નિ, ધ પ, નિ ધ સાં નિ" અને "ગ પે ગ સા" એ બે ટુકડાઓમા છે આ બે તાનો ગાયક કેવી કેવી યુક્તિઓથી પોતાના ગાણામા આણેછે, તે કાળજીથી જોતા જવુ. એ તાનોનુ મહત્વ એવુ તો નિસ્સંશ છે કે, ગાયક આ રાગના બીજા નિયમ તરફ દુર્લક્ષ કરી તે ઠેકઠેકાણે દેખાડે તો, ઘણી રાગહાનિ થતી જણાતી નથી. બહુમતે આ શંકરા રાગને રાત્રિગેયજ માન્યો છે તેનો સમય બિહાગનોજ છે કોઈ કોઈ આ રાગમતનુ ઉત્તરાગ વૈચિત્ર્ય જોઈ, એવુ સુચવેછે કે, બિહાગમા ગાધાર સ્વર વાદી માની તે રાત્રે ગાવો, અને શંકરા રાગમા ષડ્જનુ વાદિત્વ માની તેને સવારનો માનવો આ સૂચના જો સુયુક્તિક હોય, તો પણ તે બહુમતની વિરૂદ્ધ હોવાથી સ્વીકારી શકાય તેમ નથી શંકરા ગાતા ગાયક લોક વારવાર પંચમ પરથી ગાધાર પર અને ગાધાર પરથી ષડ્જપર મીંડ લઈ આવેછે આ કૃત્ય ઘણુજ સુંદર દેખાયછે તે હુ તમને ખાસ શિખવનાર છુ તેવા પ્રકાર તમે માનશ્રીમા જોયોજ છે, પરંતુ હવે, તેજ શંકરા રાગમા કેમ આવેછે, અને મા લશ્રીમાં કેમ હતો, એ વાતો તરફ તમારે લક્ષ આપવુંછે મીંડ એ શબ્દનો હવે તમારી ઓળખાણનોજ છે ગીતસુત્રસાર ગ્રથકાર મિ બેનરજી શંકરા સંપૂર્ણ માનેછે, અને તેમા બને મધ્યમ લગાડવાનુ કહેછે મનેતો મધ્યમ વર્જ્ય કરવો પસંદ છે, અને તમને પણ તેજ મત સ્વીકારવાની ભલામણ કરીશ.

પ્ર૦—લક્ષ્યસગીતકારનુ મત તેવુજ છે કે?

ઉ૦—હા તે તેમજ કહેછે તેનુ વર્ણન આવુ છે

> 'शंकरा षाडवा प्रोक्ता मस्वरेणविवर्जिता ।
> शंकराभरणे मेले रात्र्यां द्वितीययामके ॥
> रिमवर्जा चौडवापि दृश्यते लक्ष्यवर्त्मनि ।
> षड्जो गोवा भवेद्वादी विहागागेन मडन्म् ॥
> मध्यमस्य लघनेन विहागाद्भिन्नतास्फुटा ।
> गांधारस्यापि वादित्वे गान रात्र्यां न दूषितम् ॥"

ભાવાર્થ—શંકરા રાગ ષાડવ છે, અને તેમા મધ્યમ વર્જ્ય છે તેનો થાટ શંકરાભરણ છે અને તે રાત્રીના બીજા પ્રહરે ગવાયછે પ્રચારમા કદી કદી રિ, મ વર્જિત ઓડવ પણ દેખાયછે આ રાગમાં ષડ્જ અથવા ગાધાર વાદી મનાયછે એમા ઘણે ભાગે બિહાગનુ અંગ સુવ્યક્ત થાય છે આમા મધ્યમ

ન ગૃહાગથી કે બિહાગથી ભિન્ન પડેછે. ગાંધારને વાદી માની સંકિર્ણ માનીએ તો બાધ આવશે નહીં.

આ વર્ણન કેટલું સ્પષ્ટ છે તે જોયું ના?

પ્ર૦—બહુજ. તે તદન સરળ છે. અમે આ રાગમાં ગાંધાર વાદી માનીએ ના?

ઉ૦—હા. આ સંકિર્ણ રાગ છે, માટે તેજ વાદી સારો. બિહાગને તો તમે જુદોજ ઓળખી શકશો.

પ્ર૦—બિહાગનું લક્ષણ લક્ષ્યસંગીતમાંથી અમને તમે કહ્યું નથી.

ઉ૦—આ લ્યો તે. ઠીક યાદ કર્યું.

"वेलावलस्य संमेलाज्जातो रागः सुनामकः ।
विहाग इतिविख्यातो गांधारांशग्रहो मतः ॥
आरोहे रिधवर्ज स्यादवरोहे समग्रकम् ।
रात्र्यां द्वितीयके यामे गानं तस्य सुसंमतम् ॥
रिधयोः सति प्राबल्ये स्याद्विलावलशंकनम् ।
अतो गायकोत्तमैः स्तौ लङ्घितौ दुर्बलौ स्वरौ ॥"

ભાવાર્થ.—વેલાવલના મેલમાંથી ઉત્તમ નામ વાળો અને સુપ્રસિદ્ધ બિહાગ રાગ નિકળેછે. તેમાં અંશ ગ્રહ ગાંધાર છે. આરોહણમાં રિ, ધ વર્જ્ય છે, અને અવરોહણ સંપૂર્ણ છે. આ રાગનું ગાયન રાત્રિના બીજા પ્રહરે છે. રિષભ તથા ધૈવત પ્રબલ થયાથી બિલાવલની શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ જણાતો હોવાથી ઉત્તમ ગુણી લોકો તે બંને સ્વરોને દુર્બલ રાખેછે.

બિહાગનું વર્ણન મેં પ્રથમજ કર્યુંછે. તે આ લક્ષણથી ઉત્તમ મળશે. "શંકરા" એટલુંજ નામ આપણને બહુ થોડે ઠેકાણે જણાયછે. શંકરાભરણ એ રાગ સઘળા ગ્રંથોમાં કહ્યોછે. શંકરા અને શંકરાભરણ એ બંને નામો કાનને સરખાં લાગતાં હોવાથી, શંકરાભરણનુંજ ટુંકુ નામ શંકરા થયું હશે, એવું પ્રતિપાદન કરવા પણ કોઇ તૈયાર થાયછે, પરંતુ આપણેતો તે રાગો નિરનિરાળા માનવા એવું મારૂં મત છે. "શંકરા" એ નામ પણ આપણને એક બે ઠેકાણે મળશે.

"રાગમાલા" ગ્રંથમાં મેઘ રાગનો પરિવાર કહ્યો છે, તેમાં "શંકરા" ને તે રાગના પુત્રો પૈકી એક માન્યોછે. જેમકે,

"मल्लार्यथ सोरठीच सुहवी ह्यासावरी कौकणी ।
कांता पंच पुरा पुराणविबुधा एता शासु स्तथा ॥
पुत्रास्तस्य नटोऽथ कानर इत सारंगकेदारकौ ।
शुद्धो शुद्धमल्लारको जलभृतो जालंधर शकर ॥

ભાવાર્થ—મલારી, સોરઠી, સુહવી, આસાવરી અને કોંકણી એ પાંચેને પુરાણા પંડિતોએ મેઘરાગની ભાર્યા કહી છે, અને નટ, કાનરા, સારંગ, કેદાર, શુદ્ધ, શુદ્ધ મલાર, જાલંધર અને શંકરાને તેનાજ પુત્રો માન્ય છે.

અહીં "શંકર" એ નામ સ્પષ્ટ છે, તથાપિ તે રાગનું સ્વર-સ્વરૂપ તમને તે ગ્રંથના વર્ણનથી સમજાય તેવું નથી, કારણ તે વર્ણન આવું છે

'धृतकरतलशस्त्रो धारयन् दिव्यरूपम् ।
जलजविपुलनेत्रो हस्ततांबूलधारी ॥
मलयजपरिलिप्त कंकणधृक्किरीटी ।
प्रथमसुरगणेशै शंकर स्तूयमान ॥"

ભાવાર્થ—જેણે હાથમા શસ્ત્ર ધર્યું છે, જેનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે, જેના નેત્ર કમલ જેવા અને મોટા છે, હાથમા તામ્બૂલ છે, શરીરપર ચંદનની ઉંગી લગાડી છે, કંકણ અને મુગટ ધારણ કર્યાં છે, ગણેશાદિક દેવોએ જેની ઉપાસના કરી છે એવો શંકર છે

સુપ્રસિદ્ધ રાજા ટાગોરના સંગીતસારસંગ્રહ ગ્રંથમા એક ઠેકાણે આ રાગનું વર્ણન આવું આપ્યુંછે

"निषांदांशग्रहन्यासा सपूर्णा शंकराभिधा ।
निशीथाच परंगेया रसे हास्ये प्रयुज्यते ॥"

ભાવાર્થ—શંકરા સંપૂર્ણ છે તેમા નિષાદ અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે મધ્યરાત્રિ પછી ગવાયછે અને તેનો પ્રયોગ હાસ્ય રસમા થાયછે

આ વર્ણન પણ તમને ઉપયોગી થનાર નથી કારણ શંકરા રાગનો થાટ કરી તેનો ખુલાસો એ ગ્રંથમા દેખાતો નથી મને લાગેછે કે, રાજા સાહેબે સંગીત સ્વર સંગ્રહમા જે ગ્રંથોના ઉતારા લીધાછે, તે ગ્રંથ સ્વતંત્ર નિરાળા છાપ્યા હોત, તો બહુ સારૂં થયું હોત કારણ રાગના સ્વર માહિત હોયા શિવાય ફક્ત વર્ણનો શું ઉપયોગી થશે? તે વર્ણનો ફક્ત મોઢે કરી કોઈ ગાયક નામમો શાસ્ત્રનો ડોળ દેખાડવા માત્ર તૈયાર થશે આ પરિણામ કોઇને પણ ઇષ્ટ લાગશે નહીં

પ્ર૦—અમને શંકરા રાગનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—તે આમ થશે.

સા, ગ, પ ગ સા, પ ગ, પ ગ, સા ગ, પ, નિ પ ગ, પ ગ સા । પ નિ સા, સા ગ સા, સા ગ પ ની પ ગ, ગ પ ગ સા, નિ નિ ધ પ, ગ પ ગ સા । નિ સા ગ પ, નિ ધ પ, ગ પ નિ ધ, સાં નિ ધ પ, પ ગ રે, પ ગ સા । સા રે સા, સા ગ પ ગ સા, નિ સા ગ, નિ ધ સાં, નિ પ ગ પ ગ, રે સા । ધ નિ ધ પ, સાં નિ પ, સા ગ પ, નિ ધ સાં નિ નિ પ, પ ગ, ગ પ ગ, સા । સાં સાં, નિ પ, પ નિ ધ સાં, નિ નિ પ, પ, પ ગ, ગ પ ગ રે સા, સા સા ગ ગ, પ ગ, રે સા, સાં ગં સાં, નિ પ, ગ ગ, પ ગ, રે સા । પ પ સાં, સાં, સાં રેં સાં, સાં ગં પં ગં, પં ગં સાં, પં પં ગં પં, ગં સાં, સાં નિ પ, નિ ધ, સાં નિ પ, સા ગ પ પ, સાં ગં સાં, નિ પ, ગ ગ પ પ, ગ પ ગ સા ।

અહિંયાં ક્યાંક ક્યાંક રિ ધ સ્વરો ખસૂસ લગાડવામાં આવ્યાછે. આ રાગને માલશ્રીથી નિરાળો કરવાની આ યુક્તિ સારી છે.

આપણને કદી કદી પ્રચારમાં ગાયક શંકરાભરણ, શંકરાઅરણ એવાં પણ નામો કહેતા જણાયછે. તેઓ નિયમતો ક્વચિતજ કહી શકેછે. પરંતુ તમે કાળજી પૂર્વક શોધવા જશો તો એવું જણાશે કે, તે ગાયક ઉત્તરાંગમાં શંકરાને " સાં નિ પ, નિ, સાં નિ પ " એ તાનોથી સંભાળી, પૂર્વાંગમાં રિ અને કદી કદી એક અથવા બે મ લઈ, નિરનિરાળા પ્રકાર ઉત્પન્ન કરેછે. બિહાગમાં આરોહમાં રિ સ્વર હોતો નથી, તે લઇએ તો, નિરાળોજ પ્રકાર માનવો પડશે. રિ લેવાથી કલ્યાણ જેવો પ્રકાર દેખાવા માંડે કે, ઉત્તરાંગનું ઠરેલું રૂપ આગળ પાડવામાં આવેછે. એક ગાયકે તો, પૂર્વાંગમાં રિ કોમલ લઈ અને ઉત્તરાંગમાં શંકરાનું નિયત અંગ રાખી મને એક શંકરા પ્રકાર દેખાડ્યો. નામ માત્ર તે કહી શક્યો નહીં. શંકરાઅરણ એ પ્રકાર શંકરા અને અરૂણના મિશ્રણથી થયો હશે, કે કેમ? તે કોણ જાણે ? સંગીતસાર ગ્રંથમાં મિશ્રરાગનું એક કોષ્ટક આપ્યું છે તેમાં " અરૂણ " એ નામનો રાગ મલ્લાર, કાનડા, અને નટના યોગે થાય છે, એમ કહ્યુંછે. પરંતુ તે અરૂણનો યોગ શંકરા રાગથી કર્યો હશે એમ કહેવું સુયુક્તિક દેખાશે નહીં. હાલ આપણે આ સ્વરૂપો વાદગ્રસ્ત છે, એટલુંજ સમજશું.

પ્ર૦—હવે અમે શંકરા સમજ્યા, હવે બીજો એકાદ રાગ લ્યો.

ઉ૦—હવે આપણે કકુભ અથવા કુકુભ લઇશું. કુકુભ એ બહુ પ્રાચીન નામ હોય એમ જણાયછે. રત્નાકરમાં જે ત્રીસ ગ્રામરાગો કહ્યાછે, તેમાં કુકુભ પણ

એકછે કકુભ તથા કુકુભ એ બે નિરાળા પ્રકારછે, એમ કોઇ કહેછે, પરતુ પ્રચારમા તેવો ભેદ કોઇ માનતા નથી એવો મારો મતછે પ્રચારમા આપણે કુકુભ એ નામ હમેશા સાભળીએ છીએ. કુકુભ એ બિલાવલનો પ્રકાર છે, એવો બહુમત છે ગ્રથમા (સસ્કૃત) કુકુભબિલાવલ એવુ સયુક્ત નામ ક્યા પણ જણાતું નથી, એ ખરૂ છે પરતુ પ્રચારમા આને બિલાવલ ભેદ માનેછે એ પણ ખરૂ છે આ રાગમા સઘળા શુદ્ધસ્વરો લાગેછે જ્યારે જ્યારે તેમા અનચ્યાનો ભાગ ખસુસ દેખાડવામા આવેછે, ત્યારે માત્ર કદી કદી ગાયક ધૈવત સગતે કોમલ નિષાદનો સ્પર્શ કરી જાયછે આ રાગ જો એક બિલાવલ પ્રકાર હોય તો, તેમા બિલાવલનુ મુખ્ય અગ હોવુ સાહજીકજછે આપણે જાણીએ છીએ કે, બિલાવલ એ રાગ ઉત્તરાગવાદી અને અવરોહમા સ્પષ્ટ થનારોછે બિલાવલ ની મુખ્ય પારખ તેના અતરાના “ પ પ, ધ નિ ધ, નિ સા ” સા રે સા નિ ધ, પ, ” એ સ્વરોથી થાયછે, એ પણ આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે આ ભાગ કુકુભમા આવે તો તેમા નવાઈ કાઇજ નથી.

તેજ પ્રમાણે “ ધ નિ ધ પ મ, પ મ ગ, મ રે સા ” એ અલચ્યાનો ભાગ પણ આ રાગમા ક્યાક ક્યાક તમારી દ્રષ્ટિએ પડશે હવે મુખ્ય મુદ્દાનો પ્રશ્ન એવોછે કે, આ રાગમા પૂર્વાંગમા ક્યા રાગનું મિશ્રણ કરવુ ? મે તમને કહ્યુ હતું તે યાદ હશે કે, ઝિંઝોટી જયજયવતી બિહાગ, ગૌડ, વિગેરે રાગોનો બિલાવલથી યોગ કરી, ગાયકોએ બિલાવલના નિરનિરાળા ભેદો ઉત્પન્ન કર્યાંછે કોઇ કહેછે કે બિલાવલમા ઝિંઝોટી મેળવ્યાથી કુકુભ થાયછે બીજાઓ કહે છે કે, જયજયવતી મેળવ્યાથી તેમ થશે આપણે આ બીજુ મત સ્વીકારશુ લક્ષ્યસગીતમા તેમજ કહ્યુછે રાગતરગિણીકારના મતે કેદાર, પૂર્વી અને વેલાવલીના સયોગથી કકુભરાગ ઉત્પન્ન થાયછે તે કહેછે “ **केदारीपौरवीवेलावलीभि ककुभा मता** ” જયજયવતીમા સોરટ, ગૌડ અને બિલાવલ એ ત્રણ રાગોનો યોગ છે, એમ માનેછે કુકુભમા વચ્ચે વચ્ચે આરોહમા ગાધાર વર્જ કરનારા ભાગો પણ આવેછે જેમકે, “ રિ રિ પ પ, મ ગ રે ગ સા, રે રે, ” “ રે રે, મ મ, પ પ, ધ નિ ધ પ મ ગ રે ગ સા રે રે ” ગાયક રાગ ગાતા હોય ત્યારે કદી કદી આપણને—મુખ્યત્વે કરી મિશ્રરાગોમા—નિયમ ઠરાવવા મુસ્કેલ પડેછે, કારણ તેમા નિરનિરાળા રાગોના ટુકડા પોતપોતાના નિયમોએ દાખલ થએલા હોય છે Capt Willard સાહેબે પોતાના ગ્રથમા કુકુભના અગભૂત રાગોના નામો આમ આપ્યાછે ‘ બિલાવલ, પૂર્વી, કેદાર, દેવગિરી માડ ’ આ માહિતીનો તમે ઘણો ઉપયોગ કરી શકો એમ લાગતું નથી કારણ આ રાગોનુ મિશ્રણ ક્યા અને

કેમ કરવું, એ મુદ્દા પરની માહિતી ક્યાં મળશે? કુકુભ રાગ બિલાવલનો એક પ્રકાર હોવાથી સવારે ગાવોછે, એ જુદું કહેવાની જરૂર નથી. આ રાગમાં જયજયવંતીનો યોગ માનવાનો હોવાથી તમને વચ્ચે વચ્ચે, કેટલીક તાનોમાં આરોહમાં ગાંધાર સ્વર વર્જ કરેલો દેખાશે. જેમકે, "રે રે, મ મ, પ પ સાં" જયજયવંતીમાં સોરટ, ગોડ અને બિલાવલરાગ ભળે છે એ મેં કહ્યું હતું. કોઈ પંડિત કુકુભમાં હમેશાં આરોહમાં ગાંધાર સ્વર વર્જ કરવાનું કહેછે, પરંતુ પ્રચારમાં તમને ગાયક બિલાવલનું અંગ દેખાડતી વેળાએ આરોહમાં તે સ્વર પણ લેતા જણાશે. રાગની સઘળી કુંચી, તે તેના જયજયવંતીના ટુકડાપર હોવાથી તે ભાગ તમે ઉત્તમ ધ્યાનમાં રાખો, એટલે થયું. તે ટુકડો બહુધા પ્રારંભમાંજ હોયછે. અવરોહમાં કોમલ નિષાદ સારો સ્પષ્ટ દેખાડવામાં આવેછે, કારણ તે અલય્યા બિલાવલનું અંગ દેખાડેછે. આ રાગમાં જ્યાં જ્યાં ગાંધાર લાગેછે, ત્યાં ત્યાં તે તદન સ્પષ્ટ લાગતો હોવાથી સોરટ રાગ દૂર કરી શકાયછે.

પ્ર૦—અમને આ રાગનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—ઠીક છે, તેમ કરીશું.

"પ પ મ ગ રે ગ, સા, રે, સા, પ, નિ સા, રે રે, મ પ, મ ગ રે ગ સા । ધ નિ ધ પ, ધ મ ગ, રે ગ સા, રે ગ મ પ, મ ગ મ, રે સા, સા રે સા, રે મ પ, ધ મ, ગ મ, રે સા સાં નિ ધ નિ ધ પ, મ ગ મ રે સા । નિ સા નિ ધ નિ ધ પ, સા, રે પ મ પ ધ મ ગ રે ગ સા, મ પ ધ પ ધ મ ગ, મ રે સા । પ પ, ધ નિ ધ, નિ સાં, સાં, ધ નિ ધ, સાં, રેં સાં ધ નિ પ, ગ મ રે ગ પ ધ, રેં સાં, ધ નિ પ, ધ પ મ ગ રે ગ સા, રે રે, રે ગ ગ મ ગ રે સા, સા."

આ રાગ ગાવો સહેલો નથી, માટે હું ક્યાં ક્યાં અને કેમ થોભુંછું એ તરફ તમે સારૂ લક્ષ આપો. આમાં પંચમ વાદી સ્વરછે અને રિષભ સંવાદી છે. આ રાગમાં જો કે, જયજયવંતીનો અંશ છે, તોપણ તે રાગનું મુખ્ય અંગ જે "રે ગ રે સા, નિ ધ પ, પ રે," તે આ રાગમાં ન હોવાથી આ રાગ ભિન્ન છે. અહિં કોમલ ગાંધાર તદન વર્જ કરવો એટલે થયું. કુકુભમાં વચ્ચે વચ્ચે રિ, પ સ્વરોની સંગતિ બહુ સુંદર દેખાય છે?

પ્ર૦—આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ રાગ વિષે શું કહ્યુંછે?

ઉ૦—દક્ષિણ તરફ કેટલાક ગ્રંથોમાં આ રાગ કહ્યો નથી. જેમાં તે કહ્યોછે તેમાં આમ કહ્યુંછે.

पारिजातेः—

> पचमोद्ग्राहसपन्ने धहीने ककुभे पुनः
> तीव्रगांधाररहित्य मारोहे चावदन् बुधा ॥

ભાવાર્થ —કકુભરાગમા પચમ ગ્રહ છે, ધૈવત વર્જિત છે, અને આરોહમાં તીવ્ર ગાધાર લેવાતો નથી એમ પડિતો કહેછે.

संकीर्णरागाध्याये –

> 'देवश्रीमार्लव पूर्वा केदारश्चविलावलः ।
> अन्योन्ययोगतस्तेषां ककुभाजनिरुच्यते ॥"

ભાવાર્થ.—દેવશ્રી, માલવ, કેદાર, અને બિલાવલ એ ચારે રાગોનો અન્યોન્ય યોગ થઇ કકુભની ઉત્પત્તિ થાયછે, એમ કહેવાયછે.

संगितानुपविलासेः-

> पूर्वीशंकरभूपाख्य केदारश्चविलावलः ।
> एतेभ्य ककुभो रागो जात. शांतिकरो नृणाम् ॥'

ભાવાર્થ—પૂર્વી, શકરાભરણ, કેદાર અને બિલાવલ મળીને, સર્વ જનોને શાતિ કરનારો કકુભરાગ થાયછે.

રાગતરગિણીકારે કુકુભને " કર્ણાટ " સસ્થાનમા નાખ્યોછે તે થાટનુ વર્ણન આનુ કરેછે शुद्धेषु सप्तस्वरेषु गांधारश्चेत् मश्रुतिद्वयं गृह्णाति तदा कान-राख्यातं सस्थान भवति"

આ કાનરા થાટમા તેણે જે રાગ નાખ્યાછે, તેમના નામો આના છે —

> "षाडवः कानरो रागो देशीविख्यातिमागत ।
> वागीश्वरीकानरश्च खंमाईची तुरागिणी ॥
> सोरठ. परजो मारुः जैजयती तथापरा ।
> ककुभाविच कामोद- कामोदी लोकमोदिनी ॥"

× × × ×

ભાવાર્થ —કાનરા થાટમાથી, દેશી વિખ્યાતિ પામેલો પાડવ કાનડા, વાગીશ્વરી કાનડા, ખમાઇચી, સોરઠ, પરજ, મારૂ, જૈજયતી, કકુભ, કામોદ, અને લોકોને આનદ આપનારી કામોદી નિકળેછે.

लक्ष्यसंगीतेः—

"स्याच्छुद्धस्वरसंमेलाद्रागः ककुभनामकः ।
वेलावलप्रभेदोऽयं रिपसंवादशोभनः ॥
रिपयोः संगतिश्चित्रा सर्वेषांस्यान्मनोहरा ।
वेलावलावरोहेण भवेद्रागप्रसूचनम् ॥
कंपन मृषभेऽत्र जयावंती प्रदर्शयेत् ॥"
अभावे तु कोमलस्य गांधारस्य नसाभवेत् ॥"

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધ સ્વરના થાટમાંથી કકુભ રાગ ઉત્પન્ન થાયછે. તે એક બિલાવલ પ્રકાર છે. તેમાં રિ, પ સંવાદી સ્વરો છે. આ રિ, પ સ્વરોની સંગતિ સર્વને મનોહર થાયછે. અવરોહણમાં બિલાવલના ભાગ ઉપરથી રાગનિર્ણય થઈ શકેછે. રિષભ સ્વર ઉપર જે કંપન આવેછે તેથી જયાવંતીનો ભાસ થાયછે, પરંતુ કોમલ ગાંધાર ન આવવાથી જયાવંતી થતી નથી.

આ મત પ્રચલિત સ્વરૂપથી મળેછે, માટે તે તમે સ્વીકારો.

પ્ર૦—હા, અમે તેમજ કરશું. હવે આગલો રાગ લ્યો.

ઉ૦—હવે તમને "સરપરદા" રાગ કહુંછું. સરપરદા એ યાવનિક નામ છે. આ રાગ અમીર ખુશરૂએ જે કાંઇ નવીન રાગો પ્રચારમાં આણ્યા, તે પૈકી એક છે એમ કહેવાયછે. રાગવિબોધમા કર્ણાટગૌડ પરની ટીકામાં કેટલાક મુસલમાની રાગોનાં નામો આપ્યાંછે તેમાં આ નામ પણ છે. કર્ણાટગૌડ રાગમાં બિલાવલ મેળવ્યાથી સરપરદા થશે, એમ તેમાં કહ્યુંછે. આટલી માહિતીથી તે રાગની કલ્પના આપણે યથાયોગ્ય કરી શકશું એમ નથી, પરંતુ આ રાગમાં બિલાવલનો ભાગ છે એ એક મહત્વની વાત ગણી શકાશે. જે અર્થે આને મુસલમાન લોકોએ પ્રચારમાં આણેલો એક પ્રકાર માન્યોછે, તે અર્થે તેના નિયમ જુના સંગીત ગ્રંથોમાં મળવા શકય નથી. લક્ષ્યસંગીતમાં આ રાગ કહ્યોછે, અને તમને તે ગ્રંથનું મત સગવડભર્યું છે.

પ્ર૦—આ રાગ બિલાવલ પ્રકાર હોવાથી ઉત્તરાંગ વાદી, અને પ્રાતર્ગેય તો હશેજ, પણ આમાં વાદી સ્વર કયો લેવો?

ઉ૦—તે ષડ્જ છે અને સંવાદી પંચમ છે. કોઈ કોઈ આમાં ગાંધાર વાદી માનેછે, પણ આપણે તેમ માનનાર નથી.

પ્ર૦—બિલાવલમાં ધ, ગ મહત્વ પામતા હોવાથી તેઓ તેમ કહેતા હશે, ખરૂંને?

ઉ૦—હા, તમે બરોબર સમજ્યા સરપરદામા યમન, અલ્હયા અને ગૌડ એ ત્રણેનો મેળાપ છે, એવી સાધારણ સમજુત છે.

પ્ર૦—એ ત્રણ રાગના મુખ્ય અગ અમે આના ધ્યાનમાં રાખ્યાં છે "નિ રે ગ, રે ગ, રે સા," "ધ નિ ધ પ, મ ગ, મ, રે સા," "રે ગ રે, મ ગ;" સરપરદામા આ સઘળા અમારી દ્રષ્ટિએ પડશે કે?

ઉ૦—તમે બહુ કાળજીથી જોવા માંડશો તો, તે જરૂર દેખાશે. બીજી પણ એક વાત તરફ તમારૂ ધ્યાન ખેંચી રાખુછુ, અને તે એ કે, આ રાગમા ક્યાંક ક્યાંક બિહાગ સરખો ભાગ પણ દેખાશે.

પ્ર૦—બિહાગની પકડ તો તમે અમને "ગ મ પ મ ગ, રે સા" એવી કહી રાખીછે.

ઉ૦—મે કહેલી વાતો તમે સારી રીતે ધ્યાનમા રાખી હોય એમ જણાય છે. મને લાગેછે કે, હવે ધિમે ધિમે મારી ઘણી મહેનત બચાવશો સહેજ ઈશારાથી પણ ઘણીક વાતો તમારા લક્ષમા આવતી જશે, એમ હવે મને દેખાવા માડ્યુ છે. મને તે થકી આનદજ છે, કારણ હજી આપણને ઘણા એક રાગો જોવા રહ્યા છે. તમે ઝટપટ સમજવા માંડ્યાથી મને ઘણી પુનરૂક્તિ કરવી પડશે નહીં. હું વચ્ચે વચ્ચે તેમ કરૂછુ, એ તમને દેખાયુજ હશે. તમે બુદ્ધિવાન્ છો એ ખરૂં, પરંતુ આ વિષય તમને તદન નવો છે, માટે ખસુસ તેમ કરવુ પસદ કર્યું. તે થકી તમારૂ નુકસાન કાઇજ નથી.

પ્ર૦—તેથી સામો અમને ફાયદોજ થયો આ સરપરદા લોકપ્રિય રાગ છે કે? તેમ હોયતો એ પણ એક લક્ષમા રાખવા જેવુ ઉદાહરણ છે.

ઉ૦—હા, તે બહુજ લોકપ્રિય છે. તે મુસલમાની પ્રકાર હોઈ આપણા લોકને આટલો બધો પસદ પડ્યો, માટે તમે પુછતા હશો અમારા લોક બિચારા કેવળ ઉદાર મનનાજ છે મધુર સ્વરૂપ જણાયુ કે, તે ગોઇએ તેવુ હોય તો પણ તેઓ તેને આદરથી સ્વીકારશે ગ્રથકાર શુ કહેછે તે જુઓ

"रंजनाद्रागताप्रोक्ता सर्वेषामितिसमतम् ।
यद्यत्स्यात्तद्गुणोपेत मानमप्यर्हयेत् सताम् ॥
कैश्चिद्यावनिके प्रश्चैरूद्गीतमविशंकितम् ।
अस्मत्संगीतभाण्डारमिती मतं नचाञ्जलम् ॥
सर्पर्दातुरूक्तोडी हिजेजो बाखरेजक ।
पुष्कर्इराखजूल्फौ नवरोजी हुसेनिका ॥

उज्वलो मूसली चैव ग्रहपंचसुगादुगाः ।
संतो यावनिका रागः सोमनाथेन लक्षिताः ॥
नमे दोषास्पदं भाति तत्र किंचिद्धि न्यायतः ।
मते मम भवेन्नूनं संगीतोन्नतिरेव सा " ॥

ભાવાર્થ.—" જેથી રંજન થઈ શકે તે રાગ " એ તત્વ સર્વનેજ કબુલ છે. માટે જેનામાં રંજકત્વ ગુણ હોય તેજ માન પણ પામી શકશે, એ ખુલ્લુંજ છે. કોઇ કોઇ વિચક્ષણ યાવનિક પંડિતોએ આપણું સંગીતભાંડાર ઉન્નીત કીધુંછે એમાં કાંઇ સંશય નથી. સર્પર્દા, તુરૂષ્ક તોડી, હિજેજ, બાખરેજ, પુષ્કઈશખ, જુલુફ, નવરોજ, હુસેની વિગેરે રાગો કેવળ મુસલમાની હોવા છતાં સોમનાથ પંડિતે પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કર્યાછે. હું તો તેમાં કાંઇ દોષ જોતો નથી. ખરૂં જોતાં આપણા સંગીતમાં આ ઘટતો વધારોજ થયો છે, એમ પણ હું માનીશ.

પ્ર૦—અમારો મત પણ તેવોજ છે. રંજન કરવા જેવું સ્વરૂપ હોયકે, તેને રાગ કહેવો યોગ્યજ છે. સરપરદામાં બિહાગની છાયા દેખાઇ શકશે, એમ તમે કહ્યું. જ્યાં તેવો પ્રકાર દેખાશે ત્યાં આરોહમાં રિષભ લઇ અને અવરોહમાં અલય્યાનો ભાગ મુખ્યત્વે કરી ધ નિ ધ, પ, મ ગ, મ રે સા લેવાથી, તે સહેજ દૂર કરી શકાશે, નહીં વારૂ ?

ઉ૦—તમે ખરોબર કહ્યું. આપણા ગાયક એમજ કરેછે.

પ્ર૦—અમને લાગેછે કે, હવે તમે આ રાગનું સ્વરૂપ સ્વરોથીજ કહો, અને લક્ષ્યસંગીતકારનું મત કહો. આ રાગ પ્રાચીન ગ્રંથમાંતો ન હશેજ.

ઉ૦—પ્રથમ તો ચતુર પંડિતનું મત કહુંછું.

"शुद्धस्वरसंमेलने सर्पर्दा रागिणीमता ।
विलावलप्रकारोऽयं प्रातःकालोचितः पुनः ॥
सपयोरत्र संवादः स्वीकृतो बहुसंमतः ।
अवरोहे सनिश्चयं विलावलप्रदर्शनम् ॥
गांधारस्य केचिदिह वादित्वमादिशंति तत् ।
मते तेषां धैवतोऽपि महत्वमाप्नुयाद्भृशम् ॥
यद्यप्यत्र बिहागस्य किंचिद्रूपं समुद्भवेत् ।
आयतो रिषभो नूनं श्रोतृभ्रांतिं निवारयेत् ॥
यमनालायिकागौडा रागिण्यामत्र मिश्रिताः ।
इतिकेचित्संगिरंति लक्ष्यसंगीतकोविदाः ॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ સ્વરોના થાટમાંથીજ સર્પર્દાની ઉત્પત્તિ માની છે આ એમ બિલાવલ પ્રકાર ગણાય છે અને તેનો સમય પ્રાતઃકાલનો છે અને બહુમતથી સા, પ સ્વરોનો સંવાદ છે આરોહમાં બિલાવલનુ રૂપ સ્પષ્ટ જણાય છે કોઈ પંડિતો ગાધારને વાદિત્વ આપે છે અને તેમના મતે ધૈવત પણ મહત્વનો સ્વર છે આ રાગમાં જો કે થોડું બિહાગનું અંગ નજરે પડે છે, તોપણ તેમાં રિષભ મોટો (એટલે લાંબો અને સ્પષ્ટ) આવતો હોવાથી સાંભળનારને ભ્રાંતિ રહેતી નથી આ રાગિણીમાં યમન અનૈયા અને ગૌડ મળે છે એમ લક્ષ્ય પંડિત કહે છે

આમાની ઘણીખરી વાતો તો મે તમને કહીજ છે, હવે આ રાગનું સ્વરૂપ કહું છુ તે જુઓ

સા, રે ગ મ, ધ ધ પ, પ મ પ મ ગ, ગ મ ગ રે, સા, ગ મ ધ પ ગ મ રે સા । ગ રે સા, સા રે ગ મ, રે રે સા, ધ પ ધ મ ગ, મ પ મ ગ રે રે સા । સા રે સા, નિ સા, પ ધ નિ સા ગ રે ગ મ પ, ગ મ રે સા, રે ગ મ ધ ધ પ । ગ મ પ, ધ ધ પ, મ પ, ધ નિ ધ પ, મ ગ, રે ગ મ ગ મ પ મ ગ મ રે, સા, ધ પ । નિ ધ નિ સા, નિ ધ પ, ધ પ, નિ ધ પ, મ પ ધ નિ સા નિ ધ પ, મ ગ, ગ મ, ધ ધ પ, મ પ મ ગ મ રે, સા । મ પ, ધ નિ ધ, નિ સા, સા રે ગ મ ગ રે સા, સા નિ ધ પ, ગ મ, ધ નિ ધ, નિ પ ધ નિ સા સા રે સા, નિ ધ ધ પ, ગ મ રે, સા, સા, રે ગ મ, ધ ધ પ ।

પ્ર૦—આ સ્વરૂપ અમને તદ્દન સ્વતંત્ર જણાય છે આમાં નિરનિરાળે ઠેકાણે શોભામાં મોટી ખુબી છે, નહીં વારુ? હવે અમે આ ઓળખી શકશું, એમ લાગે છે

ઉ૦—આ સાભળી મને સંતોષ થયો હવે આપણે નટ બિલાવલ રાગ લઈશું પણ તે કહેવા પૂર્વે 'નટ' રાગનો વિચાર કરવો પડશે

પ્ર૦—તે ખરૂ છે અમને યમની બિલાવલ સમજાવવા પહેલા બિલાવલ સમજાવવો પડયો હતો તે અમને યાદ છે કાઈ હરકત નહીં પહેલા નટ કહો તે પણ આજ થાટનો રાગ છે ના?

ઉ૦—હા તે આજ થાટમાં છે પ્રથમ આપણે નટરાગજ લઈશું બિલાવલતો તમને મ્હોંજ છે નટરાગને પ્રચારમાં—ગ્રથમાં પણ—નાટ કહે છે પુસ્તક ગ્રથોમાં "શુદ્ધનાટ" એવું નામ જણાતુ હોવાથી મનમાં એમ ખોટી શંકા ઉત્પન્ન થાય

છે કે, શુદ્ધનાટ અને નાટ એ બંનેને ભિન્ન રાગો માનવા કે કેમ? તેમ કરવું, એમ પણ કોઇ ગાયક સૂચવે છે, તેનું કારણ હવે તમારા લક્ષમાં આવશેજ. આ નાટ રાગ બીજા અનેક રાગોથી મિશ્ર થઈ પ્રચારમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે; જેમકે, કામોદનાટ, કેદારનાટ, હંમીરનાટ ઈત્યાદિ. પરંતુ પ્રથમ આપણને તેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ જોઇ રાખવું જોઇએ. આ રાગનો થાટ બહુમતે શંકરાભરણ છે. પ્રચારમાં આમાં કોઈ કોઇ આરોહમાં પંચમ સંગતે થોડો તીવ્ર મધ્યમ સ્વર લઇ દેખાડે છે, પરંતુ તે સ્વર તદ્દન ગૌણજ રાખે છે. આ રાગ રાત્રે બીજા પ્રહરે ગવાય છે. એમાં મધ્યમ સ્વર વાદી છે, અને તે વ્યસ્ત અથવા છુટો રાખવામાં આવે છે. આ કૃત્ય રાગનું સ્વરૂપ તદ્દન નિરાળું દેખાડે છે.

પ્ર૦—ત્યારે તો તેને કેદાર જેવું થોડુંક રૂપ આવતું હશે?

ઉ૦—હા, તેવો થોડોક ભાસ થશે, પરંતુ કેદારમાં ગાંધાર સ્પષ્ટ નથી, આરોહમાં રિ નથી અને અવરોહમાં ધ વર્જિત નથી, એ તમે જાણોજ છે, અહિંયાં "રે ગ મ પ, સા રે સા," એવો સ્વરક્રમ હમેશાં દ્રષ્ટિએ પડશે.

પ્ર૦—આ રાગ થોડોક છાયાનાટ જેવો દેખાતો હશે કે?

ઉ૦—બરાબર ઓળખ્યો. કેટલેક પ્રમાણે તે તેવો દેખાશે ખરો, પણ છાયાનટમાં કેદાર અંગ ન હોવાથી તે રાગ જુદો થશે.

પ્ર૦—શ્યામ રાગમાં કેદારનું અંગ છે, એમ તમે કહ્યું હતું, તેનાથી આ રાગ કેમ દૂર થાયછે?

ઉ૦—તેમાં તીવ્ર મધ્યમ મોટો અને ઘણો મધુર સ્વરછે. તેમજ "મ રે સા" એ સ્વરો મીંડમાં લેવાયછે. અહિંયાં તેવા પ્રકાર નથી. આ નાટ રાગનો ઉઠાવ આમ સારો દેખાશે, જુઓ. "સા, સા, ગ મ મ, મ, પ મ ગ, ગ મ."

પ્ર૦—આમાં થોડોક ગૌડસારંગનો ભાસ થશે નહિકે?

ઉ૦—થશે, પરંતુ ત્યાં "રે ગ રે મ ગ, પ રે સા" એ તાન ઠેક ઠેકાણે આવી તે રાગને બીજા સઘળા રાગો થકી બચાવશે.

પ્ર૦—ખરૂંજ, તે અમે વિસર્યા. ઠીક, આગળ ચાલો.

ઉ૦—આ રાગમાં અવરોહમાં ધ ગ, સ્વરો વર્જ કરેછે. ગાયક આ કૃત્ય બહુ ખુબીથી કરેછે. "સાં નિ ધ નિ પ, મ ગ મ રે સા" એવી તરાહનો અવરોહ થયો કે, નિયમ સંભાળ્યા જેવું થાય છે.

પ્ર૦—એ મધ્યમના રાગોમા અવરોહમા આરીજ તરાહથી ગ વર્જ કરવા વિષે તમે કહ્યુ હતુ, નહિ વારૂ ?

ઉ૦—તમે બરાબર ધ્યાનમા રાખ્યુ છાયાનટ, કામોદ શ્યામ વિગેરે રાગોમા તમે તેવા પ્રકાર જોયાજ છે અવરોહમા ગાધારની આવી સ્થિતિ જોઇ કેટલાક માર્મિક ગાયકો એમ પણ સૂચવે છે કે, આવે પ્રસગે ત્યા નાટરાગનો અશ મિશ્રિત હોય છે પણ તે હશે આ રાગ સાવધાન ગાતી વેળાએ ગાયક પોતાના નિયમ સારા સભાળે છે, પણ જલદ ગાવામા તે તેમ રહેતા નથી. શાણા ગાયકો નિયમ તુટેલા જોઈ વચ્ચે વચ્ચે શ્રોતા સામુ આ રાગનુ ફેરેલુ અગ સ્પષ્ટ માડિછે, અને મુખ્ય રાગને વિસરવા દેતા નથી આ ભાગ મે તમને પ્રથમજ કહ્યો છે આ નાટ રાગના ગાવામા તમને છાયા કામોદ અને બિલાવલ એ ત્રણ રાગોનો ભાસ ક્યાક ક્યાક થશે, પરતુ તે રાગો તમે સહેજમા નિરાળા કરી શકશો.

પ્ર૦—બિલાવલમા તો ઉત્તરાગ વાદી હોવાથી તે સ્વરૂપ સહેજે નિરાળુ થશે છાયા અને કામોદમા વ્યસ્ત મધ્યમ નથી, અને અવરોહમા ધૈવત છે, માટે તે રાગો નિરાળા રહેશેજ

ઉ૦—વાહ ! વાહ ! આ સર્વ તમે ઉત્તમ સમજ્યા આનુજ નામ પદ્ધતિ હવે તમને આ રાગ વિષે અધિક માહિતીની જરૂર નથી. હવે આપણે એક બે ગ્રથમતો જોઇશુ

रागविबोधे —

> " मेलेतु शुद्धनाट्या शुचिसमपास्तीव्रतमरिमृदुमौच ।
> तीव्रतमधमृदुसमतो रागा स्यु शुद्धनाटाद्या ।
> नाट शुचि प्रदोषे सांशन्यासग्रह पूर्ण ॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધનાટ મેળમા સા મ, પ શુદ્ધ છે તેમજ તીવ્રતમરી મૃદુમ તીવ્રતમધ અને મૃદુસા આવે છે આ મેળમાથી શુદ્ધનાટ વિગેરે રાગો નિકળે છે, અને તે પ્રદોષકાળમા ગવાય છે.

આ પ્રકાર આપણો નથી આમા બે ગાધાર અને બે નિષાદ છે, અને આપણા શુદ્ધ રિ, ધ બિલકુલ નથી

स्वरमेलकलानिधौ —

> ' शुद्धस्वरास्तुसमपा पट् श्रुतृषभधैवतौ ॥
> च्युतमध्यमगाधार श्च्युतषड्जनिषादक ।
> स्वरैरेभिः सयुक्त शुद्धनाट्याख्यमेलक ॥'

ભાવાર્થ.—શુદ્ધનાટ મેલમાં સા, મ, પ શુદ્ધ છે, રિષભ ધૈવત ષટ્ શ્રુતિક છે, ચ્યુત મધ્યમ ગાંધાર તથા ચ્યુત ષડ્જ નિષાદ છે.

આ થાટ પણ રાગવિબોધના થાટથી મળે છે.

चतुर्दंडिप्रकाशिकायाम्:—

" षड्जः षट्श्रुतिको नाम रिषभोऽतरसंज्ञकः ।
गांधारस्तु मपौशुद्धौ षट्श्रुतिर्धैवतस्वरः ।
काकल्याख्यनिषादश्चे देतावत्स्वरसंभवः ॥"

ભાવાર્થ.—શુદ્ધનાટ થાટમાં ષડ્જ, ષટ્શ્રુતિક ઋષભ, અંતર ગાંધાર, મધ્યમ પંચમ શુદ્ધ, ષટ્શ્રુતિક ધૈવત અને કાકલી નિષાદ, સ્વરો આવે છે.

આ થાટ પણ રાગવિબોધનાજ થાટથી મળે છે.

चंद्रोदये:—

" निगौयदात्रिश्रुतिकौ भवेतां ।
लघ्वादिकौ षड्जकमध्यमौच ॥
तथाविशुद्धाः समपा भवंति ।
विशुद्धनट्टाव्हयकस्य मेलः ॥
सांशग्रहांतः सकलस्वरश्च ।
स्याच्छुद्धनट्टोहानि तूर्ययामे ॥"

ભાવાર્થ.—જ્યારે નિ, ગ ત્રિશ્રુતિક હોયછે, ષડ્જ અને મધ્યમ લઘુ સંજ્ઞક હોયછે અને સા, મ, પ શુદ્ધ હોયછે, ત્યારે તે મેલને શુદ્ધ નાટમેલ કહેછે.

શુદ્ધનાટ રાગમાં ષડ્જ અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે તે સંપૂર્ણ હોઈ દિવસના ચોથા પ્રહરમાં ગવાયછે.

આ થાટ પણ રાગવિબોધમાં કહ્યાપ્રમાણેજ છે.

पारिजाते:—

" रिस्तुतीव्रतरो यस्मिन् गांधारस्तीव्रसंज्ञकः ।
धस्तुतीव्रतरः प्रोक्तो निषादस्तीव्रनामकः ॥
अवरोहे धगौनस्तो नाटे रिस्वरमूर्छना ॥"

ભાવાર્થ.—જેમાં રી તીવ્રતર છે, ગાંધાર તીવ્ર છે, ધ અને નિ પણ તીવ્ર છે અવરોહમાં ધ, ગ વર્જિત છે અને રી ની મૂર્છના છે, તે નાટરાગ કહ્યોછે.

આ વર્ણન આપણા પ્રચારથી ઉત્તમ મળેછે, ખરૂના? પુષ્કળ ગાયકો અવરોહમા ધૈવત વર્જ કરવાનુ પસદ કરતા નથી તેવુ એક સ્વરૂપ પારિજાતમા છે, તે પણ તમે ધ્યાનમા રાખો

" वेलावलीसमुद्भूतो मांशो रिन्यासको नट ।
अवरोहे गहीन स्या द्गाधारादिकमूर्छना ॥"

ભાવાર્થ.—નટરાગ વેલાવલી થાટમાથી નિકળેછે તેમા મધ્યમ અશ તથા રિ ન્યાસ છે અવરોહમા ગ વર્જિત છે, ગાધારાદિ મૂર્છના છે

આ સ્વરૂપને નટનારાયણ એવુ નામ આપ્યુ છે આ નામ આપણી તરફ પ્રચારમા નથી રાગવર્ણન સુદર છે અને આ રૂપ આપણી તરફ પ્રચારમા આપણુ તદ્દન સૈહેલુ છે અવરોહમા ધૈવત લીધો કે થયુ મધ્યમનુ વાદિત્વ આપણો માન્યુજ છે રાગમજરીમા નટનારાયણ આવો મળેછે ' **नट्टनाराय णोराग काकल्यतरराजित । सपूर्ण सततं सन्निवर्षाकालेऽतिवल्लभ ॥ "** ચદ્રોદયમા પણ આવુજ સ્વરૂપ છે આ ગ્રથમા શુદ્ધનાટ અને નટનારાયણ રાગો નિરનિરાળા માન્યાછે એ તમારા લક્ષમાં આવશેજ

રાગતરગિણીકારે નાટ અને શુદ્ધનાટ એમ બે નિરાળા રાગો માન્યાછે, પણ તેણે તે બનેને મેઘ સસ્થાનમા નાખ્યાછે મેઘ સસ્થાનના સ્વરો મે કહ્યાછે, આ થાટમા બને મધ્યમ લેવાયછે એટલુજ આપણને આ મત પણ સારો છે રાજાસાહેબ ટાગોરના સગીતસારસગ્રહમા નિરનિરાળા ગ્રથોના ઉતારાઓ છે તે હમણા કહેતો નથી. તેમા રાગ સ્વરોનો ખાઇ પણ ખુલાસો કર્યો નથી, માટે તમને તે વર્ણનોનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ પડશે

આ ગ્રથમતોથી કટાળી જતા નહી હો તમને પ્રાચીન માહિતી પણ હોવી જોઇએ તમારે પ્રાચીન ગ્રથો પણ વાચવા જોઇએ તે સિવાય તમને સગીતનુ યોગ્ય જ્ઞાન થયુ એમ લોકો સમજનાર નથી. તમને ગ્રથોની માહિતી હોય તો તે પ્રચારના કોઇ પણ રાગરૂપોની સશાસ્ત્રતા અથવા અશાસ્ત્રતા ઠરાવવા એક પ્રકારનુ સાધન થશે. એમ૦ પ્રસગે આપણને એવા ધૂર્ત ગાયક મળેછે કે, તેઓ પ્રત્યક્ષ સગીતતો મુસલમાનીજ ગાતા હોયછે, પરતુ વાતો ભરત મતગ, નારદ તુબરુ એમના વખતની કહેછે તે પૈકી કોઇ કોઇ તો સસ્કૃત શિખેલા પણ હોતા નથી. તેઓએ એક ખુબી સાધી રાખેલી હોયછે અને તે આવી. પ્રત્યક્ષ ઉત્તમ ગાયક મળ્યા કે, પ્રાચીન સસ્કૃત શાસ્ત્રની વાતો કરવા માંડેછે અને સસ્કૃત જાણનારા પડિત મળ્યા કે, તેઓ પ્રત્યક્ષ સગીતની વાતો કરેછે

તમને પ્રત્યક્ષ સંગીત અને ગ્રંથ એ બંનેની માહિતી હોય તો, આવા ગાયકોથી સારો સંવાદ કરી શકાય.

પ્ર૦—તે ખરોખર છે. અમને ગ્રંથમતનો કંટાળો બિલકુલ નથી. પણ ઠીક યાદ આવી. તમે હમણાં ચાર પ્રાચીન ઋષિઓનાં નામો કહ્યાં, તેમના ગ્રંથો અમને જોવા મળશે કે? આજકાલ એ ઋષિઓના નામો અમે વારંવાર સાંભળીએ છિયે.

ઉ૦—મને લાગેછે, તેમના ગ્રંથો મળવાનો બહુ સંભવ નથી. એ ઋષિઓ વિષે હું ઓલ્યોજ છું, પરંતુ હજી પણ એ શબ્દો કહુંછું. ભરતનાટયશાસ્ત્ર નામે ગ્રંથ હવે છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયોછે. તેમાં શ્રુતિ, ગ્રામ, મૂર્છના, જાતિ, એ વિષે વર્ણન છે, પણ આપણા રાગોનું નથી. મતંગના મતનો ઉલ્લેખ રત્નાકર પરની ટીકામાં કયાંક કયાંક આપણી દૃષ્ટિએ પડેછે, પરંતુ તેનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. નારદના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા બે ચાર ગ્રંથો મેં જોયાછે, બે ત્રણતો મારી પાસે પણ છે. હું ધારૂં છું કે તેમના નામો મેં તમને કહ્યાં છે. નારદીશિક્ષામાં હાલના આપણા રાગપ્રપંચનો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી. સંગીત સારસંગ્રહ ગ્રંથમાં નારદસંહિતાની રાગરચના આપીછે, તેમાં રાગવર્ણનો ફક્ત ચિત્રોથી કહ્યાં છે, સ્વરોનો ખુલાસો નથી. પરંતુ આ નારદ કયો હશે? એ એક પ્રશ્ન આપણા મનમાં આવેછે. નારદીશિક્ષા લખનારો આ નહશે. રાગિણીઓના નામોમાં "સિંધુડા, કાનડા, બહારી, માલવ, ગુર્જરી, ભૂપાલી, વરાડી, કર્ણાટી. મારહાટી, (મરાઠી)" એવાં પણ છે, એ પણ વિચાર કરવા જેવું છે. તુંબરૂનો ગ્રંથ મેં જોયો નથી. હશે. હવે આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ. તમને નાટરાગનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહુંછું તે જુઓ.

સા, સા, મ, મ, ગ મ, મ પ પ, મ ગ, ગ મ, મ પ, ધ, નિ સાં, નિ ધ, નિ પ, રે ગ, ગ મ પ, સા રે સા। સા રે સા, ગ મ, પ મ, ગ મ, ધ નિ પ, મ પ ધ નિ પ, મ પ મ ગ મ, મ પ, સાં ધ નિ પ, રે ગ પ મ, ગ મ, સા રે સા। પ મ ગ મ, પ મં પ, ધ નિ સાં નિ ધ નિ પ, સાં રેં ગં મં, રેં રેં સાં, સાં ધ નિ પ, મ પ સાં ધ નિ પ મ પ, મ ગ, મ, સા ગ, ગ મ, પ, રે ગ મ પ, સા રે સા। પ પ ધ સાં, નિ સાં રેં રેં સાં, સાં રેં ગં ગં મં, રેં રેં સાં, સાં નિ ધ નિ પ, મ પ મ ગ મ, સાં ધ નિ પ, ગ ગ મ પ, સા રે સા.

પ્ર૦—આ નાટનું સ્વરૂપ થયું. હવે નટ બિલાવલનું કહો.

ઉ૦—નટ બિલાવલ રાગનું સ્વરૂપ આમ કહી શકાય.

છે એ સઘળા ગ્રથો પોતપોતાના પ્રમાણમા સારાજ છે, પરતુ આજના પ્રચાર
રની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો, લક્ષ્યસગીત જેટલો ઉપયોગી ગ્રથ ક્વચિતજ મળશે
એમ કહેવુ જોઇએ

પ્ર૦—લક્ષ્યસગીતકારે શુક્લ બિલાવલનુ વર્ણન કેવુ કર્યુ છે ?

ઉ૦—તેણે તે આમ કર્યુ છે

"या शुद्धस्वरमेलात्सा शुक्लवेलावली मता ।
वेलावल्या प्रभेदोऽय प्रातःकालोचितो मत ॥
शुद्धमोऽत्र भवेद्वादी संवादी षड्ज ईरित ।
आरोहे स्याद्रिदौर्बल्य न्यासो मध्यम एवच ॥
कोमलस्य निषादस्य स्पर्शो धैवतसयुत ।
अवरोहे सुप्रविष्टो नून स्याद्रक्तिद सदा ॥"

ભાવાર્થ—શુક્લ વેલાવલી શુદ્ધ સ્વરોના થાટમાથીજ નીકળેછે આ એક બિલાવલ પ્રકારજ છે તેનો સમય પ્રાતઃકાલનો છે એમા શુદ્ધ મ વાદી છે અને સવાદી ષડ્જ છે આરોહમા રિષભ દુર્બલ છે, અને મધ્યમ ન્યાસ છે જ્યારે અવરોહમા ધૈવત સાથે કોમલ નિષાદનો સ્પર્શ થાયછે ત્યારે ઘણો આનદ આવેછે

આ વર્ણનમા આરોહમા રિષભ દુર્બલ છે એમ કહ્યુ છે તે ધ્યાનમા રાખજો તે રીતથી નટનો ઘણોક ભાગ ઢાકી શકાશે લક્ષ્યસગીતના આધારે મે જે લક્ષણગીતો તેયાર કર્યા છે, તે તમે શિખશો કે, આ સઘળા રાગો તમે ધ્યાનમા રાખી શકશો

પ્ર૦—ઠીક છે, હવે આ રાગનો વિસ્તાર સ્વરોથી કહો

ઉ૦—સાભળો

સા, ગ ગ મ ગ મ પ મ ગ, રે ગ, ગ મ, પ સા, રે સા, ધ ધ પ, મ ગ, રે ગ, મ પ, મ ગ, મ રે સા । સા ગ ગ મ પ મ ગ રે સા સા, રે ગ મ ગ મ પ પ મ પ મ ગ પ ધ પ, ધ નિ ધ પ મ પ મ ગ રે ગ પ મ ગ મ રે સા સા ગ ગ મ । ગ મ પ ધ પ નિ ધ, પ સા, રે સા નિ ધ નિ ધ પ મ, પ મ ગ મ, રે રે સા । મ ગ મ નિ ધ પ, મ પ મ, મ ગ રે ગ સા ગ મ મ ગ મ પ ધ નિ સા નિ સા રે સા નિ ધ પ નિ ધ પ મ ગ મ રે સા સા ગ ગ મ । સા રે ગ મ રે ગ મ પ, ધ મ, ધ નિ ધ પ મ ધ મ પ ગ મ રે રે સા, રે ગ મ । પ પ ધ નિ ધ નિ

સાં, સાં, સાં રેં ગં મં, રેં રેં સાં, રેં, સાં નિ ધ નિ સાં, નિ ધ પ, મ મ પ, ધ નિ સાં, નિ ધ પ, મ પ મ, ગ, રે ગ, મ, પ મ ગ મ, રે રે સા, સા ગ ગ મ।

એક ગાયકે મને એકવાર એમ પણ સૂચવ્યું હતું કે, આ રાગમાં આરોહમાં ધૈવત વર્જ્ય કરવો અને અવરોહમાં તે સ્પષ્ટ લેવો, એટલે તે બીજા રાગોથી વેગળો રાખવાનું એક સુલભ સાધન થશે. તેણે મને તેવા નિયમોનું એક ગીત પણ શિખવ્યું છે, તે હું તમને આગળ જતાં શિખવીશ. આ નિયમ સર્વ ગાયકો પાળેજ છે એવું નથી, પરંતુ વિચાર કરવા જેવો છે. લક્ષ્યસંગીતકાર આરોહમાં રિ દુર્બલ માનેછે, માટે આ સ્વરના સંવાદી સ્વર ધ ને પણ દુર્બલ કરવાથી તદન વિસંગત થશે, એમ લાગતું નથી.

પ્ર૦—હવે અમને આ રાગની કલ્પના ઠીક થઇ, બીજો લ્યો.

ઉ૦—હવે આપણે "લચ્છાસાખ" લઇશું. આ નામ કાનને જરા ચમત્કારિક લાગે છે, ખરૂંના? આ આધુનિક પ્રકાર છે, એવો બહુમત છે. આને અપ્રસિદ્ધ રાગો પૈકીજ એક માન્યોછે. હાલમાં તેને એક બિલાવલ પ્રકારજ સમજેછે.

પ્ર૦—ત્યારે તો આમાં ઉત્તરાંગમાં અલય્યાનો ભાગ દેખનાર હશે, અને પૂર્વાંગમાં બીજો એકાદ રાગ મિશ્ર થતો હશે એમજ ના?

ઉ૦—બરોબર જાણ્યું. અહિયાં તેવોજ પ્રકાર છે.

પ્ર૦—બિલાવલમાં મિશ્ર થનારા રાગો ઘણું કરી યમન, ઝિંઝોટી, ગૌડ બિહાગ, જયજયવંતી એ હોયછે, એમ તમે કહ્યું હતું, તે પૈકી અહિં કોનું મિશ્રણ થાયછે.

ઉ૦—અહીં ઝિંઝોટીનો મેલાપ છે, એમ લક્ષ્યસલોક કહે છે. આ રાગ સવારે પહેલે પ્રહરે ગાવાનો છે. આ રાગમાં વાદીસ્વર ધૈવત છે. અને તેનો સંવાદી ગાંધાર માનેછે. બિલાવલના પ્રત્યેક પ્રકારમાં અવરોહમાં તેનું ખાસ અંગ દેખાવુંજ જોઇએ, એવી સમજ છે. તે નિયમ આ રાગને પણ લાગશેજ એ નિરાળું કહેવાની જરૂર નથી. "સાં નિ ધ, નિ ધ પ, મ ગ, રે સા" એ બિલાવલનો મુક્કરર અવરોહ તમે જાણોજ છો. ઝિંઝોટીનું અંગ "સા રે ગ મ, ગ મ પ, ગ મ પ, રે સા નિ ધ સા" એ પ્રસિદ્ધ છે. આ પૈકી સા નિ ધ, એ ભાગ આપણે લઇશું નહીં, કારણ તે દાખલ કરવાથી આ રાગનું એટલુંતો રૂપાંતર થશે કે, તે નિરાળાજ થાટમાં નિરાળે નામે જશે. આ રાગમાં આવતાં જતાં

સા સા ગ, ગ મ, પ મ, મ પ પ, મ, ગ ગ મ પ પ ધ નિ સા, સાં નિ ધ, નિ પ, મ ગ, મ રે રે સા । પ પ ધ નિ ધ નિ સા સા, સા નિ ધ, નિ સા, નિ ધ ધ પ, મ ગ મ, ધ ધ નિ પ પ, ધ નિ સા, પ પ ધ નિ પ, મ પ મ ગ, મ રે રે સા, સા સા ગ, ગ મ ।

નટ અને બિલાવલ એ બને રાગના મિશ્રણથી આ રાગ ગાવો છે, માટે તેમા એ બને રાગો દેખાશેજ લક્ષ્યસગીતમા આ રાગ વિષે આમ કહ્યુ છે

> " शकराभरणान्मेलाज्जातो राग सुनामकः ।
> विलावलो नट्टपूर्वो मध्यमांशो गुणिप्रियः ॥
> पूर्वांगे नट्टयोगेन धत्ते गौडस्वरूपकम् ।
> विलावलस्यावरोहे भवेदगं सुनिश्चितम् ॥
> स्यान्मध्यमस्य व्यस्तत्वं प्रसिद्धं नट्टगायने ।
> अत्रापितद्योजनीय यथायोग्यं विचक्षणे• ॥
> रिधयो• सगतिश्चापि भवेद्वैचित्र्यकारिणी ।
> समीचीन गानमस्य प्रथमप्रहरे दिने ॥"

ભાવાર્થ.—નટબિલાવલ રાગ શકરાભરણ થાટમાથી નિકળેછે તેમાં વાદી મધ્યમ છે પૂર્વાંગમા જ્યારે નટનો ભાગ આવે છે, ત્યારે ગૌડની થોડીક છાયા નજરે પડે છે, પરતુ અવરોહમા બિલાવલ સ્પષ્ટ આવી, રાગનુ અગ નિશ્ચિત કરેછે. નટમા મધ્યમ વ્યસ્ત (છુટો) આવે છે, એ પ્રસિદ્ધજ છે આ રાગમા પણ મધ્યમ તેમજ આવે છે, એમ પડિતો કહે છે રિ અને ધ સ્વરોની સગતિ વિચિત્ર છે આ રાગ દિવસના પ્રથમ પ્રહરે સારો લાગેછે

નટરાગનુ લક્ષણ હવે બીજુ નિરાળુ કહેતો નથી. તમે લક્ષ્યસગીતનુજ ધ્યાનમા રાખો

પ્ર૦—ઠીક છે, હવે કયો રાગ કહોછો.

ઉ૦—હવે આપણે શુધ્ધ બિલાવલ લઇશુ. તે પણ થોડે પ્રમાણે આ નટ બિલાવલ જેવો દેખાયછે તે તેમ દેખાવાનુ મુખ્ય કારણ તેમાનો વ્યસ્ત મધ્યમ છે આ વ્યસ્ત મધ્યમનો ક્રમ કાઇક વિલક્ષણ છે, એમા શકા નથી આ રાગમા પણ " સા, ગ, ગ મ " એવો કાઇક પ્રારંભ કદી કદી ગાયક કરે છે, પરતુ નટ બિલાવલમા જે છાયાનટ જેવો ભાગ ક્યાક ક્યાક દેખાય છે, તેવો આ રાગમાં તે હોતો નથી ગાયક નટનુ મુખ્ય અગ અવરોહમા ધ, ગ સ્વરોનુ આચ્છાદન કરી બનુધા બજાવે છે, તેનુ કૃત્ય અહિયા હોતુ નથી સ્થૂળ દ્રષ્ટિએ એમ કહી

શકાય કે, આ રાગમાં બિલાવલ થાટનાજ સરળ આરોહ અવરોહ છે, પરંતુ સર્વ રાગ વૈચિત્ર્ય સ્વરસમુદાય રચવામાં અને નિરનિરાળે ઠેકાણે શોભવામાં છે. કડક નિયમની દ્રષ્ટિએ આવા રાગો બહુ સંતોષકારક હોતા નથી, કારણ તે સદા વાદમુલક થાયછે, પરંતુ આપણે પ્રચારનું સંગીત જોતા હોવાથી તેમાં જે જે હોય તે સ્વીકારી આગળ ચાલવું પડેછે. તેના જે જે નિયમ કાયમ થાય, તે તે આપણને માન્ય કરવા જોઇએ. તેમ કરવામાં આપણને લક્ષ્યસંગીતની મોટી મદદ છે. તે ગ્રંથકારે ઘણા ગ્રંથો જોયા હતા, એમ તેના લખાણ પરથી જણાયછે.

આ શુક્લ બિલાવલ રાગમાં શ્રોતાઓ સામે વચ્ચે વચ્ચે મુક્ત અથવા છુટો મધ્યમ અવશ્ય માંડવો પડેછે. આ થાટમાં આવા મધ્યમના રાગો બે ચારજ નિકળશે, માટે રાગ ઠરાવવાનું કામ સહેલુંજ થશે. મધ્યમ આવો દેખાય કે માર્મિક શ્રોતાઓ ઉત્તરાંગ તપાસવા માંડેછે. ત્યાં બિલાવલનો યોગ દેખાય—એટલે ઉત્તરાંગ પ્રાબલ્ય દેખાય—કે પછી રાગ નટબિલાવલ છે કે શુક્લબિલાવલ એટલુંજ ઠરાવવું રહેશે. તે નિર્ણય કરવા માટે રિ, ગ, ધ સ્વરોની સ્થિતી તપાસવી પડશે. નટના નિયમ પળાવાનો થોડો ઘણો પ્રયત્ન દેખાય કે, તે જરૂર નટબિલાવલ ઠરશે. તેવો તે ન હોયતો, શુક્લ બિલાવલ ઠરશે. પ્રચારમાં આ બે રાગો સ્પષ્ટ નિરનિરાળા કરવા તમને જરા પંચાત પડશે, એ હું જાણુંછું. પરતુ હું ધારૂંછું કે, મેં હમણાં કહેલી કેટલીક વાતો રાગ ઓળખવામાં કાંઇક પ્રમાણે પણ તમને મદદ કરશે. સંસ્કૃત ગ્રંથમાં આ રાગના સ્વતંત્ર વર્ણનો મળનાર નથી.

પ્ર૦—તે કોઇ પણ ગ્રંથમાં મળશે નહીં કે?

ઉ૦—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ દઈ શકાય? રાગવિબોધ, સ્વરમેલકલાનિધિ, સારામૃત, રાગચંદ્રોદય, ચતુર્દંડિપ્રકાશિકા, સંગીત ચિંતામણિ, અનૂપાંકુશ, અનૂપરત્નાકર, સંગીતસારસંગ્રહ, સંગીતસુધાકર, રાગમાલા, રાગતરંગિણી, સંગીતપારિજાત, સંગીતદર્પણ, રાગમંજરી, સંગીતકલિકા, સંગીતસમયસાર, સંગીતચંદ્રિકા, સંગીતમકરંદ, સંગીતકલ્પદ્રુમ, સંગીતવિલાસ, સંગીતશિરોમણિ અને ચત્વારિંશચ્છતરાગનિરૂપણ, એટલા ગ્રંથો નિદાન મારી પાસે છે અને તેમની મદદથી હું તમને સંગીત પદ્ધતિ શીખવુંછું. ઉપલા ગ્રંથોમાં મને આ રાગ દેખાયો નથી એટલું હું કહી શકીશ.

પ્ર૦—તે સઘળા ગ્રંથો તમે અમને શિખવનારછો ના?

ઉ૦—જરૂર. તે પૈકી કેટલાકના તો મેં તમારે માટે ભાષાંતરો પણ કરી રાખ્યા

છે એ સઘળા ગ્રંથો પોતપોતાના પ્રમાણમાં સારાજ છે, પરંતુ આજના પ્રચારની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો, લક્ષ્યસંગીત જેટલો ઉપયોગી ગ્રંથ ક્વચિતજ મળશે એમ કહેવું જોઇએ.

પ્ર૦—લક્ષ્યસંગીતકારે શુક્લ બિલાવલનું વર્ણન કેવું કર્યુંછે?

ઉ૦—તેણે તે આમ કર્યું છે

> "या शुद्धस्वरमेलात्सा शुक्लवेलावली मता ।
> वेलावल्या प्रभेदोऽय प्रातःकालोचितो मत ॥
> शुद्धमोऽत्र भवेद्वादी संवादी षड्ज ईरित ।
> आरोहे स्याद्रिदौर्बल्यं न्यासो मध्यम एवच ॥
> कोमलस्य निषादस्य स्पर्शो धैवतसयुत ।
> अवरोहे सुप्रविष्टो नून स्याद्रक्तिद सदा ॥"

ભાવાર્થ—શુક્લ બેલાવલી શુદ્ધ સ્વરોના થાટમાંથીજ નીકળેછે આ એક બિલાવલ પ્રકારજ છે. તેનો સમય પ્રાતઃકાળનો છે એમા શુદ્ધ મ વાદી છે. અને સંવાદી ષડ્‌જ છે આરોહમા રિષભ દુર્બલ છે, અને મધ્યમ ન્યાસ છે. જ્યારે અવરોહમા ધૈવત સાથે કોમળ નિષાદનો સ્પર્શ થાયછે ત્યારે ઘણો, આનંદ આવેછે

આ વર્ણનમાં આરોહમા રિષભ દુર્બલ છે એમ કહ્યું છે, તે ધ્યાનમા રાખજો તે રીતથી નટનો ઘણોક ભાગ ઢાકી શકાશે લક્ષ્યસંગીતના આધારે મે જે લક્ષણગીતો તૈયાર કર્યાં છે, તે તમે શિખશો કે, આ સઘળા રાગો તમે ધ્યાનમાં રાખી શકશો

પ્ર૦—ઠીક છે, હવે આ રાગનો વિસ્તાર સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—સાંભળો.

સા, ગ ગ મ, ગ મ પ મ ગ, રે ગ, ગ મ, પ, સાં, રે સાં, ધ ધ પ, મ ગ, રે ગ, મ પ, મ ગ, મ, રે સા । સા, ગ ગ, મ, પ મ ગ, રે સા, સા, રે ગ મ, ગ મ, પ પ મ પ મ, ગ, પ ધ પ, ધ નિ ધ પ, મ પ મ ગ, રે ગ પ મ ગ, મ રે સા, સા ગ, ગ મ । ગ મ પ, ધ પ, નિ ધ, પ, સા, રે સા નિ ધ, નિ ધ પ, મ, પ મ ગ, મ, રે રે સા । મ ગ મ, નિ ધ પ, મ પ મ, મ ગ રે ગ, સા, ગ મ, મ ગ મ પ, ધ નિ સાં, નિ સા, રે સા, નિ ધ પ, નિ ધ પ, મ ગ મ રે સા, સા ગ, ગ મ । સા રે ગ મ, રે ગ મ પ, ધ મ, ધ નિ ધ પ મ, ધ મ પ, ગ મ, રે રે સા, રે ગ મ । પ પ, ધ નિ ધ, નિ

સાં, સાં, સાં રેં ગં મં, રેં રેં સાં, રેં, સાં નિ ધ નિ સાં, નિ ધ પ, મ મ પ, ધ નિ સાં, નિ ધ પ, મ પ મ, ગ, રે ગ, મ, પ મ ગ મ, રે રે સા, સા ગ ગ મ।

એક ગાયકે મને એકવાર એમ પણ સૂચવ્યું હતું કે, આ રાગમાં આરોહમાં ધૈવત વર્જ કરવો અને અવરોહમાં તે સ્પષ્ટ લેવો, એટલે તે બીજા રાગોથી વેગળો રાખવાનું એક સુલભ સાધન થશે. તેણે મને તેવા નિયમોનું એક ગીત પણ શિખવ્યું છે, તે હું તમને આગળ જતાં શિખવીશ. આ નિયમ સર્વ ગાયકો પાળેજ છે એવું નથી, પરંતુ વિચાર કરવા જેવો છે. લક્ષ્યસંગીતકાર આરોહમાં રિ દુર્બલ માનેછે, માટે આ સ્વરના સંવાદી સ્વર ધ ને પણ દુર્બલ કરવાથી તદન વિસંગત થશે, એમ લાગતું નથી.

પ્ર૦—હવે અમને આ રાગની કલ્પના ઠીક થઇ, બીજો લ્યો.

ઉ૦—હવે આપણે "લચ્છાસાખ" લઇશું. આ નામ કાનને જરા ચમત્કારિક લાગે છે, ખરૂંના? આ આધુનિક પ્રકાર છે, એવો બહુમત છે. આને અપ્રસિદ્ધ રાગો પૈકીજ એક માન્યોછે. હાલમાં તેને એક બિલાવલ પ્રકારજ સમજેછે.

પ્ર૦—ત્યારે તો આમાં ઉત્તરાંગમાં અલય્યાનો ભાગ દેખનાર હશે, અને પૂર્વાંગમાં બીજો એકાદ રાગ મિશ્ર થતો હશે એમજ ના?

ઉ૦—બરોબર જાણ્યું. અહિયાં તેવોજ પ્રકાર છે.

પ્ર૦—બિલાવલમાં મિશ્ર થનારા રાગો ઘણું કરી યમન, ઝિંઝોટી, ગૌડ બિહાગ, જયજયવંતી એ હોયછે, એમ તમે કહ્યું હતું, તે પૈકી અહિં કોનું મિશ્રણ થાયછે.

ઉ૦—અહીં ઝિંઝોટીનો મેલાપ છે, એમ લક્ષ્યજ્ઞલોક કહે છે. આ રાગ સવારે પહેલે પ્રહરે ગાવાનો છે. આ રાગમાં વાદીસ્વર ધૈવત છે. અને તેનો સંવાદી ગાંધાર માનેછે. બિલાવલના પ્રત્યેક પ્રકારમાં અવરોહમાં તેનું ખાસ અંગ દેખાવુંજ જોઇએ, એવી સમજ છે. તે નિયમ આ રાગને પણ લાગશેજ એ નિરાળું કહેવાની જરૂર નથી. "સાં નિ ધ, નિ ધ પ, મ ગ, રે સા" એ બિલાવલનો મુક્કરર અવરોહ તમે જાણોજ છો. ઝિંઝોટીનું અંગ "સા રે ગ મ, ગ મ પ, ગ મ પ, રે સા નિ ધ સા" એ પ્રસિદ્ધ છે. આ પૈકી સા નિ ધ, એ ભાગ આપણે લઇશું નહીં, કારણ તે દાખલ કરવાથી આ રાગનું એટલુંતો રૂપાંતર થશે કે, તે નિરાળાજ થાટમાં નિરાળે નામે જશે. આ રાગમાં આવતાં જતાં

ગાધાર પર થોભવુ પડતુ હોવાથી, ત્યા થોડીક ગૌડસારગ જેવો ભાસ થાય છે, એ ધ્યાનમા રાખજો તેમ થવા માડે કે, ઝિંઝોટી અથવા બિલાવલમાથી એકનો ભાગ આગળ આણી તે રાગનો દોષ દૂર કરવો આ રાગનુ વર્ણન હુ ગ્રથમા જોતો હતો, પણ મને તેવુ વર્ણન આ નામે કયા પણ જણાયુ નહીં પરતુ સગીત કલ્પદ્રુમમા હિંદી ભાષામા એક દોહરો જણાયો તેમા આ રાગ વિશે આમ કહ્યુ છે

"ककुभ वेलावलकेमिले और देशाखहींठान ।
लच्छाशाखहीं होत है एक प्रहर दिन गान ॥"

કલ્પદ્રુમજ તે ! ! તેમા કોઇ કોઇ મોજના પ્રકાર તમારી દ્રષ્ટિએ પડશે આપણને જે ઉપયોગી થાય તેજ લેવુ બાકી રહેવા દેવુ આ ગ્રથકારને જાણવા જેવુ સસ્કૃત આવડતુ ન હશે, એમ તેના લખાણ પરથી જણાય છે જુના નવા વર્ણનોની મૂર્ખાઇ ભરેલી સાકળ કેમ જોડવામા આવેછે, એ કોઇને જોવુ હોય તો, આ ગ્રથમા તેના ઉદાહરણો અસખ્ય મળશે સગીતદર્પણ, રાગમાળા વિગેરે ગ્રથોના રાગવર્ણનો ગમે તેમ ઉતારી લઇ ગ્રથકારે પ્રચારના રાગ સ્વરૂપો પોતાનીજ સસ્કૃત ભાષાએ શ્લોકમા ગોઠવી પોતાનો કલ્પદ્રુમ ઉભો કરેલો દેખાયછે પ્રચારના રૂપો કહેવા કેવળ જરૂરનુ હતુ, એ ખરૂ છે, પરતુ તે તેમ પ્રાચીન ગ્રથરૂપોને જોડી દેવા જોઇતા નહોતા, એવો મારો મત છે તેમ કર્યાથી લોકોને ફાયદો થવા કરતા અપકાર થવાનો સભવ અધિક છે હુ તેના એક બે ઉદાહરણો આપ્યા હોત, પરતુ કદાચિત્ તેવુ વિષયાતર તમને પસદ પડશે નહીં

પ્ર૦—તેમ નથી તે અમને જરૂર કહો જોઇએ તો ખરાકે, એ ગ્રથકારે શુ કર્યુ છે!

ઉ૦—ત્યારે કહેવામા મને જરાએ હરકત નથી તેમા કહેલ આ માલશ્રીનુ જ વર્ણન જુઓ —

'रक्तोत्पल हस्ततले नियुक्त विभावयतितजदेहवल्हि ।
रसालवृक्षस्य तलेनिषणस्तोकरिस्मता साकिल मालवश्री ॥"

पङ्जांशगृहेन्यासा रिवर्ज्या तत्र षाडव ।
तृतीय दिवसे जामश्री खाडव परिकीर्तिता ॥
धनाश्री जैतश्रीयुक्ता धवलश्री मिश्रितपुन ।
मालश्री जायते विद्वान् सगीत कल्पद्रुमे इमा ॥" कल्पद्रुमे ॥

गौडसारंग वर्णनः—

"वीणाविनोदि दृढवद्ध वेणी कल्पतरूसंस्थितगौरगात्रतृतीयप्रहरो ।
कोकिलनादतुल्या सारंगगौराः कथितो मुनींद्रैः ॥
ऋषभासगृहंन्यास गौरसारंग एव च ।
गौरा सारंग संयुक्ता पुरिया संमिश्रिताशेप दिवसजामेकं गौरसारंगगीयते॥'

હવે, દર્પણમાં માલવશ્રી આવી કહીછે, જુઓ,

"रक्तोत्पलं हस्ततले दधाना ।
विभावयंती तनुदेहवल्ली ।
रसालवृक्षस्य तले निषण्णा ।
स्तोकस्मिता साकिल मालवश्रीः ॥
मालवश्रीश्च रागांगा पूर्णा सत्रयभूपिता ॥
मूर्छनोत्तरमंद्रा स्याच्छृंगाररसमंडिता ।

ભાવાર્થ.—જેના હાથમાં લાલ કમલ છે, જેની કાયા ઘણી સુકુમાર હોઇ શોભેછે, જે રસાલ વૃક્ષની તળે બેઠેલીછે, જે થોડુંક હાસ્ય કરી રહીછે, તે માલવશ્રી રાગિણી કહીછે. માલવશ્રી રાગાંગછે, સંપૂર્ણછે, અને તેમાં પડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે; ઉત્તર મંદ્રા મૂર્છના છે, અને શૃંગાર રસને સમુચિત્ છે.

આટલુંજ વર્ણન તે ગ્રંથમાં છે. તે પછીનો હેવાલ કલ્પદ્રુમકારે બીજે ક્યાંકથી આણી જોડી દીધોછે. છેવટનો શ્લોક સ્વતઃ બનાવ્યો હોય, એમ જણાયછે. આવા પ્રકાર આ ગ્રંથમાં ભારોભાર ભરેલાછે. આ પરથીજ આ ગ્રંથની કિંમત પંડિતો ઓછી સમજેછે, એમ મેં એકવાર પાછળ કહ્યું હતું. આ ગ્રંથકારને પ્રાચીન ગ્રંથો બિલકુલ સમજાયા નહશે, એમ તેના લખાણ પરથી કોઇને પણ લાગશે. આવા ગ્રંથોથી કેટલું નુકસાન થાયછે, તે જુઓ. "નાદવિનોદ" નામે એક ગ્રંથ હાલ ઉત્તર તરફ પ્રસિદ્ધ થયોછે. તે ગ્રંથમાં કલ્પદ્રુમને એક મોટા પ્રાચીન શાસ્ત્રાધાર તરીકે માન્યોછે. નાદવિનોદકર્ત્તાને પણ સંસ્કૃત આવડતું નહશે, એમ તેના લખાણ પરથી લાગેછે. કારણ તેણે કલ્પદ્રુમના ભૂલવાળા શ્લોકો ઉતારી લેતાં તેમાં બીજી પોતાની ભૂલો પણ સામેલ કરીછે.

પ્ર૦—તેનો નમુનો અમને દેખાડશોકે? આ પણ એક મોજજ છે.

ઉ૦—તેણે ઉતારી લીધેલો આ માલશ્રીનોજ શ્લોક જુઓ.

रक्तोत्पलं हस्ततले नियुक्तं विभावयंति तजदेहवल्ली ।
रसालवृक्षस्य तले निषंण्णा स्तोक स्मिता साकिल मालवश्री ॥"

अथ अडान्यासगूढ ।

खड्जांशस्य गृढ न्यासा रीवर्जा अहिराडया ।
तृतीये दिवसे यामे गीयते विबुधैर्जने ॥
धनार्थाजयतिर्थांयुक्ता घचल्थांमिश्रित पुन ।
मालथी जायते विद्वन् रागकल्पद्रुमे इमा ॥'

હવે મોજ એક એવી જુઓકે ગ્રથમાંથી આવા ઘેના ગાન ઉતારા લેવા અને પ્રત્યક્ષ રાગસ્વરૂપો કેનાં હાનના પ્રયાગના ધોરણે લખવા ! આવી કૃતિની તારીફ આપણે કેમ કરવી ? ગ્રથના રાગભેદ આ બિચારાઓના સ્વપ્ને પણ આવવા જેવા નથી. મારૂ મત એવુ છે કે પ્રત્યક્ષ ગાયક વાદકે, તેટની વિવાદ ન હોય તો, પ્રાચીન, ગ્રથોને વાંચે જ્જુજ નહીં. તેઓ પ્રચારનુ સંગીતજ શિખવવા જેવુ કરી રાખેતો કેટલો બધો ઉપકાર થશે ? ગ્રથગ્રેને દૂષણ દેવુ સારૂં નથી પરતુ હું એટલુજ સુચવવા ઇચ્છુછુ કે, જેણે તેણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણેનો બોજો ઉપાડવો તેજ શોભશે હશે હવે આપણા વિષય તરફ વળીએ લન્છાસાખ રાગનો દોહરો મે તમને મ્હોજ્છે આપણે મુસલમાન ગાયકને મોઢે ચાર પ્રકારના "સાખો ના નામો સાભળીએ છિયે ૧ લન્છાસાખ ૨ દેવસાખ ૩ રામસાખ ૪ ભૂસાખ. દેવસાખ એ "દેશાક્ષી નામનો અપભ્રશછે એમ હવે મનાયછે કલ્પદ્રુમમા બીજા પ્રકારના "સાખો" ના દોહરા આવા આપ્યાછે

गांधारी देशाखमिली रामकली समभाग ।
रामसाख तब होतहै गावतगुनि अनुराग ॥
भूपाली देशकारसम और कान्हरा गान ।
भवसाख तब होतहै गावतगुणी सुजान ॥
पहेले कानरा स्वरभरे सुघराई सारग । ॥
राग देशाख होतहै गावत उठत तरग"

કલ્પદ્રુમનુ સસ્કૃત શાસ્ત્ર નિરૂપયોગી હશે પરતુ તેણે પ્રચારને અગે જે માહિતી આપીછે તેને ઉપયોગ આપણને થઇ શકશે રામસાખ અને ભૂસાખ એ પ્રચારમા જણાતા નથી, તથાપિ તેના રૂપો પણ નાદવિનોદકારે, હુ ધારૂંછુંકે- કાલ્પનિક પોતાના ગ્રથમા દઈ રાખ્યાછે

પ્ર૦—લક્ષ્યસંગીતનુ વર્ણન અમને કહી રાખો તે અમે મોઢે કરશુ.

ઉ૦—તે ૨

" शंकराभरणे मेले लच्छाशाखो बुधैर्मतः।
बिलावलांगभूतत्वात्प्रातःकालः परिस्फुटः॥
धगयोश्चैव संवादःसंमतो लक्ष्यवेदिनाम्।
यतोऽत्र दृश्यते स्पष्टा झिंझूटीसंगतिर्ध्रुवम्॥
गांधारस्य प्रयोगे चेद्गौडसारंगदर्शनम्।
बिलावलस्य प्राधान्यात्स्याच्छंकापरिमार्जनम्॥
रागोऽयं स्यात्सुसंपूर्णो निषादद्वयमंडितः।
अवरोहे निश्चयेन बिलावलं प्रदर्शयेत्॥"

ભાવાર્થ.—પંડિતો શંકરાભરણ થાટમાંથીજ લચ્છાશાખ માનેછે. આ પણ એક બિલાવલ પ્રકાર હોવાથી તેનો સમય પ્રાતઃકાલનોજ છે. એમાં ધૈવત તથા ગાંધાર, સંવાદી સ્વરો છે, એમ પંડિતોનું મતછે; કારણ તેમાં ઝિંઝોટીનું અંગ નજરે પડેછે. ગાંધાર જ્યાં આવેછે, ત્યાં ક્વચિત્ ગૌડસારંગ જેવું લાગેછે, પરંતુ બિલાવલનું પ્રાધાન્ય હોવાથી શંકા રહેતી નથી. આ રાગ સંપૂર્ણજ માનેછે, અને તેમાં નિષાદ બન્ને આવેછે. અવરોહમાં બિલાવલ સ્પષ્ટ જણાયછે.

અહિં બે નિષાદ કહ્યાછે તે લક્ષમાં રાખો.

પ્ર૦—તે અમારા લક્ષમાં આવ્યું તે અલય્યાનો ભાગ હોવાથી તેમાં અવરોહમાં કોમલ નિષાદનો પ્રયોગ હોયછે, એ અમે જાણીએ છિયે. હવે અમને આ રાગનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ૦—તે આમ કહી શકાય. એક પ્રસિદ્ધ ગાયક પાસેથી મને મળેલા ગીતને આધારે આ રૂપ કહુંછું.

સા, પ મ ગ, મ પ, ગ મ રે ગ, મ ગ રે સા, સા સા રે ગ મ પ, ધ <u>નિ</u> ધ પ, મ પ મ ગ, નિ <u>નિ</u> ધ, રે ગ મ, પ મ ગ, રે સા । પ પ ધ નિ સાં, નિ સાં, સાં નિ ધ <u>નિ</u> સાં, સાં નિ ધ ધ પ, પ ધ પ મ ગ, ગ ગ મ રે, ગ મ પ, ગ મ રે, સા, સા, રે ગ મ પ, ધ નિ સાં, રેં ગં રેં સાં, સાં રેં સાં નિ ધ પ, ધ મ ગ, મ રે રે સા । પ પ, મ ગ, રે ગ મ પ, મ ગ।

ગાયકો આવા અપ્રસિદ્ધ રાગોમાં આલાપ વિગેરે પ્રકારો કરતા નથી, કારણ આવા રાગો બીજા રાગોની ભાંગફોડથી તૈયાર કરેલા હોયછે. ગાતી વેળાએ ગાયકો આ રાગમાં મિશ્ર થનારા રાગોના ટુકડાઓના ધારણે તાનો લેછે. તેમાં મોટો ભાગ મુખ્ય રાગ બિલાવલનોજ રહેશે, એ સમજી શકાય તેવું છે.

પ્ર૦—હવે અમને કયો રાગ કહેશો ?

ઉ૦—હવે આપણે મલુહા કેદારનો વિચાર કરશું. આ રાગ સર્વેજ ગાય જાણતા નથી. કેદાર રાગ તો મે તમને સારી રીતે સમજાવી ગયેલોછે ગાયો તેના ચાર પ્રકારો માનેછે, એ પણ મે ત્યારેજ કહ્યુ હતુ તે પૈકી શુદ્ધ કેદા અને ચાદની કેદારનો વિચાર આપણે કર્યો હતો. મલુહા કેદારનો થાટ કેદારન થાટથી નિરાળો માન્યો, તેનુ કારણ એટલુજછે કે, આ રાગમા તીવ્ર મધ્યમ લેવાતો નથી આ રાગ પ્રાચીન ગ્રંથોક્ત જણાતો નથી. કલ્પદ્રુમમા આની વ્યાખ્ય આવી જણાયછે

> "धैवतांशग्रहन्यास पंचमपरिवर्जयेत् ।
> ओडवस्तुविज्ञेया मलोहा रात्रौ गीयते॥
> केदारजलधरयुक्ता मलारस्वरसयुत ।
> गीयते राग पुत्रस्यात् धनिसागमस्वरा ॥"

આ ગ્રથના વર્ણન વિષે હુ બોલી ગયોછુ આ શ્લોક શુદ્ધ કરી તેનો વિચાર કરીએ તો, તેનો અર્થ આવો થશે "મનોહા રાગ ઓડવ હોઇ તે રાત્રે ગાવાનો છે તેમા રિ પ સ્વરો વર્જ્ય કરવામા આવેછે, ધૈવત ગ્રહ અશ ન્યાસછે કેદાર જલધર અને મલ્લાર એ ત્રણ રાગો આમા મિશ્રિતછે આને પુત્ર રાગોમા માનેછે, અને તેમા 'ધ નિ સા ગ મ" એ પાચ સ્વરો લાગેછે" કેટલાએક મતમા એક એક રાગના આઠ આઠ પુત્રો માન્યાછે, એ હુ કહી ગયોછુ. કોઇ કહેછે કે રાગોને પુત્રો જોડી દેવાની કલ્પના ભરતની છે પણ આ ભરત કયો ? એ પ્રશ્ન સ્હેજેજ મનમા ઉભો થાયછે, અને તે પર સમાધાનકારક ખુલાસો થવો મુશ્કેલ પડેછે ભરત પણ ઘણાએક થયા હશે, એમ કહી શકાશે પરતુ તે સબધી વાદવિવાદ કરવાની આપણને જરૂર નથી. પ્રચારમા રિ, પ વર્જ્ય કરી મલુહા ગાતા નથી હાલ આરોહમા રિ, ધ દુર્બલ કરી ગાવાનો પ્રચારછે જયપુરના પ્રસિદ્ધ મહમદઅલ્લીખાએ મને આજ તરાહનુ સ્વરૂપ કહ્યુ હતુ આ ગાયક મોટા ઘરાણાનો હોવાથી તેના મતને મોટુ માન દેવામા આવેછે

પ્ર૦—તેઓ ક્યા ઘરાણાના મનાયછે ?

ઉ૦—બાદશાહોના વખતમાં "મનરગ" નામે જે એક દરબારી ગાયક પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો, તેના આ વશજ છે પ્રુ૦ ળ કુમણે મે તેમના મતો પણ સ્વીકાર્યા છે તેમનો મારી સાથે ઘણો પરિચય હતો વ્યવહારના અનેક રાગોની માહિતી તેમણે મને કહી, તેમજ તેઓએ મને અનેક ગીતો પણ શિખવ્યાછે તે સઘળા

મેં સ્વરોસહિત લખી રાખ્યાં છે. આગળ ચાલતાં તે હું તમને શિખવનારજ છું. મહમદઅલ્લી સરખા ગાયક હવે ક્વચિતજ જણાશે. ' મલુહા ' એ નામ કાનને વિલક્ષણ લાગેછે, એમાં સંશય નથી. કોઈ કહેછે કે, " મલ્લરુહ " એ શબ્દનો આ અપભ્રંશ છે. પ્રચારમાં ' મલુહા ' અથવા ' મલોહા ' એ નામ વાપરવામાં આવેછે. આ રાગ એક કેદાર પ્રકાર હોવાથી તેમાં સા, મ, પ, એ ત્રણ સ્વરોનું પ્રાબલ્ય હમેશાં તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. આ રાગ બહુવા મંદ્રસપ્તકમાં અધિક પ્રમાણમાં ગવાયછે, અને ત્યાં તે ઘણો સુંદર દેખાયછે. તેને કેદાર રાગથી ભિન્ન કરવામાટે તેમાં કામોદનું અંગ દાખલ કરવામાં આવેછે. તે અંગ " ગ મ પ, ગ મ રે સા " એ છે. મંદ્ર સપ્તકમાં " રે સા, પ્ મ્ મ્, પ્, " એ સ્વરો લઈ જ્યારે ગાયકો ગાયછે, ત્યારે મનપર તેની અસર સ્વતંત્રજ થાયછે. તેવા સ્વરો સહ ગાયકો " પ્ નિ, સા, રે, સા, " એવો આરોહ કરેછે. રિ ધ સ્વરો આરોહમાં તદ્દન વર્જ્ય નહોય, તો પણ તે ખરેખર દુર્બલ તો છેજ, એમાં સંશય નથી. કોઇક મતે આ રાગમાં ધૈવત વર્જ્ય છે. આ રાગમાં શ્યામ અને કામોદ મળેછે એવી સમજુત છે. શ્યામનો મધ્યમ અને " નિ, સા, " એ સ્વરસમુદાય તમને યાદ હશેજ. એ ભાગો આ રાગમાં પણ તમને દેખાશે. આ રાગ સાવકાશ રીતે ગાતાં ઘણોજ સુંદર દેખાયછે. જે અર્થે આ રાગ વિષે ગ્રંથમતો મળનાર નથી, તે અર્થે સ્વરોથી તેનું સ્વરૂપ તમને કહેવાનું અધિક સગવડ ભર્યું થશે, નહી વારુ?

પ્ર૦—હા અમે તેજ કહેનાર હતા. તેમ કરો.

ઉ૦—જુઓ.

સા, રે સા, પ્, મ્, પ્, નિ્, સા, રે રે, સા, નિ્ સા રે સા, નિ્ રે સા, પ્ નિ્ સા, રે રે સા, ગ મ પ, ગ મ રે, સા। સા સા ગ ગ, મ, રે, ગ મ પ, ગ મ રે, નિ્ સા, રે સા, પ્ મ્ પ્, નિ્ સા। ગ મ રે સા, પ ગ મ રે સા, નિ્ રે સા, પ્ મ્ મ્ પ્, નિ્ સા, ગ મ પ ગ મ રે, નિ્ સા નિ્ સા ગ મ પ, નિ પ; ગ મ રે, નિ્ રે સા, ગ મ રે સા, પ્, નિ્ સા ગ મ પ ગ મ રે નિ્ સા। નિ્ સા, પ્, મ્ મ્ પ્, નિ્ પ્ મ્ પ્, નિ્ સા, મ મ રે, નિ્ સા, ગ મ પ રે નિ્ સા। ગ મ પ, સાં, સાં, રેં સાં, ગં મં પં ગં મં રેં સાં, સાં સાં રેં સાં, નિ પ, ગ, મ પ, ગ મ રે, નિ્ રે નિ્ સા, । ગ મ પ સાં, સાં, રેં સાં, પ નિ સાં રેં, સાં નિ ધ પ, ગ મ પ ગ મ રે નિ્ સા, સાં પ ગ મ રે, નિ્ રે સા, સા, પ્ મ્ મ્, પ્ સા, ગ મ પ ગ મ રે, સા।

અહિંમાં આરોહમા ગિષભ નાખ્યાથી છાયાનટનો ભાસ થશે, અને અવરોહમા ધવત નાખ્યાથી હેમકલ્યાણનો ભાસ થશે, માટે એ બે સ્વરના પ્રયોગ તરફ વિશેષ લક્ષ દેવુ.

પ્ર૦—હવે અમને આ રાગની કલ્પના સારી થઇ. હવે બીજો લ્યો.

ઉ૦—હવે હેમકલ્યાણ લઇશુ તે તમને પુષ્કળ ઠેકાણે મલ્હા જેવોજ દેખાશે. ગાયક લોક પ્રચારમા હેમખેમ એવુ સયુક્ત નામ વારવાર વાપરેછે. હેમરાગ બહુ થોડાજ ગાયકો જાણેછે. Capt Willard સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં Khem અને Khem Kalian એમ બે રાગો કહ્યાછે એમના અગભૂત રાગો કાનડા, સરસ્વતી, અને કલ્યાણ કહ્યાછે, તથા ખેમકલ્યાણમા કેદાર અને હમીરનો યોગ કહ્યોછે. એક ગાયકે મને બને ગ તથા બને નિ લેનાર રાગસ્વરૂપ ગાઇ દેખાડ્યુ, અને કહ્યુકે, તેને તે હેમખેમ તરીકે મળ્યુ હતુ. મને તે થોડુંક વાગીશ્વરી (બાગેસરી) જેવુ દેખાયુ વાગીશ્વરી એ રાગ કાફી થાટમાછે. Capt Willard સાહેબ Khem રાગમા કાનડાનો ભાગ કહેછે. તે દષ્ટિએ જોતા હેમખેમ રાગમા બને ગ, નિ હોવાથી નવાઇ જણાતી નથી. તે ગાયકે જે ગીત ગાયુ તેના સ્વરો આવા હતા.

નિ સા રે ગ મ, નિ સા રે ગ મ, પ ગ મ, સાં <u>નિ</u> ધ, <u>નિ</u> ધ પ મ <u>ગ</u> મ, પ મ <u>ગ</u> રે સા । સા, <u>નિ</u> ધ પ, મ ગ મ, પ ધ નિ સા, સાં સા રે નિ સા, <u>ગ</u> મ રે નિ સા, પ <u>નિ</u> પ, મ પ, મ <u>ગ</u> મ પ, મ <u>ગ</u> મ પ, મ <u>ગ</u> રી સા ।

આ ફક્ત તમારી માહિતી માટેજ કહી રાખ્યાછે. આ રાગ વાદ મૂલક રાગો પૈકી થશે એમા શક નથી. Willard સાહેબ હેમ રાગ વિષે કાઇજ લખતા નથી. તેમનો ખેમકલ્યાણ આપણા પ્રચારના હેમકલ્યાણથી ઘણાક પ્રમાણમાં સામ્ય થશે, એમ જણાયછે. આપણે લક્ષ્યસગીતમત સ્વીકારશુ. તે આવુ છે.

"शंकराभरणे मेले हैमकल्याणनामकः ।
सायगेयः सांशकोऽपि लक्ष्यविद्भिः प्रकीर्तितः ।
षड्जस्वरो भवेद्वादी संवादी पञ्चमो मतः ।
मद्रमध्यस्वरैरेव सर्वेषां रक्तिदो भवेत् ॥
कल्याणेमिश्रणात्तत्र कामोदस्य समुद्भवेत् ।
रागोऽयमिति केषांचिन्तसमतं लक्ष्यवेदिनाम् ।

आरोहणे धहीनः स्यान्मंद्रपोऽग्राहकोभवेत् ।
विलंबितलये गीतो विशिष्टं सुखमावहेत् ॥ "

ભાવાર્થ.—શંકરાભરણ થાટમાંથી હેમકલ્યાણ ઉત્પન્ન થાયછે. તેનો સમય સાયંકાળનો છે, તેમાં વાદી ષડ્જ માનેછે, અને પંચમ સંવાદી સ્વરછે. આ રાગની બધી ખુબી મંદ્ર અને મધ્ય સ્થાનના સ્વરોમાં છે. કોઈ પંડિતોનું એવું મત છે કે, તેમાં કલ્યાણ અને કામોદ રાગો મિશ્રિત છે. આરોહમાં ઘણી વેળા ધૈવત લેતા નથી, ઘણા ગાયકો આ રાગ મંદ્ર પ થી શરૂ કરતા નજરે પડેછે. આ રાગ વિલંબિત લયથી બરોબર ગવાય તો, વિશેષ સુખકારક થાયછે.

આ મત પ્રમાણે આ રાગ રાત્રિગેયછે. તેમાં ષડ્જ સ્વર વાદી છે, અને તેનો સંવાદી પંચમછે. આ રાગનો વિસ્તાર મંદ્ર અને મધ્ય એ બે સ્થાનોમાં થાય છે. તારસ્થાનના સ્વરો લેવાથી નિરાળાજ રાગમાં નિકળી જવાની ધાસ્તિ હોવાથી, ગાયકો તેમ કરતા નથી એ ખરૂંછે. મેં જે ગીતો સાંભાળ્યાં તે સર્વે મંદ્ર તથા મધ્ય સ્થાનોમાંનાજ હતાં. આ રાગમાં આરોહમાં ધૈવત લેતા નથી. મને લાગેછે કે, આ રાગમાં ગ, નિ તદન દુર્બલછે એમ માનનારા પણ નિકળશે. આપણે મલુહામાં રે, ધ દુર્બલ માન્યા હતા. હેમમાં નિષાદ સ્વર તદન અસતોઆયજ હશે, પરંતુ તેની દષ્ટિએ ગાંધાર ઘણેક ઠેકાણે દષ્ટિએ પડશે. આ રાગ કામોદ અને કલ્યાણના મિશ્રણથી થયોછે, એવો બહુમત છે. આ રાગમાં ગાયકો પુષ્કળ વેળા મંદ્ર પંચમથી રાગલાપ કરતા જણાય છે. મલુહા, હેમ, નવરોચિકા વિગેરે રાગો એકમેકની ઘણા નજીક હોવાથી, તે નિરનિરાળા સંભાળવા મુસ્કેલ પડે છે. આવા રાગોમાં કલ્યાણ, હમીર, કામોદ, અથવા કેદાર રાગોના મિશ્રણ થતાં હોવાથી, હમેશાં મતભેદને કારણ મળે છે. મલુહા, હેમકલ્યાણ, સાવની કલ્યાણ, શુદ્ધકલ્યાણ, ચંદ્રકાંત, નવરોચિકા વિગેરે રાગો એક બીજાથી ઘણાજ નજીક હોવાથી સાંભળનારને ઘોંટાળામાં નાખે છે. પરંતુ તમારો તેવો ઘોટાળો ન થાય માટે તમને આ રાગો નિરાળા કરવાના કેટલાક સ્થુલ ચિન્હો કહી રાખુંછું. તે આવા છે જુઓ. "મલુહા એ શુદ્ધ સ્વરોનો રાગ મનાયછે. તે મંદ્રસ્થાનમાં અધિક શોભેછે. તેમાં ગ, ની સ્પષ્ટ અને મધુર છે અને કામોદનું અંગ ઓળખી શકાય તેવું છે. ધૈવત અવરોહમાં કિંચિત આવેછે પણ આરોહમાં તે ટાળવામાંજ આવેછે. હેમકલ્યાણ એ પણ શુદ્ધ થાટનોજ રાગ છે. એમાં મંદ્રસ્થાન મધુર છે. આરોહમાં ધૈવત નિષાદ અને મુખ્યત્વે નિષાદ વર્જ થાયછે. તેમજ અવરોહમાં પણ નિ વર્જ કરીનેજ પ્રયોગ થાયછે. નિષાદ તદન વર્જ થયાથી આ રાગ મલુહાથી જુદો થયોજ. સાવની કલ્યાણમાં મધ્યમ સિવાય

બાકીના બીજા બધા સ્વરો લેવાય છે આરોહમા રિષભ ધૈવત દુર્બળ છે આ રાગને જેત નામના એક બીજા રાગથી જુદો રાખવો પડેછે જેત ઘણુકરી મદ્ર સપ્તકમા વિસ્તાર પામતો નથી શુદ્ધ કલ્યાણમા સસ્કૃત ગ્રથો પ્રમાણે આરોહમા મધ્યમ નિષાદ વર્જ્ય કરાયછે તેથી ઉપલા રાગોથી તો તે જુદોજ રહેશે. ચદ્રકાંત રાગમા આરોહમા મધ્યમ નથી પણ નિષાદ છે આ રાગનુ સ્વરૂપ સાવનીથી ઘણુ મળતું આવશે, પરતુ સાવનીમાં આરોહમા પણ મધ્યમ વર્જ્ય થતો હોવાથી તેને આપણે જુદોજ રાખી શકશુ નવરોચીકા રાગમા 'કામોદનુ અગ નથી અને તેનો મધ્યમ શુદ્ધ હોઈ વ્યસ્ત અથવા મુક્ત છે ધૈવત આરોહમા દુર્બળ છે અને કોઈ કોઈ તો તેને વર્જ્ય પણ માનેછે અવરોહમા કુશળ ગાયકો ધૈવતની સાથે, કોઈ કોઈ વાર કોમલ નિષાદનો કણ વિવાદી સ્વર તરીકે પ્રયોગમા આણેછે, તેણે કરી આ રાગ પણ જુદોજ રહેછે અને શુદ્ધ કામોદ તો રી, પ ની સગતિ રાખેછે, અને બને મધ્યમો પણ લેછે, માટે તે ઉપલા સર્વ રાગોથી ભીન્નજ રહેશે હુ આ લક્ષણો કેવળ સ્થુળ દ્દષ્ટિએ કહી ગયોછુ એવે ઠેકાણે ગ્રથમતનો ઉપયોગ ક્વચિતજ થાયછે આવા રાગોમા કેવળ બહુમતને ધારણેજ ચાલવુ પડે છે.

પ્ર૦—તમે પરવાનગી આપતા હો, તો એક વાત સ્પષ્ટપણે બોલનાર હતો.

ઉ૦—તે કઈ? સકોચ રાખતા નહીં, ખુશીથી બોલો

પ્ર૦—તમે હમણા સુધીમા લગભગ વીસ પચીસ રાગો કહી ગયા, અને તે સમજાવતી વેળાએ નિરનિરાળા પ્રાચીન ગ્રથોના શ્લોકો પણ કહેતા ગયા પરતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા તેવી ગ્રથોક્તિનો પ્રચલિત સગીતની દ્દષ્ટિએ કાઈ પણ ઉપયોગ થવા જેવુ હતુ કે? જ્યા જોઇએ ત્યા ગ્રથ એક તરફ તો પ્રચાર બીજી તરફ એવુજ દેખાતુ ગયુ અમે કબુલ કરીએ છિયે કે લક્ષ્યસગીત ગ્રથ ઠેકઠેકાણે ઉપયોગી જણાયો, પરતુ તે આધુનિક પદ્ધતિનોજ છે, અને વળી જાત પછીનો છે એમ પણ તમે કહ્યુછે તે ગ્રથને બાજુએ રાખીએ તો, બાકીનાઓને અમારી પદ્ધતિના સમર્થક કેમ કહી શકાય? અમારા બોલવાથી ખોટુ લગાડશો નહીં જે પ્રમાણિકપણે અમને લાગ્યુ તેજ તમારી સામે મુક્યુ

ઉ૦—તમને તેમ લાગવુ સ્વાભાવિકજછે. પરતુ મને લાગેછે કે, હજી તમારે સેકડો રાગો શિખવાછે, માટે તમે તમારૂ મન હામણાથીજ કરાવી રાખવાની ઉતાવળ ન કરો તો સારૂ પ્રાચીન રાગરચનાના તત્વો આપણે સ્વીકારતા નથી કે? કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો ગ્રથોના થાટ આપણા પ્રચારના થાટથી મળતા આ-

ધના નહોતા કે? હવે, આપણું પ્રચલિત સંગીત જો તે ગ્રંથોની વેળાએ તેવું નહોય, તો તેમાં તે ગ્રંથકારોનો શો દોષ? આપણા સૂશિક્ષિત લોકોએ સંગીત વિદ્યાને કમી કિંમતની સમજી, જો જાણી જોઇને મીયાં સાહેબોના તાબામાં જવા દીધી, અને તેમના સહવાસથી તેનું રૂપાંતર થયું, તો તેવા પરિણામનું જોખમ કોનાપર? હવે આપણને જોઇએ તેટલો પશ્ચાત્તાપ થાય, તો પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ થાય એમ લાગતું નથી. આપણાં પુરાણ મનુના આચાર વિચારો હવે પુનઃ સમાજમાં ચાલુ કરવા જેમ અશક્યછે, તેમ પ્રાચીન સંગીત ગ્રંથ ચાલુ કરવા પણ અશક્યછે, એમ કહેવું ભૂલ ભર્યું નથી. મુસલમાન ગાયકોએ આપણા સંગીતની દૂર્દશા કરીછે, એવું મ્હારૂં મત નથી હો. તેમનો દોષ એટલોજ કે, તેઓએ જે પરિવર્તન કર્યું તેના નિયમો પદ્ધતવાર લખી રાખ્યા નથી. પરંતુ તેઓ પૈકી ઘણાએકતો લખનારા વાંચનારા પણ નહશે. મુસલમાન ગાયકોપર આપણા લોકોનો પ્રેમ અથવા શ્રદ્ધા કેટલીછે, તે એટલા પરથીજ ઉત્તમ દેખાશેકે, આપણી તરફ કોઈ પણ હિંદુ ગવૈયાઓ જોઇએ તેવા ઉત્તમ ગાનારા હોય પણ જો તેની પરંપરામાં કોઈ ખાંસાહેબ ન હોય, તો તે બિચારો એક ભજનીઓ હરિદાસજ ઠરશે! મુસલમાન ગાયકોને ક્રમપ્રતિના સમજવાનો અધિકાર આપણને પણ ક્યાંથી હોય? હાલની દૃષ્ટિએ આપણે ખરેખર તેમનાજ અનુયાયી નથી શું? તાનસેનના ગુરૂ હરિદાસ સ્વામી હતા. તેનું અભિમાન આપણે રાખીએ, તો પણ તેમનો ગ્રંથ કયો? એમ કોઈ આપણને પુછે, તો ઉત્તર શો? પણ તે હશે.

જો કે વસ્તુસ્થિતિ આવી હોય, તોપણ પ્રાચીન ગ્રંથોપરની તમારી શ્રદ્ધા ઉઠાડતા નહીં. તે ગ્રંથો સર્વથા નિરૂપયોગી નથી. જ્યારે તમે તે વાંચશો, ત્યારે તેની કિંમત સ્વસ્થપણે ઠરાવી શકશો.

પ્ર૦—નહીં, નહીં, પ્રાચીન ગ્રંથોને અમે નકામા કહેતા નથી, તેમજ તેમના વિષેનું અમારૂં મત પણ આજેજ ઠરાવી નાખતા નથી. ગ્રંથોના આધાર (તે આધાર કહી શકાશે કે?) તમે જરૂર કહો. પાછળી તમે કહ્યું હતું કે, કેટલાક ગ્રંથોના થાટ આપણા પ્રચારના થાટથી મળેછે, પરંતુ તેમ ફક્ત થાટ મળવાથીજ પુરૂં કેમ પડશે? આરોહ. અવરોહ, વાદી, વિવાદી, એ અવસ્ય વાતો સંબંધી જો વિરોધ હોય, તો ગ્રંથ અને પ્રચાર મધ્યેનું વિસંગતપણું કાયમજ રહેશે. તથાપિ હાલ તરત તો અમે તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે અમારૂં મત ઠરાવવું મોકુફજ કરશું, એટલે થયું. નાને માટે મોટા કોળીઆ ભરવાની ખટપટ શા માટે જોઇએ? તમે હેમ વિષે કહેતા હતા તે ચલાવો.

ઉ૦—દક્ષિણ પદ્ધતિમા "હેમવતી" એ નામનો એક મેલજ છે તે મેલમાં કોમળ ગ નિ અને તીવ્ર મ સ્વરો લેવાય છે. આપણો હેમરાગ તે મેલમાનો દેખાતો નથી રાગમાલા નામે મેધકર્ણનો જે ગ્રંથ મે તમને કહ્યો હતો, તેમા "હેમાલ" એવું નામ આપણી દૃષ્ટિએ પડેછે, પરતુ તેમા તે રાગના સ્વરોનો કોઇપણ ખુલાસો કરેલો નથી. હેમાલને દિપક રાગનો પુત્ર કહ્યોછે અને તેનુ ધ્યાન અથવા ચિત્ર કહ્યુછે.

પ્ર૦—હેમકલ્યાણનુ સ્વરૂપ અમને સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—તે એક પ્રસિદ્ધ ગીતના આધરે કહુછુ

પ પ ધ પ, સા, સા રે સા ગ રે સા, ગ મ પ, ગ મ રે સા। સા રે સા, ધ ધ પ, સા, ગ મ પ, ગ મ રે સા। સા સા રે સા, રે રે, પ, મ ગ મ રે, સા ગ મ પ, ગ મ રે, સા, સા સા, મ ગ, પ, પ ધ પ, પ પ સા, રે રે સા, ગ મ પ, ગ મ રે, સા। સા રે સા, ગ મ પ ધ પ, પ ધ પ, સા, ધ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા। ધ ધ પ ધ પ પ, સા, પ ગ મ રે, સા રે સા, ધ પ, ગ મ રે સા, રે રે સા। સા સા, ગ ગ, પ, ધ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા, સા મ ગ પ, ધ પ, પ ગ મ રે સા, રે સા।

કોઈ કોઈ ગાયકોને મે આ રાગમા તીવ્ર મધ્યમનો ઉપયોગ કરતા સાંભળ્યા છે, પરતુ તે સ્વર શિવાય ગવાતો મે અધિક વેળા સાભળ્યોછે આ રાગ રાત્રિએ ગવાય છે, અને તેમા કલ્યાણનું અગ શોભવા જેવું હોવાથી તે સ્વરનો થોડો પ્રયોગ રાગ હાનિકર થતો નથી કોઇ કોઇ ગાયકો એમ પણ કહેછે કે, ભૂપાની રાગને મદ્ર અને મધ્ય એ બેજ સપ્તકમા ગાવાથી, હેમકલ્યાણ થશે આવા મતભેદ અમસ્તા ધ્યાનમા રહેવાદો

પ્ર૦—હવે અમે આ રાગ સમજ્યા, બીજો લ્યો

ઉ૦—હવે દુર્ગા લઈશુ. આ રાગ દુર્મેલ રાગો પૈકીજ એક મનાયછે દુર્ગા ગાવાના પ્રકાર પ્રચારમા બે છે એક મલ્હાર અગનો, અને બીજો ખમાજ અગનો અહિયા આપણે જે લઈશુ તે મલ્લાર અગનો પ્રકાર છે ખમાજ અગનો પ્રકાર આગના પાટમા જશે, કારણ તે પ્રકારમા કોમળ નિષાદ સ્વર એક મુખ્ય સ્વરો પૈકી છે આપણા આ દુર્ગા પ્રકારમા ગ નિ એ સ્વરો વર્જ્ય કરવાના છે મધ્યમ વાદી સ્વર છે ગાયકો વારવાર મધ્યમ પરથી રિષભ સ્વર મીંડમા લેતા દૃષ્ટિએ પડતા હોવાથી આ રાગ શુદ્ધ મલ્હાર નામના રાગની બહુજ નજીક જાય

છે. શ્યામ કલ્યાણમાં આવીજ મીંડનો પ્રકાર મેં તમને કહ્યો હતો, તેની તમને યાદ હશેજ. દુર્ગા રાગનો પ્રારંભ "પ, મ પ ધ, મ રે, મ રે, પ," એવો પુષ્કળ વેળા તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. આ રાગ આપણે રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં માનશું. આમાં પૂર્વાંગ પ્રધાન હોવાથી, ત્યાં સવારનો ભાસ થતો નથી. ગાંધાર સ્વર વર્જ્ય કર્યાથી, આ રાગ બીજા કોઇક રાગની નજીક જવાનો સંભવ છે. સારંગમાં ગાંધાર નથી, સોરટમાં તે આરોહમાં તો નથીજ, પણ અવરોહમાં સુદ્ધાં અસત્પ્રાયજ છે.

પ્ર૦—ત્યારે તો અમારો ગોટાળો થશે એમ લાગેછે.

ઉ૦—નહીં, નહીં, એ રાગો નિરાળા કરવા મુશ્કેલ નથી. સારંગમાં ગાંધાર નથી એ ખરૂં, પરંતુ ધૈવત પણ નથી, અને નિષાદ છે. સોરટમાં નિષાદ વર્જિત નથી. "સા, રે, મ પ, નિ, સાં" એ સોરટનો આરોહ તો બહુજ પ્રસિદ્ધ છે. દુર્ગા રાગમાં જે રી, પ સંગતિ તમને દેખાય, તે ધ્યાનમાં રાખવી. તેમાં કદી કદી કામોદનો ભાસ થઇ શકશે. શુદ્ધ મલ્લારમાં "સા, રે મ, મ પ પ, મ પ ધ સાં, ધ પ મ, સા રે મ" એવો ભાગ તમને પુષ્કળ વેળા દેખાશે. તેમાં "સા રે મ" એટલાજ ટુકડાથી પણ મલ્લારની સૂચના થશે, એવું કહેનારાઓ પણ છે. દુર્ગા રાગમાં વચ્ચે વચ્ચે મધ્યમ છુટો જોડવામાં આવેછે, અને તે તેમ સારો પણ દેખાયછે. દુર્ગા રાગના આ સ્વરૂપનો આધાર જો તમે ગ્રંથમાં જોવા જશો તો તે મળશે નહીં, એ કહી રાખુંછું. ગ્રંથમાં શુદ્ધ થાટમાં ગ નિ વર્જ્ય થઇ બનનારો રાગ મળશે, પણ તેનું નામ બીજુંજ કાંઈ નીકળશે. મને લાગેછે કે, તમારા પ્રચારના પુષ્કળ સ્વરૂપોના ગ્રંથમાં આવા નિરનિરાળા નામો નિકળશે. તે ભાગનો પણ વિચાર આપણે કોઇકવાર કરશું. Capt. Willard ના મીશ્રરાગના કોષ્ટકમાં, દુર્ગા એવા નામનો એક રાગ કહ્યોછે. તેમાં તેના અવયવભૂત રાગો તરીકે માલશ્રી, લીલાવતી, ગૌરી, અને સારંગ કહ્યાછે. આટલી માહિતીથી આપણને કાંઈજ મદદ થનાર નથી. તે રાગના પ્રાચીન સ્વરૂપો ક્યાં? અને તે દુર્ગા રાગમાં મેળવવાં કેમ? એ પ્રશ્નો પુનઃ રહેશેજ. જુના નામો અને નવા રૂપો એમનું મેળવવું સુસંગત કેમ કહી શકાય? હાલના સ્વરૂપોની દૃષ્ટિએ આપણે આ ચાર રાગો તપાસવા માંડીએ તો, તેમાં ઘણાએક પરસ્પર વિરોધ દેખાશે. ત્યારે તે મેળવવા કેમ?

પ્ર૦—દુર્ગાનું સ્વર સ્વરૂપ અમને કહેશો?

ઉ૦—૯૮

પ, મ પ ધ મ, મ રે, પ, પ ધ મ, રે પ મ, ગે, આ રે સા, સાં ધ, સાં ગે, પ ધ મ, પ, મ પ ધ મ। મ ગે સા, સા ગે સા, પ મ ગે સા, ધ ધ મ, રે પ, ધ મ, રે પ મ, સા રે સા, સા ધ્ સા, મ પ ધ મ, સાં ધ, મ, રે પ ધ મ, પ મ, રે, ધ મ, પ મ રે સા, પ, મ પ ધ મ। મ મ પ, સાં, મં, સાં રેં મં ગેં, સાં, પ ધ મ, મ પ સાં, રેં રે ધ સાં, મ પ સાં, પ ધ ધ મ, પ મ પ ધ, મ, રે મ, સા ગે મ, સા રે સા। સાં ધ, સાં રેં, સાં પ, ધ મ, પ મ પ ધ મ, મ રે પ પ, ધ ધ મ, પ પ મ, સાં રે મં, સાં, પ ધ મ, રે પ।

આવા દુર્મેલ રાગોના સ્વરો ગીતોની સહાયતાથીજ કહેવા પડેછે, એ તમને કહ્યુંજ છે. મે જે જે ગીતો પ્રસિદ્ધ ગાયકો પાસેથી લીધાછે, તે આગળ જતાં તમને આપનારજ છુ. આ રાગ સ્વરૂપો તમે સ્વરોથી ઉત્તમ તૈયાર કરશો કે તે ગીતો તમને લાગવાંજ બેસશે. હવે, આ દુર્ગારાગના લક્ષણ લક્ષ્યસંગીતમા કેવાં છે, તે જુઓ.

" शुद्धस्वरसमेलाद्दुर्गानाम्नी प्रजायते।
औडवा गनिहीनासौ मध्यमांशेनमण्डिता॥
अत्रेषद्विलसच्छाया शुद्धमल्लारिका पुनः।
पण्डितैर्गानमेतस्या द्वितीयप्रहरे मतम्॥
गांधारस्य विलुप्तत्वात्प्रतीतः सोरटो भवेत्।
आरोहे धैवतः स्पष्टस्तद्रूपमपसारयेत्॥
रिपयो संगतिश्चात्र मल्लार्यंग निवारयेत्॥
व्यस्तमध्यमयोगोऽपि श्रोतृचित्तहरो भवेत्॥
निषादस्य प्रलुप्तत्वे कुतः सारंगसंभवः।
अवरोहे गसंयोगे सोमरागस्यनोद्भवः।
ग्रंथेषु कथितं रूप शुद्धसावेरिनामकम्।
इदमेव कदाचित्स्याद्बुधः कुर्याद्यथोचितम्॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ સ્વરના થાટમાથીજ દુર્ગા રાગિણી નિકળેછે તે ઓડવ હોય, ગ ની સ્વરો વર્જ્ય છે મધ્યમ સ્વર અશ છે. આ રાગિણીના ગાવામા થોડોક શુદ્ધ મલ્હારનો ભાસ થશે આનો સમય બીજો પ્રહર છે આમા ગાધાર આવતો ન હોવાથી થોડોક સોરટનો ભાસ થશે ખરો, પરતુ આ રાગિણીમા આરોહમાં ધૈવત લેવાતો હોવાથી, સોરટ નિરાળો થશે. રિ, પ એ બે સ્વરોની સંગતિ

હોવાથી મલ્હાર રાગનું અંગ દૂર રહે છે. આ રાગિણીમાં જ્યારે મધ્યમ છૂટો રાખવામાં આવેછે, ત્યારે શ્રોતાઓને આનંદ થાયછે. નિષાદ વર્જ હોવાથી સારંગ ક્યાંથી થશે? અવરોહમાં કિંચિત ગ લેવાયાથી સોમરાગ પણ થશે નહીં. ગ્રંથમાં આવા વર્ણનનું સ્વરૂપ શુદ્ધસાવેરી છે. તેનેજ પ્રચારમાં હવે કોઇએ દુર્ગા નામ આપ્યું હશે.

ગ્રંથમાં સોમરાગ શુદ્ધ સ્વરોના થાટમાં છે, પરંતુ તેમાં અવરોહમાં ગાંધાર લેવાતો હોવાથી તે રૂપ નિરાળું થશે, એ ખરૂં છે. ગ્રંથમાં કહેલો શુદ્ધસાવેરી રાગ દક્ષિણ પદ્ધતિમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવાયછે.

પ્ર૦—હવે અમને બીજો એકાદ રાગ કહો.

ઉ૦—આ શુદ્ધ થાટમાના ઘણાખરા મહત્વના રાગો મેં તમને કહ્યા છે. હવે જે એ ચાર રહ્યા છે, તેમાં શુકલી, પહાડી, હંસધ્વનિ, માડ, એ છે. આપણે કાંઇ અંશે લક્ષ્યસંગીતના ધોરણેજ ચાલીએ છિયે. કારણ પ્રચારના ઘણાખરા રાગો તે ગ્રંથકારે કહ્યા છે. આ બાકી રહેલા ચાર રાગો પૈકી, હંસધ્વનિ રાગ વિષે બહુ કહી શકાય તેમ નથી. તે રાગ આરોહાવરોહથીજ બીજા સઘળાં સ્વરૂપોથી ભિન્ન છે. તેના આરોહાવરોહમાં મ, ધ સ્વરો વર્જ છે. તમે શંકરા રાગમાં મધ્યમ વર્જ કર્યો હતો પણ તેમાં ધૈવત વર્જ કરતા નહોતા. ભૂપાલીમાં મ, નિ વર્જ હતા અને ચંદ્રકાંતમાં ફક્ત આરોહમાંજ મ વર્જ હતો. શુદ્ધ કલ્યાણમાં માત્ર આરોહમાંજ મ, નિ વર્જ હતા. દેશકારમાં મ, નિ સ્વરો તદ્દન વર્જ હતા. બિલાવલના પ્રકારમાં મ, ધ સ્વરોને કદી વર્જનિય કહી શકાય નહીં. બિહાગમાં મધ્યમ કદી પણ છોડી શકાય નહીં.

પ્ર૦—એ સર્વે અમે સારૂં સમજ્યા. આપણી તરફ આ હંસધ્વનિ રાગ ગાયકો કેમ ગાય છે?

ઉ૦—મુસલમાન ગાયકોમાં હજી તે બહુ પ્રિય થયો નથી. પણ કોઈ કોઇ હિંદુ ગાયકો ગાય છે, એ ખરૂં છે. આ દક્ષિણ પદ્ધતિનો રાગ છે. ત્યાંના ગ્રંથોમાં તેનું વર્ણન એક બે ઠેકાણે દષ્ટિએ પડશે. રાગ લક્ષણમાં એ કહ્યો છે. આ રાગમાં મ, ધ વર્જ કર્યાથી વચ્ચે વચ્ચે થોડોક શંકરા રાગનો ભાસ થઇ શકશે. “સા રે સા, ગ પ ગ સા, સાં નિ પ, નિ પ, ગ પ, સાં, નિ પ, ગ પ, ગ રે સા” આ ભાગ શંકરા રાગમાં પણ છે, પરંતુ દક્ષિણ તરફના લોકો આ રાગને એવી તો ચમત્કારિક રીતે ગાય છે કે, તેમાં આપણને શંકરારૂપ જોવામાં આવતું નથી. “સા રે ગ સા, સા, ગ પ ગ રે, ગ પ નિ, પ નિ નિ, સાં, રેં સાં,

ગે ગ રે સા નિ પ નિ રે સા નિ, ગ રે ગ પ નિ નિ ગ રે નિ રે સા। સા રે સા નિ નિ, પ નિ સા નિ પ ગ પ ગ રે, પ પ સા રે ગ સા। પ પ નિ નિ સા સા રે ગં સા સા સા ગે ગ પ ગ રે, નિ નિ રે સા। સા નિ પ, ગ પ નિ, સા ગે ગ રે સા નિ, ગે રે સા નિ પ ગ પ ગ રે સા।' આવી રીતના સ્વરો ગાઇએ તો તેમા શબ્ગે દેખાશે નહીં પરતુ આપણી તરફ આવુ સ્વરૂપ બહુ ઉચ્ચ પ્રતિનુ ગણાશે નહીં તે એગ્લીશ Tune જેવો દેખાશે દક્ષિણ તરફના એક પ્રસિદ્ધ ગાયકે આમજ ગાયો હતો આપણી તરફ મીંડથી ગાવાનો પ્રચાર અધિક લોકપ્રિય હોય છે હસધ્વનિનુ વર્ણન લક્ષસગીતમા આવુ આપ્યુ છે

> "हसध्वन्याह्वयो राग स्याच्छुद्धस्वरमेलनात् ।
> आरोहेऽप्यवरोहे च मधहीनो भवेत्सदा ॥
> स्वर षड्जो मतो वादी कैश्चिद्गांधारको ह्यसो ।
> गानमस्य समादिष्ट रात्र्यां प्रथमयामके ॥
> हिंदुस्थानीयपद्धत्यां प्राचुर्यं नास्य दृश्यते ।
> संगीते दाक्षिणात्यानां सतु साधारणो मत ॥"

ભાવાર્થ.—શુદ્ધ સ્વરના થાટમાથી હસધ્વની રાગ નિષ્પન્ન થાય છે તેના આરોહા વરોહમા મધ્યમ અને ધૈવત સ્વરો આવતા નથી. એનો વાદી ષડ્જ છે, કોઇ ગાધાર વાદી માને છે આને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગાવો હિંદુસ્થાની પદ્ધતિમાં આ રાગનો બહુ પ્રચાર નથી પણ દક્ષિણ તરફ આ એક સાધારણ રાગજ છે.

ગાધાર વાદી કર્યાથી એજ પાચ સ્વરોમાથી કલ્યાણ જેવો એક પ્રકાર નિકળી શકશે જેમકે નિ રે ગ રે, નિ રે નિ સા, નિ પ નિ રે સા સા સા ગ રે ગ પ ગ નિ પ, ગ પ ગ રે સા" ઈ૦ આ બને પ્રકાર તમે લક્ષમા રાખો એટલે થશે આ રૂપ જોકે, કલ્યાણ જેવુ દેખાશે, તોપણ મ ધ સ્વરોના લોપથી" તેને કાઇ પણ ભિન્ન નામ આપવુ પડશે

પ્ર૦—પાછળ ગુણકી નામે નામ કહ્યુ, તે રાગનુ લક્ષણ શુ છે?

ઉ૦—ગ્રથમા ગુણુકી, ગુણુકરી ગુણુકેલી, ગુણકી વિગેરે નામો તમારી દૃષ્ટિએ પડશે કોઇ કહેછે કે, આ સઘળા એકજ રાગના નામ છે મને લાગેછે કે, આપણે ગુણકી અને ગુણકી રાગો નિરાળા માનવા ઠીક પડશે. ગુણકી એ રાગ ભૈરવ થાટમા છે ગુણકી નામ સસ્કૃત ગ્રથમા દેખાતું નથી. પ્રચારમા કેટલાક લોકો ગુણકીને સવારનો એક રાગ માનેછે. તે સિતાર અને કલ્યાણ રાગના

સંયોગે બનેલો રાગ દેખાય છે. એ બંને અંગો તેમાં દેખાય છે. આ રાગમાં ષડ્જ સ્વર વાદી છે. આરોહમાં કલ્યાણનું અંગ અને અવરોહમાં બિલાવલનું અંગ દેખાશે. આ સવારનો રાગ હોવાથી ઉત્તરાંગમાં અધિક વૈચિત્ર્ય રહેશેજ. આ રાગમાં આરોહમાં મ, નિ સ્વરો તદ્દન દુર્બલ છે. અવરોહમાં તે સ્વરો લેતાં ગાયકોને મેં સાંભળ્યા છે. ગુણકલીમાં કલ્યાણ જેવો ભાગ હોવાથી કોઇ તેને રાત્રિનો રાગ માનનારા પણ નિકળશે. મને બે પ્રસિદ્ધ ગાયકોએ બે નિરનિરાળાં ગીતો કહ્યાંછે. એકમાં કલ્યાણ જેવો ભાગ અધિક છે, અને બીજામાં (નિદાન અંતરામાં) બિલાવલ જેવો છે. આ બંને ગીતો હું તમને કહીશ.

પ્ર૦—એ ગીતોના સ્વરૂપો અમને હમણાંજ કહી રાખશો તો ઠીક. અમે તે બંને પ્રકારો સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખશું.

ઉ૦—ઠીકછે, ત્યારે કહુંછું લ્યો.

(૧) પ પ ધ નિ સાં રેં સાં, (આ જલદ તાન છે, એમાં નિષાદ બહુ થોડા પ્રમાણમાં લાગેછે.) સાં નિ ધ, નિ ધ પ, પ સાં સાં ધ ધ પ, ધ પ પ, પ પ ધ ધ પ પ, ગ મ રે રે સા, સા ધ઼ પ઼, સા પ પ મ ગ, સા રે સા, સા રે ગ મ, રે રે સા। પ પ પ, સાં ધ, સાં સાં, ગં ગં, ગં રેં પં ગં, પ ગ પ, સાં ધ સાં, સાં ધ પ, ગ, પ ગ, પ, સાં ધ સાં, સાં, સાં, રેં ગં સાં સાં ધ પ, પ ગ, મ રે રે સા। આ એક તરાહ થઇ.

(૨) ગ રે સા નિ઼ ધ઼ નિ઼ ધ઼ પ઼, સા, રે સા, ગ ગ, પ રે, સા, સા, ગ રે સા, સા નિ઼ ધ઼, નિ઼ ધ઼ પ઼, પ઼ ધ઼ સા, ગ રે સા। પ પ ધ નિ ધ સાં, સાં નિ ધ, નિ ધ, સાં રેં સાં નિ ધ પ, પ પ ધ સાં ધ ધ પ, ગ પ, ગ રે સા, નિ઼ ધ઼, સા નિ઼ ધ઼ પ઼, સા, ગ રે સા। એ બીજી તરાહ થઇ.

આ બંને પ્રકારો તમારે ધ્યાનમાં રાખવા. આવા અપ્રસિદ્ધ વાદગ્રસ્ત રાગોમાં, આપણને પ્રસિદ્ધ ગાયકોના ગીતોજ માર્ગ દેખાડનારાં થશે, કારણ હાલ આપણે પ્રચારના સંગીતનો વિચાર કરીએ છિયે. મારા સ્વરોચ્ચાર અને ગાતી વેળાએ થોભવાની જગ્યાઓ લક્ષપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખજો, નહીં તો તમે આવા રાગો લાગલાજ વિસરશો. આપણા હિંદી સંગીતમાં એવી એક વિલક્ષણ તરાહ કાયમ થઈ બેઠીછે કે, તેમાં સ્વરો હમેશાં એકમેકમાં થોડા ઘણા લપેટી ઉચ્ચારવામાં આવેછે. છુટા સ્વરો—જેને ગાયકો ખડા સ્વરો કહે છે તે ગાતા ગયાથી શ્રોતાઓને ઈંગ્રેજી સંગીત જેવું લાગવા માંડેછે. આને કેટલાક પશ્ચિમાત્ય સંગીત

પડિતો આપણી પદ્ધતિમા એક દોષરૂપ સમજે છે, પરતુ આપણને તો હાલ આપણા સમાજની રૂચીના ધોરણેજ ચાલવુ પડશે

ગુણકી રાગમા રી ધ કોમળ છે, અને આપણે તે રાગ નિરાળો માનનાર છિયે એ ભૂલતા નહી સગીતસાર ગ્રથના ૩૪૨ મા પાનાપર ક્ષેત્રમોહન ગોસ્વામીએ "ગુણકિરી અથવા ગુણકેલી' એવા નામે દઇ રાગનો વિસ્તાર સ્વરોથી આપ્યા છે તે વિસ્તારમા રિ, ધ કોમળ અને બને મધ્યમો વાપરેલા છે, સપૂર્ણત્વ વિષેનો આધાર માત્ર મતગનો ટીપમાજ છે તેમા "**पूर्णा गुणकिरी प्रोक्ता मतगमतसमता ध्वनिमजर्याम्।** એમ કહ્યુ છે.

આ રાગ વિષેની માહિતી સસ્કૃત ગ્રથોમા ક્વચિતજ મળશે ગ્રથોમા ગુડકી, ગૌડકિયા ગૌડકી એ નામો છે, પરતુ એ નામોએ પ્રસિદ્ધ થયના રાગો ભૈરવ થાટમા છે તમે ભૈરવ થાટના રાગો સિખશો ત્યારે ત્યા ગુણકી રાગ તમારી દષ્ટિએ પડશે મી૦ ઐનરજીએ પોતાના ગીતસૂત્રસારમા રાગોનુ એક કોષ્ટક આપ્યુ છે, તેમા ગુણકલીમા રિ, ધ કોમળ તથા બને મધ્યમ લેવાનુ કહ્યુ છે તે પરથી એવુ દેખાય છે કે, પૂર્વ તરફ આ રાગ પૂર્વી થાટમા મનાય છે

પ્ર૦—હવે અમને પાહાડી રાગ કહો

ઉ૦—ઠીકછે હાલમા આપણા ગાયકો આ રાગને શુદ્ધ સ્વરોએજ ગાતા સાભળવામા આવે છે પાહાડી એ નામ હિંદી ભાષાનુ હશે એમ તે સાભળતાજ લાગવા માડે છે હિંદી ભાષામાં પાહાડ એટલે ડુંગર કહેવાય છે તે પરથી પ્રથમ દર્શને એવો તર્ક આવે છે કે આ રાગ જગલમા વસનારા લોકોનો હશે આ રાગ અનેક વેળા આપણી તરફ કેવળ ક્ષુદ્રગીતો ગાનારા ગાયકોને મોઢે પણ સભળાય છે ડફ પર લાવણી ગાનારાઓ પણ આવા પ્રકાર કદી કદી ગાયછે ગ્રથમા પાડી એ નામ આપણી દષ્ટિએ પડેછે, પરતુ તે રાગ આપણા પ્રચારના રાગથી તદન ભિન્નછે તે માનવગૌડ અથવા ભૈરવ થાટનો એક રાગ છે ઘણા ખરા ગ્રથોમાં પાડી ભૈરવ થાટમાજ છે પરતુ કોઇ એમ પણ કહેશે કે, પાડી અને પાહાડી એ બે નિરાળા પ્રકારો હશે ત્યારે પછી "પાહાડી' એ પ્રાચીન ગ્રથનો પ્રકાર નથી એમ કહેવુ પડશે તેને એક આધુનિક સ્વરૂપ માનવુ પડશે આપણે સગીત પારિજાતમા જોઇએ તો તેમા પાહાડી નામ સ્પષ્ટ આપ્યુ છે અને તે રાગનુ વર્ણન આવુ કહ્યુ છે

' गौर्य्युपन्नापाहाडीस्याद्गाधारस्वरवर्जिता।
उद्गाहे षड्जसंपन्ना न्यासाशयो रिशोभिता ''

ભાવાર્થ.—પાહાડી ગૌરી થાટમાંથી નિકળે છે. અને તેમાં ગાંધાર વર્જ છે. ષડ્જ ગ્રહ સ્વર છે, અને રિષભ અંશ અને ન્યાસ છે.

આ વર્ણનમાં ગૌરી થાટમાંથી પહાડીની ઉત્પત્તિ કહી છે, અને ગૌરીની વ્યાખ્ય આવી આપી છે.

> " रिस्वरादिस्वरारंभा रिकोमलधकोमला ।
> गतीव्रा सा नितीव्राच गौरी न्यंशस्वरामता ॥"

ભાવાર્થ.—ગૌરીમાં રિષભ સ્વર ગ્રહ છે. તેમાં રિષભ ધૈવત કોમલ છે, નિષાદ અને ગાંધાર તીવ્ર છે. નિષાદ અંશ સ્વર મનાય છે.

આ પરથી એટલું કહી શકાશે કે, પ્રચારનું પાહાડી સ્વરૂપ એ નથી.

रागविबोधे—

> " पाडीसायन्हार्हा गोना सांशग्रहन्यासा ।
> मालवगौडमेले ॥"

ભાવાર્થ.—પાડી રાગ માલવ ગૌડ થાટમાંથી નિકળે છે. તે સાયંકાળે ગવાય છે. ગાંધાર વર્જિત છે. ષડ્જ અંશ, ગ્રહ, ન્યાસ છે.

અહિયાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેજ રિ ધ કોમલ લેનારો થાટ કહ્યોછે.

रागलक्षणे—

> मायामालवमेलाच्च जातोरागः सुनामकः ।
> पहाड्यान्ह्यसंप्रोक्तःसन्यासं सांशकं ध्रुवम् ॥
> आरोहे रिधवर्जेच पूर्णवक्रावरोहकम् ॥

ભાવાર્થ.—પાડી એ રાગ માયા માલવ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે. તેમાં ષડ્જ અંશ ન્યાસ છે. આરોહમાં રિષભ તથા ધૈવત વર્જ છે; અવરોહ સંપૂર્ણ અને વક્ર છે.

આ મત પ્રમાણે પણ ભૈરવનોજ થાટ ઠરેછે.

चतुर्दंडिप्रकाशिकायाम्

> " पाडिरागो गौळमेलप्रभूत ष्षाडवो मतः ।"

ભાવાર્થ.—પાડી રાગ ગૌળ મેલમાંથી નિકળેછે અને ષાડવ છે.

આ ગ્રંથનો ગૌળમેલ તે આપણો ભૈરવ થાટજ છે.

અનૂપવિલાસ એ ગ્રંથમાં પારિજાતનોજ ઉતારો લીધો છે.

रागचंद्रोदये (આ ગ્રંથમાં માલવગૌડ થાટના સ્વરો કહી, આમ કહ્યુંછે)

" मेलाद्तो मालवगौडनामा ।
गौडक्रिया गुर्जरिकाच टक्क ॥
पाडी कुरजी बहुलीचपूर्वा ।
रामक्रिया द्राविडगौडनामा ॥ "

ભાવાર્થ.—આ મેલમાથી માલવગૌડ, ગૌડક્રિયા, ગુર્જરી, ટક્ક, પાડી, કુરજી, બહુલી, પૂર્વા, રામક્રિયા, અને દ્રવિડગૌડ રાગો નીકળેછે

સગીતસારામૃતમા પણ " પાડી " માલવગૌડ થાટમા છે મને લાગેછે કે, આની તેહના અધિક મતો દેતા બેસવામા કાઇ સાર નથી. પ્રચારનો 'પાહાડી' રાગ ગ્રથમા કહેલો નથી, એ તો સ્હેજેજ કરશે. પણ આપણને તો તેનુ હમણાનુ સ્વરૂપ જોઇએછે, માટે લક્ષ્યસગીતનુજ વર્ણન સ્વીકારવુ પડશે. તે આવુ છે

" शकराभरणे मेले पाहाडिर्गीयतेऽधुना ।
मद्रमध्यस्वरैश्चापि समता सार्वकालिका ॥
षड्जपचमयोरत्र सवादो रुचिरोमतः ।
मद्रस्थो धैवतो नून वैचित्र्य प्रतनोति स ॥
भूपाल्या प्रकृतिं धत्ते गानमस्या यतोऽधतः ।
स्पर्श शुद्धमध्यमस्यानुमतो लक्ष्यवेदिनाम् ॥ '

ભાવાર્થ—શકરાભરણ થાટમાથી પાહાડી ગવાયછે આમા મદ્ર અને મધ્યસ્થાનના સ્વરો ઘણાજ સુદર દેખાયછે પાહાડી ગમે ત્યારે ગવાયછે પડ્જ અને પચમ એ પરસ્પર સવાદી છે આ રાગની એક મોટી વિલક્ષણ ખુબી મદ્ર સ્થાનના ધૈવત પર હોયછે આ રાગિણીના ગાવામા વચ્ચે વચ્ચે ભો-પાળીનો ભાસ થવાનો સભવ હોવાથી ગાયક લોકો ક્યાક ક્યાક શુદ્ધ મધ્યમનો ઉપયોગ માન્ય કરેછે

આ મત પ્રમાણે પાહાડીમા સઘળા શુદ્ધ સ્વરોજ લાગેછે આ રાગ મદ્ર અને મધ્ય એ બને સ્થાનોના સ્વરોથીજ ઉત્તમ બનેછે પાહાડી રાગનો સમય નિયમિત ન હોવાથી તે ગમે ત્યારે ગવાયછે એમા પડ્જસ્વર વાદી તથા પચમ તેનો સવાદી છે આ બે સ્વરોથી આ રાગ ઘણો સુદર દેખાયછે આ રાગમા મદ્ર સ્થાનના ધૈવત તરફ શ્રોતાઓનુ વિશેષ લક્ષ ખેચાયછે તેનો પ્રયોગ આ રાગને કાઇ નિરાળુજ સ્વરૂપ આપેછે " ગ, રે સા ધ, ગ, રે ગ, પ, ગ રે સા ધ, પ, ધ સા " એ ભાગ એકવાર સાભળતાજ મનમા ઠસી જાયછે તે હું

કેમ ગાઉંછું તે જોઇ રાખો. આટલા સ્વરોથી પણ આ રાગ નિરાળો ઓળખાય તેવો થઇ શકશે. પાહાડી રાગમાં મ, નિ સ્વરો દુર્બલત્વ પામ્યાથી તેને ઘણે પ્રમાણે ભૂપાલીનું સ્વરૂપ આણેછે. કસબી લોક એ સ્વરૂપ ટાળવા માટે મોટી સફાઇથી અવરોહમાં મ, નિ સ્વરોનો સ્પર્શ કરી જાયછે. તેવું કૃત્ય બહુજ મનોહર દેખાયછે. મંદ્ર સ્થાનના ધૈવતનો ઠસ્સો એટલો તો સ્વતંત્ર હોયછે કે, ભૂપાલી, શુદ્ધકલ્યાણ વિગેરે સમપ્રકૃતિક રાગોમાં જો તે સ્વર ભુલથી તેમ લાગે તો, પાહાડીનો સ્પષ્ટ ભાસ થશે. મને લાગેછે કે, તે ભાગ તમારે ઉત્તમ ઘુંટી રાખવો પડશે. પાહાડીમાં રિષભ ખસૂસ કરી થોડો રાખેછે. તે જલદ રીતે જતાં આવતાં ગાઈ જવાયછે. ગાંધાર પર જતાં આવતાં શોભેછે, પણ તેને વાદિત્વ આપતા નથી. તેમ કર્યાથી ભૂપાલી રાગ સ્પષ્ટ થશે. આ રાગમાં તાર સપ્તકમાં બિલકુલ જતા નથી એવું નથી, પરંતુ ત્યાં ઝાઝો સમય ટક્યાથી આ રાગ રહેતો નથી. તેમ થયાથી તે ભૂપાલી અથવા દેશકાર થવા લાગેછે. પૂર્વ તરફ એટલે બંગાલી ગ્રંથોમાં પાહાડીને સંપૂર્ણ રાગ માની તેમાં બંને નિષાદ માન્યા છે. સંગીતસારમાં આ રાગનું પણ સંપૂર્ણત્વ સિદ્ધ કરવા માટે નારદ સંહિતા અને ગીતસિદ્ધાંત ભાસ્કરના આધાર કહ્યાછે. રાજા સાહેબ ટાગોરે પોતાના સંગીતસારસંગ્રહમાં નારદ સંહિતાના રાગાધ્યાયનો ઉતારો લીધોછે, તેના પૃષ્ઠ ૬૨ પર "પાહિડા" રાગિણીનું વર્ણન આવું કર્યુંછે.

> "भर्तुर्दधाना चरणारविंदं ।
> निषेधयन्ती परदेशयानम् ।
> प्रेमानुरागादतिकातराक्षी ।
> सा पाहिडा संकथिता कवींद्रैः ।"

ભાવાર્થ.—જે પોતાના પ્રિય પતિના ચરણકમલ ધરી પરદેશ ન જવાની વિનંતિ કરેછે, જેની દૃષ્ટિ પ્રેમાનુરાગથી ભયભીત થઇછે, તેને કવિએ પાહિડા વર્ણવી છે.

આ શ્લોક પરથી સ્વરોનું જ્ઞાન બિલકુલ થવા જેવું નથી એ દેખારોજ. સંગીતસાર કર્ત્તાપર આક્ષેપ કરવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી. તેણે પણ બહુ મહેનત કરેલછે, અને તે નિ:સ્વાર્થબુદ્ધિએ છે એ કદીજ વિસરી શકાય નહીં. મ્હારૂં કહેવું એટલુંજ છે કે તેણે પોતાના ગ્રંથમાં સંસ્કૃત ગ્રંથના જે આધાર કહ્યાછે તેના ઉપયોગ સંબંધી મતભેદ ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે. ગ્રંથજ જો અપુર્ણ હોય તો સંગ્રહકાર શું કરશે ?

પ્ર૦—તમે કહ્યું કે, બંગાળ તરફ આ રાગ બંને નિષાદ લગાડી ગાયછે, તો ત્યાનું રાગસ્વરૂપ અમને કહેશો કે ?

ઉ૦—સંગીતસારમાં પ્રત્યેક રાગનો વિસ્તાર સ્વરોએ કરી દેખાડ્યો છે. એ વિસ્તાર તે ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથના આધારે કર્યા હશે, એમ મને લાગતુ નથી. કારણ તે ઘણાખરા પ્રચારના ધોરણેજ કરેલા જણાયછે. કેટકેટલાણે અમસ્તાજ ગ્રંથોના આધારો કહ્યાછે, પરંતુ તે આધારો રાગમાં લાગનારા સ્વરો વિષે ન હશે એમ લાગેછે. તેમાં પાહાડીનું સ્વરૂપ આવુ આપ્યુંછે.

" નિ નિ સા, રે ગ રે મ મ મ ગ રે, સા, ગ ગ રે સા, નિ ધ, ધ નિ સા નિ ધ પ સા નિ સા રે ગ રે મ મ મ ગ રે, સા ગ ગ રે સા સા। રે રે મ મ પ પ પ ધ મ પ ધ, રે મ ગ રે, મ, પ મ ગ, રે ગ રે સા, નિ સા, રે ગ રે મ મ મ ગ રે, ગ ગ રે સા, સા।

મને લાગેછે કે, આપણી તરફ પ્રચારમાં જે રૂપ છે તેજ તમારે લેવું. તે આવું છે.

"સાં, રે ગ, ગ રે, સા રે ગ રે, સા રે સા, નિ ધ, પ, ધ સા રે ગ, ગ મ ગ રે, સા રે ગ સા, નિ ધ, ગ, રે સા। ગ ગ પ પ, ધ ધ પ ગ, ગ રે સા નિ ધ, પ ધ સા, ગ પ, ધ પ ગ, રે સા ધ, પ ધ સા, રે સા, સા રે ગ, સા ધ, સાં ધ પ, ગ, રે સા ધ, પ ધ સા। મ ગ, ગ મ ગ રે, રે ગ રે સા નિ ધ, ધ ધ પ ગ, ગ પ ગ, મ ગ રે, સા નિ ધ, પ ધ સા। ગ ગ પ ધ, સા ધ, પ ધ પ, ગ રે સા ધ, રે સા ધ, પ ધ સા। સા, રે ગ, મ ગ રે, સા, રે ગ રે, સા રે સા નિ ધ, પ ધ સા, રે ગ રે સા।

જ્યાં જ્યાં મંદ સપ્તકનો ધૈવત આવે ત્યાં ત્યાં વિશેષ ધ્યાન આપશો કે આ રાગ તમો સારો ગાઈ શકશો.

પ્ર૦—હવે અમને આ રાગની અધિક માહિતી જોઈતી નથી.

ઉ૦—હવે "માંડ" રાગ વિષે બે શબ્દો બોલશું એટલે આ શુદ્ધ સ્વરોના રાગ પૂરા થશે. "માંડ" રાગને કેટલીક વેળા "માંડ" પણ કહેછે. [illegible] આ રાગની [illegible] [illegible]
[illegible] નથી [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible]

સંશય નથી. આ રાગમાં ખ્યાલ ધ્રુપદ વિગેરે મોટા મનાયેલાં ગીતો હોતાં નથી. ગુજરાતમાં આ રાગમાં જે ગીતો ગવાયછે તેમને ગરબી કહેછે. આ ગીતોમાં માધુર્યપણું ઓછું હોયછે એમ નથી. પરંતુ સમાજે તેમને ક્ષુદ્ર ગીતોમાં માન્યાં છે. માંડ રાગમાં સા મ પ એ ત્રણ સ્વરોની વિચિત્રતા લક્ષમાં રાખવા જેવી છે જ્યાં જ્યાં નિષાદ આવે છે, ત્યાં ત્યાં ગાયકો તેને કંપિત કરેછે, જેથી વિશેષ શોભા આવેછે. માંડ ગમે ત્યારે ગવાય છે, અને તે સદા મનોહર લાગેછે. આ રાગનું ચલન સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ તપાસવા માંડશો તો તમને એવું દેખાશે કે, આ રાગમાં આરોહમાં રિ, ધ સ્વરોને બાકીના બીજા સ્વરોના પ્રમાણમાં દુર્બલત્વજ છે. માર્મિક ગાયકો કહે છે કે, આ રાગનો અવરોહ તદ્દન વક્ર છે. મને લાગેછે કે, તેમનું આ કહેવું ભૂલભર્યું નથી. " સાં ધ, નિ પ, ધ મ, પ ગ, મ રે, ગ સા " એવો સાવકાશ અવરોહ તમે કરશો કે, તેટલાથી પણ માંડ રાગ ઘણો સ્પષ્ટ દેખાશે. કોઇ કહેછે કે " સા રે મ પ ધ સાં " એવો આરોહ કરવો, બીજાઓ કહેછે કે, આરોહમાં પણ વક્રત્વ રાખવાથી આ રાગની છાયા સારી સ્પષ્ટ દેખાશે, જેમકે " સા, ગ રે, મ, ગ પ, મ ધ, પ નિ ધ સાં " આ સઘળા પ્રકારો તમે ધ્યાનમાં રાખશો તો પણ ચાલશે. તમે કલ્યાણી પ્રકારમાં બે મધ્યમોના રાગો જ્યારે શિખ્યા હતા, ત્યારે મેં તમને આવા વક્ર પ્રકાર કહ્યા હતા. આ થાટમાં આ માંડ રાગ આરોહાવરોહમાં વક્ર છે, એ વિસરતા નહીં. આ માંડનું રૂપ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. કુશળ ગાયકો આમાં વચ્ચે વચ્ચે મધ્યમને છુટો છોડેછે, તે કૃત્ય બહુ ઉત્તમ લાગે છે. "સાં, નિ ધ, મ" એવો ભાગ વારંવાર તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. આ રાગમાં ષડ્જ સ્વરને વાદી માનવો અને તેનો સંવાદી મ અથવા પ માનવો. ગુજરાતમાં પણ માંડ નિરનિરાળી તરાહથી ગવાયછે. કોઈ મધ્યમ બઢાવી ગાયછે. તેના ગાવામાં ગ, નિ સ્વરોનું મહત્વ રિ, ધ સ્વરો કરતાં આપોઆપજ ઓછું થાયછે. આ રાગ અતિ સહેલો તથા સાધારણ છે. જેમને ગાયનનું જ્ઞાન હોતું નથી તેવા લોકો પણ ફક્ત સાંભળીનેજ આ રાગના સ્વરો ઘણા પ્રમાણમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારેછે. મુસલમાન ગાયકો માંડને " રાગ " એ નામ દેવા સદા નાખુશ હોય છે. તેઓ તેને " ધુન " કહે છે. પ્રાચીન ગ્રંથમાં " માંડ " એ નામ નથી. લક્ષ્યસંગીતમાં તે છે. પ્રાચીન ગ્રંથમાં ક્યાંક ક્યાંક " મારૂ " નામ છે, પણ તે આપણો " માંડ " નથી. પારિજાતમાં મારૂનું વર્ણન આવું આપ્યું છે.

" शुद्धस्वरसमुद्भूतो गांधारोद्ग्राहसंयुतः ।
आरोहे त्यक्तधो ज्ञेयो गांधारश्च्यावितोदितः ॥"

ભાવાર્થ.—જે રાગ શુદ્ધ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે, અને જેમાં ગાંધાર સ્વરનો ઉદ્ગ્રાહ કહેલોછે, આરોહમાં ધૈવત વર્જ્ય છે, અને ગાંધાર ચ્યવિત કહેલોછે.

પારિજાતનો શુદ્ધસ્વરથાટ કાફીનો છે, એ પ્રસિદ્ધજ છે

રાગતરંગિણીમાં મારૂ શુદ્ધ સ્વરના થાટમા છે, પરંતુ અધિક વિગત નથી તથાપિ એ વાત પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે.

તમારા પ્રચારના મારૂનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે ધ્યાનમા રાખજો

" वेलावलाख्यसमेलान्माडस्योत्पत्तिरीरिता ।
मारूमेवाडदेशेऽस्य जन्मभू श्रूयते क्वचित् ॥
प्राबल्य समपानां स्यान्निपादस्यात्र कपनम् ।
गानमनुमतं तज्ज्ञे रजक सार्वकालिकम् ॥
आरोहे रिधदौर्बल्य वक्रत्वमवरोहणे।
मध्यमस्यापि व्यस्तत्व सर्वदातिमनोहरम् ॥
केचिदत्रारोहणेऽपि वक्रत्वमादिशन्तितत् ।
मन्ये नूनमुपपन्न लक्ष्यमार्गविचारत. ॥"

ભાવાર્થ—વેલાવલ થાટમાથી માડ ઉત્પન્ન થાયછે કોઇ કહે છે કે, આ રાગની જન્મભૂમી મારૂ અથવા મેવાડ દેશમા છે આ રાગમા સ મ પ સ્વરોનુ પ્રાબલ્ય છે નિષાદ કપિત છે આ રાગ ગમે ત્યારે ગવાતા રજક થાયછે આરોહમા રિષભ અને ધૈવત દુર્બલ છે અને અવરોહ વક્ર છે જ્યારે મધ્યમ વ્યસ્ત એટલે છુટો છોડવામા આવેછે, ત્યારે સદા ઘણોજ મનોહર લાગેછે કોઈ કોઈ પડિત આરોહ પણ વક્ર માનેછે. પ્રચાર તરફ જોતા તેવુ મત પણ કાંઇ અંશે યોગ્યજ કહી શકાય

પ્ર૦—અમને પ્રચારનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—ઠીક, તે આવુ છે

" સા ગ, રે સા, મ, પ ગ મ, રે ગ, રે સા, મ, પ, નિ ધ મ પ ગ, રે સા। સા ગ રે મ, રે ગ રે સા મ પ ધ મ, પ, મ, ગ મ, રે ગ, રે સા, ધ ધ નિ પ, ધ મ, પ ગ, રે સા । મ મ, રે ગ, રે સા, રે મ, રે મ પ, પ ધ પ, નિ ધ પ, સા નિ ધ મ પ ગ, રે સા। મ, પ, ધ નિ પ, સા, રે ગ, રે સા, સા નિ ધ, નિ પ, ધ મ, પ ધ સા, ગ સા, નિ, ધ, નિ પ, ધ મ, પ ગ, સા નિ ધ મ, પ, ગ મ, રે ગ રે સા।।

આ પ્રમાણે આપણે બીજો થાટ પૂરો કર્યો તેમાં એકદર ૧૮ રાગો કહ્યા. આ થાટના કોઇ કોઇ રાગો ગાવા ખરેખર સહેલા નથી આ રાગના લક્ષણો સમજી તમે ધ્યાનમા રાખશો તો તેનો ઉપયોગ તમને પુષ્કળ ઠેકાણે થશે

પ્ર૦—અમે આ થાટના રાગો આવા ધ્યાનમાં રાખ્યાછે. તે રાગો પૈકી આઠ નવતો બિલાવલનાજ નિરનિરાળા પ્રકારો છે, જેમકે શુદ્ધ બિલાવલ, અલૈયા, દેવગિરી, કુકુભ, સર્પર્દા, લચ્છાસાખ, યમની, નટ બિલાવલ ઇત્યાદિ. યમની રાગ પાછલા થાટમાં જવો જોઇતો હતો; પરંતુ તેને એક બિલાવલ પ્રકાર સમજી આ થાટમાં કહ્યો. બિલાવલમાં ગ, નિ સ્વરોની થોડી ઘણી વક્રતા, ધ, મ સ્વરોની મધુર સંગતિ, અને ધૈવત સંગતે આવનારો કોમલ નિષાદનો કણ, એ સર્વે વાતો વહેલી વિસરી શકાય તેવી નથી. નટ બિલાવલ અને શુકલ બિલાવલ એ બે પ્રકારોમાં મધ્યમ છુટો લાગેછે, એમ તમે ખસુસ ધ્યાનમાં રાખવાનું કહ્યું હતું. તેવો મધ્યમ બીજા બિલાવલ પ્રકારોમાં લેવાતો નથી, એ તેની એક પકડજ થઇછે. નટ બિલાવલમાં તો નટનોજ એક ભાગ દેખાનાર હોવાથી તે સ્હેજમાં ઓળખી સકાશે. બાકીના બિલાવલ પ્રકારો બહુતેક પૂર્વાંગની સ્વર રચનાથી ઓળખવાના છે. જેમકે, પૂર્વાંગમાં ઝિંઝોટી અથવા થોડોક ગૌડસારંગ દેખાયતો લચ્છાસાખ, જયજયવંતીનો પ્રકાર દેખાય તો કુકુભ, કલ્યાણનો દેખાય તો બહુધા દેવગિરી, એ સર્વ અમે ધ્યાનમાં રાખ્યુંછે. સર્પર્દામાં ગૌડસારંગ કાંઇક અધિક દેખાશે, પરંતુ ગૌડસારંગની " રે ગ રે મ ગ, પ રે સા " એ તાન તેમાં આવશે નહીં, એ પણ અમારા ધ્યાનમાં છે. બિલાવલમાં " ગ મ, રે, સા" એ સારા સાધવા જોઇએ. યમન અને યમનકલ્યાણ એ રાગો જૂદા રાખવાની પ્રચારમાં જેવી ગાયકોને મુશ્કેલી પડેછે, તેવીજ શુકલ બિલાવલ અને અલૈયા નિરાળા ગાતી વેળાએ થાયછે. નટરાગમાં મધ્યમ છૂટો હોયછે અને તેવોજ દુર્ગારાગમાં પણ હોયછે; પરંતુ તેના લક્ષણો કેવળ ભિન્ન હોવાથી, અમે તે નિરાળા ઓળખી શકશું એમ લાગેછે. નટમાં " ગ, ધ " સ્વરો ફક્ત અવરોહમાંજ વર્જ કરવાના છે, અને દુર્ગારાગમાં ગ, નિ સ્વરો તદનજ વર્જ થાયછે. ગાંધાર અને નિષાદ છુટ્યા કે, ત્યાં બિલાવલનો તો સંશય પણ રહેતો નથી. મલુહા અને હેમકલ્યાણના રૂપો કાંઇક નજીક નજીક આવેછે ખરા, કારણ ગાયકો તે બંનેને મંદ્ર અને મધ્ય એ બે સ્થાનોમાંજ વારંવાર ગાયછે, પરંતુ મલુહમાં રિ, ધ દુર્બલછે, અને હેમકલ્યાણમાં ગ, નિ દુર્બલ એ પણ તમે સારી રીતે કહી રાખ્યુંછે. દેશકારને અમે ભૂપાલીથી તત્કાળ નિરાળો ઓળખીશું. તેનું ઉત્તરાંગ સાંભળતાજ (મુખ્યત્વે કરી, " સાં, ધ પ " એ ભાગ) શરીરપર રોમાંચ્ચ થાયછે. ભૂપાલીમાં રે ગ, સ્વરોનું મહત્વ અમને સારૂં સમજાયું છે. હંસધ્વનિ જો કે, આપણી તરફ બહુ સાંભળવામાં આવતો નથી; છતાં તે પણ અમે લાગલોજ ઓળખશું, કારણ તેમાં મ, ધ સ્વરો હશે નહીં. તેમાં અમને ફક્ત શંકરાનેજ સંભાળવો પડશે, પરંતુ શંકરારાગમાં ધૈવત વર્જ થતો નથી,

એ પણ એક નિશાની છેજ ના ? માડ રાગનુ વક્ર સ્વરૂપ અમને તો બહુજ ગમ્યુ લોકો બને તેને ઓછી કિમતનુ ગણે, પરતુ અમને તો તેમાના ' સા નિ ધ મ, પ, ધ નિ, પ ' વિગેરે પ્રમાણે સારા લાગ્યા. પાહાડી સર્વ ગ્રથમા ભૈરવ થાટમા હોઇ પ્રચારમા શુદ્ધસ્વરોથી ભૂપાની જેવી જોઈ અમને આશ્ચર્ય લાગ્યુ તેજ પુન બગાલી ગ્રથોમા નિરાળી ! ગુણગ્રીના બે પ્રકારો માત્ર વાદગ્રસ્ત થશે ખરા, પણ ત્યા ઇલાજ શો ? અમે તે બને મોઢે કરશુ ભૈરવથાટનો ગુણક્રી રાગ તો તમે આગળ કહેનારછો

ઉ૦—બસ બસ આ થાટ હવે તમને બરાબર સમજાયો હોય, એમ દેખાય છે હવે આપણે ખમાજ થાટના રાગોનો વિચાર કરશુ

પ્ર૦—ખમાજ થાટમા માત્ર નિષાદ સ્વર કોમળ લેવો પડેછે એ તમે અમને પ્રથમથીજ કહ્યુછે આ થાટમા ક્યા ક્યા રાગો શિખવા પડશે

ઉ૦—તેમના નામો આવા છે, ૧ ઝિંઝોટી, ૨ ખમાજ, ૩ તિલગ ૪ ખબાવતી ૫ બ-હસ ૬ નારાયણી ૭ પ્રતાપવરાળી ૮ નાગસ્વરાવળી, ૯ સોરટી, ૧૦ જયજયવતી, ૧૧ દેશ, ૧૨ તિલક્કામોદ ૧૩ ગોડમલ્લાર, ૧૪ દુર્ગા ૧૫ રાગેશ્વરી ૧૬ ગારા એ શિવાય મલ્લારના એક બે મિશ્રભેદોના સ્વરૂપો વિષે બે શબ્દો કહીશ આવા મિશ્રણોના વિગતવાર વર્ણનો દઇ શકાતા નથી, એ મે કહ્યુજ છે ગ્રથકારો પણ આવા મિશ્રરાગો વિષે કહેતા ફક્ત નામો કહી સ્વસ્થ બેસેછે એવા એક ગ્રથમારને ઉદ્દેશીનેજ ચતુર પડિતે આમ કહ્યુછે

" विशिष्टलक्षणान्येषा रागाणा नैवचाब्रवीत् ।
ग्रथकारो यथायोग्य विचार्य तद्विचक्षणै ॥
प्रवचन पुनस्तेषा क्लिष्टमेव भवेत्सदा ।
अतस्तेन धृत मौनं नमेहाश्चर्यकारणम ॥
रागावयवभूतानामुत्तमाशान्विवृत्य ते ।
मुख्यरागान् पुरस्कृत्य गायति लक्ष्यकोविदा ॥ '

ભાવાર્થ—આ રાગના વિશિષ્ટ એટલે સવિસ્તર અને ખાસ લક્ષણો ગ્રથકારે બિનકુલ કહ્યાજ નથી અમને લાગેછે કે તેવી રીતના લક્ષણો કહેતા તેમને ઘણીક મુશ્કેલી પણ પડત આથી તેમણે આવી ભાજગડમા ન પડતા મૌનજ ધર્યુ તેમા બિનકુલ નવાઇ લાગતી નથી મિશ્રરાગ ગાવાનો પ્રસગ આવે કે શાણા ગાયકો એમ કરેછે કે જે જે રગ મિશ્ર થનાર હોય તેમના ઉત્તમ અશ એટલે ભાગ પસદ કરી મુખ્ય રાગમા જોડી ગાયછે માત્ર મુખ્ય રાગ હમેશા સ્પષ્ટ અને પ્રધાન રાખેછે

આપણને પણ પ્રચારમાં એજ ધોરણે ચાલવું પડશે. મલ્લારના બહુતેક મિશ્ર પ્રકારોમાં મલ્લાર એ મુખ્ય રાગતો હશેજ. બાકી બીજા મિશ્ર થનારા રાગોને યોગ્ય અંગો પસંદ કરી તે તેમાં મેળવવા પડશે. તે સઘળું આગળ જતાં તમે કરી શકશો.

પ્ર૦—ઠીક છે. ત્યારે હમણાં પ્રથમ કયો રાગ લ્યોછો?

ઉ૦—તેનોજ વિચાર કરતો હતો. પહેલાં ઝિંઝોટી કહેવો કે ખંમાજ, એ ઠરાવતો હતો. ઝિંઝોટી એ આશ્રય રાગ આ થાટને શોભે તેવો છે, પણ ખમાજ એ આપણા થાટનું નામજ છે.

પ્ર૦—એમ કેમ થયું વારૂ? પાછલા બંને થાટો આશ્રય રાગના નામોનાજ હતા, નહીં વારૂ? અહિંયાં ઝિંઝોટી થાટ કહેવો જોઇતો હતો. તેમ કાં કર્યું નહીં?

ઉ૦—ખંમાજ એ બહુ જુનું નામ છે. કાંળોજી થાટ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ પણ છે. તેના સ્વરો આપણા ખંમાજ થાટના છે, માટે તે નામ લીધું. લક્ષ્યસંગીતમાં તેવીજ વ્યવસ્થા છે, એ પણ તેમ કરવાનું એક કારણ થયું.

પ્ર૦—હરકત નહીં, અમને પ્રત્યેક રાગ ઉત્તમ સમજાયો એટલે થાટોના નામોની ભાંજગડમાં પડવાનું કારણ નથી. ઝિંઝોટી નામ આધુનિક દેખાયછે ખરૂં. ગાયક લોકો તેને પ્રતિષ્ઠિત સમજતા ન હશે. તમે પાછળ કહ્યું હતું કે, આ રાગમાં ખ્યાલ ધૃપદો વિગેરે ઉંચ પ્રતિના ગીતો હોતાં નથી.

ઉ૦—બરોબર તમારા લક્ષમાં આવ્યું.

પ્ર૦—અમને લાગેછે કે, તમે ઝિંઝોટી રાગજ પહેલાં લ્યો. એ આશ્રય રાગ છે, એમ તમે કહ્યુંછે તો તેમાં નિયમોની બહુ ભાંજગડ ન હશેજ?

ઉ૦—ખાસ કહેવા જેવી ભાંજગડ નથી. ઝિંઝોટીમાં વાદીસ્વર ગાંધાર છે, અને તેનો સંવાદી નિષાદ થશે.

પ્ર૦—તે તો કોમલ છે ના? તેવો ચાલશે કે?

ઉ૦—હાલના વાદી સંવાદી શબ્દોના અર્થો પ્રમાણે ચાલશે. કોઈ કહેછે ધૈવત લેવો. આ થાટમાં જે રાગો છે, તે પૈકી ચાર પાંચ એવા છે કે, જેમાં ગાંધાર સ્વર વાદી છે.

પ્ર૦—ત્યારે તો એ સઘળા જુદા જુદા કેમ થાય છે, એ સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખવું પડશે. ઝિંઝોટીમાં મુખ્યભાગો અમે કયા ધ્યાનમાં રાખીએ?

ઉ૦—" ધ સા, રે મ ગ " એ પકડ તમે કદીજ વિસરતા નહીં અહીં આરોહમાં રે છે, એ એક ધ્યાનમા રાખવાની વાત છે " નિ સા, રે સા, નિ ધ પ, ધ સા રે મ ગ, " એ સ્વરો તમે ગાશો તો, જાણુકાર લોકો તમારા રાગનુ નામ ઝિંઝોટી કહેશે.

પ્ર૦—સા રે ગ, રે ગ, ગ રે સા એ સ્વરો ઝિંઝોટીમાં છેજ, અને ઝિંઝોટીને નિયમોની ખટપટ નથી,—

ઉ૦—પરંતુ તે ભાગ યમન, ભૂપ વિગેરે રાગોમાં પણ હોવાથી સાંભળનારાઓના મનમા તે રાગની છાયા લાગલીજ ઉત્પન્ન થવાનો સભવ હોય છે.

પ્ર૦—બરોબર છે તે માટેજ ત્યા તે શુદ્ધ મ હોય એમ લાગે છે ચલાવો

ઉ૦—ઝિંઝોટીને ખમાજમાથી બચાવવાની ખબરદારી વિશેષ કરી રાખવી પડેછે કલ્યાણ અગના રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ હોતો નથી એ એક, તેમજ કોમળ નિષાદ સ્વર પણ હોતો નથી. ખમાજમાં આરોહમા રિષભ વર્જ્ય કરતા હોવાથી તે રાગ નિરાળો થાય છે ' સા રે ગ, ' એમ ન કરતા ગાયકો બધા ' સા રે મ ગ ' કરેછે, એ મે કહ્યુજ છે. આ કૃત્ય જેમ પૂર્વાંગમા કરેછે તેમ ઉત્તરાગમા વચ્ચે વચ્ચે નિસ્વર મૂકેછે પરતુ આ પરથી આરોહમા ગ, નિ સ્વરો વર્જ્ય કરવા છે, એમ સમજતા નહીં આ રાગ ખમાજની ભાગફોડથી થયો હશે, એવુ માર્મિકોનુ મત છે

અહિયા તમને એક મહત્વની વાત કહી રાખુંછું તે કદી વિસરતા નહીં જે જે રાગોમા કોમળ નિષાદ નિયમેથી કહેલો હોય છે તે તે રાગોમા પ્રચારમા તમને એવુ જણાશેકે, ગાયકલોક તે સ્વર આરોહમા પુષ્કળ વેળા તીવ્ર લઇ જશે

પ્ર૦—જાણી જોઇને? એમ કેમ ચાલશે?

ઉ૦—તેમ કરવુ કડક શાસ્ત્ર દષ્ટિએ જોતા કદાચિત્ બરોબર નહશે, પરતુ મને લાગે છે કે, કદી કદી તેમને તેમ કરવાની ફરજ પડેછે સાવકાશ અને કાળજીથી ગાતી વેળાએ કોમળ નિષાદ સ્વર આરોહમાં ન લગાડી શકાય એવું નથી, પરતુ જલદ ગાતાં જે નિષાદ આપોઆપ લગાડીએ છિયે તે ખરેખર કોમલ નિથી જરાક ઉંચે હોય છે એમ કા થાયછે ? એ પ્રશ્ન નિરાળો છે તમને પ્રત્યક્ષ તેવો અનુભવ આવ્યા સિવાય, એ પ્રશ્નની ભાંજગડમા પડતા નહીં આપણા ગાયકો બિચારા કેટલા શાણા છે, તે જુઓ તેઓએ આપણને

એક સ્હેલો નિયમજ કરી આપ્યો છે કે, તીવ્ર ગ અને કોમલ નિ લેનારા રાગોમાં આરોહમાં નિષાદ જરાક તીવ્ર લીધાથી રાગ હાનિ થશે નહીં.

પ્ર૦—એક શ્રુતિના ચડ્યા ઉતર્યાથી બહુ રાગ હાનિ થતી નથી, એવા અર્થનું વાક્ય તમે પાછળ કહ્યું હતું તે ધોરણેજ તેઓએ આ નિયમ માન્યો હશે, એમ લાગે છે, નહિ વારૂ ?

ઉ૦—હશે. પણ તે સ્હેલો અને ઉપયોગી છે એટલું ખરૂં. આવોજ પ્રકાર તમને કાફી થાટના ઘણાએક રાગોમાં દેખાશે.

આપણે એમ સમજીશું કે, ખંમાજ થાટમાં શંકરાભરણ થાટનો યોગ થયાથી બંને નિષાદ ઉપયોગમાં આવે છે. કોઈ શાણા ગાયક શુદ્ધ સ્વરના થાટને શુદ્ધ પાણીની ઉપમાં આપે છે અને કહે છે કે, જે પ્રમાણે આપણને શુદ્ધ પાણી ઉત્તમ મિશ્રણો કરવામાં અનેક વેળા ઉપયોગી થાય છે, તેજ પ્રમાણે આ થાટમાં યોગ્ય મિશ્રણથી પ્રચારના અનેક વિચિત્ર રાગો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. પણ તે વિષય નિરાળો છે.

પ્ર૦—હવે અમને ઝિંઝોટીનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—તે આમ થશે.

સા, રે મ ગ, મ ગ પ, મ ગ, સા, રે સા, નિ ધ, નિ ધ પ, ધ સા, રે મ ગ, ગ મ ગ રે સા, સા રે ગ મ ગ । સા રે મ ગ, ગ મ પ, ગ મ ગ, ધ ધ પ, ગ મ ગ, સા રે ગ મ ગ રે, સા, નિ ધ પ, ધ સા, રે મ ગ । ધ નિ ધ પ, પ ધ પ, મ ગ મ, સા રે મ ગ, ની ની ધ પ, મ ગ, મ પ મ ગ, રે રે પ મ ગ, સા રે ગ મ ગ રે, સા, રે સા નિ ધ પ, ધ સા, રે મ ગ । સાં, રેં સાં નિ ધ પ, નિ ધ પ, મ ધ પ નિ ધ પ, મ ગ, રે રે પ મ ગ, મ ગ રે સા, સા રે ગ મ ગ રે સા, રે સા નિ ધ પ, ધ સા, રે મ ગ । ગ મ પ, નિ નિ ધ પ, સાં નિ ધ પ, ગં મં ગં રેં સાં, સાં રેં સાં નિ ધ પ, મ પ ધ પ, મ ગ, સા, રે ગ મ ગ, પ, ગ મ ગ, સા રે ગ મ ગ રે સા, નિ ધ પ, ધ સા, રે મ ગ,

Capt. Day સાહેબે પોતાના ગ્રંથના ૫૬ માં પાનાપર આ રાગના આરોહ અને અવરોહ આવા આપ્યાછે. "સા રે ગ મ પ ધ નિ । ધ પ મ ગ રે સા;"

પુષ્કળ વેળા તમને એવું પણ દેખાશે ખરૂં કે, ઝિંઝોટીના ગીતો મંદ્ર અને મધ્ય એ બે સ્થાનોમાંજ ગવાતા હશે. તથાપિ તાર સપ્તકનો ઉપયોગ પણ કદી કદી તમારા જોવામાં આવશે.

૫૦—આ ગૃહસ્થે પણ આપણા સગીત પર ઘણી ખટપટ કેલી જ છે યુરોપિયન લોકોને આપણુ સગીત જગલી લાગેછે, એમ ઘણાકોને મે અમે સાભળીએ છિયે

૬૦—Capt Day તેવાઓ પૈકી નથી. તેઓ ઘણા શોધક હતા તેમ આપણા ગુણદોષ ઘણે પ્રમાણે ખગ કહ્યાછે આપણી તરફ અમુક રાગ હમે અમુક સ્વરોએજ ગવાયછે, અને એક પણ નવો સ્વર ઉમેરી શકાતો નથ એવો જે કડક નિયમ છે, તેથી આપણું સગીત સકુચિત થઈ બેઠુંછે, એ તેમનુ કહેવુછે તેઓ કહેછે કે, (૫૪ ૫૭)

The wide divergence of taste in the matter of music betwee European and Asiatic nations has doubtless arisen from the fac that while the Western nations gradually discarded the employmen of mode and clothed the melody with harmony, the Eastern nation in this respect made little or no progress and now, in India the employment of authentic modes and melody types (or ragas) is still jealously adhered to.

Speaking of this Capt Willard remarks —" To expect an endless variety in the melody of Hindustan, would be an injudicious hope as their authentic melody is limited to a certain number, said to have been composed by professors universally acknowledged to have possessd not only real merit but also the original genius of composition, beyond the precincts of whose authority it would be criminal to trespass What the more reputed of the moderns have done is that they *have adopted them to their own purposes* and found others by the combination of two or more of them Thus far they are licensed but they dare not proceed a step further What ever merit an entire modern composition might possess, should it *have no resemblance to the established melody* of the country, it would be looked upon as spurious It is implicitly believed that it is impossible to add to the number of these one single melody of equal merit, so tenacious are the natives of Hindustan of the ancient practices "

The continued employment of mode combined with the almost entire absence of harmony, has prevented Indian music from reaching any higher pitch of development such as has been attained

elsewhere. It stands to reason also that this is the chief cause of the monotony which causes Indian music to be little appreciated by, if not repellent to European ears.

Since the early period of Indian history, music would seem to have been cultivated more as a science than an art. More attention seems to have been paid to elaborate and tedious artistic skill than to simple and natural melody. Hence arose technical rules that marred the pristine sweetness of melody—the very life of all real music. To a great extent this must be attributed to the art falling into the hands of illiterate " virtuosi. " Their influence, which caused music to suffer both in purity of style and simplicity, is being felt less and less. The great aim of all music—" Rakti, " or the power of affecting the heart, now asserts itself more and more, and is slowly but surely bringing about a return to the early type of sweet, simple melody. "

Capt. Day સાહેબનો ગ્રંથ દક્ષિણસંગીતપર છે અને Capt. Willard નો હિંદુસ્થાની સંગીતપર છે એ ધ્યાનમાં રાખજો. યુરોપિયન પંડિતોને આપણું સંગીત ઓછું ગમે તેથી આપણને દુઃખ માનવાની જરૂર નથી. તેમનું સંગીત આપણા લોકોને પણ હજી સુધી અનુકરણીય લાગવા માંડ્યુંછે કે ? ખરૂં જોતાં તે પંડિતોનો દાવો એવો છે કે તેમનું સંગીત નાદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અતિશુદ્ધ અને રંજક છે.

પ્ર૦—નાદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હશે, પરંતુ અમને તો તે હજી સુધી રંજક લાગવા માંડ્યું નથી, એ અમે પ્રામાણિકપણે કબુલ કરશું. અમે Town Hall ના Concerts સાંભળ્યા અને Victoria Gardens નું Band પણ સાંભળ્યુ પરંતુ જેવી મોજ આપણા સંગીતથી મળેછે તેવી તેમાં જણાઇ નહીં. કેટલેક ઠેકાણે આપણા સંગીત જેવો ભાગ આવે તો ત્યાં ઠીક લાગતું, પરંતુ તેમાં તેઓ તેમની Harmony આણતા કે, અમને " હાડમારીજ" જણાતી.

ઉ૦—મારા ધારવા મુજબ અહિંયાંજ તમે ભૂલોછો. તમને તે સંગીતના નિયમો માહિત ન હોવાથીજ ખરો આનંદ થતો નથી. શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ જોતાં તેઓએ તે વિષયમાં હદજ વાળીછે એમ જાણકારો કહેછે. મને ઇંગ્રેજી સંગીત આવડતું નથી એ મેં કહ્યુંજ છે, પરંતુ તેમાં રક્તિગુણ નથી એમ કહેવાની હિમ્મત હું કરીશ નહીં. તે સંગીતના ખરા કસબીઓ આપણા સાંભળવામાં

આવતા નહોવાથીજ તેની ખરી ખુબી આપણી દષ્ટિએ પડતી નથી આપણે ત્યાંથી નજર રાખવી જોઇએ આપણા દક્ષિણ સગીત વિષે Day સાહેબ શુ કહેછે તે જુઓ

"Comparatively few Indian airs have found their way to Europe Those few that have been published are mostly from either *Bengal or Northern India*, so that there is but small resemblance in them to the national music of the Deccan or the South , for there is a marked difference between the various music of the parts of India, which to even the most casual observer is evident "

મને લાગેછે કે આપણે આ વિષયાતરમા જઇએજ નહીં તે ઠીક Capt Willard તથા Capt Day એ બને ગૃહસ્થોના ગ્રથો વાચવાનુ મે તમને કહ્યુજ છે તેમના તે ગ્રથો સમગ્ર વાચ્યા શિવાય તેમના બોલવાનુ રહસ્ય તમને સારૂ સમજાશે નહીં ઝિઝોટી રાગનો વિચાર આપણે કર્યોજ છે

પ્ર૦—ત્યારે હવે ખમાજ લઇએ

ઉ૦—હા, તેજ લેનાર હતો. ખમાજનો થાટ કહેવાની તો જરૂરજ નથી ખમાજ એ નામ હાલ પ્રચારમા છે કોઇ કહેછે કે, "કામોજી' શબ્દનો અપભ્રશ ખમાજ છે બીજાઓ કહેછે કે, "ખબાવતીનો અપભ્રશ હશે. પ્રચારમા ખમાજ, ખબાવતી અને કાબોજી એ નિરનિરાળા છે, એ નિર્વિવાદ છે ખમાજ એ એક સાધારણ રાગ ગણાયછે તે ઘણાખરા ગાયકોને આવડે છે તેનો સમય રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે આ રાગમા ગાયક લોકો હમેશાં ગઝલ, ટપ્પા, ઠુમરીઓ વિગેરે લોકપ્રિય ગીતો ગાયછે આમાં કદી કદી ધ્રુપદો પણ દષ્ટિએ પડેછે, પરતુ ખ્યાલો ક્વચિતજ જણાયછે

પ્ર૦—એમ કા વારૂ? ધ્રુપદો ગાઈ શકાય તો ખ્યાલ કા નહીં?

ઉ૦—કદીજ હોતા નથી એમ હુ કહેતો નથી આમા ખ્યાલ ઘણા હોતા નથી તેનુ કારણ એવુ જણાયછે કે, આ રાગના ગીતો સાવકાશ ગાઇએ તો ધ્રુપદ જેવુ જણાયછે અને જલદ ગાઇએ તો ઠુમરી જેવુ જણાયછે આ રાગમાં શુદ્ધ ગીતો ગાવાનો પ્રચાર અધિક દેખાયછે અમુક રાગમા અમુક ગીતો કા હોતા નથી, એ મુદ્દાપર મી૦ ખાનસ્જીનુ કહેલુ મે તમને કહ્યુછે, તે કરતાં અધિક ઊંડો વિચાર કરવાની જરૂર જેવુ નથી ખમાજ રાગમાં આરોહમા રિષભ વર્જ થાયછે પૂર્વાંગમા આ સ્વર વર્જ થવાથી તેના સવાદી સ્વરના પ્રયોગમાં એટલે ધૈવતના પ્રયોગમા થોડા ઘણા નિયમ પાળવા પડેછે આરોહમા ધૈવત

વર્જ્ય છે, એવો નિયમ કરવો નહીં; પરંતુ વિચક્ષણ ગાયકો "ગ મ પ, નિ સાં" અથવા "ગ મ ધ નિ સાં" એ તરાહથી ઉત્તરાંગમાં આરોહ કરતા જણાશે. આ રાગના અંતરાઓ બહુધા આ બે પૈકી એક તરાહના જરૂર હશે. તે કૃત્ય ઘણું સારું દેખાય છે. ખમાજ રાગ અવરોહમાં સપૂર્ણ છે. તેમાં પણ એવી એક મોજ તમારા જોવામાં આવશે કે, જ્યારે ગાયક ધૈવતપર થોભશે, ત્યારે પંચમ ન લેતાં એકદમ મધ્યમપર જશે. જેમકે, "સાં નિ ધ, મ મ ગ" "સાં નિ ધ પ મ ગ" એ અવરોહ ભૂલભર્યો નથી, પરંતુ સાવકાશ ગાતી વેળાએ સારે, દેખાતો નથી. તે તેમ ગાવાથી ઝિંઝોટીનો ભાગ અધિક થાયછે. "સાં ગ, મ પ, નિ સાં," "સાં નિ ધ, મ મ ગ, રે સાં" એ આરોહાવરોહ ખમાજમાં ખરાબ દેખાશે નહીં. ત્યાર પછી અંતરો આમ લઇ શકાશે. "ગ મ, ધ નિ સાં નિ સાં." "ગ મ પ ધ નિ સાં" એવી સરળ તાન આપણી સામે ઝિંઝોટી જેવો પ્રકાર આણશે. કોઇ એવો સ્થુળ નિયમ કહેછે કે, ખમાજમાં આરોહમાં ધૈવતને, તથા અવરોહમાં પંચમને મહત્વ આપવું નહીં. ધ અને પ એ બંને એકજ તાનમાં એકસરખા બઢાવી શકાતા નથી એ ખરૂં છે.

પ્ર૦—આ ખમાજ રાગમાં વાદી ગાંધાર છે ના?

ઉ૦—હા, તેજ વાદી છે. ખમાજના આરોહાવરોહ "સા ગ, મ પ, નિ સાં, સા નિ ધ પ, મ ગ, રે સા" એમ કોઇ કરે તો તેમને દોષ દેશો નહીં. મુખ્ય નિયમ માત્ર રિષભ વર્જ્ય કરવાનોજ ખરો છે. બીજા પ્રકારો એટલે આ રાગ ઓળખી શકાય તેવી ગાવાની નિરાળી યુકિતઓ સમજવી. ખમાજના અંતરા બહુધા "ગ મ ધ નિ સાં, નિ સાં, નિ નિ સાં રેં સાં નિ ધ" એમ શરૂ થતા હોવાથી, એ સ્વરસમુદાય તમે ઉત્તમ રીતે ધ્યાનમાં રાખજો. તેના યોગે તમે આ રાગ બીજા એવીજ પ્રકૃતિના રાગોથી લાગલોજ નિરાળો ઓળખી શકશો.

પ્ર૦—ખમાજ જેવોજ દેખાનાર બીજો કયો રાગ હશે?

ઉ૦—તેવોજ દેખાનારો "તિલંગ" નામનો એક રાગ છે. તિલંગ અને ખમાજ એ બહુ નજીકના રાગો હોવાથી શ્રોતાઓને વારંવાર ભ્રમમાં નાખે છે.

પ્ર૦—તિલંગમાં પણ ગાંધારજ વાદી છે કે શું?

ઉ૦—હા, તેથીજ ઘોટાળો થાયછે.

પ્ર૦—ત્યારે અમારે તિલંગ નિરાળો કેમ ઓળખવો?

ઉ૦—તિલંગ હું નિરાળોજ સમજાવનાર હતો પણ તેમ કરવાની જરૂર નથી. તિલંગમાં રિ, ધ સ્વરો વર્જ્ય થાયછે.

પ્ર૦—પણ તેમતો ખમાજમા પણ થાય છે "ગ મ પ, નિ સા" એવો પ્રકાર પણ કદી કદી દેખાશે, એમ તમે કહ્યુ હતુ?

ઉ૦—તમે મને વાકય પુરૂ કરવા દીધુ નથી તિલગમા અવરોહમા પણ રિ, ધ સ્વરો વર્જ્ય થાયછે, એમ હુ આગળ કહેનાર હતો

પ્ર૦—એમકે? ત્યારે તો બરોબર આ રીતે "તિલગ" નો અવરોહ "સા નિ પ મ ગ, સા" એમ થશે. તમે ઝિંઝોટી સમજાવતા કહ્યુ હતુ કે, તીવ્ર ગ તથા કોમળ નિ લેનારા રાગોમા આરોહમા નિષાદ તીવ્ર લઈ શકાયછે. તે નિયમ અહિયા પણ લગાડવો ખરોના?

ઉ૦—હાજતો ખમાજ અને તિલગ એ બનેમા ગાયક નિષાદ સ્વરને આરોહમા જરાક ચઢાવી ગાય છે તેમ કરવુ ભુલ ભર્યું સમજવું નહીં તિલગ રાગ પણ રાત્રીના બીજે પ્રહરે ગવાયછે ઝિંઝોટી, ખમાજ અને તિલગ રાગો નજીક નજીકનાજ મનાયછે તિલગનો અતરો "ગ મ પ, નિ નિ સા" એવી તરહથી બહુધા શરૂ થાયછે, અને ખમાજતો "મ ધ, નિ સા, નિસા" એવી તરહથી થાય છે અવરોહમા "સા નિ પ, ગ મ ગ" અને "સા નિ ધ મ મ ગ" એ ભાગો ક્રમેથી તિલગ અને ખમાજ રાગો સ્પષ્ટ દેખાડશે. "નિ સા, ગ મ પ" એ ભાગ ઉપલા બને રાગોમા આવશેજ, કારણ એ બનેમા રિષભ વર્જ છે આ રાગ ગાયકો ઘણુ કરી મદ્ર સપ્તકમા લઈજતા નથી કારણ તેમ કરવાથી શ્રોતાઓને ઝિંઝોટીનો ભાસ અધિક થાયછે તમે આ ત્રણ રાગના લક્ષણો આવા મોઢે કરી રાખજો

> " कांभोजीमेलको ग्रंथे खमाजीनामकोऽधुना ।
> तदुद्भवाश्च ये रागा निकोमला· सुसमता ॥
> झिंझूटि प्रथम यस्ये मेलरागसमाश्रयाम् ।
> गांधारांशादिकां पूर्णां सायगेयां सुशोभनाम् ॥
> आरोहे रिस्वरस्पर्शं खमाजमपसारयेत् ।
> सरलारोहणत्वाच्च गौडसारगकोऽपि नो ॥"

ભાવાર્થ—પ્રથમા કાંભોજી નામે જે મેલ ગ્રંથોછે, તેજ પ્રચારનો ખમાજ થાટ છે આ મેલમાથી જે રાગો નિપજેછે તેમા નિષાદ સ્વર કોમળ હોયછે આ થાટનો આશ્રય રાગ ઝિંઝોટી કહી શકાય અને તે આમ કહિશુ ઝિંઝોટીમા ગાધાર વાદી છે, અને સપૂર્ણ હોઈ રાત્રે ગવાયછે અશ સ્વર ગાધાર છે,

ઝિઓટીના આરોહમાં રિષભ આવી શકતો હોવાથી ખંમાંજ રાગ નિરાળોજ થશે આરોહ અને અવરોહ સરળ હોવાથી ગૌડસારંગને પણ દૂર કરી શકાયછે.

પ્ર૦—ખરેખરજ "રે મ ગ" એ સ્વરસમુદાયથી અમને પણ ગૌડસારંગનો ભાસ થયો હતો ખરો, પરંતુ આ "સરલારોહણ" રાગ છે તથા ગૌડસારંગ તેવો નહોવાથી તે બંનેનો ભેદ હવે સારો સમજાયો.

ઉ૦—હવે ખંમાજ અને તિલંગના લક્ષણો જુઓ.

" फांभोजीमेलसंजातो रागः खंमाजनामकः ।
आरोहे तु रिवर्जस्यादवरोहे समग्रकम् ॥
यदा हि धैवतो दीर्घ स्तदा मध्यमसंगतिः ।
आरोहे पंचमाल्पत्वं निषादो रक्तिव्यंजकः ॥
प्रयोगस्तीव्रनेरेव मारोहे सर्वसंमतः ।
दृश्यते नियमोप्येष लक्ष्यज्ञानां विपश्चिताम् ॥"

ભાવાર્થ.—કાંભોજી થાટમાંથી ખંમાંજ રાગ નિકળેછે. આરોહમાં રિ વર્જ્ય છે. અને અવરોહ સંપૂર્ણ છે. ધૈવત જ્યારે લંબાવવામાં આવેછે, ત્યારે તેની સાથે બહુધા મધ્યમની સંગતિ હોયછે. પંચમ સ્વર આરોહમાં ઓછો વપરાયછે. આ રાગમાં નિષાદ સ્વર ઘણોજ રક્તિદાયક હોયછે. આરોહમાં નિષાદ તીવ્ર લેવાયછે ખરો પણ તેમ કરવું ભૂલભર્યું નથી. આ થાટના રાગોમાં પુષ્કળ ઠેકાણે આ નિષાદ સ્વર નિયમેથી લેવાયછે, અને તે સારો પણ લાગેછે.

પ્ર૦—આ બધી વાતો તો તમે વિગતવાર કહી ગયાછો, તેજ આબેહુબ છે. આ હા હા ! આ શ્લોકો કેટલા બધા ઉપયોગી થશે ?

ઉ૦—હું આપણા પ્રચારના સંગીત માટે લક્ષ્યસંગીતને આધારભૂત માનુંછું, એતો પ્રથમથીજ મેં તમને કહ્યુંછે. આ શ્લોક પણ તેજ ગ્રંથમાં તમને જડશે તમે તે મ્હોડે કરશો કે બીજા કોઈ લક્ષણો જોઈશે નહીં.

પ્ર૦—અમે જરૂર તેમ કરશું, આગળ ચાલો.

ઉ૦—" गांधारः संमतो वादी निषादोऽमात्यसंज्ञितः ।
गानमेतस्य रागस्य राज्यां यामे द्वितीयके ॥
संगतिर्धमयोरत्र विशेषेण सुखप्रदा ।
अवसाने गेस्वरेतद्वदेद्रागं परिस्फुटम् ॥"

ભાવાર્થ.—ગાંધારને વાદી અને નિષાદને સવાદી માનેછે. આ રાગનો સમય રાત્રિનો બીજો પ્રહર મનાય છે. ધૈવત અને મધ્યમની સગતિ અધિક ઉત્તમ દેખાયછે. જ્યારે ગાયક ગાંધાર સ્વર પર આવી મુકામ કરે છે. ત્યારે રાગ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

હવે તિલંગ લક્ષણ સાંભળો તે પણ મોજનુજ છે.

" ज्ञाता कांभोजीमेळे या रागिणी सा तिलंगिका ।
आरोहे चावरोहेऽपि रिधहीनैव संमता ॥
गांधारोऽत्र भवेद्वादी निषादोऽमात्य संनिभ- ।
खमाजी प्रकृतिं धत्ते निपयोः संगतिः सदा ॥
धैवतस्य विलुप्तत्वे सिद्धा खमाजभिन्नता ।
रिधहीना यतो गीता झिंझूटिर्नैव सर्वथा ॥
पंचमेन प्रस्फुटेन दुर्गाया नैवसंभव ।
गानमस्या समीचीनं भूयायामे द्वितीयके ॥"

ભાવાર્થ—તિલંગિકા રાગિણી કાંભોજી થાટમાથી ઉત્પન્ન થાયછે. આરોહા વરોહમા રિષભ અને ધૈવત વર્જ્ય થાયછે ગાધાર વાદી અને નિષાદ સવાદી છે. તિલંગિકા રાગિણી ખમાજ જેવીજ દેખાયછે. નિષાદ અને પચમની સગતિ છે જે અર્થે ધૈવત લેવાતોજ નથી, તે અર્થે ખમાજ નિરાળોજ ઠરશે. પુનઃ રિ, ધ એ બને સ્વરો નહોવાથી ઝિંઝોટી પણ થશે નહીં પંચમ તદન સ્પષ્ટ લાગતો હોવાથી દુર્ગા પણ થશે નહીં. આ રાગિણીનો સમય બીજે પ્રહર મનાય છે

આ લક્ષણોનો સર્વ સાર હું પહેલાથીજ કહી ગાઉં છું.

પ્ર૦—છેવટના શ્લોકમા દુર્ગા રાગનો ઉલ્લેખ છે, તે રાગ આગળ ચાલતાં કહેવાનો હશે એમ લાગેછે

ઉ૦—હા, હવે આગળ તેજ કહેનારછુ, પરંતુ તેમ કરવા પહેલા આપણે એક બે પ્રથમતો જોઇશુ. ઝિંઝોટી વિશે તો કાઇ પણ મળે એમ લાગતું નથી "ચત્વારિંશચ્છતરાગનિરૂપણમ્" નામના ગ્રથમા નટનારાયણ રાગનો પરિવાર કહ્યો છે, તેમા તે રાગની "કાંભોજી" એ એક ભાર્યા કહીછે, અને "ત્રેવગી" ને તે રાગની સ્નુષા (પુત્રની સ્ત્રી) કહીછે

" चतुर्भुजः प्रावृतपीतवस्त्र
कण्ठेनुदंधो शुभपुष्पमाला ।

श्यामं वपुः सुंदरताक्ष्र्यवाहः
नारायणोऽयंनटशब्दपूर्वः ॥

बंगाली शुद्धसालंका कांभोजी मधुमाधवी ।
देवक्रीतिचपंचैता नटनारायणांगनाः ॥
शुद्धबंगालको नाटो गारुडो मोहनस्तथा ।
नालीकनयनाएते नटनारायणात्मजाः ॥
त्रैलंगी लाङ्गलीचैव सुरठापिचहंबरी ।
इमाः सुवेषा राजन्ति नटनारायणस्नुषाः ॥"

ભાવાર્થ.—જે ચતુર્ભુજ છે, જેણે પીતવસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે, જેના કંઠમાં સુશોભિત પુષ્પની માળા છે, જેનો રંગ શ્યામ છે, અને જે સુંદર અશ્વ પર બેઠા છે, એવો નટનારાયણ રાગ કહ્યોછે.

બંગાલી, શુદ્ધ સાલંકા, કાંભોજી, મધુમાધવી, અને દેવક્રી એ પાંચ નટનારાયણની ભાર્યા છે. શુદ્ધ બંગાલ, નાટ, ગારુડ અને મોહન એ કમલ જેવી આંખો વાળા ચાર પુત્રો નટનારાયણના છે. ત્રેલંગી, લાંગલી, સોરટી, અને હંબીરી એ પાંચ નટનારાયણની પુત્ર વધુ છે.

આ ગ્રંથમાં નટનારાયણના થાટનો ખુલાસો ન હોય તો પણ દક્ષિણના બીજા ગ્રંથોમાં તે છે. સંગીતસારામૃતમાં તે રાગનો થાટ ખંમાંજનોજ છે. તેમાં તે થાટને " કાંભોજી " નામ આપ્યુંછે.

રાગ લક્ષણમાં આવું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે.

" हरिकांबोधिमेलाच्च संजातश्चसुनामकः ।
खमाचराग इत्युक्तः सन्यासं सांशकं ध्रुवम् ॥
संपूर्ण वक्रमारोहेऽप्यवरोहे तथैवच ॥"

ભાવાર્થ.—હરિકાંબોજી (ખંમાજ) થાટમાંથી ખંમાજ રાગ નિકળેછે. તેમાં ષડ્જ સ્વર અંશ ન્યાસ છે. આ રાગ આરોહ અને અવરોહમાં સંપૂર્ણ અને વક્રછે.

અહિંયાં આરોહમાં રિ વર્જ્ય કરવાનું કહ્યું નથી, પરંતુ થાટ આપણોજ છે. કોઇ કાંભોજીને ખંમાજ માનવા તૈયાર થાયછે, પણ કોઇ એમ પણ પ્રતિપાદન કરેછે કે, કાંભોજી રાગ સ્વતંત્ર છે. ગ્રંથમાં તે આવો વર્ણવ્યોછે.

" कांबोजी मनिहीनाचा सत्रिः सांतरकाकली " मंजर्याम् ।

ભાવાર્થ—કામોજીમા મધ્યમ અને નિષાદ વર્જ છે ષડ્જ ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે, અને તેમા અતર ગાધાર અને કાકલી નિષાદ લેવાયછે.

रागचंद्रोदये—" सांशग्रहा सांतवती मनिभ्यां ।
समुज्झिता धांतरकाकलीष्टा ॥
कांबोजिका सालुविगीयमाना ।
विभातकाले नितरां विभाति ॥"

ભાવાર્થ—કામોજી રાગિણીમા અંશ ન્યાસ અને ગ્રહ ષડ્જ છે કોઈ કોઈ તેમા મધ્યમ અને નિષાદ વર્જ માને છે તેમા કાકલી અને અંતર સ્વરો લેવાય છે આ રાગિણી પ્રાતકાળે બહુ શોભે છે

नृत्यनिर्णये—

" कांबोजी मोहनीया द्विगतिगनिरिधा सन्निकाद्यानिमावा ।"

કોઈ એમ સૂચવે છે કે, જે અર્થે કામોજીને સંપૂર્ણ અને મ નિ હિન એમ બે પ્રકારથી કહીછે, તે અર્થે સંપૂર્ણ પ્રકારને આપણે ખમાજ સમજવો અને મ, નિ હીન પ્રકાર તે નિરાળો માનવો મને લાગેછે કે, આ કલ્પના પણ વિચાર કરવા જેવી છે

पारिजाते—

कांबोधी तीव्रगांधारा गांधारादिकमूर्च्छना ।
आरोहे मनिहीनास्यान्मधांशस्वरभूषिता ।
यदा गांधारहीनास्यान्मूर्छना चोत्तरायता ॥"

ભાવાર્થ—કામોજીમા તીવ્ર ગાધાર છે, અને ગાધારની મૂર્છના છે આરો હમા મધ્યમ અને નિષાદ વર્જ છે, અને મધ્યમ ધૈવત અંશ સ્વર છે જ્યારે ગાધાર વર્જ કરેછે, ત્યારે ઉત્તરાયના મૂર્છના હોયછે.

હવે કામોજી રાગ પર અધિક મતો ભેગા કર્યા જવાની કંઇ જરૂર નથી.

પ્ર૦—અમને ખમાજ અને તિલગના સ્વરૂપો સ્વરોથી કહો

ઉ૦—ઠીક છે, તેમ કરૂંછુ

ખંમાજ.

સા, ગ, મ પ, ની ધ, ગ મ ગ, ગ મ પ ગ મ ગ, રે સા। નિ નિ ધ પ. મ પ, ગ મ ગ, ધ મ ગ, મ પ, ગ મ ગ, રે સા । સા સા ગ મ પ, ગ મ પ, નિ

ધ, ગ મ ગ, ગ મ પ ધ પ, ગ મ ગ, રે સા । સા સા ગ મ પ, ધ મ પ, નિ સાં સાં રેં સાં નિ ધ, ગ મ પ, નિ સાં, નિ ધ, મ મ ગ, ગ મ પ ગ મ ગ, સા । નિ સા ગ મ પ, ધ પ, ધ નિ ધ પ, ગ મ ગ, સાં, નિ ધ, પ મ ગ, ગ મ પ ગ મ ગ, રે સા, નિ સા ગ મ પ, ધ પ, ગ મ ગ । મ મ ગ, ગ મ પ ધ, મ મ ગ, નિ સા ગ, પ, ગ મ ગ, નિ ધ નિ પ, ગ મ ગ, ગ મ પ ગ મ ગ, રે સા । ગ મ ધ, નિ સાં, નિ સાં, નિ નિ સાં રેં, સાં નિ ધ, નિ ધ, ગ મ નિ ધ, સાં નિ ધ રેં સાં નિ ધ નિ નિ પ, ગ મ ગ, ગ મ પ ધ પ મ ગ, રે સા, સા ગ મ, નિ ધ, ગ મ ગ ।

તિલંગ.

સા–ગ, ગ મ પ, નિ પ, ગ મ ગ, પ ગ મ ગ, સા । નિ સા, ગ મ પ, ગ મ ગ, નિ નિ પ, સાં નિ પ, ગ મ ગ, સા । સા સા ગ મ પ, નિ નિ પ, સાં નિ પ, નિ પ, ગ મ ગ, પ ગ મ, ગ, નિ સા ।

ગ મ પ ગ મ ગ, નિ સા ગ, ગ મ પ, નિ નિ સાં, નિ નિ પ, સાં નિ નિ પ ગ મ પ, નિ પ, ગ મ ગ, પ ગ મ ગ, સા । ગ મ ગ, નિ સા, સા ગ મ પ, નિ પ, સાં નિ પ, ગ મ ગ, પ મ ગ, સા । ગ મ પ, નિ સાં, નિ સાં સાં ગં સાં, મં ગં સાં, નિ નિ પ, નિ પ, ગ મ પ, નિ સાં, ગં મં ગં, સાં, સાં નિ નિ પ, ગ મ ગ, મ ગ સા ।

આ સ્વરૂપોમાં રિ, ધ વર્જ્ય થવાથી, તે કેટલેક ઠેકાણે શ્રોતાઓને બિહાગનો ભાસ ઉત્પન્ન કરશે, પરંતુ તેમ થતું હોય તે ઠેકાણે યુક્તિથી કોમલ નિ નો ભાગ આણવો, કે તિલંગ જુદો થશે. કોઈ ગાયક અવરોહમાં ક્યાંક ક્યાંક રિષભ દેખાડે છે. તેવો પ્રયોગ અવરોહમાં થોડોક ક્ષમ્ય હોયછે, એ તમે જાણોજ છો. પ્રચારમાં ખંમાજ તથા તિલંગ ભેળાઈ ગયેલાજ અધિક વેળાએ તમારી દૃષ્ટિએ પડશે, એ પણ સૂચવી રાખુંછું.

પ્ર૦—આ રાગ અમે સમજ્યાં હવે બીજો એકાદ લ્યો.

ઉ૦—હવે આપણે ખંમાજ અંગનો દુર્ગારાગ લઇશું. એ દુર્મિળ સ્વરૂપ છે એક પ્રસિદ્ધ ગાયકે મને તે કહ્યુંછે. તે બહુજ વિચિત્ર છે. દુર્ગા ઓડવ હોઈ ગાંધાર વાદી છે. શુદ્ધ થાટમાં જે દુર્ગા રાગ મેં તમને કહ્યો હતો, તેમાં ગ, નિ સ્વરો ન હોતા. અહિંયાં રિષભ અને પંચમ સ્વર વર્જ્ય કરવા છે. શુદ્ધ થાટમાં

રિ, પ વર્જ કરી ગાશો તો એક ઉત્તમ રાગ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થશે તેમા ધૈવત કિંવા મધ્યમ વાદી રાખો, એટલે સવારનો એક રાગ દેખાશે તેમા છુટો મધ્યમ ઘણોજ શોભશે, જેમકે " સા, નિ ધ, મ, ગ મ ગ, સા, નિ સા, ગ મ, સા, ગ મ મ ધ મ, નિ સા ગ સા, નિ સા, નિ ધ, નિ ધ, મ ગ, મ ગ, સા, ગ મ " આપણા આ પ્રકારમા નિષાદ કોમળ છે એ વાત વિસરવુ નહીં

પ્ર૦—આ એક મોટોજ ચમત્કાર થયો. યમન રાગમાં રિ, પ વર્જ કર્યાથી હિંડોલ થયો તેમજ આ બન્ને રાગોમા પણ આ બે સ્વરૂપો રિ, પ છોડવાથીજ થયા

ઉ૦—આગળ ચાલતા બીજા રાગોમા પણ તમને રિ, પ વર્જ કરનાર રૂપો જણાશે આપણી પદ્ધતિની આતો એક ખુબીજ છે હશે આપણા આ દુર્ગા રાગમાં મ ધ સ્વરોની સગતિ આરોહાવરોહમા દ્વિએ પડતી હોવાથી તેમા સાભળનારને વાગીશ્વરી નામે એક રાગછે તેનો ભાસ થાયછે, પરતુ વાગીશ્વરીમા પ્રથમ તો ગાધાર કોમળ છે, એ એક વાત અને રિ, પ સ્વરો વર્જ નથી હું ધારૂછુ કે, દુર્ગારાગને તમે ઝિંઝોટી, ખમાજ, વિગેરે રાગોથી સહેજ વેગળો કરી શકશો.

પ્ર૦—ઝિંઝોટી તો આશ્રય રાગજ છે તેમા રિ, પ વર્જ ન હોવાથી તે નિરાળોજ થયો ખમાજ રાગમા અવરોહ સપૂર્ણ છે વિલગમા ધૈવત વિન કુન નથી, અને અહિયા આવતા જતા મ, ધ સગતિ દેખાશે ત્યારે આ પરથી દુર્ગારાગ સ્વતત્રજ ઠરશે

ઉ૦—બરાબર છે તમે આના જેવુ સ્વરૂપ ગ્રથમા શોધવા માડશો તો " નારાયણી ... નામે એક જણાશે, પણ તેમા થોડોક વિલંબ લાગેછે આ રાગ લક્ષ્યસગીતમા સ્પષ્ટ કર્યોછે તેમા આવુ લક્ષણ આપ્યુછે

> " कांभोजी मेलकेऽप्यान्या दुर्गास्याल्लक्ष्यवर्त्मनि ।
> औडवा रिपहीनाऽसौ गाधारांशेन भूषिता ॥
> मधयोरत्रसगत्या वागीश्वर्यगसभव ।
> गाधार कोमलस्तत्र सचात्रैवास्ति तावक ॥
> ऋषभस्य प्रलुप्तत्वे झिंझूटिनव सभवेत् ।
> धसयोगाप्तलुप्तत्वाद्विभिन्नापि तिलगिका ॥
> सपूर्णेनावरोहेण खमाजो भिन्नता भजेत् ।
> गानमस्या मत नित्य रात्र्या यामे द्वितीयके ॥"

ભાવાર્થ.—કાંભોજી થાટમાં એક બીજી દુર્ગા રાગિણી માનીછે. તે ઓડ-વ હોઈ તેમાં રિષભ અને પંચમ વર્જ છે, અને ગાંધાર વાદી સ્વર છે. જ્યારે મધ્યમ અને ધૈવતની સંગતિ કરવામાં આવેછે, ત્યારે ત્યાં સાંભળનારને થોડોક વાગિશ્વરીનો ભાસ થાયછે. પરંતુ વાગિશ્વરીમાં ગાંધાર કોમલછે, અને અહીંઆ તીવ્રછે, એ એક ભેદછે. રિષભ વર્જ થયાથી ઝિંઝોટી તો દેખાશેજ નહીં. ધૈવત લીધાથી અને પંચમ છોડયાથી તિલંગ પણ થતો નથી. ખંમાજનો અવરોહ સંપૂર્ણ હોવાથી તે રાગ નિરાળોજ થશે. આ રાગિણીનો સમય રાત્રિનો બીજો પ્રહર મનાયછે.

પ્ર૦—આ રાગ ખંમાજના અંગનો હોવાથી બીજો પ્રહર વાજબીજ છે. હવે અમને આ રાગનું સ્વરૂપ કહી રાખો.

ઉ૦—તે આમ થશે.

સા, ગ, મ ગ, સા નિ ધ, સા, મ ગ, ગ મ ધ, નિ ધ, મ ગ સા, નિ ધ, સા મ ગ। મ ગ મ ધ, નિ ધ મ ગ, ધ નિ સાં, નિ ધ, મ ધ નિ ધ, મ ગ, સા, નિ ધ નિ સા, મ ગ। સા ગ મ ધ, મ ગ, સાં નિ ધ નિ ધ, મ ગ, ધ નિ સાં, ગં સાં, નિ ધ, સાં સાં નિ ધ, મ ગ, મ ગ સા, ધ નિ સા, મ ગ। મ ગ મ ધ, નિ સાં, ગં ગં સાં, ગં, મં ગં સાં, સાં નિ ધ નિ ધ ધ, મ ગ, ધ નિ સાં, નિ ધ, મ ગ, મ ગ, સા, નિ ધ, નિ સા, મ ગ।

આ રાગમાં રિ, પ વર્જ થવાથી તેનું સ્વરૂપ સંકુચિત હોવું સ્વભાવિકજ છે આ રાગ વિષે અધિક માહિતીની જરૂર નથી.

પ્ર૦—ઠીક ત્યારે આગળનો લ્યો.

ઉ૦—હવે આપણે રાગેશ્વરી રાગનો વિચાર કરશું. આ નામ સાંભળતાંજ આપણને એવું લાગવા માંડેછે કે, કોઈ આધુનિક ગાયકે પોતાની કલ્પનાથીજ તે ઉભો કર્યો હશે. પરંતુ તે એક બે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ દષ્ટિએ પડેછે. ગ્રંથનું સ્વરૂપ હમણાંના સ્વરૂપથી મળશે એમ માત્ર કહી શકાય નહીં. પરંતુ તેવી વાતોની હમણાં આપણને નવાઈ પણ નથી Capt. Willard સાહેબે રાગેશ્વરીમાં મિશ્ર થનારા રાગોના નામો આવાં આપ્યાંછે, "ભૈરવ, ગૌરી, કેદાર, દેવગિરી, દેવગાંધાર, સિંદૂરા, ધનાશ્રી, કાનડા, અને આસાવરી" આ મિશ્રણથી શું કલ્પના કરી શકાય વારૂ? આવી વાતો "Curiosities" નામ વર્ગમાં નાખી મુકવી પડશે. તેમની ચર્ચાથી વિશેષ ફાયદો થવાનો સંભવ હોતો

નથી. કોઇ કહેશેકે રાગમાળા અથવા રાગસાગર નામના ગીતોમા અનેક રાગો જોડી દીધેલા હોતા નથી શુ ? તો પછી આ નવ રાગનાજ મિશ્રણની નવાઈ કેવી ? જો આ રાગો નિરનિરાળા એક પછી એક જોડી દઈ "રાગેશ્વરી" ગીત માનવામા આવતું હોત તો કઈ હરકત નહોતી પરતુ પ્રચારમાંનો રાગેશ્વરી (ગાયક રાગેશ્રી એવો ઉચ્ચાર કરેછે.) ને એક સ્વતત્રજ રાગ માન્યોછે. માટેજ સઘળી અડચણ છે. આ રાગનુ હાલનુ સ્વરૂપ કેવુ છે તે હુ તમને કહેનાર છુ દુર્ગા રાગનું સ્વરૂપ તમારા લક્ષમા ઉત્તમ છેજ. દુર્ગારાગમા જે થોડુક વાગીશ્વરીનું રૂપ હતુ, તેજ આ રાગમા અધિક બઢાવવાનું છે, એટલુ સમજી ચાલો દુર્ગારાગમા રિ, પ એ બને સ્વરો વર્જ્ય કરવાના હતા, અને આમા ફકત પચમજ વર્જ્યછે આ રાગમા જો કે રિ, ધ સ્વરો લાગેછે, તોપણ તે વિષે એક બે નિયમો ધ્યાનમા રાખો રિષભ સ્વર આરોહમા લેવો નહીં, અને ધૈવત સ્વર અવરોહમા પુષ્કળ વેળા વક્ર જોવામા આવશે જેમકે "સા નિ ધ નિ ધ મ" "ધ મ" એવો પ્રયોગ થશેજ નહીં એમ સમજવુ નહીં, પરતુ ઉપર કહેલું વાગીશ્વરીનું અગ તમારે ખસુસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે. ટુકમા એટલુજ કહીશુ કે, પચમ વર્જ્ય કરી અને તીવ્ર ગાધાર લઇ કોઇ વાગીશ્વરી રાગ ગાય તો, તે ઘણો ખરો રાગેશ્વરી થશે "રે સા, નિ ધ, નિ સા, મ ગ, મ ધ, નિ ધ, મ ગ" એવી તરાહથી જો તમે આ રાગનો આરભ કરશો તો, તે સારો દેખાશે આ રાગને અપ્રસિદ્ધ રાગોપૈકીજ માન્યો છે આ થાટમા જે ચાર રાગો તમે શીખ્યા તે કરતા આ નિરાળો છે, એ તમે જાણ્યુજ હશે. ઝિંઝોટી, ખમાજ, અને તિલગ રાગોમા પચમ લેવાયછે, માટે તે તો નિરાળાજ થયા દુર્ગામા રિષભ બિનકુલ નહોવાથી તે પણ નિરાળોજ થશે રાગેશ્વરીમા કોઇ વાદીસ્વર ષડ્જ માનેછે, અને કોઈ મધ્યમ માનેછે ધ, મ સ્વરોની સગતિ ઘણીજ ઉત્તમ દેખાય છે આ સગતિ દુર્ગા અને વાગેશ્વરી રાગોમા પણ તમારી દૃષ્ટિએ પડશે તમે તે સારી પેઠે તૈયાર કરી રાખજો દક્ષિણ તરફના ગ્રથોમા આવુ સ્વરૂપ શોધવા માડીએ તો, રવિચદ્રિકા એ નામે મળશે. રાગેશ્વરી રાગ રાત્રિના બીજા પ્રહરનો છે આ ખમાજ અગના સઘળા રાગો તે પ્રહરનાજ માન્યા છે. આ રાગનુ લક્ષણ તમે આવુ ધ્યાનમા રાખો.

> " कांभोजीमेलके तत्र रागेश्वरी बुधैर्मता ।
> आरोहेचावरोहेऽपि पहीना षाडवा पुन ॥
> षड्जांशा मध्यमांशा वा गीयते लक्ष्यवर्त्मनि ।
> संगतिर्मधयोर्नुनं विशेषेणाऽत्र रक्तिदा ॥

आरोहणे रिवर्ज्यस्याद्धवक्रं चावरोहणे ।
गांधारास्य हि तीव्रत्वाद्वागीश्वर्याः प्रभिन्नता ॥
मते केषांचिदप्येषा खमाजप्रकृतिर्यतः ।
प्रशस्तं गायनं तस्या नित्यं यामे द्वितीयके ॥"

ભાવાર્થ.—કાંભોજી થાટમાંથી રાગેશ્વરી રાગ નિકળેછે. તેના આરોહ અને અવરોહમાં પંચમ ન આવતો હોવાથી તે રાગ પાડવ મનાયછે. પ્રચાર પરથી જણાયછે કે, કોઈ પડ્જને વાદીત્વ આપેછે અને કોઈ મધ્યમને આપે છે. આ રાગમાં મધ્યમ અને ધૈવતની સંગતિ વિશેષ દેખાયછે. આરોહમાં રિષભ લેતા નથી અને અવરોહમાં ધૈવત વક્ર કરેછે. ગાંધાર તીવ્ર હોવાથી વાગિશ્વરીતો નિરાળીજ રહેશે. જે અર્થે આ રાગનું સ્વરૂપ કાંઈક ખંમાજ જેવું હોયછે તે અર્થે તેનો સમય રાત્રિનો બીજો પ્રહરજ મનાયછે.

પ્ર૦—આ લક્ષણ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. અમને લાગેછે કે, કોઇવાર આવા સમપ્રકૃતિક રાગોનું કોષ્ટકજ તૈયાર કરવું પડશે. તેમ કર્યાથી તે રાગો એક બીજાથી કેમ કેમ નિરનિરાળા થાયછે, તે જોવું મનોરંજક થશે. હજી સુધી અમારૂં જ્ઞાન બહુ થોડું છે, છતાં અમને લાગેછે કે, આવા સમપ્રકૃતિક રાગો પુષ્કળ હશે, અને તેમનું કોષ્ટક પણ થઈ શકે તેમ હશે.

ઉ૦—મેં આવા સમપ્રકૃતિક રાગોનું એક કોષ્ટક પ્રવાસે જતી વેળાએ કર્યું હતું તે તમને આગળ જતાં આપીશ. તેની યોગ્યાયોગ્યતા તમને હમણાંજ સારી સમજાશે નહીં.

પ્ર૦—ઠીકછે. હવે રાગેશ્વરીનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કહો.

ઉ૦—તે આવું થશે.

સા. રે સા નિ ધ, નિ સા, મ, મ ગ, મ ગ, મ ધ મ ગ, મ ગ રે સા, ગ મ. । ગ મ, ધ મ, ધ નિ ધ મ, ગ મ ધ, સાં નિ ધ, નિ ધ મ, ગ રે સા । મ ગ મ ધ, નિ સાં, નિ ધ, રેં સાં નિ ધ, મ, ધ મ, ધ નિ ધ મ, ગ રે સા । સા ગ મ, ધ મ, સાં નિ ધ મ, ધ નિ ધ, મ, ગ, રે સા, નિ ધ, નિ સા, મ । મ ધ નિ સાં, નિ સાં, રેં સાં, ગં મં, ગં, રેં સાં, સાં નિ ધ મ, ગ સા, નિ ધ, નિ સા, ગ મ, સાં નિ ધ, નિ ધ, મ ગ, રે સા ।

આવા ધોરણે દુર્ગા અને વાગેશ્વરી રાગોને બચાવી આ રાગનો વિસ્તાર યુક્તિથી કરતા જવો. મધ્યમનું વાદીત્વ ઉત્તમ સંભાળ્યું કે, આ રાગ ઘણોજ

સુદર દેખાશે, તેમા શક નહીં. આ રાગ ઘણો પ્રાચીન નથી, એમ કહેવાય છે રત્નાકરમા આ નામ દેખાતુ નથી. નારદસહિતામા પણુ નથી તે કરતા જુના ગ્રથો હજી મને મળ્યા નથી એ મે કહુજ છે મે પ્રથમથીજ કહુછે કે, ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા રાગાધ્યાય જણાતો નથી. તેમા શ્રુતિ ગ્રામ મૂર્છના તાન વિગેરે પ્રકરણ માનછે ભરતના ગ્રથમા રાગવિચાર નથી, તે માટે Capt. Day આમ કહેછે (પૃષ્ઠ ૩૮)

' The word Rag does not appear to have been used in its present technical sense until a date later than has been generally supposed It is worthy of note that in the oldest Indian musical treat se the Bharat Natya Shastra the word Rág appears hardly at all and no spec al Adhyaya is devoted to it as is invariably the case in all subsequent Sanscrit treatises The employment of Rága as understood in the Sangeet Ratnakar and subsequently was evidently unknown at the t me when Bharat wrote But in its place there was a system of what are called by Bharat Jatis Th s word mean ng l terally genus would seem to be of kindred mean ing to the old Greek mus cal term (———) Son e centur es later, when the Sangeet Ratnakar was written the term Rága appears to have been substituted for Jati

આ Captain સાહેબનુ કહેવુ સુયુક્તિ છે કે કેમ એ આપણુને અહીંયા જોવુ નથી. નાટ્યશાસ્ત્રમા રાગાધ્યાય નથી એ માત્ર ખરુ છે તે ગ્રથ છપાઈ હવે પ્રસિદ્ધ થનાર છે રાગરાગિણી અને તેના પુત્ર જેમાં નામનાર કહ્યાછે એવા એક ભરતમત લોકોમા છે એ મે તમને પ્રથમજ કહ્યુછે આ પ્રસગે આપણે અધિક ઉડા પાણીમા જઈશુ નહીં આપણુને પ્રચાર શુ છે તે જોવુછે

પ્ર૦—તે બરોબર છે હવે તમે ક્યા રાગ લેશો?

ઉ૦—હવે આપણે ખબાવતી લઈશુ આ નામ પ્રથમ કાનને ખમાજ જેવુ લાગેછે નહીં વારુ? પરતુ આ રાગ ખમાજથી તદન નિરાળો છે ખબાવતી એ નામ નવિન નથી. કોઈ કહેછે કે રત્નાકરમા ખબાહતિ એવુ નામ દેખાયછે, તે ખબાવતીનોજ પર્યાય પ્રકાર છે તેમા ખબાહતિને "સ્તભતિર્થિકા" એમ પણ કહ્યુછે નામોની ઐતિહાસિક ભાંજગડમા આપણે પડતા નથી. રત્નાકરની ખબાહતિ એક ભિન્નાવતન પ્રકાર છે ખબાવતી નામ બીજા ગ્રથોમા પણુછે રત્નાકરના ગ્રામ રાગોના થાટોનો જ્યારે સ્પષ્ટ ખુલાસો થશે ત્યારેજ જન્ય

રાગોનો પણ થશે. કકુભ એ ગ્રામ રાગની ભાષા "રગંતિ" છે. અને વિભાષા "ભોગવર્ધની" છે. આ ભોગવર્ધનીમાંથી વેલાવલીની ઉત્પત્તિ થઇછે, અને વેલાવલીનું એક ઉપાંગ "સ્તંભતિર્થિ" છે. આ પરંપરામાં આપણો પત્તો ક્યાં લાગશે? પ્રચારમાં હવે ખંબાવતીને ખંમાજ થાટમાં માનેછે, એ નિર્વિવાદ છે. ખંમાજના મુખ્ય અંગમાં રિષભ સ્વર આરોહમાં વર્જ થાયછે, અને અવરોહમાં ગ્રાહ્ય હોયછે. ખંબાવતીનું હમેશનું એક સ્વતંત્ર અંગ કહીએ તો તે "ગ, મ સા" મનાય છે. "સા, રે મ પ, ધ, પ ધ સાં, નિ ધ પ, ધ મ, ગ, મ સા," એ સ્વરો તમે સાવકાશ ગાશો તો ખંબાવતીનું સ્વરૂપ ઘણું ખરૂં સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થશે. ખંમાજમાં "રે મ પ" એવા સ્વરો કદીજ આવશે નહીં. દુર્ગા, તિલંગ, રાગેશ્વરી, એમાં પણ આ ભાગ આવતો નથી. "ધ નિ ધ, પ ધ સાં, નિ ધ પ, એ ભાગ સિંદૂરી રાગ શિખતી વેળાએ કદી કદી તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. "ગ, મ સા" એ ભાગ આ રાગનો કેવળ જીવ હોવાથી, તે તમે ઉત્તમ ગોખી તૈયાર કરો. પૂર્વાંગમાં આપણને વચ્ચે વચ્ચે માંડ રાગનો ભાસ થાયછે, પરંતુ તે રાગના નિયમ મેં તમને સ્પષ્ટ કહ્યાજછે. "ધ નિ ધ, પ ધ, મ ગ" એ ભાગ ખંમાજનો છે, તેને આગળ વધારી "રે સા" એવા અવરોહથી પૂર્ણ કરીએ તો, જરૂર ખંમાજ થશે. અહીંયાં તેમ ન કરતાં "ગ, મ સા" એમ કરેછે. આ આટલા નાના ટુકડાથી પણ રાગનો ઠસો તુરતજ નિરાળો થાયછે. આ રાગ ઘણોજ મધુર છે. આ રાગમાં વચ્ચે વચ્ચે મધ્યમ છૂટો છોડવામાં આવેછે, ત્યારે તેનું પરિણામ ઘણુંજ વિલક્ષણ થાયછે, જેમકે, "પ ધ મ, ગ મ સા." ફક્ત આરોહાવરોહથી આ રાગ દેખાડવો હોયતો તે આમ કરી શકશે, "સા, રે મ પ, ધ સાં, નિ ધ પ ધ મ, ગ, મ સા," ખંમાજમાં "નિ સા, ગ મ ધ નિ સાં, નિ ધ, પ મ ગ, રે સા" એમ કરવું પડછે. નિ સા, ગ મ પ, નિ સાં, નિ પ મ ગ સા" એવા સ્વર ગાવાથી તિલંગ થશે. "સા રે, મ ગ, પ મ ગ રે સા, નિ ધ પ, ધ સા, રે, મ ગ," એ ઝિંઝોટીનું અંગ તમારા ધ્યાનમાં હશેજ. "સા ગ, મ ધ નિ સાં, નિ ધ મ ગ, સા" એ દુર્ગાની પકડછે. "સા ગ, મ ધ નિ સાં, રેં સાં નિ ધ, મ, ગ રે સા" એ રાગેશ્વરીનો ભાગ ઓળખાય એવો છે.

પ્ર૦—તે સઘળું અમે ધ્યાનમાં રાખ્યુંછે. આ ખંબાવતીમાં આમારે વાદીસ્વર કયો રાખવો?

ઉ૦—વાદી ષડ્જ સારો દેખાશે આ રાગમા મ ધ ' સગતિ સુદરછે એ વિસરતા નહીં અહીયા ખમાજનો ભાસ કમતી કરવા માટે પચમને અવરોહમા વક્ર કરેછે જેમકે પ ધ મ ગ આરોહમા આ રાગમા તીવ્ર નિષાદ બહુજ મધુર લાગેછે ઉત્તરાગમા મુખ્યત્વે કરી અવરોહણ પ્રસગે વાગેશ્વરીનો ભાસ થાયછે આ રાગ રાત્રિના બીજા પ્રહરનોજ માનવો. લક્ષ્યસગીતમા આનુ લક્ષણ કેવુ કહ્યુછે તે જુઓ

> " खमाजीमेलके प्रोक्ता खबावत्याव्हया शुभा ।
> खमाजनियमाना सा भवेन्नून विपर्ययात् ॥
> आरोहे रिषभ स्पृष्टस्त्यक्तोऽसौ चावरोहणे ।
> मध्यमात्षड्जसस्पर्श सर्वथैव मनोहर ॥
> मधयो सगति प्रोक्ता ह्यवरोहे पवक्रता ।
> उत्तरार्धस्वरै किंचिद्वागीश्वर्यंगमावहेत् ॥
> प्राचुर्यात्त्वयोरत्र खमाजाग कथ भवेत् ।
> गानमस्या समादिष्ट रात्र्या यामे द्वितीयके ॥ "

ભાવાર્થ—ખમાજ થાટમાથી ખબાવતી રાગિણી નિર્મેછે ખમાજ રાગના નિયમમા થોડોક ફેરફાર થઈ આ રૂપ થયુછે આરોહમા વચ્ચે વચ્ચે રિષભ લેવાયછે અને અવરોહમા તેજ મોટી ખુબીથી છોડવામા આવેછે. જ્યારે મધ્યમ પરથી ષડ્જને મળેછે, ત્યારે તે ફક્ત ઘણુજ મનોહર લાગેછે મધ્યમ અને ધૈવતની સગતિ હોયછે અવરોહમા પચમનુ વક્રત્વ શોભેછે ઉત્તરાગના ભાગમા આ રાગિણી થોડેક વાગીશ્વરી જેવી દેખાયછે રિ, ધ ખુલ્લો અને અધિક લાગતો હોવાથી ખમાજ કેમ થશે? આ રાગિણીનો સમય રાત્રિનો બીજો પ્રહર માનેછે

રાગતરગિણીમાટે ખબાવતીને કેદાર થાટમા નાખીછે, એમ ૬ પ્રથમજ એક વાર કહી ગયોછુ તે કહેછે—

> " केदारस्वरसस्थाने श्रुत केदारनाटक ।
> आभीरनाटनामाच गेयो रागस्तथापर ॥
> खबावती ततो ज्ञेया शकराभरणस्तथा
> × × ×
> मालश्रीशुद्धसयोगान्मल्लारमिल्तादपि ।
> खबावत्या समुत्पत्ति वदति किल गायका ॥ "

ભાવાર્થ.—કેદાર સ્વરના થાટમાં કેદારનાટ માન્યોછે. તે પ્રમાણે આભીરનાટ નામે એક બીજો રાગ પણ તેજ થાટમાં છે. તેમાંજ ખંબાવતી અને શંકરાભરણ રાગો પણ છે.

× × ×

કોઈ ગાયક કહેછે કે, માલશ્રી અને શુદ્ધમલ્લાર મેળવી ખંબાવતી થાયછે.

અનૂપરત્નાકરમાં ખંબાવતીનું લક્ષણ અહોબલ પંડિતનુંજ ઉતારી લીધુંછે. તે આવું છે.

"खंबावती पहीनास्यात् कोमलीकृतधैवता ।
गांधारमूर्छनायुक्ता रिणा त्यक्तावरोहिका: ॥"

पारिजाते ।

ભાવાર્થ.—પારિજાતમાં એમ કહ્યુંછે કે, ખંબાવતીમાં પંચમ વર્જ્ય છે, અને ધૈવત કોમલ છે. ગાંધારની મૂર્છના છે, અને અવરોહમાં રિષભ વર્જ્ય છે.

સંગીત દર્પણમાં આવું વર્ણન છે. તે કૌશિક રાગિણી માની છે.

धैवतांशग्रहन्यासा षाडवा त्यक्तपंचमा ।
खंबावतीच विज्ञेया मूर्छना पौरवी मता ॥

ભાવાર્થ.—ખંબાવતીમાં પંચમ વર્જ્ય છે, અને ધૈવત અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે. તે ષાડવ હોઈ પૌરવી મૂર્છના છે.

'ચત્વારિંશચ્છતરાગનિરૂપણમ્' એ ગ્રંથમાં આમ કહ્યુંછે.

"गौरः सुनेत्रोधृतचापबाण-
स्तुरंगवाहः सुचरित्रलीलः ।
लोहानलास्त्रो वनसंस्थितोऽपि
सपंचमो यः शुभदः सुलीलः ॥"

"त्रिवली वल्लकी खंबावती च ककुभाहरी ।
प्रियाः पंचमरागस्य पंचैता मुनिना स्मृताः ॥

ભાવાર્થ.—જેનો વર્ણ ગૌર છે, જેણે ધનુષ્યબાણ ધારણ કર્યુંછે, જે અશ્વપર બેઠોછે, જેની ચરિત્રલીલા ઉત્તમ છે, જે લોહાનલાસ્ત્ર કહેવાયછે, અને જે વનમાં વસેછે, તે શુભદાયક પંચમ રાગ છે.

ત્રિવલી, વલ્લકી, ખંબાવતી, કકુભા, આહરી એ પાંચને નારદ મુનિએ પંચમ રાગની ભાર્યા માનીછે.

આ ગ્રંથ નારદનો છે એમ પાછળ મે એકવાર તમને કહ્યુ હતું. નારદસં
તામા મુખ્ય ૭ રાગો છે અને તેનાં નામો આવાં કહ્યાં છે.

"मालवश्चैव मल्लारः श्रीरागश्च वसंतकः ।
हिंदोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडीरिताः ॥

ભાવાર્થ.—માલવ, મલ્લાર, શ્રી, વસંત, હિંદોલ અને કર્ણાટ એ ૭ મુ
રાગો છે.

આ રાગો કહી દરેક રાગને ૭ ૭ ભાર્યા માનીછે, પરંતુ તેમાં ખબાવતી
નામ નથી.

પ્ર૦—આ મત તો ભિન્નજ દેખાય છે. આ બંને નિરાળા નારદ હશે.

ઉ૦—સબુર કરો. મથુરાંમા ત્યાના એક પ્રસિદ્ધ પંડિતે મને એક પો
દેખાડી, તેમા પણ એક નારદ હતો. તે ગ્રંથનો એક ઉતારો જુઓ.

"नारदोक्तरागरागिणीसमुदायः"

" भैरवो मेघमल्लारो दीपको मालकोशकः ।
श्रीरागश्चापि हिंदोलो रागाः षट् संप्रकीर्तिताः ॥
पचभिश्च प्रियाभिश्च तनुजैरष्टभि. पृथक् ।
मूर्तिमतस्तुते तत्र विचरंति नरेश्वर ॥
भैरवो वभ्रुवर्णश्च मालकोशः शुकद्युति. ।
मयूरद्युतिसंयुक्तो मेघमल्लार एव हि ॥
सुवर्णाभो दीपकश्च श्रीरागोऽरुणवर्णभाक् ।
हिंदोलो दिव्यहंसाभो राजते मिथिलेश्वर ॥
कालेन देशभेदेन क्रियया स्वरमिश्रया ।
भेदाश्च षष्टिपचाशत् कोट्यो गीतस्य कीर्तिताः ॥
अतो भेदा अनंताहि तेषां संति नृपेश्वर ।
विदुर्येन रागमानदं शब्दब्रह्ममयं हरिम् ॥
तस्मान्मुख्याश्च भेदास्ते वदिष्यामि तवाग्रतः ।
भैरवी पिंगला शंखी लीलावत्यागरी तथा ॥
भैरवस्यापि रागस्य रागिण्यः पंच कीर्तिताः ।
महर्षिश्च समृद्धश्च पिंगलो मागधस्तथा ॥

बिलावलश्च बैशाखो ललित : पंचमस्तथा ।
भैरवस्याष्टपुत्रास्ते गीयंते च पृथक् पृथक् ॥
चित्रा जयजयावंती विचित्रा कथिता पुनः ।
वृजमल्लार्यंधकारी रागिण्योपि मनोहराः ॥
मेघमल्लाररागस्य कथिताः पंच मैथिल ।
श्यामाकारः सोरठश्च नट्टोऽड्डायन एव च ॥
केदारो व्रजहंसः स्यात् जलधारस्तथैवच ।
विहागश्चेत्यष्टपुत्राः कथिताः पूर्वसूरिभिः ॥
मेघमल्लाररागस्य मैथिलेंद्र मनोहराः ।
कंचुकी मंजरी तोडी गुर्जरी शावरी तथा ॥
दीपकस्यापिरागस्य रागिण्यः पंच विश्रुताः ।
कल्याणः शुभकामश्च गौडकल्याण एवच ॥
कामरूपः कानरोऽपि रामसंजीवनस्तथा ।
सुखनामा मंदहासः पुत्राश्चाष्टौ विदेहराट् ॥
रागस्य दीपकस्यापि कथिता रागपंडितैः ।
गांधारी देवगांधारी धन्याश्रीः स्वर्मणिस्तथा ॥
गुणगिरीति रागिण्यः पंचैता मिथिलेश्वर ।
मालकोशस्य रागस्य कथिता रागमंडले ॥
मेघश्चाप्यचलो मारुः आचारः कौशिकस्तथा ।
चंद्रहारो धुंधुटश्च विहारो नंद एवच ॥
मालकोशस्य रागस्द चाष्टपुत्राः प्रकीर्तिताः ।
वराटी चैव कर्णाटी गौरी गौरावती तथा ॥
चतुश्चंद्रकलाचैव रागिण्यः पंचविश्रुताः ।
श्रीरागस्यापि राजेंद्र कथिताः पूर्वसूरिभिः ॥
सारंगः सागरो गौरो मरुत्पंचशरस्तथा ।
गोविंदश्च हमीरश्च भांगारश्च तथैवच ॥
श्रीरागस्यापि राजेंद्र अष्टौ पुत्रा मनोहराः ।
वसंती परजी हेरी तैलंगी सुंदरी तथा ॥
हिंदोलस्यापि रागस्य रागिण्यः पंच विश्रुताः ।
मंगलश्च वसंतश्च विनोदः कुमुदस्तथा ॥

पञ्चविहितो नाम विभाग. स्वरमण्डले ।
पुत्राद्याश्च समाख्याता : मैथिलेश पृथक् पृथक् ॥

આ મત કદાચિત્ તમને ક્યાંય પણ દૃષ્ટિએ પડ્યો નહીં, માટે કયું પણ આ નારદ વળી કયો હશે? એવો પ્રશ્ન થાયછે. "સંગીત મકરંદ" એ ગ્રંથનું નામ હું તમને કહી ગયોછું તે પણ નારદનોજ છે કારણ કે દરેક અધ્યાયને છેડે તેમાં "इति श्रीनारदकृते संगीतमकरंदे" એમ કહ્યુંછે તે ગ્રંથમાં કેટલાક ભાગો તો રત્નાકર, દર્પણ અને પારિજાતનાજ શબ્દશઃ છે પુનઃ તેના પ્રાચીન આચાર્યોના નામો આપ્યાછે તેમાં "नारदस्तुंबुरुस्तथा" એમ પણ કહ્યુંછે, તે વિચાર કરવા જેવું છે. સ્વરોના પક્ષી, દ્વિપો, દેવતા વિગેરે રત્નાકર, દર્પણ એ ગ્રંથો પ્રમાણેજ છે

પ્ર૦—આ માહિતીની શી જરૂર પડેછે?

ઉ૦—એ માહિતીનો ઉપયોગ ક્યાં અને કેમ કરવો તે વિષે ગ્રંથકાર બિચારા કાંઈજ બોલતા નથી. ત્યાં તો જેણે તેણે પોતાનીજ અક્કલ ચલાવવાની છે પુરાતન સમયમાં સાત દ્વિપો પ્રસિદ્ધ હતા. તે જંબુ, શાક, કુશ, ક્રૌંચ, શાલ્મલી, શ્વેત અને પુષ્કર એ હતા. તેમનો ખુલાસો આપણે ત્યાંના કોઈક પ્રસિદ્ધ પંડિતો હવે વર્તમાનપત્રોમાં કરેજ છે હવે, સાત સ્વરોનો સંબંધ તે સાત દ્વિપોથી ગ્રંથકારોએ શા કારણથી લગાડી દીધોછે, એ પ્રશ્ન નિરાળો છે હાલ તમે પ્રચલિત સંગીતનો વિચાર કરતા હોવાથી તે પ્રશ્નમાં જવાની જરૂર નથી. એકવાર આપણે પ્રચલિત સંગીતના રાગો પુરા કરી લઈશું, અને પછી આપણા પ્રાચીન પંડિતો એ શું શું તર્કો લડાવ્યા છે તેનો પણ વિચાર કરીશું.

પ્ર૦—ઠીકછે હવે ખંભાવતીનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ૦—તે આવું થશે

સા, રે, મ પ, ધ, પ ધ સા, નિ ધ, પ ધ મ, ગ, મ સા। સા, ગ, મ ગ મ સા, સા પ મ ગ, મ સા, ગ મ, નિ ધ, નિ મ, ગ મ સા। સા ગ મ, પ ધ મ સા નિ ધ, સા નિ ધ, પ ધ મ, ગ મ સા। ગ મ, ધ મ, પ ધ મ, નિ સા, પ નિ સા. રે ગ સા, સા નિ ધ, નિ ધ, પ પ પ મ, ગ ગ, મ સા। નિ નિ ધ, નિ ધ, પ ધ મ, ગ ગ, મ સા, પ મ ગ મ, સા, નિ સા, ગ મ, રે મ પ, ધ, પ ધ સ, નિ ધ, પ ધ મ, ગ ગ, મ સા। મ મ, પ, નિ નિ સા, નિ નિ સા, સા રે, ગં રે સા, નિ ધ ધ ધ પ ધ, સા નિ ધ, પ ધ મ, ગ ગ, મ, નિ સા।

અહીંયાં એક ઠેકાણે કોમલ ગનો સ્પર્શ દેખાડયો છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ મેળવેલા તંબુરા સાથે શાંતપણે સ્વરો બોલતાં જશો તો. પરિણામ બહુજ ચમત્કારિક આવશે.

પ્ર૦—હાલમાં હાર્મોનિયમ વાદ્ય અધિક લોકપ્રિય છે, માટે તેની સંગતિમાં સ્વરો ગાઇએ તોપણ મોજ દેખાશે નહીં કે? તે વાદ્ય તો અમારા પ્રત્યેક સ્વરો ઉત્પન્ન કરશે.

ઉ૦—મને લાગેછે કે, તે વાદ્યથી આપણા ઉંચ્ચ પ્રતિના સંગીતનો યોગ ઉત્તમ થતો નથી. તેના સ્વરો આપણા સ્વરોની બહુ નજીક છે તે ખરૂં છે, પરંતુ તે કરતાં પણ આપણા સ્વરો સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં ભિન્ન હોવાથી પુષ્કળ વેળા આપણા રાગોનો સાથ તે વાદ્યથી સુસંગત થતો નથી. તમને અધિક અનુભવ આવશે ત્યારે મારા બોલવાનો મર્મ બરાબર સમજાશે. યુરોપ તરફથી આવનારા હાર્મોનિયમ વાદ્યમાં જે સ્વર સપ્તક હોયછે. તેને " Temperate Scale " કહેછે. તે સ્વરોની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે Prof. Blasserna આમ કહેછે:—

"The temperate scale has become generally accepted; it has so come into daily use that, for the most part, our modern executant musicians no longer know that it is an incorrect scale, born of transition in order to avoid the practical difficulties of musical execution. The great progress made in instrumental music is due to this scale, and above all, the ever-increasing importance of the piano fortes in social life is to be attributed to it.

But, no doubt, it does not represent all that can be done in this respect. It would certainly be very desirable to return to the exact scale with a few difficulties smoothed over to meet the requirements of practise; for it cannot be denied that the temperate scale has destroyed many delicacies, and has given to music, founded on simple and exact laws, a character of almost coarse approximation.

× × × × × × ×

It follows that music founded on the temperate scale must be considered as imperfect music, and far below our musical sensibility and aspirations. That it is endured, and even thought beautiful, only shows that our years have been systematically falsified from infancy.

The wish may then be expressed that there may be a new and fruitful era at hand for music, in which we shall abandon the temperate scale and return to the exact scale, and in which a more satisfactory solution of the great difficulties of musical execution will be found than that furnished by the temperate Scale, which simple though it may be, is too rude

But all the stringed instruments, which are the very soul of the orchestra, and the human voice, which will always be the most satisfactory and most mellow musical sound have their notes perfectly free, and can, therefore, be shifted, at the will of the artist The return to the exact scale does not present any serious difficulty to them

પ્ર૦—આ સાભળી અમને નવાઈ લાગેછે, પરતુ આપણી તરફ તો નાટ્ય શાળાઓમા જોઇએ તો હાર્મોનિયમ એટલે સગીતનો જીવ છે

ઉ૦—પરતુ તે સગીત કયુ?

પ્ર૦—એમ કા ક્હો છો? તે ખચિતજ યુરોપિયન સગીતતો નથીજ

ઉ૦—નહશે પરતુ તમે જે હમણા શિખોછો તે પણ નથી, એમ કહેશો તો પણ ચાલશે

પ્ર૦—ત્યારે તો આપણા હાલના નાટકી સગીત વિષે તમારૂં મત બહુ ઉંચુ નહોય, એમ જણાયછે

ઉ૦—મને લાગેછે કે, ઘણાઓનો મત મારા મતથી મળશે પણ હાલ આપણને તે વિષયમા જવાની જરૂર નથી.

પ્ર૦—હવે કયો રાગ કહો છો?

ઉ૦—હવે આપણે નારાયણી, પ્રતાપવરાળી, નાગસ્વરાવળી, એ વિષે થોડુંક બોલશુ આ રાગો દક્ષિણ તરફ પણ સાભળવામા આવેછે દક્ષિણ તરફની પદ્ધતિના ગ્રથોમા તે ઘણા સ્પષ્ટ કહ્યા છે નારાયણી રાગનુ લક્ષણ આવુ છે

> " कांभोजीमेलसजाता नारायणी प्रकीर्तिता ।
> आरोहे गनिहीना सावरोहे गवर्जिता ॥
> कैश्चित्सैव मनीत्यक्ता शंकराभरणे मता ।
> मतभेदास्तत्र सतु प्रथेऽत्र प्रथमा मता ॥
> ऋषभं धादिन मता भवेत्सारगसानिभा ।
> निवर्जत्वे धसयोगे भवेन्मद्रुपधारणम् ॥"

ભાવાર્થ.—કાંભોજી થાટમાંથી નારાયણી નિકળે છે. આરોહમાં ગ, નિ વર્જ અને અવરોહમાં ગ વર્જ છે. કોઈ તેમાં મ, નિ વર્જ માની શંકરાભરણ થાટમાં માનેછે. પ્રચારમાં ઘણાએક મતભેદ હશે, પરંતુ આ ગ્રંથમાં આપણે પહેલુંજ મત માનશું. રિષભ વાદી માન્યાથી સારંગ જેવું રૂપ લાગશે એ ખરૂં, પરંતુ આમાં ધૈવત આવ્યાથી અને નિષાદ નિકળી જવાથી સારંગ બચશે.

આપણે એજ સ્વીકારશું. નારાયણીમાં આરોહમાં ગ, નિ સ્વરો વર્જ કરવાનાં છે અને અવરોહમાં ગ વર્જ કરવો છે. તમે આ થાટમાં જે રાગ શિખ્યા તેમાં ગ સ્વર તદન વર્જ થતો નહતો. કેટલાક ગ્રંથમાં આ રાગને મ, નિ વર્જ કરી શુદ્ધ થાટમાં નાખ્યો છે એમ લક્ષણનું કહેવું છે. તે મત નકામુ આપણને ગોટાળામાં નાખશે માટે તે સ્વીકારવું નહીં. આ રાગમાં રિષભ વાદીછે, સારંગ રાગમાં ગ, ધ વર્જ થાયછે, અને આ રાગમાં ધૈવત મહત્વનો સ્વર છે, એ એક ઘણો સ્પષ્ટ ભેદ છે. આ રાગ મેં મુસલમાન ગાયકોને મોઢે સાંભળ્યો નથી, પરંતુ હિંદુ ગાયકોથી સાંભળ્યો છે. દક્ષિણ તરફના ગ્રંથમાં આ રાગનું વર્ણન આવું છે.

रागलक्षणेः—

" हरिकांबोधिमेलाच्च संजातश्च सुनामकः ।
नारायणीतिरागश्च सन्यासं सांशकं ध्रुवम् ।
आरोहणे गनित्यक्तो गहीनश्चावरोहणे ॥"

ભાવાર્થ.—હરિકાંબોધિ થાટમાંથી નારાયણી રાગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમાં ષડ્જ અંશ ન્યાસ છે. આરોહમાં ગ, ની વર્જ છે, અને અવરોહમાં ગ વર્જ છે.

स्वरमेलकालानिधौः—

" गांशो नारायणी रागो गांधारन्यासकग्रहः ।
संपूर्णः प्रातरुद्गेयोऽवरोहे रिच्युतः क्वचित् ॥"

ભાવાર્થ.—નારાયણીમાં ગાંધાર ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે. તે સંપૂર્ણ હોઇ પ્રાતઃકાળે ગવાયછે. કોઇ કોઇ પંડિતો અવરોહમાં રિષભ વર્જ માનેછે.

અહીં થાટ કાંભોજીનોજ છે, પરંતુ રાગસ્વરૂપ નિરાળું છે, આપણે આ સ્વીકારતા નથી.

पारिजातः—

" नारायण्यां गनी तीव्रौ गांधारादिकमूर्छना ।
आरोहे मनिवर्जा स्यान्न्यासांशधैवता स्मृता ॥"

ભાવાર્થ—નારાયણીમા ગ નિ તીવ્ર છે, ગાંધારની મુછના છે, આરોહ મ. નિ વર્જ છે, અને અંશન્યાસ ધૈવત છે.

આ રૂપ સ્વરમેળમ્યાનિધીના રૂપથી મળેછે અનેમ્બે આ રાગ સવારનો માન્યોછે

Capt. Day સાહેબે આ રાગને હરિકમ્બોજી થાટમા માન્યોછે ને તેમ આરોહમા ગ, નિ વર્જ કર્યાછે. તેણે અવરોહમાં પણ ગાંધાર વર્જ કરવા કહ્યુંછે. આ રૂપ અનુ પંડિતના વર્ણનથી મળેછે.

મદ્રાસના પ્રસિદ્ધ મી૦—નાયડુના "ગાનવિદ્યાસંજીવની" ગ્રંથમા પણ રાગ લક્ષણકારનુજ મત સ્વીકાર્યુંછે ગ્રંથમા નારાયણીનાક નામે જે રાગ કહ્યોછે, નિરાળો સમજવાનો છે.

" नारायणी गनिकाच संपुर्णा शुपसि प्रिया ॥"
रागमञ्जर्याम् ॥

ભાવાર્થ—નારાયણીમા ગાંધાર અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે તે સંપૂર્ણ હોય પ્રાતઃકાલે ગવાયછે.

રાગચંદ્રોદય, નૃત્યનિર્ણય, હૃદયપ્રકાશ, એ ગ્રંથોમા આ રાગ કહ્યો નથી મને લાગેછે હવે અધિક મતો શોધવામા કંઇ સાર નથી.

પ્ર૦—અમને આ રાગનુ સ્વરૂપ કહો.

ઉ૦—હા, તે આવુ છે.

સા, નિ ધ, મ પ, નિ ધ પ, મ પ મ, ગે, સા રે, મ ગે, ધ સા। મ પ ધ સા, ગે, મ ગે, નિ ધ પ, મ પ ધ પ, મ, રે, મ રે સા। ધ ધ પ, મ પ, ધ પ, ધ પ, સા, ધ ધ પ, નિ ધ પ, મ પ મ ગે, સા સા ગે, મ પ, ધ સા, નિ ધ પ, મ પ નિ ધ પ, મ ગે, રે સા। મ પ ધ સાં, સા, ગે રે સા, મ રે સા, સાં રે, સા રે સાં નિ ધ પ, મ પ ધ સા, ધ પ, મ રે, સા ગે મ ગે, સા, ધ ધ સા।

આ રૂપ મે એક ગીતના આધારે કહ્યુંછે તે સારંગની અનુ પામે આવ્યા જેવુ દેખાયછે

પ્ર૦—હવે નાગસ્વરાવળી અને પ્રતાપવરાળી રાગો કહો તેપણ દક્ષિણનાજ રાગછે એમ તમે કહ્યું હતું.

ઉ૦—ઠીકછે તેજ લક્ષણું આ રાગ આપણી તરફ કોઈ કોઈ ગાયકને ક્વચિત ગાતાં સાંભળીએ છિએ. નાગસ્વરાવલી રાગનું વર્ણન ચતુર પંડિતે આવું કર્યુંછે.

" कांभोजीमेलके चापि जाता नागस्वरावली ।
आरोहेऽप्यवरोहेच निरिवर्ज तथौडवम् ॥
षड्जांशा मध्यमांशा वा गीतासौ लक्ष्यपंडितैः ।
गानं तस्याः समादिष्टं रात्र्यां यामे द्वितीयके ॥
दाक्षिणात्या मता रागास्त्रयोऽतिमा असंशयम् ।
दृष्टा लक्ष्ये यतोऽस्माभिरत्रग्रंथे सुलक्षिताः ॥"

ભાવાર્થ.—કાંભોજી થાટમાંથી નાગસ્વરાવલી રાગ નિકળેછે. આરોહ તથા અવરોહમાં નિષાદ અને રિષભ વર્જ છે. પ્રચારમાં કોઇ ષડ્જ અંશ અને કોઇ મધ્યમ અંશ માનેછે. રાત્રિના બીજા પ્રહરે ગવાયછે. ઉપરના છેલ્લા ત્રણ રાગો કર્ણાટકી પધ્ધતિના મનાય છે. આપણે ત્યાં પણ તે કોઇ કોઇ વખત સંભળાતા હોવાથી અત્રે દાખલ કર્યાછે.

નાગસ્વરાવલીમાં નિષાદ અને ઋષભ વર્જ કરવામાં આવેછે. આ ઓડવ રૂપછે. આ રાગમાં ષડ્જ અથવા મધ્યમ સ્વર વાદી હોયછે. આ રાગ રાત્રિના બીજા પ્રહરે ગાવો એમ કહ્યુંછે. જે અર્થે આ દક્ષિણ તરફનો એક પ્રકારછે, તે અર્થે તે વિષે અધિક બોલી શકાશે નહીં. આ રાગનું સ્વરૂપ મેં એક ગાયક પાસેથી સ્વરોએ મેળવ્યુંછે, તે આવું છે.

"પ઼ ધ઼ સા, ગ મ ગ સા, ગ મ પ ગ, મ ગ સા । ગ મ પ ધ, સાં પ ધ મ, પ ગ મ પ, મ ગ સા । ગ મ પ ધ, સાં ગં સાં, ગં મં પં ગં, મં ગં સાં । સાં સાં ધ પ, ધ મ પ ગ, મ સાં ધ પ, મ ગ઼ સા ।"

બીજા એક ગાયકે આ રાગ આવી તરાહથી ગાયો.

"પ પ ગ મ ધ, સાં સાં, ધ ધ પ, પ પ ધ પ, ગ મ ગ, ગ મ પ ગ, મ ગ સા । પ ધ સાં, સાં ગં સાં, પં મં ગં મં, ગં ગં સાં, સાં, સાં, પ ધ પ, ગ મ પ ગ, મ ગ સા ।"

ઉત્તર તરફના ગાયકો આ સ્વરૂપને બહુ ઉંચ પ્રતિનું સમજતા નથી. તેઓ કહેછે કે, તે ઇંગ્રેજી ગીત જેવાં દેખાયછે. તેમના કહેવાનો તમેજ સ્વતંત્રપણે વિચાર કરજો. દક્ષિણ તરફના ગાયકો જ્યારે જ્યારે આપણી તરફ આવે, ત્યારે ત્યારે તેમની પાસે આ રાગ ગવરાવી જોશો તો, તેની માહિતી અધિક સારી થશે. લક્ષ્યસંગીતમાં આ રાગ કહ્યાછે, માટે આપણે પણ તેનો વિચાર કરીએ છિયે.

'પ્રતાપવરાળી" એ રાગ ખમાજ થાટનોજ છે તેમા નાગસ્વરાવળી પ્રમાણેજ આરોહમા ગ, નિ વર્જ છે પરતુ અવરોહમા ફક્ત નિષાદજ વર્જ કરવાનો છે આપણે નાગસ્વરાવળીમા અવરોહમા ગાધાર વર્જ કરીએ છીએ. આ રાગમા વાદી ઋષભ મનાયછે આને રાત્રિના બીજા પ્રહરે ગાવો લક્ષ્યસગીતમા આ રાગનુ લક્ષણ આવુ છે.

> " खमाजमेलवात्तत्र सजातो राग उत्तम ।
> प्रतापवराळ्याख्यो रिषभांशग्रहो मत ॥
> आरोहणे निगौ नस्तोऽवरोहे स्यान्निवर्जनम् ।
> गानमस्य समादिष्ट द्वितीयप्रहरे निशि ॥"

ભાવાર્થ—ખમાજ થાટમાથી પ્રતાપવરાળી નામનો ઉત્તમ રાગ નિકળેછે તેમા રિષભ સ્વર અશ ગ્રહ છે આરોહમા ગ નિ લેવાના નથી અને અવરોહમા નિ વર્જ થાયછે એનુ ગાયન રાત્રિના બીજા પ્રહરનુ કહેવાયછે

આ વર્ણન સમજવામા સહેતુજછે આગળ ચાલતા ચતુર પડિતે એક મત ભેદ કહી તે નાપસદ કરવાનુ કારણ કહ્યુછે તે કારણ એટલે ઉત્તર તરફના સગીતનો એક મહત્વનો નિયમજછે, એમ કહીશુ તો પણ ચાલશે

> " केचिदत्र तीव्रमस्य प्रयोगमादिशत्युत ।
> न तद्युक्तमहमन्ये निषाद कोमलो यत ॥
> मतीव्रेषु तु रागेषु कोमलो निर्नयुज्यते ।
> नियमोऽय मतस्तज्ज्ञै र्व्यवहारे सुसगत ॥"

ભાવાર્થ—કોઇ કોઇ આ રાગમા તીવ્ર મધ્યમનો પ્રયોગ કરવાનુ લખેછે પરતુ તે અમે પસદ કરતા નથી, કારણ આગળ નિષાદ કોમળ આવનારછે વ્યવહારમા એક નિયમ હોય એવો જોવામા આવેછે કે જે રાગોમા તીવ્ર મધ્યમ લેવામા આવતો હોય તેમા બને ત્યા સુધી કોમળ નિનો પ્રયોગ કરતા નથી.

હુ ધારૂછુ કે આ નિયમ તરફ મે એકવાર, તમારૂ લક્ષ ખેચ્યુ હતુ આ નિયમ તમારે અવશ્ય ધ્યાનમા રાખવો. તે તમને ઉત્તર તરફના રાગોમા ઉત્તમ રીતે પાળેલો જણાશે કોમળ નિ લેનારા રાગોમા તીવ્ર મધ્યમ ખરેખરજ શોભતો નથી. બને મધ્યમો તથા બને નિષાદો કેટલાક મિશ્ર રાગોમા દૃષ્ટિએ પડશે ખરા પરતુ એકલો તીવ્ર મ ઘણુ કરી કોમળ નિષા સગને શોભતો નથી, એમ મનુ ખરૂ

પ્ર૦—આ રાગનું સ્વરૂપ સ્વરોથી કેવું છે?

ઉ૦—તે આવું થશે.

"સા, રે રે, મ પ. ધ પ, મ પ, ધ સાં, પ ધ પ મ ગ રે ગ સા । સા રે ગ સ૮ રે મ પ, ધ પ, ધ ધ પ મ, ગ રે, ગ સા, રે રે મ પ, ધ પ । સા, રે રે સા, મ મ રે સા, રે મ પ ધ મ પ, મ ગ રે, પ ગ ગ રે સા, ધ ધ મ પ, ધ સાં ધ પ, સાં પ ધ પ, મ ગ રે સા, રે રે, મ પ, ધ ધ પ । મ પ ધ સાં, સાં, પ ધ સાં, સાં રેં ગં સાં, મં મં પં પં, મં ગં રેં સાં, સાં રેં સાં ધ, પ ધ મ પ, સાં ધ પ મ ગ રે ગ સા, રે રે, મ પ, ધ ધ પ ।

આપણા ઉત્તર તરફના સંગીતમાં "દેસ" નામે જે રાગછે, તેના જેવુંજ આ સ્વરૂપ ઘણે પ્રમાણે જણાશે, પરંતુ દેસ રાગમાં નિષાદ લેવાયછે અને આ રાગમાં તે વર્જિત છે, એ પણ વિસરવું નહીં. આ પ્રતાપવરાળી રાગના સ્વરૂપ વિષે દક્ષિણ તરફના ગ્રંથોમાં પણ એકમત નથી.

रागलक्षणेः—

हरिकांबोधिमेलाच्च संजातश्च सुनामकः ।
स्यात् प्रतापवरालिश्च सन्यासं सांशकंध्रुवम् ॥
आरोहे गनिवर्जंचाप्यवरोहे निवर्जितत् ॥"

ભાવાર્થ.—હરિકાંબોધિ મેલમાંથી પ્રતાપવરાળી રાગ નિકળેછે. તેમાં ષડ્જ અંશ ન્યાસ છે. આરોહમાં ગ, નિ આવતા નથી, અને અવરોહમાં નિ વર્જ્ય છે. આ રૂપ આપણે સ્વીકારેલા મત સાથે મળેછે.

Capt. Day સાહેબે આ રાગનું આરોહાવરોહ આવું કહ્યુંછે. સા રે મ પ ધ નિ ધ પ ધ નિ સાં—સાં નિ ધ પ મ ગ રે સા.

મી૦ નાયડૂએ લક્ષ્યસંગીતમાનુંજ રૂપ કહ્યુંછે, એટલે તેમનું મત રાગલક્ષણ ગ્રંથના મતથી મળેછે.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વરાટીના ઘણાક પ્રકારો (ઉપાંગો) કહ્યાંછે, જેમકે કુંતલ-વરાટી, સૈંધવરાટી, અપસ્થાનવરાટી, હતસ્વરવરાટી, પ્રતાપવરાટી, શુદ્ધવરાટી, દ્રાવિડીવરાટી, ઈ. તેમનાં લક્ષણો પારિજાતમાં સ્પષ્ટ છે, તે પ્રકારો આપણી તરફ પ્રચારમાંજ ન હોવાથી તેમની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. લક્ષ્યસંગીતકારે જે જે રાગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વિષેનીજ માહિતી મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે આપવાનું મેં યોજ્યુંછે. તેણે જે જે ગ્રંથો વિષે પોતાના સ્વરાધ્યાયમાં

ઉલ્લેખ કર્યોછે તે સર્વ મે પ્રત્યક્ષ મેળવી નાખ્યા તેમના મતોની યોગ્યાયોગ્યતા જોઇછે અને તેજ મારણથી તે ગ્રંથ મને પસદ પણ છે તેના કરતા અધિક ઉપયોગી ગ્રંથ મળી શકે ત્યા સુધી તમારે તેમાની પદ્ધતિનાજ અનુરોધે ચાલવુ, એવી હુ ભલામણ કરીશ

પ્ર૦—અમે તો પ્રથમથીજ તેમ નક્કી કરી રાખ્યુછે હાલ આપણી તરફ સગીતની અભિરૂચિ ઘણાખરા સર્વ કુટુબોમા (નિદાન હિંદુ કુટુબોમા) ઓછા વધતા પ્રમાણમા છે, એમ કહી શકાશે, પરતુ શિખવા શિખવવા કોઈ સુબોધ પદ્ધતિ ન હોવાથી તથા ઉત્તમ શિક્ષકો પણ ન મળવાથી, સુશિક્ષિત લોકોથી આ વિષયમા મન નાખી શકાતુ નહોતુ હવે આ લક્ષ્યસગીત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલો હોવાથી, અમને લાગેછે કે તેવા લોકોને એક ઉત્તમ સગવડ થશે

ઉ૦—તે બરોબર છે હવે આપણે આજ થાટના બીજા કેટલાક રાગોનો વિચાર કરશુ પ્રથમ આપણે સોરઠ નામનો રાગ હાથ ધરશુ ઘણાઓનો મત એવો છે કે, 'સૌરાષ્ટ્ર' શબ્દનો અપભ્રશ થઈ 'સોરટ' નામ પ્રચારમા આવ્યુ છે આપણા મુબાઈ ઈલાકામા કાઠિયાવાડ નામનો જે મુલક છે, તેના એક પ્રાતને "સોરઠ" કહેછે, એ વાત ખરીછે ક્દાચિત પ્રાચીનકાળે એ પ્રાતમા આ રાગ અતિશય લોકપ્રિય હશે મુલકોના નામોપરથી રાગોને નામ આપવાના ઉદાહરણો આપણા સગીતમા અનેક છે હજી સુધી આ થાટમા તમે જે જે રાગો જોયા, તેમા તમને ખમાજ અગના ઘણા એક દેખાયા હશે નહી વારૂ? તેમા ગાંધાર સ્વરને પ્રાધાન્ય હોઈ તેના પ્રમાણમા ઋષભ સ્વર ઓછા મહત્વનો હતો. ગાધાર સ્વર મહત્વનો હોવાથી તમને નિષા૦ સ્વરનુ વૈચિત્ર્ય પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ લાગ્યુ હશે હવે આપણે જે રાગ લેનાર છિયે, તેમા ગાધાર કરતા રિષભનુ પ્રાબલ્ય અધિક રહેનાર છે આ થાટમા આવા રાગોનો એક નિરાળોજ વર્ગ થશે આપણે જે સોરઠ રાગ હાથ ધરીએ છિયે, તે પણ આ વર્ગમાનોજ છે સોર ઠમા ઋષભનુ વાદિત્વ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ વર્ગના રાગોમા શ્રોતાઓને ઘણુ કરી ખમાજની ભ્રાંતિ થતી નથી. તમે સોરઠ, દેસ જયજયવતી, તિલકકામોદ વિગેરે રાગોમા આવનારા ઋષભ તરફ હમેશા લક્ષ આપતા જઓ. તે સ્વરનુ માધુર્ય એ રાગોમા ચમત્કારિક જ દેખાશે ગાયકો આ થાટના રાગો ગાતા પ્રથમ ખમાજ અગના ગાઈ પછી સોરઠ અગના લેછે એકાર્થે તે ક્રમ પણ યુક્તિસગતજ કહેવાશે. કલ્યાણી થાટમા પુષ્કળ રાગોમા ગાંધારનુ વર્ચસ્વ હોયછે, તેવુજ શુદ્ધ સ્વરોના થાટમા પણ હોયછે, તો આ થાટમા ખમાજ અગના રાગોથી ગાયકો જો શરૂઆત કરે તો પણ ઘણુ વિસગત પણુ થશે નહીં

સોરઠ અંગના રાગ ગાયા પછી, કાફી થાટના રાગ ગાવા માંડવા, એ મને લાગે છે કે, રક્તિઘ્ન થશે નહીં. મુળની થાટ વ્યવસ્થા આ ધોરણપર હશે, એમ કહેવાનો મારો આગ્રહ નથી, પરંતુ આ વ્યવસ્થા રાગ ધ્યાનમાં રાખવા માટે ઠીક પડશે. સોરટ અંગના રાગોમાં પણ ગાયકો ગારા જયજયવંતી, જેવા બે બે ગાંધારના રાગો છેવટે રાખેછે. ચતુર પંડિતના મતે તેવા રાગો **परमेल प्रवेशक** મનાય છે. એક મેલમાંથી બીજા મેલમાં જતાં આવા રાગોની જરૂર અપેક્ષા હોયછે. જે સ્થળપર બે જીલ્લાઓનું જેડાણ થાયછે, ત્યાંના લોકોની ભાષા આપણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જેવા જઇએ તો, તેમાં બંને જીલ્લાઓની ભાષાનો યોગ બહુ મનોરંજક લાગેછે. તેવુંજ તત્વ આપણા કુશલ પંડિતોએ રાગોને પણ લગાડેલું હોવું જેઇએ. યમન, બિલાવલ, ખંમાજ, કાફી, વિગેરે મેલો એક. મેકમાં કેવા બેમાલુમ સાંધી દીધાછે, તે જેવા જતાં માર્મિકોને આપણા પ્રાચીન પંડિતોની કુશલતાનું કૌતકજ લાગેછે. કલ્યાણી થાટમાં બે મધ્યમના રાગો નાખી, ધીમેથી ગાયકને શુદ્ધ થાટમાં લઈ જવાયછે. ત્યાં અવરોહમાં કેટલેક ઠેકાણે કોમલ નિષાદનો અંશ લેવાઈ, ખંમાજ થાટમાં પ્રવેશ થાયછે, ત્યાર પછી ખંમાજ થાટમાંથી કાફી થાટના કાનડા જેવા રાગો ગાવા માટે, જયજયવંતી જેવા બે ગાંધાર લેનારા પ્રકાર પણ પુનઃ છેજ. લક્ષ્ય સંગીતકાર જયજયવંતીના બે ગાંધાર વિષે એક સ્થળે એમજ કહેછે.

" जयावंतीहृसा नूनं द्विगांधारसुयोगतः ।
सूचयेत्परमेलं तं कर्णाटाख्यमसंशयम् ॥

ભાવાર્થ.—પ્રચારમાં જયજયવંતીમાં જે બે ગાંધાર આવેછે તેથી આગળ આવનારા કાનડા મેલનો ઇશારો યુક્તિથી થાયછે.

મેલોના પરસ્પરના સંબંધ વિષે તે બીજે ઠેકાણે આમ કહે છે.

" प्रतिमेलं केचिद्रागाः परमेलप्रसूचकाः ।
द्विरुपाणां स्वराणांच प्रयोगेण व्यवस्थिताः "

પ્રત્યેક થાટમાં આપણને એવું જણાશે કે, પંડિતોએ બે બે સ્વરૂપના કોઇ કોઈ સ્વરો એવા રાખ્યાછે કે, જેથી આગળ આવનારા રાગની સુચના થાય.

મને લાગેછે કે, તે વિષયમાં આપણે તુરતમાંજ જવું નહીં. તમને પ્રચલિત સંગીતની સારી માહિતી મળ્યા પછી, તે સઘળું જોઈ શકાશે.

પ્ર૦—ઠીક છે, ત્યારે સોરટ વિષે ચલાવો.

ઉ૦—સોરટમાં આરોહમાં ગાધાર, અને ધૈવત સ્વરો વર્જ્ય કરવામાં આવેછે. અવરોહમા ગાધાર તદન દુર્બલ કિંવા અસપ્રાયજ સમજેછે. સોરટના આરોહ અને અવરોહ આવા છે સા, રે મ પ, નિ સા। સાં નિ ધ પ, મ રે સા।

પ્ર૦—અહીયાં આપણે ગાધાર બિલકુલ લગાડયો નથી

ઉ૦—તે મધ્યમ પરથી ઋષભપર, આવના મીંડમા લાગેછે. તેને તેમ ન લઈએ તો, સારગ રાગનો ભાસ થશે શ્યામ રાગ સમજાવતા તમને આવા ગુપ્ત ગાધારની સ્થિતિ સમજાવી હતી, તે યાદ હશેજ. આ મ રે નો ઠગો તદન સ્વતંત્રછે તે તમારે ઉત્તમ સાધવો પડશે તેવુ કૃત્ય કાઇ બહુ મુશ્કેલ નથી. થોડા પ્રયત્નથી તે ઉત્તમ ધ્યાનમા રહેછે સ્વરમાલિકા તો તમને આવડેજ છે, અને આટલી આ વિશેષ માહિતી ધ્યાનમાં રાખો કે થયુ આપણે સૌરટમાં ધૈવત સ્વરને સવાદિત્વ માનશુ સસ્કૃત ગ્રથોમાં સૌરટનો અવરોહ સ પૂર્ણ કહેલો જણાશે, પરતુ આપણા ગાયકો તેમાંનો ગાધાર કેવી યુક્તિથી લેછે, તે મે તમને હમણાજ દેખાડ્યુ છે. કેટલાક ગાયકો ગાધાર તદન સ્પષ્ટ ગાયછે અને રાગને નામ દેસ સૌરટ એવુ આપેછે આ નામ સુરક્ષિત છે એ સમજાશેજ સૌરટના ગીતોમા પુષ્કળ વેળાએ મારવાડી અથવા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો પણ દષ્ટિએ પડેછે, એ વિચાર કરવા જેવુ છે. સસ્કૃત ગ્રથોમા સૌરાષ્ટ્ર નામે એક બીજો રાગ છે. તેની સાથે આને ભેળતા નહી. તે માલવગૌડ થાટનો રાગ છે

પ્ર૦—એટલે અમારા ભૈરવ થાટનોજ કહોને! માલવગૌડ એ પ્રાચીન સંગીતમા એક અતિ પ્રસિદ્ધ થાટ હતો, એમ તમે અમને કહ્યુ હતુ.

ઉ૦—હા, એ ઘણો પ્રસિદ્ધ થાટ છે દક્ષિણ પદ્ધતિમા તેના જેવો પ્રસિદ્ધ થાટ હજી પણ બીજો કોઇ મનાતો નથી રત્નાકરમા સાર્ઙ્ગદેવે વાદ્યાધ્યાયમા આ થાટ વિષે આમ કહ્યુછે **"तुरुष्कगौड मालवगौड इति लोके"**

પ્ર૦—ત્યારે તો નવા જુના ગ્રથોનુ એકીકરણ કરવા માટે આવા કઈ કઈ સાધનો હોય એમ લાગેછે?

ઉ૦—રત્નાકરમા બીજા પણ કેટલાક આવા ઉદાહરણો છે, જુઓ **"देश, वालगौड एव केदारगौड इति जनैरुच्यते"** (**कल्लिनाथ**) **"द्राविडगौडो लोके मालगगौड"** ડોમ્બ્રી રાગ વિષે આમ કહ્યુછે **"सा भूपाली श्रुता लोके ह"** ગ્રથોની એકવાક્યતા કેટલી અને કેમ કરી શકાય, એ વિષે તે ગ્રથો જોયા શિવાય તમારી સમજુતી કેમ થાય? હુ તેમ સમાધાનકારક રીતે કરી શકયો

છું તેવો દાવો કરતો નથી, પરંતુ તે વિષયપર જે તર્કો અને જે પરિશ્રમ મેં કર્યાં છે, તે વિષે કોઇ નિરાળે પ્રસંગે બોલીશ. હાલનો આપણો વિષય "લક્ષ્ય સંગીત" અથવા "પ્રચલિત સંગીત" એ છે. આપણે "ગ્રંથ સંગીત" એ વિષય નિરાળોજ રાખ્યોછે.

હવે એક બીજી બિના તરફ હું તમારૂં લક્ષ ખેંચુ છું. પ્રચારમાં દેસ નામે જે એક રાગછે, તેનાથી આ સોરટનો હમેશા ઘોટાળો થાયછે. કેટલાક લોકતો આ બંને એકજ છે એમ પણ કહેવા માંડેછે. પરંતુ ખરૂં જોતાં દેસ (કોઈ દેશ પણ કહેછે.) રાગ સોરટથી તદન ભિન્ન છે. સોરટના નિયમ ટુટતાં દેસ થાયછે. દેસ રાગમાં વાદી રિષભ ન માનતાં પંચમ માનવો, એમ પણ કોઈ ગાયકો સુચવે છે. વળી બીજા કોઇ કહેછે કે, દેસમાં આરોહાવરોહમાં ગાંધારનો પ્રયોગ કર્યાથી સોરટ કરતાં જુદો રહેશે. જેઓ તંતુ વાદ્યો વગાડનારા છે તેઓ આજ તરાહથી દેસ વગાડેછે એ વાત ખરીછે. "રે રે, મ પ, નિ ધ પ, પ ધ પ મ ગ રે ગ, સા" એ દેસની એક પકડ ગાયક લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. "રે રે, મ પ, નિ ધ પ એ ટુકડાથી સોરટ કદી પુરો કરી શકાતો નથી. રિષભ સ્વરને વાદી માનીને પણ જો આ રીતે રાગ પુરો કરવામાં આવે તો તે દેસજ દેખાશે. જેઓ પંચમનું વાદીત્વ માનેછે, તેઓ તો આજ ટુકડાના ન્યાસ સ્વર પરથી તેમ માનતા હશે. તમને પુષ્કળ વેળાએ દેસનો આરોહ સોરટ જેવો કરેલો દૃષ્ટિએ પડશે પરંતુ અવરોહ તદન સ્વતંત્ર હશે. જેમકે, "સા, રે રે, મ પ, નિ, સાં–નિ, ધ પ મ, રે,સા." (સોરટ). "સા, રે રે, મ પ નિ ધ પ, નિ સા–સાં નિ, ધ પ, મ ગ રે, ગ સા." (દેસ) તમે આ હેઠળ આપેલા બંને ટુકડાઓ ઉત્તમ ધ્યાનમાં રાખજો, કે દેસ ધ્યાનમાં રાખી શકશો. ૧–"રે રે, મ પ નિ ધ પ." ૨–"ધ પ મ, ગ રે ગ સા." દેસ કરતાં સોરટની પ્રકૃતિ અધિક ગંભિર હોયછે. સોરટનુ ગાયન સાવકાશ અધિક ખુલશે. તેમાંની મ રે સ્વરની મીંડ ઘણીજ આકર્ષણ કરનારી હોયછે. સોરટમાં નિષાદ અતિ તીવ્ર (આરોહમાં) હોયછે, એમ પણ કોઇ માર્મિકો કહેછે, પરંતુ તેવા વાદમાં આપણે અહીંયાં પડવું નથી, એ ઠર્યુંજ છે. સોરટ રાગનો સમય બીજા પ્રહરના છેવટના ભાગમાં મનાયછે. ખંમાજ થાટના કોઇ કોઇ રાગોમાં તારસપ્તકમાં, રિષભ સંગતે, અવરોહ કરતાં, કદી કદી ગાયકો કોમલ ગાંધારનો કણ જલદ રીતીએ લગાડતા જણાશે. એ સ્વર વિવાદી છે, એમાં તો કાંઇ શંકા નથી, પરંતુ "**अवरोहे द्रुतगीतो न रक्तिहृत्**" એ નિયમે તે ત્યાં ચાલી જાયછે. તે તેમ શોભેછે તેનું કારણ હાલ આપણે એવું

આપીશુ કે, ગાધાર અને નિષાદ એ સવાદી સ્વરોની પરસ્પરની મૈત્રી પ્રસિદ્ધજ હોવાથી તે પૈકી એકાદને (નિષાદને) વિકૃતિ મળ્યાથી, બીજાએ પણ તેમ વિકૃત થવુ દુ:સહ થવુ નથી સોરટ વિષે મે હમણા તમને જે જે વાતો કહી તેજ લક્ષ્યસગીતમા કેવી ટુકમા મ્હીછે તે જુઓ

" कांभोजीमेलकोत्पन्ना सोरटीनामिका पुन ।
आरोहे गधवर्ज्या स्यादवरोहे समग्रकम् ॥
ऋषभोऽत्र मतो वादी सर्ववैचित्र्यकारणम् ।
संवादि धैवतो मान्यो रक्तिनिर्वाहकस्तत ॥
केचिद्वदति सोरट्यां गस्पर्शाद्देशिका भवेत् ।
लक्षण तत्समीचीन देशीभिन्नत्वसूचकम् ॥
अवरोहे गस्वरस्य प्रयोगो घर्षणान्वित ।
कार्यो यस्माद्भवेद्व्यक्ता सारगस्य प्रभिन्नता ॥
मध्यमादृषभेपात सोरट्यां जीवभूतक ।
तत्रैवाहि निर्णयति श्रोतारा रागिणीमिमाम् ॥
केचित्पंचमके न्यास कृत्वा देशी परिस्फुटाम् ।
दर्शयति न तन्मन्ये दोषार्हमिद सर्वथा ॥

ભાવાર્થ—કામ્બોજી થાટમાથી સોરટ ઉત્પન્ન થાયછે એમા આરોહમા ગ ધ વર્જ છે, અવરોહ સપૂર્ણ છે રિષભસ્વર વાદી છે અને આ રાગની સઘળી વિચિત્રતા તે સ્વર પરજ છે ધવત સવાદી હોઇ રિષભના કાર્યને સહાયકરતા થાયછે કોઈ પડિતો કહેછે કે, સોરટમા ગાધાર લેવામા આવે તો દેશ રાગ ઉત્પન્ન થશે આ લક્ષણ સોરટ અને દેશ જુદા કરવાને ઠીક થશે સોરઽમા ગાધાર વર્જ છે, પરતુ અવરોહમા તેનો સ્પર્શ મીંડથી પણ કરવોજ પડેછે કારણ તેમ ન કર્યાથી સારગ રાગ વ્યક્ત થવાનો સભવ હોયછે મધ્યમ પરથી, રિષભપર મીંડ લઇ આવવુ એ સોરટમાં એક જીવભૂત સ્થાનજ છે સામરી આપણા શ્રોતાઓ તેજ ઠેકાણે સોરટ સ્પષ્ટ પારખી કાઢે છે બીજા કોઇ પડિતો એમ પણ ક્હેછે કે સોરટ રાગ રિષભપર પુરો કરવો અને 'દેશ' પચમપર સમાપ્ત કરવો એટને આ બે રાગો જુદાજ લાગશે અમને આ મત પણ દૂષણીય જણાતો નથી.

આ વર્ણનમા મે કહેલા સર્વ નિયમો છે, ખરાને?

પ્ર૦—ખરેખર, તે તદન સ્પષ્ટ છે. આપણા ગાયકો જો આવાં વર્ણનો મોઢે કરી રાખે, અને તેના ધોરણેજ સિક્ષણ આપવાનો નિશ્ચય કરે, તો કેટલું સારૂ થાય ? હાલ આ વિષયમાં "હમ કરે સો કાયદા" એવો જે પ્રકાર, થઇ પડ્યો છે તે પણ તેના યોગે બંધ પડે. અમારા મતે તો સંગીતને આ એક ઉત્તમ દિશાજ મળશે. પરંતુ તેમ કરવાનું આપણા ગાયકોએ પસંદ પણ કરવું જોઇએને ?

ઉ૦—તમે કહોછો તે વાજબી છે. પણ મને તો લાગેછે કે, હવે સંગીતના સારા દહાડા બહુ વહેલાજ આવશે. આપણા શહેરના કેટલાક ગાયકોએ તો સ્વરમાલિકા, લક્ષણગીતો, વિગેરે મોઢે કરવાનું કામ શરૂ પણ કર્યું છે, એમ હું સાંભળું છું. થોડાક સમય પછી તમે જોશો કે, આ માલિકા અથવા ગીતો જેને બિલકુલ આવડતાં નહોય એવા સંગીત વ્યવસાયી મનુષ્યોજ જડશે નહીં. આપણા વિદ્વાન લોકો આવા ગીતોને ઉત્તેજન આપવાનું મનપર લેતો, ગાયકોને તે શિખવાની ફરજજ પડે. તેવામાં વલી સ્વરમાલિકા તથા લક્ષણગીતો નિરાધાર પણ નથી. તેમને લક્ષસંગીતનો ઉત્તમ આધાર છે, તથા તે ગ્રંથ પણ હવે છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયોછે. આ ગ્રંથ તદન નવીન શિખનારને સમજાય એવો નથી એ કબૂલ છે. પરંતુ સંગીત પરના આપણા સર્વેજ સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ તેવાજ છે. પરંતુ એ ગ્રંથમાની વાતો હું તમને હમણાં સમજાવું છું, તે તમને કેટલી પસંદ પડેછે તે તમે જુઓ છોજના ? તે ગ્રંથ નવિન શિખનાર માટે બિલકુલ છેજ નહીં એમ તે ગ્રંથકાર પોતેજ કહેછે. જુઓ.

"नूत्नशिष्यापेक्षयादौ स्युरिष्टा योग्यशिक्षकाः ।
अध्यापयिष्यंति तेऽमुं विषयं सम्यगेवहि ॥
ग्रंथस्योद्देश आदौ स्यादस्य शिक्षकनिर्मितिः ।
शिष्यानध्यापयिष्यंति तादृशाः शिक्षकास्ततः ॥"

ભાવાર્થ.—"નવિન શિષ્યો કરતાં પ્રથમ યોગ્ય સિક્ષકોની જરૂર હોયછે. આ વિષય ઉત્તમ (પધ્ધતસર) શિખવી શકે તેવા તેઓ હોવા જોઇએ. આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ, મુખ્યત્વે કરી તેવા શિક્ષકો તૈયાર કરવાનોજ છે. એકવાર એવા ઉત્તમ શિક્ષકો તૈયાર થયા કે, પછી તેઓ પોતાના શિષ્યોને સહેજમાં તૈયાર કરી શકશે."

હશે. મને લાગેછે કે, હવે આપણે સોરટનું રૂપ ગ્રંથોમાં કેવું કહ્યુંછે, તેનો થોડાક વિચાર કરીએ.

રાગ લક્ષણમાં આમ કહ્યું છેઃ—

हरिकांबोधिमेलाच्च संजातश्च सुनामक ।
सूरटीराग इत्युक्तो निन्यासं न्यशकग्रहम् ॥
आरोहे गधवर्जश्चा प्यवरोहे गवर्जितम् ॥

ભાવાર્થ—હરિકાંબોધિ થાટમાથી સોરટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમા અંશ ગ્રહ ન્યાસ નિષાદ છે આરોહમા ગ ધ વર્જ છે અને અવરોહમા ગ વર્જ છે

આ મત આપણા પ્રચારને ઘણુ સમર્થક છે ખરૂંના?

રાગચંદ્રોદયકારે સૌરાષ્ટ્રીને કેદાર મેલમા કહીછે, અને તેનુ વર્ણન આવુ કર્યું છે

"सांशग्रहा सांतयुताच पूर्णा । सौराष्ट्रिका सायमियविगेया"

अनूपसगीत विलासे.—

' सत्रि साय च सौराष्ट्री पूर्णा शृगारवल्लभा "

नृत्यनिर्णये —

" सावेरीमेलरक्ता स्वरसकलयुता सांशिका स्वैरिणीया ।
साय शृंगारपूर्णा मदनसहचरी भाति सौराष्ट्रिका सा ॥"

ભાવાર્થ.—સૌરાષ્ટ્રિકા રાગિણી સાવેરી થાટમાથી નિકળે છે તેમા ષડ્જ અંશ ગ્રહ ન્યાસ છે તે સપૂર્ણ છે અને રાત્રિએ શૃગાર રસમા ગવાય છે તેને કવીઓ શૃગાર પૂર્ણ મદનસહચરી જેવી સ્વચ્છંદી સ્ત્રીની ઉપમા આપે છે

हृदयप्रकाशे.—

ऋषभादि स्तुसौराष्ट्री कपांदोलनशोभिता ।

ભાવાર્થ—સૌરાષ્ટ્રિમા રિષભ ગ્રહ અંશ છે તેમા કંપ, આંદોલન વિગેરે ઘણા સારા લાગેછે.

सगीतपारिजाते.—

" श्रीरागमेलसंभूता सोरठी रिस्वरोद्ग्रहा ।
पंचमाद्धुफितोपेता रिपर्यंत पुनस्तथा ॥
सद्धुफिता मपर्यन्तमग्रस्वथानषड्जका ।'
तथैव पचमोपेता रिस्वरच्यवितोदिता ॥

ભાવાર્થ—સોરઠી રાગ શ્રીરાગના થાટમાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે તેમા રિષભ ગ્રહ સ્વર છે. પચમથી રિષભ સુધી હુંફિત નામક ગમક છે વળી મ પર્યંત પણ હુંફિતજ છે અગ્રસ્વરસ્થાન ષડ્જછે, અને તેવોજ પચમ પણ છે તેમાં રિ સ્વરનું ચ્યવન હોય છે (આ ગમકોના વર્ણનો પારિજાતમાં આપેલા છે)

"હુંદ્રિત એ નામ એક પ્રકારની ગમકનું છે; "અગ્રસ્વસ્થાન" એ પણ ગમકનુંજ નામ છે. શ્રીરાગનું લક્ષણ અહોબલે આવું કહ્યું છે.

"रिग्रयोद्ग्राहसंयुक्तः षड्जोद्ग्राहोऽथवामतः।
श्रीरागस्तीव्रगांधार आरोहे गधवर्जितः ॥"

ભાવાર્થ.—આમાં રિષભ સ્વર ગ્રહ અંશ ન્યાસ છે, કોઈ ષડ્જને પણ ગ્રહ માને છે. તે શ્રીરાગ કહેવાછે. આ રાગમાં ગાંધાર તીવ્રછે, અને આરોહમાં ગ ધ વર્જ્ય થાય છે.

પારિજાતનો શુદ્ધથાટ તો કાફીનો છે, ત્યારે તેમાં ફક્ત ગાંધાર તીવ્ર કર્યાથીજ આ ગ્રંથનો શ્રીરાગ કેમ થશે, એ વિચાર કરવા જેવું છે. આપણે જ્યારે શ્રીરાગનો વિચાર કરશું ત્યારે તે જોઇ શકાશે. સોરટને માત્ર આ વર્ણનથી ખંમાજ થાટ મળશે, એટલું ખરૂં છે.

અનૂપ સંગીત રત્નાકરમાં ચંદ્રોદય, મંજરી, નૃત્યનિર્ણય, હૃદયપ્રકાશ, વિગેરે ગ્રંથોનાં ઉતારા લીધા છે.

રાગવિબોધકારે સૌરાષ્ટ્રિને મલ્લારી મેલમાં નાખીછે. તેનો મલ્લારી મેલ એટલે આપણો શુદ્ધ સ્વરનો થાટ જાણવો.

ભૈરવથાટમાં સૌરાષ્ટ્ર અથવા સૌરષ્ટ્રિ નામનો એક રાગછે, તે તદન નિરાળોજ છે, એ તમારા લક્ષમાં હશેજ.

"ચત્વારિંશચ્છતરાગનિરૂપણં" ગ્રંથમાં સૌરાષ્ટ્રને દીપક રાગનો પુત્ર માન્યો છે. હવે અધિક ગ્રંથમતો કહેતો નથી.

પ્ર૦—આ રાગનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ૦—તે આવું થશે.

સા, રે રે, મ પ, મ રે, રે સા, નિ રે સા, મ રે, સા । નિ સા રે, મ રે, પ મ રે, મ પ ધ મ રે, રે પ મ રે સા, નિ રે સા । નિ સા રે, સા, રે સા, નિ ધ પ, નિ સા, મ રે, મ પ ધ મ રે સા । રે રે મ પ, નિ ધ પ, ધ મ રે, પ મ રે, સા, નિ સા રે રે સા । નિ નિ ધ પ, નિ ધ પ, મ પ નિ સાં, નિ ધ પ, મ પ ધ પ, ધ મ રે, સા । સા રે મ રે, મ પ નિ સાં, રેં સાં, નિ ધ પ ધ મ, રે, પ મ રે, સા । સા રે મ પ રે મ પ, નિ સાં, નિ સાં, રેં રેં સાં, રેં સાં, નિ ધ પ, મં રેં સાં, નિ નિ ધ પ, રે

મ પ, નિ નિ સા, નિ ધ મ પ, સા નિ ધ પ ધ મ રે સા । મ મ પ, નિ નિ, સા, સા, નિ સા સા, નિ સા રે, મ મ રે, સા, નિ સા રે મ રે રે નિ સા, નિ સા રે, સા નિ ધ પ, ધ ધ પ, મ પ ધ, ધ પ, ધ મ રે, રે મ રે સા, નિ સા, મ પ નિ સા, રે નિ ધ પ, ધ મ રે, રે, સા ।

દેસ રાગનું સ્વરૂપ આવુ થશે, જુઓ

સા રે રે, મ પ, નિ ધ પ, પ ધ પ મ, ગ રે ગ સા, રે રે મ પ, નિ ધ પ । નિ સા, નિ ધ પ, ધ નિ ધ પ, મ પ ધ ધ, પ મ ગ રે ગ સા, રે, મ પ ધ નિ ધ પ । ગ મ ગ રે, ગ સા, રે રે, ગ સા, ગ મ પ ધ પ મ ગ રે ગ સા, રે રે મ પ, નિ ધ પ । ધ ધ નિ પ, સા, નિ ધ નિ પ રે સા નિ ધ નિ પ પ ધ પ મ ગ રે ગ સા, રે, મ પ નિ ધ પ । મ મ પ પ, નિ, સા નિ સા રે સા, નિ ધ પ, પ સા, નિ સા નિ ધ પ, ગ મ ગ રે ગ સા, નિ સા, રે રે સા સા, નિ ધ પ, સા નિ ધ પ, ધ મ, ગ રે ગ સા, રે રે, મ પ, સા નિ ધ પ, પ ધ પ મ ગ રે ગ સા, રે મ પ નિ ધ પ ।

પ્ર૦—આ રાગતો હવે અમે સમજ્યા, આગળ ચલાવો.

ઉ૦—હવે આપણે તિલકકામોદ રાગ લઇશુ તે પણ આજ થાટનો છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. સૌરટ, દેસ, જયજયવતી, તિલકકામોદ, વિગેરે રાગો, બહુધા રાત્રિના અગ્યાર વાગ્યા પછી ગવાયછે કાનડા શરૂ થયા પહેલા આનુ ગાન માન્યુ છે એ સૌરટ અંગના રાગો મનાયછે તિલક કામોદમા અતરાનો ભાગ શરૂ કરતા સૌરટનુ અગ સ્પષ્ટ થતુ હોવાથી આ રાગ સૌરટ અગનો મનાયછે આમા જે અર્થે ગાંધાર લેવાય છે, તે અર્થે આને કોઇ "દેશ" રાગના અગનો પણ માનેછે તિનક કામોદમા વાદી ષડ્જ માનવો આ સપૂર્ણ રાગછે અને એનો સમય રાત્રિના બીજા પ્રહરની આખરીનો છે માર્મિક લોકો આ રાગનુ લક્ષણ એવુ માને છે કે, આ રાગમા આરોહણ કરતા ધૈવત લેવો નહિ, અને અવરોહણ કરતા ઋષભને વક્રત્વ આપવુ " પ નિ સા રે, નિ સા, રે ગ સા, પ મ ગ, સા, નિ " એ સ્વરસમુદાય જો તમે બરોબર ગાશો તો, તેટલાપરથી પણ આ રાગ સ્પષ્ટ થશે આ રાગમા નિષાદનુ વૈચિત્ર્ય એવુ તો ચમત્કારિક છે કે, બહુધા સર્વલોક આ રાગને તે સ્વરના પ્રયોગ પરથી લાગલોજ ઓળખે છે ગાતા ગાતાં ગાયકોને પોતાના ગીતનો એકાદ ટુકડો આ નિષાદપર આણી પુરો કરવોજ પડેછે લક્ષ્યસંગીતકારે પણ આ નિષાદનું મહત્વ આવુજ કહ્યુ છે સૌર

દમાં પણ આરોહમાં ધૈવત લેતા નથી તે ખરૂં છે, પરંતુ તે રાગમાં ગાંધાર વર્જ્ય કરવામાં આવેછે. દેશમાં સર્વ સ્વરો છે, પરંતુ નિષાદનો આવો પ્રયોગ નથી. "ગ રે સા" એ સ્વરસમુદાય દેસમાં આવેછે, પરંતુ તિલક્કામોદમાં એ સ્વર-સમુદાયમાં નિષાદ સ્વર પણ જોડી દેવામાં આવેછે. એકજ સ્વરનું આ કેવું વિલક્ષણ પ્રાબલ્ય છે તે જોયુંજના? "ગ રે ગ, સા, નિ" એ સ્વરો ઉચ્ચારતાંજ રાગ સ્પષ્ટ થયો. આવીજ તરાહનો નિષાદનો પ્રયોગ મેં તમને બિહાગમાં કહ્યો હતો, પણ તેમાં આરોહમાં રી સ્વર વર્જ્ય કરવાનું કહ્યું હતું. નિષાદનો આ વિશિષ્ટ પ્રયોગ, તમને બહુજ થોડા રાગોમાં દૃષ્ટિએ પડશે, માટે તેને ઉત્તમ તૈયાર કરી રાખજો. ખંમાજમાં આરોહમાં રિષભ હોતો નથી, ખંબાવતીની પકડ "ગ મ સા" એ છે, અને આરોહમાં ધૈવતનો ત્યાગ નથી. રાગેશ્વરીમાં પંચમ વર્જ્ય છે, દુર્ગાંમાં રિ, પ નથી, તિલંગમા રિ, ધ નથી, માટે એ સઘળા રાગોતો સહેજમાં નિરાળા થશે. તમને કોઇ તિલકકામોદ ગાવા કહે તો "પ નિ સા રે ગ, સા, રે પ મ ગ, સા રે ગ, સા, નિ" એવી શરૂઆત કરો કે, થયું. એટલા સ્વરોથી એ રાગ તદન સ્પષ્ટ થશે. તિલક્કામોદનું સ્વરૂપ જો નિ-યમ ભ્રષ્ટ થાયતો, તે બિહારી નામનો એક રાગછે, તે બનેછે. પ્રચારમાં ગાયકો જલદ તાનો લેતાં સઘળા નિયમોને બાજુ રાખી માત્ર નિષાદનોજ પ્રયોગ સંભા-ળથી કરતા પુષ્કળ વળા દેખાશે. હાલમાં આ તાનબાજીના સૈતાને આપણા સંગીતમાં પ્રવેશ કરી ઘણોક બગાડ કરી નાખ્યો છે, એ મેં પાછળ સુચવ્યુંજ હતું. "**कामचारप्रवर्तित्वम्**" એ દેશી સંગીતનું લક્ષણ કબુલ છે, પરંતુ તે લક્ષણનો અર્થ આપણે એવો કરતા જઇશું કે, જે સંગીતમાં સમાજ રૂચિને અનુસરી પ્રાચીન ગ્રંથોક્ત નિયમો, કુશળ ગાયકોએ બદલી નવા દાખલ કર્યાં હોય, તે દેશી સંગીત. હવે ધિમે ધિમે આપણી તરફ સંગીતની ઉન્નતિ થવાના ચિન્હો જણાવા માંડયાછે. નિરક્ષર અને જડ બુદ્ધિના ગાયકોની દયાપરજ પડી રહેવું આપણા સૂશિક્ષિત વર્ગને હવે અણગમતું થતું ચાલ્યુંછે. ફકત તાનોની કવાયત (Musical gymnastics) પરજ આપણે ચકિત થતા નથી. આપણને તો પ્રત્યેક રાગના નિયમ જાણવાની ઉત્કંઠા થાયછે. પ્રાચીન સંગીત જોકે હવે પ્રચારમાં ન હોય, તો પણ અર્વાચીન સંગીતતો નિયમબદ્ધ હોવુંજ જોઇએ એમ લાગવું તદન વ્યવહારિય છે. જો કે લક્ષ્યસંગીતકારે પ્રાચીન સંગીત ગ્રંથો જોયા હતા, તથાપિ તેનો અર્વાચીન સંગીત પર પણ અતિશય પ્રેમ હતો એવું દેખાયછે. મુસલમાન ગાયકોએ જો કે ગ્રંથોક્ત રાગ રૂપોમાં અનેક ફેરફાર કર્યાછે, તો પણ ચતુર પંડિતે તેમની નિંદા કરવાનું પસંદ કર્યું નથી. તેમને માહિત

હતુ કે દેશકાલ વર્તમાન પ્રમાણે સગીતમા પરિવર્તન થનારજ હતુ. તેમનુ કહેવુ એવુ જણાયછે કે, જે રાગોના રૂપો ગ્રંથોને છોડી બહુ દૂર ગયા ન હોય, જે રાગો સહજ નિયમબદ્ધ કરી શકાય, અને જેમને ગાયકોની નજર ચુકથી અથવા અજ્ઞાનથી ભ્રષ્ટત્વ આવ્યુ હોય, તેવા રાગોને સુશિક્ષિત લોકોએ સુધારવા જરૂર ઇષ્ટછે તેઓ કહેછે

" अस्मदीयेच सगीते यवनैरप्यसंशयम् ।
नानाविधतया सद्यो विहितं परिवर्तनम् ॥
प्रमादादपि संमोहाद्ये राग भ्रष्टतांगता ।
लक्ष्ये स्युस्ते सुनियता कर्तव्याः शास्त्रकोविदैः ॥

ભાવાર્થ.—આપણા હાલના સંગીતમા મુસલમાન ગાયકોએ ઘણા ફેરફારો કરી નાખ્યાછે, એમા કાઇ પણ સશય નથી. હવે આપણા વિદ્વાન લોકોનુ કર્તવ્ય એટલુજ છે કે, પ્રચારમા જે રાગ ગાયકોના અજ્ઞાન અને નિષ્કાળજી પણાથી ગ્રથોથી ભ્રષ્ટ થયા હોય તેમને હાથ ધરી સુનિયત એટલે શાસ્ત્ર નિયમબદ્ધ કરી રાખવા જે રાગ ગ્રંથો સાથે મેળવી શકાય તેવા હોય તેમને ગ્રથોના નિયમો ઉત્તમ પ્રકારે લગાડી વ્યવસ્થિત કરવા

એ કાર્ય કેમ કરવુ, તે તેણે પોતેજ કઇક પ્રમાણમા કરી દેખાડયુજ છે. આપણે જોઇએજ છિએકે તેના ગ્રથમા સ્પષ્ટ મુસલમાની રાગો પણ અનેક છે, અને તે તેણે નિયમિત કરી પોતાની પદ્ધતિમા દાખલ કરી રાખ્યાછે હુ સદા મારા શિષ્યો તથા મિત્રોને તેમની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવાની ભલામણ કરૂંછુ, કારણ ગમે તેવી પણ તે આપણા પ્રચલિત સગીતનીજ એક પદ્ધતિછે, તમને પણ તે પસદછે એમ પાછળ તમે કહ્યુંજછે આપણા હાલના સગીતની સ્થિતિ વિષે અને તે શિખવનારા કોઇ કોઇ સગીત વ્યવસાયી લોકો વિષે મારા એક મિત્ર (જેઓ પોતે એક હિંદુસ્થાનના પ્રસિદ્ધ ગાયક થઈ ગયા) એકવાર બોલતા બોલતા શુ કહી ગયા, તે જો હુ તમને કહું તો જરૂર હસવુ આવશે

પ્ર૦—તે જરૂર કહો તેમનું મત શુ હતું તે જોઇએ તો ખરા. "

ઉ૦—તેઓ બોલ્યાકે, " પડિતજી, હું પોતે એક ગાયકજ છુ અને મને લખતા વાચતા બહુ આવડતુ નથી, તથાપિ સારૂ અને નરસુ કયુ એ મોટા લોકોના અનેક વર્ષોના સહવાસથી સમજી શકુછુ અમારા ગાયક લોકો પર મારે ટીકા કરવી નહીં એ ખરૂંછે, પરતુ હું મારૂ ખાનગી મત પ્રમાણિકપણે તમને કહી રાખુછુ આપણા હાલના કેટલાક ગાયકોએ ખરા સગીતની ઘણી ખરી ખરાબી

કરી નાખીછે. હજી પણ ઉચ્ચ પ્રતિના ગુણી લોક ક્યાંક ક્યાંક હશે, એ કબુલ છે, પરંતુ તેવા લોકો હવે વારંવાર તમને દ્રષ્ટિએ પડશે એમ લાગતું નથી. આવા પરિણામનું કારણ કાંઇ અંશે અમે પોતેજ છિએ એમ કહી શકાશે. અમે ખુલ્લા દીલથી અમારા શાગિર્દોને (શિષ્યોને) શિખવ્યું નહી, ત્યારે તેઓએ પણ શું ગાવું ? ઉચ્ચપ્રતિનું સંગીત કયું અને કમી પ્રતિનું કયું, એ જાણવાના સાધનો સમાજ પાસે રહ્યા નથી. પ્રાચીન ગીતોની ભાષા, તેમાના રસ, ભાવ, સ્વરરચના, વિગેરે વાતો તરફ જોઇએ તો હાલ પ્રચારમાં ચાલતો પ્રકાર જોઇ મનને ખેદજ થાયછે. હાલ તો જ્યાં જોઇએ ત્યાં જે હોય તે માંડે ગળું ફેરવવા ! અરે, અમારે ત્યાંના હુક્કા ચિલમ ભરનારા, તંબુરા સાફ કરનારા, જેને અમે બે પાંચ ચીજો કહી ન કહી, તેવાં લોકપણ જોઇએ તો, અહીં તહીંનાં ટુકડા તાકડા ભેળા કરી ખાં સાહેબ બની બેઠેલા ! એટલુંજ નહીં, પણ વળી અધુરામાં એવાઓને તાલીમો પણ એટલી બધી કે ખાવાની પણ ફુરસદ નહીં ! હું સઘળાજ ગાયકો માટે આમ બોલતો નથી. કેટલાક સારા પણછે, અને તેમની પ્રસિદ્ધી સર્વત્રછે. પરંતુ ફક્ત ગળાંની તૈયારી પરથીજ બની બેઠેલા પુષ્કળ દેખાશે. કદી કદી એવા ગાયકોના મોઢામાં મારા પોતાનાં બનાવેલાં ગીતો મનેજ ઓળખાતાં નહોતા ! અસ્તાઇનો માત્ર થોડોજ ભાગ મ્હારો, પણ પછી બાકીની બધી ફીરત તેમની પોતાનીજ ! ક્યાં મૂળનો રાગ અને ક્યાં તેની ફીરત ? પણ ધન્ય છે તે સાંભળનાર શ્રોતાઓને ! બિચારાઓ ફક્ત ગાયકની તાનબાજી અને ધામધુમ પરથીજ ચકિત થઈ જઈ, “ સુભાનાલ્લા, માશાલ્લા ” વિગેરે બોલતા રહેછે. પુષ્કળ વેળા તો એવુંજ જણાયછે કે, કવિતાના શબ્દો અથવા ગાયકનો રાગ સમજનારા થોડાઓજ હોયછે. ગાતી વેળાએ ગાયકોએ પોતાની જગ્યાપરથી ઉઠી આજુ બાજુ બેઠેલા લોકોના અંગપર જઇ પડવાનાં ઉદાહરણો પણ તમે સાંભળ્યાજ હશે. પંડિતજી ગળું તૈયાર કરવું એ એક વાતછે, અને તેમાં “ ઇલિમ ” હોવો એ જુદીજ વાતછે. આમાં શ્રોતૃસમુહનો દોષ કાઢી શકાશે નહીં. તેને ઉચ્ચ પ્રતીનું ગાયન સાંભળવાના પ્રસંગ વારંવાર આવેજ નહીં તો, તેમને તેવા ગાયનમાં શું શું હોવું જોઇએ, એ ક્યાંથી સમજાય ? કેટલાક ગાયકોની ફિરત (તાનબાજી) જોઇએ તો, ગમે તે રાગમાં ચાલવા જેવી ! તેમાં જો સ્પષ્ટ ઓળખાય તેવા સ્વર અથવા નિયમ દેખાયા, તો પછી તે કયા રાગના એનો પ્રશ્ન ? ગાયક પોતેજ રાગ નિયમ શિખ્યો હોય તોજ શ્રોતાઓને દેખાડે ને ? એકવાર આવા સ્વયંસિદ્ધ ગાયકને તમે પ્રશ્ન પુછો કે, ખાં સાહેબ શુદ્ધકલ્યાણ, ભોપાલી, દેશકાર, જેત, વિભાસ, વિગેરે રાગોના ભેદ મને સ્પષ્ટ સમજાવી દેશો કે ? આનો ઉત્તર એ શું આપશે તે કહુંછું:

"જે જરાક ધૂર્ત હશે તે તો તુરતજ તમારી અને તમારા પ્રશ્નની તારીફજ કરવા માડશે કે, "આહાહા, આ કેવો માર્મિક સવાલ! તમે અવતાર છો? તમને ખબર ન હોય એવુ શું છે? આવી વાતો તમારા જેવા કદરદાનો માટેજ છે" વિગેરે. આવા ઉત્તરોથી તમારૂ જેવાનુ સમાધાન શુ થશે વારૂ? જે ભાંડખોર સ્વભાવનો હશે તે તો ઉપલા પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેશે કે, આવી વાતો અમે અમારા શાગીર્દો શિવાય બીજા કોઇને કદી પણ કહેતા નથી આવા લોકો સાથે વધારે માથાફોડ કરવા બેસના લાગનોજ હાડગાઇનો પ્રસગ આવેછે અમારા ગવૈયાઓના ખાસ જલસાઓ તમે જોયાજ હશે. તેમા અનેક વેળા મારામારી સુધીના પ્રસગો આવેલા પણ તમે સાભળ્યાજ હશે. આ સઘળાનુ મુખ્ય કારણ શુ? તો તે ગાયકોને સારી પદ્ધતસરની તાલીમ નહીં એજ ઉત્તમ શિખેલા ગાયકો હશે તેમને તો તમારા પ્રશ્ન સાભળી આનદજ થશે. તે લાગલોજ પોતાને મળેલા શિક્ષણ પ્રમાણે, તે રાગોના થાટ, આરોહ, અવરોહ, વાદી, સવાદી, વિગેરે કહી વિશેષમા વળી એક એક રાગમાં પ્રસિદ્ધ ગાયકોના પાચ પાચ દસ દસ ગીતો પણ ઉદાહરણ તરીકે ગાઇ સભળાવશે. આનુજ નામ ખરો ગાયક મને હવે એવુ જણાય છે કે, તમારા શહેરના વિદ્વાન લોકોએ પણ હવે આ વિષય હાથ ધર્યોછે, અને તેઓ આ વિષયમા ઘણી પૂછપરછ કરેછે, આ એકાર્થે બહુજ ઉત્તમ થાયછે તમારા લોકો જે એક વર્ષમા શિખશે તે અમારા નિરક્ષર ગાયકને બાર વર્ષે પણ આવડશે નહીં"

આવાજ ઉદ્ગાર બીજા પણ એક વૃદ્ધ ગાયકે કાઢ્યા હતા. તે હૈદ્રાબાદનો એક પ્રસિદ્ધ ગાયક હતો તેણે બીજી પણ એક બે મોજની વાતો કહી. તેણે કહ્યુ "પડિતજી તમને નવાઇ લાગશે, પણ એકાદ પ્રસગે, ફક્ત મારાજ શાગ્રીદ કહેવરાવનાર ગાયક મને એવુ વિલક્ષણ ગાયન ગાઇ સભળાવેછે કે, મે તેમ તેમને ક્યારે અને કેમ શિખવ્યુ હશે, તેનો મને પોતાનેજ ભ્રમ થાયછે! તે મારૂ નથી એમ કહુ તો તેમની આબરૂ જાયછે અને મારૂ કહુ તો મને તે પ્રત્યક્ષ કોઇ ગાવાનુ કહેશે કે કેમ એની ફિકર રહેછે. આથી "તેરીભી ચૂપ ઔર મેરીભી ચૂપ" એ પથ સ્વિકારી હુ ચુપજ રહ્યુ હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઇ અને આવી બાબતોમા પૂર્વની તાકાદ અને ઉત્સાહ ક્યાથી હોય? હવે આ વિષયમા વાદ વિવાદ કરવાના દહાડા રહ્યા નથી સારૂ કોણ અને નરસુ કોણ એનો નિર્ણય 'કોની મોટર વધારે દોડેછે" એ પ્રશ્ન પરથી થવાનો હોયછે હવે એવા વાદમા મુનસફ કોણ? તમારા વિદ્વાન ગાયકોએનો આટલા વખત સુધી

જુના પ્રસિદ્ધ લોકો દુર્મિળ થતા જાયછે. તથાપિ મારી તો ખાત્રીજ છે કે, થોડાજ સમયમાં આ વિષય પુનઃ તમારા વિદ્વાનોના હાથમાંજ આવશે અને અમારી આવતી પેઢીનાં ગાયકો આ શાસ્ત્ર પુનઃ તમારા લોક પાસેથીજ શિખશે. તેમ થશે તો હું તો તેને એક સુદિનજ સમજીશ."

પ્ર૦—તમે ઉત્તર તરફ પ્રવાસ કર્યો, તો ત્યાનાં કયા કયા શહેરના ગાયકોને તમે પસંદ કર્યા.

ઉ૦—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો મુશ્કેલ છે. મેં નિરનિરાળે ઠેકાણે નિરનિરાળા લોક સાંભળ્યા. તેઓ પોતપોતાની રીતે ઠીકજ હતા. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ઉદેપુરના ગાયકના ગાવામાં મને રંજકત્વ અધિક જણાયું. તેની ગાયકી (ગાવાની તરાહ) આપણા ગાયકોને અનુકરણીય છે એવું મારૂં મત છે ત્યાંના પ્રાંતમાં એ ગાયક પ્રસિદ્ધ છે, અને તેમની પ્રસિદ્ધિ યોગ્યજ છે. તેમણે મને પ્રસિદ્ધ રાગો પૈકીજ કાંઇક સંભળાવ્યા, તેમાં રાગનું ઉત્તમ મંડાણ, તેમનું ક્રમેથી ત્રણ લયમાં વિસ્તાર, (દ્રુત, મધ્ય અને વિલંબિત એ ત્રણ તરાહ પ્રચારમાં પ્રસિદ્ધ છે) એ વાતો તેણે ઉત્તમ કરી દેખાડી. મિત્રો, હવે આપણા તિલકકામોદ તરફ વળીયેના ?

પ્ર૦—હા ખરેજ, આપણને હજી તે રાગ પુરો કરવો છે.

ઉ૦—કામોદના મિશ્ર પ્રકાર કહેતા તિલકકામોદનું નામ પણ મેં લીધું હતું, એ તમને યાદ હશેજ. તિલકકામોદમાં તમે કામોદનું અંગ શોધવા માંડશો તો તે તમને જડશે નહીં. તેમાં તમારે મોટી નવાઇ જેવું માનવાનું કારણ નથી. તમને ગોડસારંગમાં પણ સારંગનું અંગ ક્યાં દેખાયું હતું ? મેં તમને પાછળ કામોદના ભેદ કહ્યા, તે "સંકીર્ણરાગાધ્યાય" ગ્રંથમાંના કહ્યા છે. તે ગ્રંથમાં આ તિલકકામોદ રાગ "કામોદ તથા ખટ" રાગોના મિશ્રણથી થાયછે, એમ કહ્યું છે. ખટ રાગ વિષે એવી સમજુતી છે કે, તે છ રાગો મળી થયો છે ! ત્યારે પછી ગ્રંથની દૃષ્ટિએ તિલકકામોદનું સ્વરૂપ કેવું ઠરાવી શકશે ?

પ્ર૦—ખટ રાગમાં ભેળાનાર છ રાગો ક્યા કહ્યા છે ?

ઉ૦—કેપટન વિલાર્ડ પોતાના ગ્રંથમાં તે આવા કહ્યા છે. "૧ વરાટી. ૨ આસાવરી. ૩ તોડી. ૪ શ્યામ. ૫ બહુલી. ૬ ગાંધાર." પરંતુ તમારે આ છની મદદથી રાગસ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની ખટપટ કરવી નહીં. કારણ તે "**अव्यापारेषु व्यापारः**" થશે. આપણા ગ્રંથકારોએ પણ તેવી ખટપટ કરવાનું પસંદ કર્યું

નથી તિલ્કકામોદનું સવિસ્તર વર્ણન તમને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળનાર નથી વિદ્વાન દક્ષિણ તરફના ગ્રંથોમાં તો તે સ્થાન આપેલું નથી એ ખરૂં છે

પ્ર૦—ચતુર પંડિતે તે કેવું કર્યું છે?

ઉ૦—તેણે આ રાગ આમ કહ્યો છે

"खमाजीमेलके प्रोक्त कामोदस्तिल्कान्वित ।
सपूर्ण साशको गीतो रात्र्या यामे द्वितीयके ॥
आरोहे धैवतस्त्यक्तो रिवक्रमवरोहणे।
सोरटादेशिकागेन गायना उद्धरत्यमुम् ॥
गाधारत्षड्जसस्पर्शी नून स्यादतिरक्तिद ।
अपन्यासो निपादेऽस्मा सर्वदा भ्रांतिहारक ॥"

ભાવાર્થ—ખમાજ થાટમાથી તિલ્કકામોદ રાગની ઉત્પત્તિ છે એ રાગ સંપૂર્ણ છે અને રિષભ વાદી મનાય છે આરોહમા ધૈવત લેતા નથી અને અવરોહમા રિ પર વક્રત્વ દેખાડવામા આવે છે આ રાગમા સોરટ અને દેશ એ બને રાગોના અંગો નજરે પડશે જ્યારે ગાયકો ગાધાર પરથી એકદમ ષડ્જ પર આવે છે ત્યારે વિશેષ રક્તિ ઉત્પન્ન થાયછે મન્દ્રસપ્તકના નિષાદ પર જ્યારે વારવાર મુકામ કરવામા આવે છે ત્યારે આ રાગ વિષે ભ્રાંતિ રેહેતી નથી

આમા કહેલી વાતો મે પ્રથમથીજ તમને સમજાવી છે

પ્ર૦—તમે પછી કહ્યુ કે આ રાગ દક્ષિણના ગ્રંથોમા નથી તો પછી તે ઉત્તર તરફના ગ્રંથોમા મળવાનો સભવ છે કે કેમ?

ઉ૦—નહીં નહીં મારા બોલવાનો ઉદ્દેશ તેવો નહોતો હાલ જે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે, તેમાના ઘણાખરા રાગો દક્ષિણ પદ્ધતિમા જણાય છે, અને તેના સ્વરોના નામો પણ તે પદ્ધતિમા હોવાથી ગ્રંથ સબધી બોલતા તેમ બોલી ગયા હતો અતર, કાકલી, કૈશિક વિગેરે નામો આપણી ઉત્તર પદ્ધતિના નથી એ તમે જાણોજ છે

પ્ર૦—તે બરોબર છે ઉત્તર તરફ તીવ્ર, કોમળ એ સજ્ઞા છે તીવ્ર કોમળ એ સજ્ઞા આપણી તરફ બહુ પુરાણી છે કે?

ઉ૦—એ મહત્વનો મુદ્દો છે એ શબ્દો રાગતરંગિણી ગ્રંથમા જણાય છે, અને તે ગ્રંથ જે "भुजवसुदशमितशाके" (શકે ૧૮૦૨) આ સમયનો

હોય તો તે કેટલા જુની હશે ને જુઓ કોણ જાણે? આ પરથી કોઈ તો એવો પ્રશ્ન પણ કરી શકે કે, આપણું ઉત્તર તરફનું સંગીત દક્ષિણ ગ્રંથથી મળતું નથી, તેનું કારણ એવું કહી શકાશે કે, તેના ગ્રંથજ નિરાળા હશે? રાગતરંગિણી, પારિજાત એ તે પૈકી એક એ છે. મને લાગેછે કે આવી બાબતોના પ્રત્યક્ષ પુરાવા અધિક મળવા જોઈએ. સંગીત દર્પણના સઘળા રાગો બહુતેક આપણાજ છે, પરંતુ સ્વર નામો દક્ષિણના છે. ગ્રંથ સંગીતનો વિચાર કરતી વેળાએ આવા પ્રશ્નો વિષે બોલવું પડશેજ.

પ્ર૦—રાગતરંગિણીમાં શુદ્ધ સ્વર તથા વિકૃત સ્વરનું વર્ણન કેવું કર્યું છે?

ઉ૦—તે કહુંછું. એ ગ્રંથનો શુદ્ધ થાટ કાફીનો છે, એ મેં તમને પ્રથમથીજ કહ્યું હતું. હવે વિકૃત સ્વર જુઓ.

> स्वस्वशेषश्रुतिं त्यक्त्वा यदा रिषभधैवतौ ।
> गीयेते गुणिभिः सर्वैस्तदा तौ कोमलौ मतौ ॥
> गृह्णाति मध्यमस्यापि गांधारः प्रथमां श्रुतिम् ।
> यदा तदा जनैरेष तीव्र इत्यभिधीयते ॥
> द्वितीयामपिचेदेवं तदा तीव्रतरः स्मृतः ।
> चतुर्थीमपिचेदेवमति तीव्रतमः स्मृतः ।
> अतितीव्रतमो गस्तु सारंगे परिगीयते ॥
> षड्जस्यच निषादश्चेद्गृह्णाति प्रथमांश्रुतिम् ।
> तदासंगीतविद्भिः सः तीव्र इत्यभिधीयते ।
> द्वितीयामपिचेदेवं तदा तीव्रतमः स्मृतः ॥
> षड्जस्य द्वेश्रुती गृह्णन् निषादः काकली मतः ।
> तीव्रतमे निषादे च गेया सैव विचक्षणैः ॥"

ભાવાર્થ.—જ્યારે રિષભ અને ધૈવત સ્વરો પોતાની શેષશ્રુતિ મુકી દે છે ત્યારે ગુણી લોકો તેમને કોમલ સંજ્ઞા આપેછે. જ્યારે ગાંધાર મધ્યમની પહેલી શ્રુતીપર આવે છે ત્યારે તેને લોકો તીવ્ર ગ કહે છે. વળી જ્યારે તે મધ્યમની બીજી શ્રુતિ લે છે ત્યારે તીવ્રતર થાય છે, અને જ્યારે ચોથી શ્રુતિ લે ત્યારે અતિ તીવ્રતમ થાય છે. આવો અતિ તીવ્રતમ ગ સારંગમાં આવે છે. જો ષડ્જની પહેલી શ્રુતિ નિષાદ લે તો તેને પંડિતો તીવ્ર ની કહે છે, અને જ્યારે ષડ્જની બીજી શ્રુતિ લે ત્યારે તીવ્રતમ ની કહેવાય છે. ષડ્જની બે શ્રુતિ

સર્વ નિષાદ કાકલી થાય છે. તીવ્રતમ નિષાદ અને કાકલી નિષાદ એ બંનેને પંડિતોએ એકજ સમજવા.

મને લાગે છે કે, હવે આ વિષયાન્તરમા આપણે જવુ નહીં. ઉત્તર તરફના હજી પણ બીજા કોઈ ગ્રંથો હવે પછી મળી આવે, તો પણ તેનું પરીણામ આપણા પ્રચલિત સંગીત પર બહુજ થોડો થવાનો સંભવ છે હવે પ્રચલિત સંગીતનો આપણા ચતુર પંડિતે ઉત્તમ રીતે સુવ્યવસ્થિત કર્યુંજ છે.

પ્ર૦—તમારા કહેવાનું તાત્પર્ય અમે સમજ્યા પ્રાચીન ગ્રંથનુ મત, તમારા મતે, માત્ર ઇતિહાસ દ્રષ્ટિએજ છે તેનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ ક્વચિતજ થશે એમજના?

ઉ૦—એમ માની ચાલશો તો પણ હરકત નથી.

પ્ર૦—ઠીક, ત્યારે હવે અમને તિલકકામોદનુ સ્વરૂપ કહો

ઉ૦—તે આવુ થશે

સા નિ સા, પ નિ સા, રે રે, પ મ ગ, સા રે મ ગ, સા નિ, પ નિ સા, રે ગ સા। પ નિ સા રે નિ સા, ગ રે પ મ ગ ગ, સા રે ગ ગ, સા, નિ, પ નિ સા, રે ગ સા। રે ગ મ પ, ગ મ પ, ધ મ ગ, રે રે, પ મ ગ, સા રે ગ ગ, સા નિ પ ધ નિ સા, રે સા। ધ મ, પ ગ, મ રે, રે ગ રે, પ મ ગ, સા રે ગ મ ગ, સા નિ પ નિ સા રે નિ સા। મ મ ગ, પ મ ગ, રે ગ, રે ગ મ પ, ગ મ પ, ધ મ ગ, સા રે ગ, સા નિ, પ નિ સા। નિ સા, રે રે નિ સા, . નિ સા, નિ સા, ગ સા, મ મ ગ ગ સા, સા રે ગ મ ગ ગ, સા નિ, પ નિ સા રે ગ સા। રે રે, મ મ, પ પ, નિ નિ સા, નિ નિ સા, નિ સા, રે રે સા, નિ ધ, મ પ, ધ ધ, મ ગ, રે પ મ ગ, સા, નિ, પ નિ સા, રે ગ સા। નિ સા રે ગ સા, મ ગ સા રે પ, મ ગ, સા, ધ મ ગ સા, રે રે પ મ ગ, સા નિ પ નિ સા।

હુ ધારુ છુ કે તમારા જેવાને આટલો વિસ્તાર બસ થશે મે જોકે આટલી બધી તાનો તમને કહી છે, તો પણ તેમા તમારે અવશ્ય ધ્યાનમા રાખવા જેવી તો બે ત્રણજ છે તે આવી છે જુઓ, "પ નિ સા રે ગ સા, રે પ મ ગ, સા રે ગ ગ, સા નિ" ફક્ત આ સ્વરોજ તમે ગાશો તો માર્મિક લોકો તિલકકામોદ લાગનોજ એમ કહેશે ઘણી લોકો આ રાગમા આરોહમા ધૈવતનુ તથા અવરોહમાં રિષભનુ દૌર્બલ્ય માને છે એને આપણે આ રાગનો એક સાધારણ નિયમ માનશું એટલે થયુ દુર્બલ સ્વર હમેશા વર્જ્યજ હોય છે, એમ નથી

પ્ર૦—અમે આ રાગ સમજ્યા, હવે આગળનો લેશો.

ઉ૦—ઠીક છે, હવે આપણે જયજયવંતી લઈશું. જયજયવંતીને કોઈ જયાવંતી, જયજયંતી, જયંતી, વૈજયંતી વિગેરે નામો આપે છે. આ રાગ જુનોજ છે અને સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ જણાય છે. પ્રચારમાં આને સોરટ અંગનો માને છે એ મેં કહ્યુંજ છે. આ મિશ્ર રાગ છે. એમાં ગૌડ, બિલાવલ અને સોરઠ એમ ત્રણ રાગો ભેળાયલા દેખાશે. આ રાગનો સમય સોરઠ પ્રમાણેજ સુમારે મધ્ય રાત્રીનો મનાયછે. આ રાગમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત કહેતાં બે ગાંધારનો વિચિત્ર પ્રયોગ છે. આમાં બંને ગાંધાર અને બંને નિષાદનો ઉપયોગ થાય છે. આરોહ કરતી વેળાએ તીવ્ર ગ, નિ લેવાય છે અને અવરોહણમાં કોમલ ગ લેવાનું કહ્યું છે, છતાં ગાંધારના પ્રયોગ સંબંધી થોડોક વિશેષ નિયમ પણ ધ્યાનમાં રાખવો પડે છે. તે નિયમ તરફ હું તમારૂં ધ્યાન ખેચનારજ છું. જયજયવંતીમાં અવરોહ કરતાં તીવ્ર ગંધાર લઇ શકાયજ નહિ એવું નથી. તે ખચીતજ લઈ શકાશે, કારણ આ રાગમાં ગૌડ તથા બિલાવલ મેળવવાના છે. હાલ આપણે એટલુંજ કહેશું કે, જો કોમલ ગંધાર લેવોજ હોય તો તે માત્ર અવરોહમાંજ લઈ શકાશે. જયજયવંતીનું ખાસ અંગ— એટલે જેના યોગે આ રાગ તદન સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય તેવું કહેતાં આ છે. "રે રે, રે ગ઼ રે સા, નિ઼ ધ઼ પ઼, પ઼ પ઼, રે" આવીજ પંચમ ઋષભની સંગતિ તમે છાયાનટમાં પણ જોઈ હતીજના? ગૌડની પકડ "રે ગ રે મ ગ" એ છે. પૂર્વાંગમાં બિલાવલનો ભાગ "ગ મ રે રે સા" એ આ રાગમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડશે. જયજયવંતીના અવરોહમાં બિલાવલ બંને અંગોમાં દેખાશે, પરંતુ એક મહત્વની વાત એવી ધ્યાનમાં રાખવી કે, બિલાવલમાં કોમલ નિષાદ સ્વર નિયમિત નથી અને આ રાગમાં તે મુખ્ય સ્વરો પૈકી છે. જયજયવંતીમાં સોરટનું અંગ પ્રધાન છે, કારણ તે આરોહ તથા અવરોહ એ બંને ઠેકાણે સ્પષ્ટ હોય છે. જેને આ રાગ માહિત હોતો નથી. તેઓ આને પુષ્કળ વેળા સોરટજ સમજે છે. સોરટમાં "રે ગ રે સા, નિ ધ પ" એવો ભાગ હોતો નથી. દેશમાં આવા બંને ગાંધાર અને "પ રે" ની સંગતિ કદીજ દેખાશે નહીં. અવરોહમાં વિષમ સ્વર વક્ર ન હોવાથી અને નિષાદનું અલ્પન્યાસ સહજરૂપે ન હોવાથી આ રાગ તિલક કામોદથી નિરાળો થશે. જયજયવંતીમાં તમને અનેક વેળા વિષમ સ્વર પરથી મીંડ લઇ ગવાતા દેખાશે. એ સ્વરને ગાયકો એક પ્રકારનું આંદોલન આપે છે. તે ઉપર ધ્યાનમાં રાખવું. તેનો થોડોક પ્રકાર તમને કુકુભ રાગમાં

દેખાશે એ મે પ્રથમથીજ કહ્યુ છે અતરો તિનકકામોદ અને સોરટ માફકજ "મ મ પ, નિ નિ સા સા, નિ નિ સા" એ સ્વરોથી શરૂ થાયછે ગાધારને ગૌણત્વ હોવાથી ખમાજ, તિનગ, દુર્ગા વિગેરે રાગોના સશય આ વાનો સભવ કદીજ હોતો નથી છાયાનટમા "પ રે" એ સગતિ છે ખરી, પરતુ 'પ રે" એ સગતિ મધ્યસ્થાનમાજ હોઇ શકેછે આ રાગમા આ મધ્ય સ્થાનની સગતિ કદીજ ચાલશે નહીં પુન છાયાનટમાં "રે, ગ મ પ મ, ગ, મ રે, સા' એ અગ સ્વતત્રછે આ જયજયવતી રાગ શ્રોતાઓને ધિમેથી ખમાજ થાટમાથી આગળ આવનારા કાફી મેલમા દાખલ કરેછે, એવો ઇસારો મે પાછળ કર્યોજ હતો. હવે આપણે એક બે ગ્રથમતો જોઇશુ રાગતરગિણીકારે 'જૈજ્યતી" રાગને કર્ણાટ થાટમા નાખ્યો છે આ થાટમા બન્ને ગાધારો છે તેમા આમ કહ્યુછે

> 'षाडव कानरो रागो देशीविख्यातिमागत ।
> वागीश्वरी कानरश्च खमाइची तु रागिणी ॥
> सोरट परजो मारुजैजयती तथापरा ॥"

ભાવાર્થ—કાનડા નામનો દેશીરાગ ષાડવ છે તે પ્રસિદ્ધ છે વાગીશ્વરી, કાનરા, ખબાઇચી સોરટ, પરજ, મારૂ, જયજયતી, વિગેરે સર્વ કર્ણાટ થાટ માથી ઉત્પન્ન થાયેછે

સગીતસપ્રદાયપ્રદર્શિની નામે દક્ષિણ તરફ પડિત સુબ્રહ્મ દીક્ષિતે જે ગ્રથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તેમા તેણે ચતુર્દડીકાર વ્યકટમખીને નામે આ રાગના લક્ષણ આવા શ્લોકછે

> "जयजयवत्याख्यरागश्च सपूर्ण समहान्वित ।
> लक्ष्यमार्गानुसारेण गीयते गानकोविदे ॥

ભાવાર્થ—જયાવતી રાગ સપૂર્ણછે અને તેમા પરજ ગ્રહ છે ગાયન જાણનારાઓ તેને પ્રચારને અનુસરીનેજ ગાયછે

પેહેલા ચરણમા "जयावत्याख्यरागश्च' એ ઠીક દેખાશે આ પ્રદર્શિની ગ્રથમાના સસ્કૃત શ્લોકો પુષ્કળ ઠેકાણે અયોગ્ય દેખાયા એક બે સમય તો એમ પણ લાગ્યુ કે આ ગ્રથકાર વ્યકટમખી, ચતુર્દડીકાર પડિત ખચિતજ ન હશે ચતુર્દડીકાર ઘણોજ વિદ્વાન થઈ ગયો તેની પદ્ધતિ આજ લગણ

દક્ષિણ તરફ પ્રસિદ્ધ છે, એ મેં કહ્યુંજ છે. સ્વરમેલકલાનિધીકારના કેટલાક મેલોપર ટીકા કરતાં તેણે જે ભાષા વાપરીછે, એ પરથી તે ગ્રંથકારમાં કેટલું પાણી હતું એ સ્પષ્ટ દેખાય તેમ છે. તે દૃષ્ટિએ જોઇએ તો આ પ્રદર્શિની ગ્રંથમાંના શ્લોકો ઘણેક ઠેકાણે તદન ગુંચવણભર્યા દેખાયછે. સ્વરમેલ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી તમને વ્યંકટમખીની ટીકાનો મર્મ સમજાશે. જયજયવંતી રાગ બહુ થોડા ગ્રંથકારોએ કહ્યોછે. આ રાગમાં તમને હમેશાં "ગ, ની" સ્વરો તરફ લક્ષ આપવું પડશે. તેમાં કોમલ ગાંધારનો પ્રયોગ ઘણોજ વિલક્ષણ છે. તે જ્યારે જ્યારે લેવાયછે ત્યારે ત્યારે બહુધા ઋષભ સ્વરને લાગીને હોયછે. તે લેતાં ગાયક પ્રથમ રિષભ લેછે, અને પછી કોમલ ગાંધારનો કણ લઇ અવરોહ કરેછે. આરોહમાં કોમલ ગ તો કદીજ લઈ શકાતો નથી. અવરોહમાં પણ બહુધા "પ મ ગ રે" એવી તરાહથી તેનો પ્રયોગ થતો નથી. જેમ યમનમાં કોમલ મ અને બિલાવલમાં કોમલ નિ થોડાક દેખાડવામાં આવેછે તેવોજ આ એક પ્રકાર છે તેમ સમજી ચાલશો તો પણ હરકત જેવું નથી. "રે ગ રે સા, નિ ધ પ" એ હવે જયજયવંતીની એક પકડજ ઠરીછે. કેપ્ટન વિલાર્ડના ગ્રંથમાં આ રાગમાં મળનાર રાગ સોરટ, ધવલશ્રી અને બિલાવલ કહ્યાછે. તેમાંજ બીજા એક મત પ્રમાણે ગૌરી, બિહાગરા અને નટ એમને પણ આ રાગના અવયવ માન્યાછે. તમને મેં જે છેવટનો નારદમત કહ્યો તેમાં જયજયવંતીને મેઘ રાગની રાગિણી કહીછે. તે ગ્રંથમાં સ્વરોનો ખુલાસો બિલકુલ નથી.

પ્ર૦—આ રાગનું સ્વરૂપ અમને કહો.

ઉ૦—તે આવું થશે.

સા, રે રે, રે ગ ગ, મ ગ, રે રે સા, નિ સા, રે રે સા, સા નિ ધ પ, પ પ, રે રે, ગ, મ ગ, મ રે સા। નિ સા રે સા, રે ગ રે સા, રે નિ સા, રે રે, ગ મ પ, ગ મ, રે રે સા, નિ સા રે ગ રે સા, નિ નિ ધ પ, રે, ગ મ રે રે સા। નિ સા રે ગ રે, રે ગ રે, પ ધ મ ગ મ, રે ગ રે, નિ સા રે ગ રે સા, નિ ધ પ રે, ગ મ રે રે સા। પ પ રે, ગ રે, મ પ ધ મ, રે ગ રે, મ પ, નિ સાં, નિ ધ પ, ધ મ, પ ગ મ ગ, મ રે રે સા। મ મ, પ, નિ નિ, સાં, સાં નિ સાં, નિ સાં, રેં ગં રેં સાં, રેં સાં નિ ધ પ, મ પ ધ નિ ધ પ, મ પ ધ મ, ગ મ પ, ગ મ, રે ગ રે, નિ સા, રે ગ રે સા, નિ ધ પ, રે, ગ મ, રે રે સા। રે રે, રે ગ સા, રે ગ મ પ,

ધ મ રે નિ નિ ધ પ, મ પ મ રે ગ રે, સા, રે સા નિ ધ પ, નિ ધ પ, ધ મ પ ગ મ પ, રે ગ રે, નિ સા રે ગ રે, સા નિ ધ પ, રે સા।

પ્ર૦—આ રાગનુ વર્ણન ચતુર પડિતે કેવુ કર્યુછે?

ઉ૦—તે આમ કહેછે.

" कांभोजीमेलकेजाता जयावंती सुखप्रदा ।
ऋपभांशा सुसपूर्णा सोरठ्यगेन मडिता ॥
तीव्रगस्य प्रयोगोऽत्र सोरटीमपसारयेत् ।
अवरोहे रिसलग्न कोमलं ग बुध' स्पृशेत ॥
मद्रस्थस्य पचमस्य रिस्वरेण सुसगतिः ।
छायानट्टस्वरूपस्य क्वचित्सदेहकारिणी ॥
छायानटे मतः पातः पचमादृपभे शुभः ।
मध्यस्थानगतस्तज्ज्ञैरवश्यं रागव्यंजक." ॥

ભાવાર્થ.—જયાવતી રાગ કાભોજી થાટમાથી નીકળેછે તેમા રિખભ અશ છે અને તે સપૂર્ણ છે તેમા સોરટનુ અગ નજરે પડેછે આમા તીન ગ નો સ્પષ્ટ પ્રયોગ હોવાથી સોરટ તો દૂરજ રહેશે વચ્ચે વચ્ચે રિખભની સાથે અવરોહમા કોમલ ગાધારનો સ્પર્શ કરવામાં આવેછે અને તે કૃત્ય ઉત્તમ પણ લાગેછે જ્યારે ગાયક મદ્ર પ થી એકદમ મીંડમા રિખભ પર આવેછે ત્યારે ઘણો આનદ આવેછે આ મીંડ આપના મનપર થોડોક છાયાનટનો ભાસ ઉત્પન્ન કરેછે, પરતુ ગાયકો છાયાનટમા જેમ મધ્યસ્થાનના પચમથી રિખભ પર આવેછે તેમ આ રાગમા કરી શકાતુ નથી આ એક જાણુવાજોગ ભેદ છે.

પ્ર૦—આ વર્ણન સ્પષ્ટ સમજાય તેવુ છે અને તે અમે કાળજીપૂર્વક લક્ષમા રાખીશુ હવે ગૌડમલ્લાર રાગ કહો

ઉ૦—ઠીક ત્યારે તે લઇશુ. ગૌડમલ્લારની ગણુના સહેલા રાગોમાજ થાયછે આ સયુક્ત નામ પરથી આ રાગમા ગૌડ અને મલ્લાર એ બનેનો યોગ છે એમ દેખાશેજ. તેમા તેવો યોગ છે એવી સમજુતી પણ છે

પ્ર૦—ગૌડના અગ પાછળ તમે "રે ગ રે મ ગ" એમ અમને કહ્યુ હતુ

ઉ૦—બરાબર છે. તે તમને આ રાગમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે દેખાશે. આ રાગમાં નવીન વિદ્યાર્થિને "રે ગ રે મ ગ રે સા સા, રે ગ રે ગ મ પ મ ગ" એ તરાહથી શરૂ થનારી એક સરગમ હમેશાં શિખવવામાં આવેછે.

પ્ર૦—અમારી એક સ્વરમાલિકા પણ તેવી તરાહની છે ખરી. તેમાં "રે ગ રે મ ગ" એ ગૌડનું અંગ હોય એમ લાગેછે. તો પછી "રે રે મ મ, પ પ મ પ, ધ સાં ધ પ મ પ મ" એ મલ્લારનું કહેવું કે કેમ?

ઉ૦—બરોબર કહ્યું. એ શુદ્ધ મલ્લારનું અંગ છે. શુદ્ધ મલ્લારમાં "ગ, ની" સ્વરો લેવાતા નથી. મલ્લારની ખરી પકડ એટલે બહુધા "મ પ, ધ સાં ધ પ મ" એ સ્વર સમુદાય મનાયછે. આ સ્વરોનો યોગ એવો ચમત્કારિક છે કે, તે જે જે રાગોમાં નાખવામાં આવે, તેમાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં પણ મલ્લારનું સ્વરૂપ દેખાવા માંડશે. હવે ગૌડમલ્લારના અંતરા વિષે કેટલીક વાતો કહુંછું તે પણ બરોબર જોઈ રાખો. "પ પ, ધ નિ ધ, નિ સાં, સાં રેં સાં, સાં નિ ધ, સાં રેં સા નિ ધ પ" એ ભાગ બિલાવલનો છે, "રે રે મ મ, પ પ ધ સાં, ધ પ મ" એ મલ્લારનો છે અને છેવટનો "મ પ મ ગ, રે ગ રે મ ગ" એ ગૌડનો છે. આ ભાગો કેવી ખુબીથી સાંધી દીધા છે તે જોયું? તેમ કરવામાં મોટો કસબ છે.

પ્રચારમાં ગાયકોએ મલ્લારના અનેક પ્રકાર ઉત્પન્ન કર્યાંછે. કેટલાક પ્રકારના સંયુક્ત નામો સ્પષ્ટ દેખાય તેવા હોયછે અને કેટલાકના તેમ હોતા નથી. પરંતુ ગાયકો ક્યાંક પણ કેમેકરી મલ્લારનું સ્પષ્ટ ઓળખાય તેવું અંગ પોતાના ગાવામાં આણેછે. મલ્લારના પંદર સોળ પ્રકાર છે એમ કહેવાયછે. તે પૈકી જે ઘણા પ્રસિદ્ધ અને સારા નિરાળા ઓળખાય તેવા છે, તે હું તમને રફતે રફતે કહીશજ. જે પ્રકારમાં કોમલ ગાંધાર વપરાયછે, તે આપણી પદ્ધતિમાં કાફી થાટમાં આવશે.

પ્ર૦—પ્રચારમાં મલ્લારના ક્યા ક્યા ભેદો પ્રસિદ્ધ છે?

ઉ૦—મુખ્ય ભેદોના નામો આવા છે.

૧	શુદ્ધમલ્લાર	૭	નાયકીમલ્લાર
૨	ગૌડમલ્લાર	૮	અરૂણમલ્લાર
૩	નટમલ્લાર	૯	જયાવંતીમલ્લાર
૪	સુરમલ્લાર	૧૦	મેઘમલ્લાર
૫	રામદાસીમલ્લાર	૧૧	દેશમલ્લાર
૬	ધુંડિયામલ્લાર	૧૨	સોરટમલ્લાર, ઈત્યાદી.

મેઘ મીરાબાઇનો મલ્હાર ઝાઝમલ્હાર વીગેરે બીજા પ્રકારો પણ કહે તે તમારે તેનાથી વાદ કરવાનુ કારણ નથી, હો કેમકે કટી કહારવી આ મિશ્ર રાગોજ છે આપણા દેશી સગીતનુ પેટ ઘણુંજ મોટુ છે, તેમા સ સમાવેશ છે तत्तद्देशजनमनोरजनैकफलत्वेनकामचारप्रवर्तित्वम् दे त्वम्" એ મત્રને હમેશા યાદ રાખી પોતાનું મન ઉદાર રાખવુ કોઈ પ્રકાર સર્વને પસદ પડે તેવા કહે તો તેનો યોગ્ય ગારવ કરી તેના નિ સારા શિખી લેવા

પ્ર૦—આ તમારૂ કહેવુ ખરોબર છે જો રામદાસ, સૂરદાસ, તાનસેન વ ગાયકોના ભેદો સન્માન્ય છે, તો મીરાબાઇનો પણ એક હોવાથી શુ ચ ચતુર પડિતે કયા ભેદ કહ્યાછે ?

ઉ૦—તેના કેટલાક ભેદોના નામો આવા છે

"मेघसोरटदेशाख्या जयावती तथैवच ।
स्याद्धुडीया सूरदासी नायकीनटशुद्धका ॥
तानसेनी तथा गौडो चरणी झाझनामिका ।
इतिमल्लारिकाभेदा व्यवहारे बुधैर्मता " ॥

ભાવાર્થ.—પડિતો મલ્હારના ભેદ આવા માનેછે મેઘમલ્હાર, સોરટમલ્હા દેશમલ્હાર જયાવતીમલ્હાર, નાયકીમલ્હાર, નટમલ્હાર, શુદ્ધમલ્હાર, મીયાકીમલ્હા ગૌડમલ્હાર, ચરણમલ્હાર અને ઝાઝમલ્હાર

હવે કેટલાક ગ્રથકારોએ ગૌડમલ્હાર રાગને શકરાભરણ થાટમા પણ કહ્યો તેમ હોય તોપણ ઘણો બાધ નથી આપણે જોઈએજ છિયે કે, આ રાગમા કોમલ નિસાદને બહુ મહત્વ નથી ખમાજ થાટના રાગોમા આરોહમા બહુ તીવ્ર નિષાદજ લેવામા આવેછે એ તો આપણે જાણીએ છિયે ગૌડમલ્હારના અ રોહને પણ તેજ નિયમ લગાડેલો જોઇયે છિયે અવરોહમાજ સિનાવત જે પ્રકાર હોયછે તેમા થોડોક કોમલ નિસાદનો પ્રયોગ થાયછે આમ જોઈ કો પડિત આ રાગનો મેલ શકરાભરણ માનેછે તે ઠીકજ છે ગૌડમલ્હારમા આરે હમા નિસાદ દુર્બલ હોયછે, એવો બહુમત છે તેમા મધ્યમ વાદી સ્વર ઉ મલ્હાર એ વર્ષાઋતુમા ગવાતો રાગ છે એમ પડિતો કહેછે બીજી ઋતુમા તે ગા શકાતો નથી, અથવા તો તે આનદ આપતો નથી એમ સમજવુ નહી, પરતુ એ અર્થે આ રાગના ગીતોમા બહુધા વર્ષાઋતુનુંજ વર્ણન હોયછે, તે અર્થે બીજ ઋતમા તે વિસગત દેખાશે

પ્ર૦—અમારે શુદ્ધમલ્લારનું સ્વરૂપ કેવું ધ્યાનમાં રાખવું ?

ઉ૦— તે આવું રાખો. "સા રે મ, મ મ પ પ, મ પ, ધ સાં. ધ પ મ સા રે મ, સા રે મ । મ મ પ પ ધ સાં, સાં, રેં સાં, સાં ધ, સાં, રેં મં રેં, સાં સાં ધ પ, મ રે પ પ, મ પ ધ સાં, ધ પ. મ મ રે સા, સા રે મ." આમાંજ "ગ ની" સ્વરોને યોગ્ય ઠેકાણે ઉમેર્યાથી ગૌડમલ્લારની માલીકા શિખ્યાછો, તે આ રાગ ઉત્તમ દેખાડશે, માટે, બીજું નિરાળું ઉદાહરણ આપતો નથી. મલ્લાર સાથે થોડોક છાયાનટનો ભાગ મેળવીએ તો નટમલ્લાર થાયછે. નટમલ્લારમાં કોઈ કોઈ કોમલ ગાંધારનો પ્રયોગ કરવાનું પણ કહેછે. રામદાસીમલ્લારમાં બે ગાંધારનો પ્રયોગ માનનારા પંડિત તો મેં જોયાછે. મને લખનોના એક પ્રસિદ્ધ હિંદુ પંડિતે કહ્યું કે, મલ્લાર અને સિંદુરા મળી રામદાસીમલ્લાર, સોરટ મળી ધુંડિયામલ્લાર, અને કાનડા મળી મીયાંકીમલ્લાર અને મલ્લાર તથા અડાણા મળી મીરાંમલ્લાર થાયછે. દેશમલ્લાર, સોરટમલ્લાર, જયાવંતીમલ્લાર, એમના સ્વરૂપો તો સ્હેજજ ધ્યાનમાં આવશે.

પ્ર૦—અમને લાગેછે કે, આ પ્રકારોમાં દેશ, સોરટ અને જયજયવંતી રાગો સ્પષ્ટ દેખાતા હશે.

ઉ૦—બરોબર તર્ક કર્યો. એ સર્વમાં અંતરા માત્ર મલ્લારનાજ હશે એ ધ્યાનમાં રાખો. હવે આ ગૌડ વિષે ગ્રંથકારો શું કહેછે, તે જોઇશું. કેટલાક ગ્રંથોમાં મલ્લાર નામનો એક રાગ ભૈરવ થાટમાં છે, તે તદ્દન નિરાળો માનવો.

पारिजाते—

"तीव्रगांधारसंयुक्त आरोहे वर्जितौ गनी ।
षड्जोद्ग्राहेण संपन्ने गौंड आम्रेडितस्वरैः ॥"

ભાવાર્થ.—ગૌડ રાગમાં તીવ્ર ગાંધાર છે. આરોહમાં "ગ, ની" વર્જ્ય કરવામાં આવેછે. ષડ્જ ઉદ્ગ્રાહ સ્વર મનાયછે. આ રાગમાં સ્વરો આમ્રેડિત (પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારમાં આવવું) થાયછે.

આ સ્વરૂપ કેટલીક રીતે તમારા શુદ્ધમલ્લાર જેવું દેખાશે.

रागमंजर्याम्—

"धत्रिः सपाभ्यांहीनोऽयं मल्लारोत्घुपसि प्रियः ॥"

ભાવાર્થ.—મલ્લારમા ધૈવત અંશ ગ્રહન્યાસ છે અને તેમા ષડ્જ પચમ વર્જ છે આ રાગ પ્રાત કાળે સારે દેખાય છે

આ સ્વરૂપ આપણા પ્રચારનું નથી મજરીમાં આ પ્રકારનો મેલ કેદારનો કહ્યો છે

रागचंद्रोदये—(મેલ કેદારનો કહ્યો છે)

> " केदारनारायणगौडकाख्यौ वेलावली शंकरभूषणाख्य. ।
> स्यान्नट्टनारायणमध्यमादी मल्लारको गोडकनामधेयः ॥
> धांशग्रहो धातयुतोऽसपश्च मल्लारनामोपपि गीयतेऽसौ ।
> धांशांतको धग्रहख्यपूर्णो विभातकाले सचगौंडरागः ॥ "

ભાવાર્થ.—કેદાર મેલમાથી કેદાર, નારાયણગૌડ, વેલાવલી, શકરાભરણ, નટનારાયણ મધ્યમાદી, ગૌડમલ્લાર વગેરે રાગો નીકળે છે મલ્લાર રાગ પ્રાત કાળે ગવાય છે અને તેમા ધૈવત અશ ગ્રહન્યાસ છે તેમા "સ, પ" એ સ્વરો આવતા નથી ગાડ રાગમા ધૈવત અશ ગ્રહન્યાસ છે, તે પૂર્ણ છે અને તેનો સમય પ્રાત કાળનો છે.

हृदयप्रकाशे—

> " गनिहीनस्तुमल्हार. सादिरौडवईरितः । "

ભાવાર્થ.—મલ્લાર રાગ ઓડવ હોઇ તેમા "ગ, ની" સ્વરો વર્જ છે ષડ્જ અશ ગ્રહન્યાસ છે

नृत्यनिर्णये—

> " सावेरीमेलजातः सपपरिरहितो धग्रहन्यासकांशः ।
> × × उपसिमलहरीमाति मल्हाररागः ॥ "

ભાવાર્થ.—મલ્લાર રાગ સાવેરી મેલમાથી નીકળે છે તેમા 'સ, પ' વર્જ છે અને ધૈવત અશ ન્યાસ છે તેનો સમય સવારનો છે

रागविबोधे—

> " मल्लारिर्नट्युगपि स धांशांतादिरगनिश्च संगरभाः ॥ "

ભાવાર્થ.—મલાર (અને નટમલ્લાર પણ) રાગમા "ગ, નિ" વર્જ છે અને ધૈવત અશ ન્યાસ છે તેનો સમય પ્રાત કાળનો છે

टीकाः—" मह्लारिः अगनिः गांधारनिपादरहितः धांशांतादि धैवतग्रहांशन्यासः संगवभाः संगवे शोभितगानः ॥" આ ગ્રંથનો મલારી મેલ એટલે આપણો શુદ્ધ સ્વરમેલ જાણવો. આજ ગ્રંથમાં ગૌડ રાગનું સ્વરૂપ મલારી મેલમાં આવું છે.

" न्यल्पो मध्यान्हार्हो धांशन्यासग्रहो गौंडः "

ભાવાર્થ.—ગૌડમાં નિપાદ અલ્પ છે અને તેમાં ધૈવત અંશ ગ્રહન્યાસ છે. તેનો સમય મધ્યાન્હકાળનો છે.

સ્વરમેલકલાનિધીમાં " મલહરી " નામનો એક રાગ કહ્યોછે પરંતુ તે ભૈરવ થાટમાં છે.

संगीतसारामृते—

" गौंडमल्लाररागश्च शंकराभरणोद्भवः ।
संपूर्णः सग्रहन्यासो वर्षास्वेषः प्रगीयते ॥ "

ભાવાર્થ.—ગૌડ મલ્લાર રાગ શંકરાભરણ થાટમાંથી નીકળેછે. તે સંપૂર્ણ હોઈ પડ્જ અંશ ગ્રહન્યાસ છે, અને વર્ષાૠતુમાં ગવાયછે.

પ્ર૦—હવે લક્ષ્યસંગીત મત કહો.

ઉ૦—તે સારૂં સ્પષ્ટ છે, જુઓ.

" खंमाजोमेलकेख्यातो गौंडमल्लारनामकः ।
शंकराभरणेऽप्येनं केचिदाहुर्विपश्चितः ॥
संपूर्णोऽयं मध्यमांशो गीयते लक्ष्यवर्त्मनि ।
आरोहणे निदुर्बलो वर्षासु सुखदायकः ॥
गन्योरत्र परित्यागाच्छुद्धमल्लार संभवः ।
मध्यमादृषभे पातो विशिष्टां रक्तिमावहेत् ॥ "

ભાવાર્થ.—ખંમાજ થાટમાંથી ગૌડ મલ્લાર નીકળેછે. કોઈ પંડિત આને શંકરાભરણ થાટમાં પણ માનેછે. આ રાગ સંપૂર્ણ છે, મધ્યમ અંશ સ્વર છે; આમાં નિપાદ આરોહણમાં દુર્બલ છે; તે વર્ષાૠતુમાં સુખકર થાયછે. આ રાગમાંથી "ગ, ની" વર્જ કરવાથી શુદ્ધ મલ્લાર થશે. જ્યારે ગાયક મધ્યમ પરથી રિષભ પર આવેછે ત્યારે ઘણી મોજ જણાયછે.

આગળ મલ્હારના બીજા પ્રકારનો વિચાર કરીશું તેનો ભાવાર્થ મે ત
મ્હોજ છે

પ્ર૦—આ રાગ અમને સારો સમજાયો હવે આગળ ચલો

ઉ૦—હવે આપણે ગારા રાગ લઇશુ આ એક આધુનિક પ્રકાર છે કો
કોઇ તો એને 'ધુન જ કહે છે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ સ્વરૂપ મળનાર નથી
ખુલ્લુજ છે ગારા બે ત્રણ રાગના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રકાર છે. આ સપૂ
પ્રકાર હોઇ તેમા ષડજ સ્વર વાદી છે ગાયકો આ રાગને ઘણુ કરી મદ્ર અ
મધ્યસ્થાનોમાજ ગાય છે અને ત્યાજ તે શોભેછે આ રાગ ચમે ત્યારે ગવા
છે આમા બને ગાધાર અને બને નિષાદ લેવામા આવેછે આપણો નિય
તમને ખબરજ છે કે જ્યા એક સ્વરના બને રૂપોનો ઉપયોગ થાય ત્યા આરો
હમા તીવ્ર અને અવરોહમા કોમળ સ્વરૂપ લેવાયછે ગાવામા ઝિંઝોટી અને
પીલુ મિશ્ર થયા જેવુ દેખાયછે આ રાગના ગીતો બહુધા શૃદ્ર પ્રકૃતિના દષ્ટિએ
પડે છે જો આ રાગ સ્વસ્થતાથી ગાઇએ તો તેમા ઉચ્ચ પ્રતિના ગીતો પણ
સારા લાગશે પણ આ નવીન ઉત્પન્ન થએલુ રૂપ હોવાથી ગાયકો તેની કિંમત
ઓછી સમજેછે પુષ્કળ વેળા આપણા ગાયકો આ રાગને મંદ્ર મધ્યમથી મધ્ય
પચમ સુધીના યોગમા ગાય છે લક્ષ્યસગીતમા આ રાગ ધ્યાનમા રાખવાને
એક સારી યુક્તિ કહી છે તે તમને કહુ છુ ચતુર પડિત કહે છે મદ્ર 'મથી
મધ્યમ પર્યંતના ક્ષેત્રમાં મદ્ર મ ને 'સા મપિ આરોહ યમનના સ્વરોથી કરવો
અને અવરોહ ઝિંઝોટીના સ્વરોમા કરવો એટલે ગારા રાગ દેખાશે તેમ કરવાથી
બે નિષાદ એટલે બે મધ્યમ દેખાશે આ મોજની કલ્પના છે અને તે થકી
ગારા રાગ સારો દેખાશે એમ મને પણ લાગેછે આ રૂપ આજ તરાહથી
ઉત્પન્ન થએલું હોય અથવા ન પણ હોય પરતુ તે ધ્યાનમા રાખવાની આ
યુક્તિ સારી છે તેમા સશય નથી રાગતરગિણી ગ્રથમા કર્ણાટ સસ્થાનમા
(થાટમા) ગૌર' નામે એક રાગ કહ્યો છે, તે આજ હશે કે કેમ એ કદાચિત
વાદગ્રસ્ત વિષય થશે કર્ણાટ થાટમાં બને ગાધાર અને બને નિષાદ છે એમ
કહી શકાય બીજી એક મોજ જુઓ કે, તરગિણીમા ગૌરકાનર નામે એજ
કર્ણાટ થાટમા એક રાગ કહ્યો છે અને આપણા પ્રચારમા 'ગારાકાનડા નામે
કાનડાનો એક પ્રકાર આપણા ગાયકો ગાય છે તમે વિચક્ષણ છો માટે ધિમે
ધિમે ગૌર એટલે આપણો ગારા થશે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકશો

શામની વેળાએ (સંધ્યાકાળે) ગવાતો એક રાગ "ગારા" અથવા "માલીગારા નામે છે તે તદ્દન નિરાળો છે તેમાં રિષભ કોમળ છે અને ગાંધાર હમેશાં તીવ્ર હોય છે. કેપ્ટન વિલાર્ડ પોતાના કોષ્ટકમાં "ગારા" રાગ કહ્યો છે અને તેમાં મિશ્ર થનારા રાગ તરીકે "કાફી, નટ અને ત્રિવણ" કહ્યા છે. આ વર્ણન કદાચિત સંધ્યાકાળના રાગને અધિક શોભશે.

પ્ર૦—આ રાગ જો પ્રાચીન ગ્રંથમાં આપવા જોગ ન હોય તો, તેનું સ્વરૂપ અમને સ્વરોથી કહી શકો કે શું.

ઉ૦—તેમ કરીશું.

સા, ગ મ, રી ગ રે સા, નિ સા રે સા, ધ નિ ધ, મ મ ધ નિ સા, રે નિ સા | નિ સા રે નિ સા, ગ મ પ, ગ મ, રી ગ રી, નિ સા, રે ગ રે, નિ સા, નિ ધ, નિ પ મ, મ નિ ધ નિ સા | નિ સા, ધ નિ ધ, નિ સા, ગ મ પ, ગમ, ગ રે, નિ સા, ગ રે, નિ સા નિ ધ પ મ, મ ધ નિ સા | ગ મ, ગમ, રે ગ રે, પ મ, રે ગ રે, નિ સા રે ગ રે, ધ નિ, પ ધ, મ પ, ગ મ, રે ગ રે, નિ સા ધ નિ, પ ધ નિ સા | ધ નિ ધ પ મ, નિ ધ પ મ, ધ પ મ, મ ધ નિ સા, ધ નિ સા ગ મ પ ગ મ, રે ગ રે સા | પ પ ધ, મ પ ગ મ, રે ગ રે, નિ સા, ગ રે, મ પ ધ નિ ધ પ, ગ મ પ ગ મ રે ગ રે નિ સા, રે ગ રે સા, નિ સા, પ ધ ની ની સા |

આ રાગનું સ્વરૂપ સારૂં લોકપ્રિય છે. આમાં ઝિંઝોટી, ખંમાજ, પીલુ વિગેરે રાગોની છાયા કેમ કેમ દેખાય છે તે જોવું મનોરંજક છે. એ ભાગો નિરનિરાળા દેખાડવા માટે સારે ક્યાં ક્યાં અને કેમ કેમ થોભવું પડે છે તે કાળજીપૂર્વક જુઓ. આ રાગને જયજયવંતીમાં જવા ન દેવાની ખબરદારી રાખવી પડે છે. જયજયવંતીમાં સોરટનું અંગ છે અને આમાં તે નથી એ ભેદતો સ્પષ્ટજ છે. પરંતુ રિષભ સાથનો કોમલ ગંધાર કાંઇક પ્રમાણમાં જયજયવંતી પ્રમાણેજ દેખાય છે માટે એકાદવેળા સાંભળનારની ભૂલ થવાનો સંભવ છે.

પ્ર૦—આ રાગનું લક્ષણ ચતુર પંડિતે કેવુ આપ્યું છે તે કહો,

ઉ૦—તે આવું છે.

"हरिकांभोजिमेलेऽपि गारानाम्नी सुरागिणी ।
प्रकीर्तिता लक्ष्यविद्भिः संपूर्णा सांशिका सदा ॥

मंद्रमध्यस्वरैर्गीता सैंदूवस्याद् सुखप्रदा ।
गानमस्याः समीचीनं मुमत सार्वकालिकम् ॥

गांधारौ द्वौ तथैवात्र निषादौ द्वौ समीरितौ ।
अवरोहे कोमलौ तौ रोहणे तीव्रकौ मिता ॥

कल्याणीझिंझुटीयोग कौशल्येन सुमाश्रित ।
आरोहे प्रथमा व्यक्ता द्वितीया चावरोहणे ॥

क्षुद्रगीतार्हताप्यस्य सर्वेषामस्ति संमता ।
अंत साधारण रूपमिदं तज्ज्ञैः सुनिश्चितम् ॥

मंद्रमे षड्जमागेप्य प्रायशो गायका भृशम् ।
आमध्यमध्यम नूनं गायंति सुरिपोत्तिदम् ॥"

ભાવાર્થ.—[illegible] રાગિણી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં [illegible] વાદી છે ત્યારે આ રાગિણી મંદ્ર અને મધ્ય એ બે સ્થાનોમાં ગવાય છે ત્યારે સુખદાયક લાગે છે આ રાગિણીનો સમય નિયમિત નથી. આમ [illegible] અને [illegible] અને નિષાદ આવે છે. અવરોહમાં [illegible] કોમળ અને આરોહમાં તીવ્ર હોય છે [illegible] આ રાગિણી [illegible] અને ઝિંઝોટી રાગના સંયોગે [illegible] ઉત્પન્ન થી છે આરોહમાં [illegible] અને અવરોહમાં ઝિંઝોટીના સ્વરો [illegible] આવે છે [illegible] ગાવાનો [illegible] ઉપર [illegible] છે. [illegible] મંદ્ર [illegible] મધ્યમ [illegible] છે, અને ત્યાં તે [illegible] લાગે છે

પ્ર૦—[illegible]

ઉ૦—[illegible]

એવું નામ છે. આપણા સંગીતમાં એવા વિચિત્ર રાગનામો બીજા પણ કેટલાક છે, માટે આ નામથી નવાઈ જેવું કાંઇજ નથી. આપણે બડહંસ એ પ્રચારનું નામજ સ્વીકારશું. આ રાગ જો એક સારંગ પ્રકાર માનવો છે તો તેમાં સારંગનું કાંઈક અંગ હશે, એમ લાગવું વ્યવહારિકજ છે. ગાવામાં તેમ દેખાયછે, એ પણ કબુલ કરવું જોઇએ. આપણે ત્યાં સારંગનું મુખ્ય અંગ ગંધાર અને ધૈવત એમનો લોપ મનાય છે. જેટલો ગંધાર અધિક દેખાશે તેટલો સારંગ દંકાઇ રહેશે, એ એક સાધારણ નિયમ પણ ધ્યાનમાં રાખજો. કાફી થાટના સારંગ પ્રકાર તમે જોશો ત્યારે તમને એવું જણાશે કે, આ વિવાદી સ્વરના થોડા ઘણા પ્રયોગથી તેમાના ઘણાખરા રાગો બન્યા હશે. ગાયક લોકો એકાદ તુકડો, વિવાદી સ્વર સ્પષ્ટ રીતે લઈ મુખ્ય રાગમાં નાખી દે છે, અને પછી તે તુકડો મુકી દઈ મુખ્ય રાગનો નિયમિત વિસ્તાર કરતા બેસે છે. અવરોહમાં વિવાદી સ્વર તદન અલ્પ લાગ્યાથી રાગહાની થતી નથી, એટલે રાગનું નામ બદલવા જેટલો ફેરફાર થતો નથી, એ તેમને માહિત હોવાથી, તેઓ એવા તુકડા પસંદ કરે છે કે, જેમાં, વિવાદી સ્વર સ્પષ્ટ અને કદી કદી આરોહમાં પણ હોય છે. આમાં મુર્ખાઈપણું નહીં પણ કૌશલ્યતા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. પરંતુ તે જાણી જોઈ અને શક્તિ સંભાળીનેજ કરતાં આવડે તોજ કસબ છે. ગંધાર અથવા ધૈવતની સહાયતાથી સારંગના ભેદ ગમે તેમ અને ગમે તેટલા કરવામાં આવે, તો પણ " રે મ પ મ રે, સા " એ ભાગ તો ગાયકને શ્રોતૃ સમૂહ પાસે માંડવો પડશે, કારણ તે પરજ સારંગની પરીક્ષા હોયછે. રિષભ સ્વર સારંગનો પ્રાણ છે એમ સમજે છે. તે અધિક પ્રમાણમાં જોઇતો હોવાથીજ ગંધારને મહત્વ કદીજ આપી શકાતું નથી. જેઓ બડહંસમાં ધ, ગ એ બંને સ્વરો વર્જ કરેછે, તેઓ કોમલ નિષાદને વાદિત્વ આપેછે, તથાપિ તેમને પણ મેં કહેલું સારંગનું અંગ દેખાડવું પડેછે. કોઈ કોઈ ગાયક બડહંસમાં ધૈવત સ્પષ્ટ લેછે. આ રાગ સંબંધી અનેક મતભેદો છે. કોઈ " ધ નિ પ " એ તરાહથી આરોહમાં ધૈવત લેવાનું કહેછે, અને કોઇ તે ફક્ત આરોહમાંજ લેવો એમ કહે છે. મેં આ રાગ બે તરાહથી સાંભળ્યો છે, એક તો જેમાં આરોહાવરોહમાં ધૈવત લેવાયછે તે, અને બીજી જ્યાં તે તદન અસત્પ્રાય હોયછે—લેવાય તો તે કોમલ નિષાદની સંગતે—તે. ચતુર પંડિત ફક્ત ગાંધારનોજ લોપ માનેછે, પરંતુ પ્રચારમાં પુષ્કળ વેળાએ ગાયકો ગંધાર અને ધૈવત વર્જ કરેછે, એ પણ તે કબુલ કરેછે. આરોહાવરોહમાં ધૈવત લીધાથી એક સ્પષ્ટ નિરાળો ભેદ થશે, એમાં સંશય નથી, પરંતુ " મ પ ધ નિ સાં " એવો સરળ અવરોહ સારંગમાં

સારો દેખાશે નહીં, ધૈવત લેવોજ હોય તો તે મને લાગે છે કે ' ધ ની પ, મ પ નિ પ, ધ નિ, મ પ, ધ પ, નિ સા " એવી સ્વર રચનામા લેવો. જે ગાયકે મને ગ ધ એ બન્ને સ્વરો છોડી દઈ આ રાગ કહ્યો, તેણે વચ્ચે વચ્ચે મધ્યમ વ્યસ્ત (છુટો) રાખ્યો અને તેણે કરી તેના રાગને સારૂ વૈચિત્ર્ય આવ્યુ હતુ પણ જરા ઉભા રહો, મેં આ નિરનિરાળા મતભેદ કહ્યા માટે તમારો ઘોટાળો તો થયો નથી ના ?

પ્ર૦—તેમ થોડુ ક થયુછે ખરૂં પેલા ધૈવને અમને ઘોટાળામા નાખ્યોછે બીજુ કાંઈ નહીં

ઉ૦—ત્યારે તે ભાગ પુન સમજાવુછુ સાભળો. પ્રચારમા સારંગ નામે એક ઘણો પ્રસિદ્ધ રાગછે, તેની કેટલીક સ્વરમાનિકા તમે જાણોજ છો. પ્રચારમા એ સારગના ઘણાએક પ્રકારછે. સારગનુ જાણીતુ લક્ષણ હાન ગધાર અને ધૈવત એમનુ સમૂતનધન મનાયછે ' રે, મ પ ની પ મ રે, સા ' એવા સ્વરો ઉચ્ચારતા લાગલેજ સારગ થાયછે હવે સારગના નવ પ્રકાર કરવા માટે શુ કરવુ ? તેના ઠરેલા લક્ષણો તોડ્યાથી—થોડાક પણ તોડ્યાથી—તેમ થઈ શકશે સારંગ બિનકુલ રહે નહિ તો તે એક નવો રાગ થશે પણ સારગ પ્રકાર થશે નહીં આપણને સારગનુજ એક ઉપાગ ઉત્પન્ન કરવુ હોવાથી, મુખ્ય અગ કાયમ રાખીનેજ ભાગફેડ કરવી જોઇએ એ સમજાશેજ

પ્ર૦—અહીયા સુધી ઉનમ સમજ્યા હવે આગળ ચાલો.

ઉ૦—પ્રચારના બડહસને એક સારગ પ્રકારજ માનેછે એ ખરૂછે પરતુ પ્રથમા આ રાગને તીવ્ર ગાધાર સ્પષ્ટ કહેલો હોવાથી, તે લઇ જો કોઇ ગાયતો, ત્યા આપણો હાનનો સારગ કેવો દેખાશે ? આપણે જેનુ વર્ણન કરીએ છિયે તે બડહસ સારગ છે એમ સમજી આગળ ચાલો કે થયુ સારગનો નિયમ તો તોડવો જોઇએ અને તેનુ થોડુ ક અગ પણ દેખાવુ જોઇએ એવી કાઇક યુક્તિ બડહસમા કરવી છે " રે મ પ મ, રે સા " એટલાથી પણ સારગ રહી શકતો હોવાથી, જાણકાર લોકોએ તે ભાગ કાયમ રાખી, ધૈવત જે સારગનો એક વિવાદી સ્વરછે, તેને નિરનિરાળી યુક્તિઓથી રાગમા દાખલ કરવાની કલ્પના કાઢી. વિવાદીની વ્યાખ્યા તો તમને માહિતજછે કેટલાકોએ અવરોહમા થોડોક ધૈવત લીધો અને કેટલાકોએ તેને આરોહમા—**मनाक् स्पर्श** —એ તરાહથી લીધો, અને કેટલાકોએ તેને અવરોહમા મીંડમા લેવાનુ સ્વિકાર્યું આરોહમા

ધૈવત લેવો મુશ્કેલ હોય તો તેમ કરવામાં કુશલતા જોઇએછે. "પ ધ નિ સાં" એવી સરળ તાન કાનને તદન ખરાબ લાગશે, માટે "નિ નિ પ, ધ નિ પ, મ પ, સાં, નિ પ, ધ પ, ધ મ પ, રે રે મ પ, ધ નિ પ, મ રે" એવા પ્રકાર કરવામાં આવ્યા, આ પ્રકારોમાં ધૈવત તદન દુર્બલ અથવા ગૌણ અથવા અનભ્યસ્તછે એ તમે જુઓજ છો. તે તરફ સાંભળનારનું લક્ષ સુદ્ધાં જતું નથી. નિ નિ પ મ રે, સા" એ ભાગ સાંભળતાંજ તેઓ લાગલાજ સારંગ કહેછે. તેઓ રાગનું મુખ્ય નામ ઠરાવ્યા પછીજ ઉત્તરાંગમાં શું થયુંછે, તે જોવા માંડે છે.

પ્ર૦—તમે ધ ગ, વર્જ થઈ ગવાતા પ્રકાર વિષે બોલ્યા, તે કેમ થાયછે, તે સ્વરોથી દેખાડશો કે ?

ઉ૦.—તે આમછે.

"નિ નિ પ, મ પ નિ પ, મ, રે સા, રે મ, મ પ, નિ નિ પ મ રે, સા, મ, મ પ, રે સા, પ મ, મ પ, નિ, સાં, સાં રેં સાં, નિ, મ પ, નિ નિ પ મ રે સા, સા રે સા નિ, નિ, સા, રે મ પ મ રે સા । મ પ, પ નિ પ, નિ, નિ, સાં સાં સાં રેં રેં સાં, નિ, રેં સાં નિ, પ પ મ, નિ નિ પ, મ, રે સા, સા રે નિ, સા રે મ પ, નિ પ, ની ની ।"

આ પ્રકારોમાં વચ્ચે વચ્ચે છુટો મધ્યમ કેટલો સારો દેખાયછે, ત્યાં લક્ષ દ્યો. તેજ પ્રમાણે કોમલ નિષાદ પર થોભવાથી રાગને કેવું વૈચિત્ર્ય આવેછે તે પણ જુઓ.

સંગીતસારકર્ત્તાએ બડહંસનું સ્વરૂપ આવું કહ્યુંછે.

"નિ સા, નિ સા, રે મ પ મ, પ નિ ધ નિ પ, મ પ મ પ, રે મ, ગ મ રે, સા, નિ સા નિ સા, રે મ પ, રે મ પ, નિ ધ નિ, મ પ મ પ, રે મ, ગ મ, રે સા રે, સા, મ પ, ધ નિ સાં, સાં, નિ સાં રેં સાં, પ નિ ધ નિ, મ પ મ પ, રે મ ગ મ રે, સા રે સા ઇત્યાદી. ।"

આમાંનો તીવ્ર ગંધાર અતિ અલ્પ-એટલે એકાદ Grace note જેવોછે એમ તેના લખાણ પરથી જણાયછે, કારણ તે સ્વર લખતાં તે પર કાંઇ પણ કાલવાચક નીશાની કરેલી નથી. તેવી નીશાની આગળના મધ્યમ સ્વર પરછે,

સારો દેખાશે નહીં, ધૈવત લેવોજ હોય તો તે મને લાગે છે કે ' ધ ની પ, મ પ નિ પ, ધ નિ, મ પ, ધ પ, નિ સા " એવી સ્વર રચનામા લેવો જે ગાયકે મને ગ ધ એ બંને સ્વરો છોડી દઈ આ રાગ કહ્યો, તેણે વચ્ચે વચ્ચે મધ્યમ વ્યસ્ત (છુટો) રાખ્યો, અને તેણે કરી તેના રાગને સારૂ વૈચિત્ર્ય આપ્યુ હતુ પણ જરા ઉભા રહો, મે આ નિરનિરાળા મતભેદ કહ્યા માટે તમારો ઘોટાળો તો થયો નથી ના ?

પ્ર૦—તેમ થોડુ ક થયુછે ખરૂ પેલા ધૈવતે અમને ઘોટાળામા નાખ્યોછે બીજુ કાઈ નહીં

ઉ૦—ત્યારે તે ભાગ પુન સમજાવુછુ સાભળો. પ્રચારમા સારંગ નામે એક ઘણો પ્રસિદ્ધ રાગછે, તેની કેટલીક સ્વરમાલિકા તમે જાણોજ છો પ્રચારમા એ સારગના ઘણાએક પ્રકારછે. સારગનુ જાણીતુ લક્ષણ હાન ગંધાર અને ધૈવત એમનુ સમ્પૂર્ણ વર્જન મનાયછે ' રે, મ પ ની પ મ રે, સા એવા સ્વરો ઉચ્ચારતા લાગલોજ સારગ થાયછે હવે સારગના નવ પ્રકાર કરવા માટે શુ કરવુ ? તેના ઠરેલા લક્ષણો તોડ્યાથી-થોડાક પણ તોડ્યાથી-તેમ થઈ શકશે સારંગ બિલકુલ રહે નહિ તો તે એક નવો રાગ થશે પણ સારગ પ્રકાર થશે નહીં આપણને સારગનુજ એક ઉપાગ ઉત્પન્ન કરવુ હોવાથી, મુખ્ય અગ કાયમ રાખીનેજ ભાગફોડ કરવી જોઇએ એ સમજાશેજ

પ્ર૦—અહીંયા સુધી ઉત્તમ સમજ્યા હવે આગળ ચાલો.

ઉ૦—પ્રચારના બડહસને એક સારગ પ્રકારજ માનેછે એ ખરૂછે પરતુ પ્રથમા આ રાગને તીવ્ર ગાધાર સ્પષ્ટ કહેલો હોવાથી તે લઇ જો કોઇ ગાયનો, ત્યા આપણો હાનનો સારગ કેવો દેખાશે ? આપણે જેનુ વર્ણન કરીએ છીએ તે બડહસ સારગ છે એમ સમજી આગળ ચાલો કે થયુ સારગનો નિયમ તો તોડવો જોઇએ અને તેનુ થોડુ ક અગ પણ દેખાવુ જોઇએ એવી કાઇક યુક્તિ બડહસમા કરવી છે " રે મ પ મ, રે સા " એટલાથી પણ સારગ રહી શકતો હોવાથી, જાણકાર લોકોએ તે ભાગ પ્રથમ રાખી, ધૈવત જે સારગનો એક વિવાદી સ્વરછે, તેને નિરનિરાળી યુક્તિઓથી રાગમા દાખલ કરવાની કલ્પના કાઢી. વિવાદીની વ્યાખ્યા તો તમને માહિતજછે કેટલાકોએ અવરોહમા થોડોક ધૈવત લીધો અને કેટલાકોએ તેને આરોહમા—મનાક સ્પર્શી —એ તરાહથી લીધો, અને કેટલાકોએ તેને અવરોહમા મીંડમા લેવાનુ સિવાઈ આરોહમા

ધૈવત લેવો મુસ્કેલ હોય તો તેમ કરવામાં કુશલતા જોઇએછે. "પ ધ નિ સાં" એવી સરળ તાન કાનને તદન ખરાબ લાગશે, માટે "નિ નિ પ, ધ નિ પ, મ પ, સાં, નિ પ, ધ પ, ધ મ પ, રે રે મ પ, ધ નિ પ, મ રે" એવા પ્રકાર કરવામાં આવ્યા, આ પ્રકારોમાં ધૈવત તદન દુર્બલ અથવા ગૌણ અથવા અનભ્યસ્તછે એ તમે જુઓજ છો. તે તરફ સાંભળનારનું લક્ષ સુદ્ધાં જતું નથી. નિ નિ પ મ રે, સા" એ ભાગ સાંભળતાંજ તેઓ લાગલાજ સારંગ કહેછે. તેઓ રાગનું મુખ્ય નામ ઠરાવ્યા પછીજ ઉત્તરાંગમાં શું થયુંછે, તે જોવા માંડે છે.

પ્ર૦—તમે ધ ગ, વર્જ થઈ ગવાતા પ્રકાર વિષે બોલ્યા, તે કેમ થાયછે, તે સ્વરોથી દેખાડશો કે ?

ઉ૦.—તે આમછે.

"નિ નિ પ, મ પ નિ પ, મ, રે સા, રે મ, મ પ, નિ નિ પ મ રે, સા, મ, મ પ, રે સા, પ મ, મ પ, નિ, સાં, સાં રેં સાં, નિ, મ પ, નિ નિ પ મ રે સા, સા રે સા નિ, નિ, સા, રે મ પ મ રે સા । મ પ, પ નિ પ, નિ, નિ, સાં સાં સાં રેં રેં સાં, નિ, રેં સાં નિ, પ પ મ, નિ નિ પ, મ, રે સા, સા રે નિ, સા રે મ પ, નિ પ, ની ની ।"

આ પ્રકારોમાં વચ્ચે વચ્ચે છુટો મધ્યમ કેટલો સારો દેખાયછે, ત્યાં લક્ષ દ્યો. તેજ પ્રમાણે કોમલ નિષાદ પર થોભવાથી રાગને કેવું વૈચિત્ર્ય આવેછે તે પણ જુઓ.

સંગીતસારકર્ત્તાએ બડહંસનું સ્વરૂપ આવું કહ્યુંછે.

"નિ સાં, નિ સા, રે મ પ મ, પ નિ ધ નિ પ, મ પ મ પ, રે મ, ગ મ રે, સા, નિ સા નિ સા, રે મ પ, રે મ પ, નિ ધ નિ, મ પ મ પ, રે મ, ગ મ, રે સા રે, સા, મ પ, ધ નિ સાં, સાં, નિ સાં રેં સાં, પ નિ ધ નિ, મ પ મ પ, રે મ ગ ગ મ રે, સા રે સા ઇત્યાદી. ।"

આમાંનો તીવ્ર ગંધાર અતિ અલ્પ-એટલે એકાદ Grace note જેવોછે એમ તેના લખાણ પરથી જણાયછે, કારણ તે સ્વર લખતાં તે પર કાંઇ પણ કાલવાચક નીશાની કરેલી નથી. તેવી નીશાની આગળના મધ્યમ સ્વર પરછે,

માટે મંધ્યમ સ્વર લેતી વેળાએ ગંધારનો થોડોક કણ લેવાનો હશે, એમ દેખાયછે નાદવિનોદકારે બડહંસનુ ઉદાહરણ આવુ આપ્યુંછે

"રે રે સા ગે મ મ મ મ, પ પ ની ની પ પ મ મ, રે રે રે મ, રે મ પ ધ પ મ રે સા (અસ્તાઈ)

મ મ મ પ પ પ ની નીની સા સા નિ સા રે રે સા ધ ધ પ, મ મ મ પ પ ધ પ, ધ પ પ, મ રે, નીની પ મ રે ડ, મ રે મ પ, ની પ મ રે સા (અંતરો)"

આ પ્રકારે અવરોહમા ધૈવત સ્વીકારોછે અંતરામા એક ઠેકાણે-એટલે "નીની પ મ રે ડ" એ ઠેકાણે—'રે' પર થોડુ* આંદોલન સુચવ્યુ છે, ત્યા કદાચિત્ ગંધારનો ઈશારો સમજવાનો હશે હાલ તરત તમે ધ ગ વર્જ્ય કરનારો પ્રકાર માની ચાલો, તે હીક બડહંસનો નિયમ કોઈ પુછે તો, "गधारलघनम्' એટલોજ રાખવો. બડહંસમા વાદી સ્વર પંચમ છે આ સારંગ પ્રકાર હોવાથી આનો સમય બપોરનોજ માનવો પડશે સારંગમા મધ્યમ અધિક પ્રમાણમા આગળ આવે તો "સુહા" નામે એક રાગછે તેનો ભાસ થવાનો સંભવ હોયછે, પણ સુહામા થોડોક કોમળ ગંધાર હોવાથી તેને જુદોજ સમજી શકાશે હવે આપણે એક બે ગ્રંથમતો જોઈશુ

सगीत सारामृते —

"बडहस सम्रहांस कांभोजीमेलसभव ।
सपूर्ण सायमेवैष गेय सगीतकोविदै ॥"

ભાવાર્થ—બડહંસ રાગ કાંભોજી થાટમાથી નીકળેછે ષડ્જ અંશછે, અને તે સંપૂર્ણછે પંડિતો તેનો સમય સાયંકાળનો માનેછે

ત્યા આ રાગનુ ઉદાહરણ આવુ આપ્યુ છે

"પ મ રે, ગ મ પ મ રે, મ ગ રે, સા, રે ગ રે, સા રે સા નિ ધ પ ધ સા, રે મ ગ રે મ મ ધ પ, સા સા નિ ધ પ, ધ પ મ ગ પ મ ગ મ ગ રે, સા રે સા, નિ પ, ધ સા, રે રે સા।"

આવી તરાહથી ગાવાનો પ્રચાર આપણી તરફ જણાતો નથી.

रागलक्षणेः—

" हरिकांबोधिमेलाच्च संजातश्च सुनामकः ।
वलहंस इति प्रोक्तः सन्यासं सांशकं ध्रुवम् ॥
आरोहे गनिवर्जंच पूर्णवक्रावरोहकम् ॥ "

ભાવાર્થ.—હરિકાંબોધિ મેલમાંથી બલહંસ નિકળેછે. તેમાં ષડ્જ સ્વરૂપ અંશ ન્યાસછે. આરોહમાં ગ નિ વર્જ છે અને અવરોહ પૂર્ણ તથા વક્ર છે.

આ ગ્રંથમાં આરોહ અને અવરોહ આવા કહ્યાછે.

॥ સા રે મ પ ધ સાં ॥ સાં ની ધ પ ધ મ ગ રે સા "

संगीत पारिजातेः—

"वडहंसः सदागेयः शंकराभरणस्वरैः ।
षड्जादिः पंचमांशः स्यान्न्यासोऽपि पंचमस्वरः ॥
अवरोहे गहीनः स्यादारोहे तु धुवर्जितः ॥"

ભાવાર્થ.—બડહંસ સદા શંકરાભરણ સ્વરોએ ગાવો. તેમાં ષડ્જ ગ્રહ અને પંચમ અંશ ન્યાસછે. આરોહમાં ધૈવત વર્જછે અને અવરોહમાં ગંધાર વર્જછે.

चत्वारिंशच्छतरागनिरूपणेः—

"वलहंसश्चगांधारः देवहिंदोलपावकौ ।
पंचमस्य कुमाराः स्युश्चत्वारः प्रथिताव्हयाः ॥ "

ભાવાર્થ.—બલહંસ, ગાંધાર, દેવહિંદોલ, અને પાવક એ પંચમ રાગના ચાર પુત્રો છે.

આ ગ્રંથમાં સ્વર વિવરણ કાંઇ પણ દેખાતું નથી, માટે સ્પષ્ટ રૂપ સમજશે નહીં. કોઈ કોઈ એવી તોડ કાઢેછે કે, શુદ્ધ સ્વરના થાટમાં ફક્ત ગંધાર વર્જ કરી આ રાગની ઉત્પત્તિ માનવી. તેની રીતે "સા રે મ પ ધ નિ સાં। સાં નિ ધ પં મ રે સા " એ બડહંસનું આરોહાવરોહ થશે. રાગતરંગિણી ગ્રંથમાં આ રાગ સારંગ થાટમાં કહ્યોછે.

પ્ર૦—એ ગ્રંથનો શુદ્ધ થાટ કાફીનો છે, એમ તમે કહ્યુંછેઃ તેમાના શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરોની માહિતી પણ અમને થઇછે. તો પછી હવે તેના જનકથાટ કહી રાખ્યાથી પણ ઠીક પડશે નહિ કે ?

ઉ૦—તે આવા છે, જુઓ.

"तास्तु सस्थितय प्राच्यो गगाणां द्वादश स्मृता ।
याभी रागा प्रगीयते प्राचोना रागपारगै. ॥
भैरवी टोडीका तद्वद्गौरी कर्णाट एवच ।
केदार इमनस्तद्वन् सारगो मेघरागक ॥
धनाश्री पूरवी किंच मुखारी दीपक स्तथा ।
एतेषामेव सस्थाने येये रागा व्यवस्थिता ॥
यथा यद्रागसस्थानं तत्तथैव वदाम्यहम् ॥"

ભાવાર્થ—આ પ્રાચીન રાગ થાટ બાર માન્યા છે આ થાટોમાથીજ પડિતોએ પોતાના સઘળા રાગો ઉત્પન્ન કર્યા છે તે થાટો આવા છે ભૈરવી ટોડિકા ગૌરી, કર્ણાટ કેદાર ઇમન સારગ, મેઘ, ધનાશ્રી, પૂર્વી, મુખારી દીપક આ થાટમાથી જે જે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને યથાયોગ્ય રીતીએ હવે કહુછુ

આ ગ્રથકારનો કેદારથાટ એટલે આપણો શુદ્ધ થાટ છે, એમ હુ વારવાર કહેતો આવ્યોછુ તેમાથી ગ્રથકાર "इमन" થાટ ઉત્પન્ન કરે છે "**एव सति च सस्थाने मध्यम पचमस्य चेत् । गृह्णाति द्वे श्रुती राग ईमनो जायते तदा॥**" સઘળા થાટોના સ્વરો હમણા કહેતો નથી કારણ હાલ તમને તેનો ઉપયોગ થનાર નથી. બડહસ રાગને સારગ સંસ્થાનમા કહ્યોછે તેને આપણો ખમાજ થાટ સમજવો તે થાટમા ગ્રથકારે આવા રાગ કહ્યાછે

"सारगस्वरसस्थाने प्रथमा पटमजरी ।
वृदावनी तथाक्षेया सामतो वडहसक ॥"

ભાવાર્થ—સારગ થાટમાથી પટમજરી વૃદાવની, સામત બડહસ એ રાગો નિકળેછે

કેપ્ટન વિલાર્ડ બડહસના અવયવભૂત રાગ તરીકે મારવા રૈરાણી ચેતી, દુર્ગા અને ધનાશ્રી કહ્યાછે આ સાહેબના ગ્રથમા પ્રત્યક્ષ સંગીતપયોગી થાય તેવી ખાસ કહેવા જેવી માહિતી મને મળી ન જણાયાથી, અધિક બોલી શકાય તેમ નથી એમા ઇતિહાસિક માહિતી ઘણીજ મનોરજક છે, એમા સશય નથી

ક્લેમેન્ટ્સ સાહેબે દક્ષિણ પદ્ધતિના અનુરોધે બલહંસનું આરોહાવરોહ આવું આપ્યુંછે "સા રે મ પ ધ સાં । સાં નિ ધ પ મ રે મ ગ સા."

મને લાગેછે કે તમે આ બડહંસ રાગના લક્ષણ ચતુર પંડિતે લખેલાંજ સ્હો એટલે થયું.

" कांभोजीमेलकेऽप्यत्र वडहंसो मतो बुधैः ।
केश्चिदन्यैर्वर्णितोऽसौ शंकराभरणे पुनः ॥
वादित्वं पंचमे प्रोक्तममात्यत्वं तु षड्जके ।
गानमस्य समीचीनं द्वितीयप्रहरे दिने ॥
सारंगस्य विशेषोयं संमतः सर्वतोऽधुना ।
गांधारस्यैव लोपोऽत्र स्वीकृतस्तेन हेतुना ॥
ग्रंथेषु धगलोप्यत्वे मतैक्यं नोपलभ्यते ।
लंघनं तु तयो लक्ष्ये सुमतं तद्विदां ध्रुवम् ॥
स्याद्यस्तत्वं मध्यमे तन्नूनं रक्तिप्रदायकम् ।
गलुप्तत्वाद्भवेत्सद्यः सुहायाः प्रस्फुटा भिदा ॥
सारंगस्य विभेदास्ते मेलेऽस्मिन् कैश्चिदीरितः ।
अस्माभिस्तु मता पते हरप्रियाख्यमेलने ॥"

ભાવાર્થ.—કાંભોજી થાટમાંથી બડહંસ ઉત્પન્ન થાય છે એમ પંડિતો માને છે. બીજા કોઈ તેને શંકરાભરણ થાટમાં માને છે. પંચમ વાદી સ્વર છે અને ષડ્જ સંવાદી છે. આ રાગનો સમય મધ્યાન્હ કાળનો મનાય છે. આને એક સારંગનોજ ભેદ સમજે છે, માટેજ તેમાં બહુધા ગાંધારને સ્વિકારવામાં આવે છે. ગંધાર અને ધૈવત એમના લોપ સંબંધી ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથમતો છે. પ્રચારમાં આ સ્વર ન લેવાનું અધિક પસંદ છે. આ રાગમાં મધ્યમ વ્યસ્ત સારો દેખાય છે. ગંધાર વર્જ્જ કરીએ તો સુહા રાગ નિરાળો થશેજ. કેટલાક લોક સારંગના ભેદ આ થાટમાંજ વર્ણન કરે છે, પરંતુ અમે તે આગળ હરપ્રિય એટલે કાફી થાટમાં કહેનાર છિયે.

મેં પાછળ તમને ગાંધાર અને ધૈવત વર્જ કરી જે રૂપ ગાઈ દેખાડયું તેજ હાલ તરત સ્વિકારી ચાલો. કાફી થાટમાંના સારંગ ભેદ કહેતી વેળાએ આ રાગ વિષે કદાચિત હજી પણ બે શબ્દો બોલીશ.

મારા મિત્રો આ પ્રસંગે તમને સંગીતપયોગી સાધારણ માહિતી અને પરિચય થાટમાંના રાગોની સમજુતી તદ્દન સહેલી ભાષામા કરી આપવી એવી જ યોજના રાખી હતી માટે આપણને આજ મુકામ કરવો પડશે બીજા પ્રસંગે બાકી રહેલા રાગો સમજાવીશ। ત્યા સુધીમા તમે મે કહેલી વાતોને સારી વિચાર કરી શકશો. લક્ષ્યસંગીત પદ્ધતીનો સ્વિકાર કરવા તમને વારવાર આગ્રહ કરતો આવ્યો તેનો અર્થ એવો બીલકુલજ ન હતો કે ચતુર પંડિત કોઈ અલૌકિક બુદ્ધિનો માણસ હતો, માટે તેના મતો સર્વ માન્યજ થવા જોઈએ મારો કહેવાનો મુદ્દો એટલોજ હતો કે હાલ આપણે બીજી બધી વિદ્યાઓનાકૌશલ્યમા પ્રવીણતા મેળવેલા હોવા છતા પણ આ વિષય માટે કેવળ નિરક્ષર ગાયકોની દયા પર પડી રહી અંધાગમા ગોતા ખાઈએ છીએ તેના કરતા આ ચતુર પંડિતની આકૃતી તૈયાર કરેલી સુસમંજસ, સુસંગત પદ્ધતિ જો આપણે હાલ સ્વિકારીએ તો તેમા આપણુ નુકસાન કાંઈ નથી સસ્કૃત ગ્રથમા ખમાજ થાટમા બીજા પણ પુષ્કળ રાગો કહ્યાછે પરંતુ તે પ્રચારમા નહોવાથી મે તમને કહ્યા નથી જેટલા કહ્યાછે તેના લક્ષણો ઉત્તમ તૈયાર કરી રાખો કે હાલ તુરત બસ થશે

પ્ર૦—આ થાટના રાગો ધ્યાનમા રાખવાની કાંઇ યુક્તિ હોય તો તે કહી રાખવાની ઠીક પડશે

ઉ૦—આ થાટના કેટલાક રાગો સબધી ચતુર પંડિત આમ કહે છે

> ' कांभोजीमेलजारागा विभक्तास्ते द्विधा बुधै ।
> गांशका ऋषभांशाश्चेति रहस्यं गुणिसमतम् ॥
> खमाज्यगा मता गांशा सोरट्यगास्तु ऋषभांशका ।
> तत्त्वविद् स्मरेन्नित्य लक्ष्यमार्गविशारद ॥
> खमाजी रागश्रीदुर्गा खंबावती तिलंगिका ।
> गांधारांशे मता वर्गे मर्मज्ञैर्गीतवेदिभि ॥
> सोरटी देशिका चैव कामोदस्तिलककान्वित ।
> जयावन्त्यादिका वर्गे द्वितीय लक्षिता पुन ॥"

ભાવાર્થ—આ ખમાજ થાટમાથી જે રાગો નિકળેછે તેમના સગવડ માટે ગુણી લોક બે વિભાગો કરેછે એ પ્રસિદ્ધજ છે એક વર્ગમાં ગંધાર વાદી રાગો નાખેછે અને બીજામા રિષભ વાદી નાખેછે ગાંધારવાદી વર્ગમા ખમાજ અને

તીના રાગ માનેછે, અને સોરટની પ્રકૃતીના રાગ રિષભ વાદી વર્ગમાં માનેછે. ખંમાજ, રાગેશ્વરી, દુર્ગા ખંબાવતી તિલંગ એ રાગો તે પેહલા વર્ગના છે. અને સોરટ, દેશ, જયજયવંતી, તિલક કામોદ વિગેરે બીજા વર્ગમાં મનાયછે.

આ શ્લોકનો અર્થ એવો થશે કે, ખંમાજ થાટમાં કહેલા કેટલાક રાગોના બે વર્ગ કરી શકાશે. પેહલામાં **गांधारांश** રાગ એટલે જેમાં ગંધાર વાદી હોય એવા નાખી શકાશે અને બીજા વર્ગમાં **ऋषभांश** રાગો નાંખી શકાશે. ખંમાજ, ઝિંઝોટી, રાગેશ્વરી, ખંબાવતી તીલંગ એ રાગો પહેલા વર્ગમાં નાખી શકાશે. અને સોરટ, દેશ, તિલકકામોદ, જયજયવંતી, નારાયણી, પ્રતાપવરાળી વિગેરે બીજા વર્ગમાં જશે. ઝિંઝોટી એતો આશ્રય રાગજ છે, માટે તે તો સહેજમાં ધ્યાનમાં રહેશે.

આરોહાવરોહમાં રિ, ધ ન લેનારો રાગ એકલો તિલંગજ છે. તેમજ આરોહ તથા અવરોહમાં રિષભ અને નિષાદ વર્જ કરનારો રાગ, નાગસ્વરાવળી સિવાય બીજો કોઈ ન હોવાથી, આ બે રાગોનો બીજા રાગો સાથે ગોટાળો થનાર નથી. નારાયણી અને પ્રતાપવરાળી એ બંને રાગોમાં આરોહમાં ગાંધાર અને નિષાદ વર્જ છે, પરંતુ એ બંનેના અવરોહ નિરનિરાળા છે. નારાયણીના અવરોહમાં ગાંધાર નથી અને પ્રતાપવરાળીના અવરોહમાં નિષાદ નથી. નારાયણીમાં ગાંધાર બિલકુલજ ન હોવાથી તેમાં સારંગનો ભાસ થશે, પરંતુ સારંગમાં ધૈવત ન હોવાથી એ રાગ નિરાળોજ રહેશે. જેમ સારંગમાં અવરોહમાં નિષાદ ઘણોજ મહત્વનો અને વૈચિત્ર્યદાયક સ્વર છે તેમ પ્રતાપવરાળીમાં બિલકુલ નથી. ખંમાજમાં રિષભ સ્વર આરોહમાં નથી, પણ માત્ર અવરોહમાં છે. ખંભાવતિમાં રિષભ આરોહમાં લઈ શકાયછે, અને અવરોહમાં ગ, મ, સા એવો પ્રકાર કરી પુષ્કળ વેળા ષડ્જ ને મળેછે. તેમ ન કરવાથી ખંભાવતી દેખાતી નથી.

પ્ર૦—ખંબાવતીની એ એક પકડ છે એમ પણ તમે કહ્યું હતું ?

ઉ૦—બરોબર છે, તે તેવુંજ મહત્વનું સ્થાન છે. દુર્ગા રાગમાં રિષભ, પંચમ બંને નથી, અને રાગેશ્વરીમાં ફક્ત પંચમ નથી એ ભેદ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે, પરંતુ બિલાવલના થાટમાં મેં એક દુર્ગા રાગ કહ્યો હતો તે નિરાળો છે, એ વિસરતા નહીં.

પ્ર૦—નહિ, નહિ, તેમા તો ગ, ની સ્વરો નટોતા અને અહીંયા ગ વાદી છે.

ઉ૦—ઉ ધ્યાનમા રાખ્યુ દુર્ગા અને રાગેશ્વરી એમના ઉત્તરાગો ઘણા ખરા સરખાજ દેખાશે

પ્ર૦—તે બરોબર છે તે બંનેમા વાગિશ્વરીનુ અગ દેખાવાનુ હોયછે એમજ ના?

ઉ૦—હા, તેમજ સમજ્વુ સોરટના અગના રાગ કહેતા, સોરટ, તિનક્કમોદ, દેસ અને જયજયવતી છે પણ તેમને એક બીજાથી જુદા રાખવા મુસ્કેલ નથી

પ્ર૦—સોરટમા આરોહમા ગ, ધ નથી અને અવરોહમાના મ ને રે સ્વરોપર તેની મોટી પારખ છે એમ તમે અમને કહ્યુછે દેસમા આરોહમાં ગાધાર આવી શકેછે એ એક વાત અને પુન તેને ઓળખી શકાય તેવો ન્યાસ નૃી ધ પ એવા સ્વરસમુદાયથી થાયછે, માટે આ બને રાગો અમે સહેજમા નિરાળા ઓળખીશુ

ઉ૦—તે ઠીક કહ્યુ તિનક્કમોદમા અંતરો જોકે સોરટ જેવો શરૂ થાય છે, તોપણ—

પ્ર૦—પણ તેમા મ, રે, એ સોરટનું અગ ક્યા છે? અને તેવામા વળી મદ્ર નિષાદનો અપન્યાસ બહુ ચમત્કારિક અને સ્વતત્ર છે ના?

ઉ૦—તે ખરૂછે જયજયવતીમા બને ગાધારો લેવાયછે અને ગાયકો મીંડથી મદ્ર પંચમ પરથી મધ્ય રિષભ પર જાયછે એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ

પ્ર૦—તે ધ્યાનમા રાખ્યા ઉપરાત અમે એનું છાયાનટથી ભિન્નત્વ પણ ધ્યાનમા રાખ્યુછે

ઉ૦—તે ઠીકજ કર્યું જયજયવતીનો અતરો અનેક વેળા આરોહમા સોરઠના અતરા જેવો હોયછે પરતુ આગળ જતા અવરોહમા એ બંને રાગોના ભેદ વ્યક્ત થાયછે. પણ થોભો ગારા રાગમા પણ બે ગાધાર લાગેછે, તેને જયજયવતી સમજતા નહિ હો.

પ્ર૦—નહિ, નહિ તેવી ભુલ કરશુ નહીં ગારામા રિષભ વાદી નથી, સોરઠનુ અગ નથી વિગેરે સર્વે વાતો અમારા લક્ષમા છે ગારામા યમન અને ઝિંઝોટી મોટી ખુબીથી બેમાલમ મેળવ્યાછે તે અમને બરાબર યાદછે

ઉ૦—ઠીકછે, ગૌડ મલ્લારમા ગૌડ અને મલ્લારનો મધુર યાગછે, તે તમે જાણોજછે

પ્ર૦—ગૌડનો ભાગ "રે ગ રે મ ગ" એ છે અને "રે રે મ મ ધ પ, મ પ, ધ સાં, ધ પ મ" એ મલ્લારનો છે એમજ ના?

ઉ૦—હા, તે સિવાય અંતરામાં થોડોક બિલાવલનો ભાગ આવી મળેછે, અને તે કારણથી રાગનું વૈચિત્ર્ય પણ વધેછે.

પ્ર૦—શુદ્ધ થાટ એટલે શુદ્ધ પાણીજ! મેળવણી કરવામાં માત્ર કુશળતા જોઇએ એટલે રાગ વૈચિત્ર્યમાં પુછવું પડેજ નહીં!

ઉ૦—તે ખરૂંજ છે. બડહંસને આપણે એક સારંગ પ્રકાર માન્યોછે. તેને નારાયણી કરતાં નિરાળો સાંભળવો જોઇએ.

પ્ર૦—તે સહેજમાં કરી શકાશે. નારાયણીમાં "મ પ ધ સાં" એવો પ્રયોગ ચાલી જશે અહિયાં તે ઘાતક થશે. બડહંસમાં હાલ તરત અમે ગાંધાર અને ધૈવત વર્જિત કરવાનો સાધારણ નિયમ સમજી ચાલીએ છિએ. ધૈવત કદાચ વર્જિત ન હોય તોપણ અસત્પ્રાયજ છે એમ માની ચાલીશું એટલે ઠીકજ ના?

ઉ૦—હા, હા, તે ઠીક પડશે. તમને આ વિષય બહુ સારો સમજાવા માંડયો છે એ જોઈ મને અતિશય આનંદ થાય છે. મને હવે એવું પણ લાગવા માંડયું છે કે, બીજે પ્રસંગે તમને પ્રશ્નો પુછવાની તસ્દી આપવાની જરૂર પડશે નહીં. સર્વ રાગોની માહિતી જો ફકત વ્યાખ્યાન રૂપે આપું તો તે તમે ઉત્તમ સમજી શકશો. ઠીક ત્યારે હવે તમારી રજા લઈશ.

